

TESE DE DOUTORAMENTO

**[A CONSTRUCCIÓN DUNHA REXIÓN
TRANSFRONTEIRIZA: A RAIA
HÚMIDA DO MIÑO.]**

[Antón Manoel Carballo Lomba]

ESCOLA DE DOUTORAMENTO INTERNACIONAL

PROGRAMA DE DOUTORAMENTO EN HISTORIA, XEOGRAFÍA E HISTORIA DA ARTE

SANTIAGO DE COMPOSTELA

ANO 2019

DECLARACIÓN DO AUTOR/A DA TESE

[A construción dunha rexión transfronteiriza: a raia húmida do Miño]

D./Dna. Antón Manoel Carballo Lomba

Presento a miña tese, seguindo o procedemento axeitado ao Regulamento, e declaro que:

- 1) A tese abarca os resultados da elaboración do meu traballo.
- 2) De selo caso, na tese faise referencia ás colaboracións que tivo este traballo.
- 3) A tese é a versión definitiva presentada para a súa defensa e coincide coa versión enviada en formato electrónico.
- 4) Confirmo que a tese non incorre en ningún tipo de plaxio doutros autores nin de traballos presentados por min para a obtención doutros títulos.

En Santiago de Compostela, 04 de outubro de 201

Asdo

AUTORIZACIÓN DO DIRECTOR / TITOR DA TESE

[A construción dunha rexión transfronteiriza: a raia húmida do Miño]

D./Dna. Rubén Camilo Lois González

D./Dna. Valerià Paül Carril

INFORMA/N:

Que a presente tese, correspóndese co traballo realizado por D/Dna. Antón Manoel Carballo Lomba, baixo a miña dirección, e autorizo a súa presentación, considerando que reúne os requisitos esixidos no Regulamento de Estudos de Doutoramento da USC, e que como director desta non incorre nas causas de abstención establecidas na Lei 40/2015.

En Santiago de Compostela, 04 de outubro de 2019

Asdo

Rubén Camilo Lois González

Asdo

Valerià Paül Carril

Este traballo de investigación vai dedicado en agradecemento a todas aquelas persoas que dun xeito ou outro contribuíron no seu resultado final. En primeiro lugar aos meus pais, polo apoio e por crer en min. Aos meus directores, Rubén e Valerià, pola confianza, por aturarme e por marcarme o camiño a seguir. A Marta e a Víctor polos folgos e por axudarme desinteresadamente en moitos momentos da tese. A Sandrina Antunes e os colegas portugueses do CICP da UMinho, por acollirme e permitirme desenvolver a miña investigación no seu departamento. A Breixo, Oleg e Inês, compañeiros doutorandos e fundamentalmente amigos. A todos aqueles amigos/as e raianos/as que se prestaron de boa gana a perder 10 minutos comigo para facer a enquisa e, principalmente, polas numerosas anécdotas, impresións e experiencias sobre a fronteira. Grazas.

ÍNDICE

	Páxina
1. INTRODUCCIÓN	1
1.1. Contexto	1
1.2. Hipótese	5
1.3. Área de estudo	7
1.4. Obxectivos	8
1.5. Finalidade da investigación	10
1.6. Estrutura da tese	11
1.7. Breve limiar da metodoloxía de análise	13
2. MARCO TEÓRICO	15
2.1. Estudos de fronteiras. Do límite a área	15
2.1.1. Noción e orixe das fronteiras	17
2.1.1.1. Definicións	17
2.1.1.2. Os Estados modernos e a construción da identidade nacional	20
2.1.1.3. A fronteira como produto contemporáneo	25
2.1.2. Clasificación e tipos de fronteiras	29
2.1.2.1. Fronteiras naturais cv fronteiras artificiais	30
2.1.2.2. Paisaxe e fronteiras	31
2.1.2.3. Falsos dilemas na delimitación das fronteiras	32
2.1.2.4. Outras clasificacións e tipoloxías	35
2.1.3. Diferentes etapas nos estudos de fronteiras	40
2.1.3.1. Dende finais do século XIX	42

2.1.3.2.	Dende principios dos 1950s	44
2.1.3.3.	Dende principios dos 1970s	45
2.1.3.4.	Dende principios dos 1980s	47
2.1.3.5.	Conclusións e axendas contemporáneas nos estudos de fronteiras	61
2.1.4.	Rexión transfronteiriza	64
2.1.4.1.	Nocións de rexión. Achegas dende a xeografía rexional	64
2.1.4.2.	Múltiples definicións para unha área ou rexión transfronteiriza	74
2.1.4.3.	O modelo da 'institucionalización rexional' de Paasi (1986)	92
2.1.5.	Conclusións sobre a primeira parte	97
2.2.	Novas realidades e liñas de investigación nos estudos das rexións transfronteirizas	98
2.2.1.	Cambio de paradigma. O xiro nas ciencias sociais e nos estudos de fronteiras	99
2.2.1.1.	<i>B/ordering turn</i>	99
2.2.1.2.	A construción social e cultural da fronteira	101
2.2.2.	O estudo dos actores sociais e a produción do espazo transfronteirizo	102
2.2.3.	O interese polas identidades e as fronteiras. Os estudos culturais das rexións fronteirizas	106
2.2.3.1.	Antropoloxía de fronteiras	106
2.2.3.2.	A fronteira como escaparate da identidade	108
2.2.3.3.	Cultura e identidades raianas	111
2.2.4.	Novos enfoques nos estudos de fronteiras (clasificación Houtum, 2000)	114
2.2.4.1.	Enfoque de fluxos	114
2.2.4.2.	Enfoque da cooperación transfronteiriza	115
2.2.4.3.	Enfoque de xente	116

2.2.5.	A globalización. Xeopolítica e fronteiras	120
2.2.5.1.	Novas funcións das rexións transfronteirizas	121
2.2.5.2.	As rexións transfronteirizas no discurso europeo	122
2.2.6.	Os estudos da mobilidade en espazos fronteirizos	124
2.2.6.1.	Enfoque clásico. Mobilidade por racionalidade económica	126
2.2.6.2.	A realidade da mobilidade europea	128
2.2.6.3.	Causas socioculturais da mobilidade transfronteiriza. Novos enfoques. ‘ <i>A border paradox</i> ’	130
2.2.7.	Novos conceptos e realidades nos espazos fronteirizos e nos <i>border studies</i>	131
2.2.8.	Conclusións sobre a segunda parte	139
3.	METODOLOXÍA	142
3.1.	Sobre o apartado de contexto	144
3.2.	Sobre a construción da enquisa	145
3.3.	Sobre as técnicas de análise dos datos	164
3.3.1.	Análise da mostra	164
3.3.2.	Análise dos resultados da enquisa	165
3.3.2.1.	Análise descritiva e comparativa: técnicas univariable	166
3.3.2.2.	Modelos predictivos: técnicas bivariables	167
3.3.2.3.	Modelos predictivos: técnicas multivariable	171
3.3.2.4.	Validación dos modelos predictivos	174
3.3.2.5.	Perfís de raianos	176
3.3.2.6.	Achega cualitativa do cuestionario	176
3.3.3.	Análise co modelo de Paasi (1986)	177

4. O CONTEXTO DA ÁREA DE ESTUDO	178
4.1. O contexto sociocultural galego-portugués	178
4.1.1. Historia e territorio	178
4.1.2. Cultura e lingua	185
4.2. Similitudes socioterritoriais e socioeconómicas	192
4.2.1. Demografía	192
4.2.1.1. Poboación	192
4.2.1.2. Taxas de poboación	203
4.2.1.3. Indicadores socioeconómicos	213
4.2.1.4. Conclusións sobre demografía e poboación na raia do Miño	226
4.2.2. Mobilidade transfronteiriza	228
4.2.2.1. Infraestruturas de transporte. Pasos fronteirizos	229
4.2.2.2. Mobilidade por estrada	231
4.2.2.2.1. IMD total de vehículos	231
4.2.2.2.2. IMD de vehículos lixeiros	234
4.2.2.2.3. IMD de vehículos pesados	243
4.2.2.3. Mobilidade por ferrocarril	250
4.2.2.4. Mobilidade fluvial	253
4.2.2.5. Mobilidade laboral	259
4.2.3. Fluxos económicos	270
4.2.4. Cooperación transfronteiriza	285
5. ANÁLISE	295
5.1. Preliminares: descrición da mostra	295
5.1.1. Participación e distribución	296
5.1.2. Erros de non mostraxe	305
5.1.3. Reaccións habituais	315
5.2. Fluxos e interaccións transfronteirizas na raia do Miño	316
5.2.1. Análise descritiva e comparativa: técnicas univariable	316

5.2.2. Modelos predictivos: técnicas bivariantes	381
5.2.3. Modelos predictivos: técnicas multivariante	394
5.2.4. Perfís de raianos	403
5.2.5. Achea cualitativa do cuestionario	407
5.3. A construción do espazo transfronteirizo miñoto. Análise co modelo de Paasi (1986)	411
5.3.1. A forma territorial	412
5.3.2. A forma simbólica	415
5.3.3. A creación de institucións	417
5.3.4. Rol da rexión na identidade ou conciencia rexional miñota	419
6. DISCUSIÓN	422
7. CONCLUSIÓN	433
BIBLIOGRAFÍA	439

1. INTRODUCCIÓN

1.1. Contexto

A temática da presente tese de doutoramento enmárcase nun contexto económico e social de gran complexidade e profundidade, o cal afecta directamente ás dinámicas socioterritoriais que aquí nos ocupan. Atopámonos no tramo final dunha crise económica global, iniciada 2007-2008, que afectou con notable intensidade a aqueles territorios con estruturas económicas débiles ou pouco preparadas para unha caída do sistema financeiro mundial. O paro, a baixada dos salarios e do consumo ou os recortes en servizos sociais básicos, como a educación ou a sanidade, mudaron non só os hábitos cotiás da sociedade, senón tamén as súas demandas e concepcións sobre o espazo que habitan.

Deste xeito, a reconquista da democracia, a implicación cidadá na toma de decisións e no desenvolvemento territorial, a rexeneración dos Estados e da gobernanza, o auxe das ‘nacións sen Estado’, dos nacionalismos, dos movementos rexionalistas, etc., son algúns dos temas actualmente en debate, tanto no plano político, como no social e no académico. Son cuestións en voga, xustificadas en parte para corrixir unhas desigualdades existentes, pero tamén polo propio proceso de reestruturación e cambio que segue a un ciclo de decrecemento. Así, atopámonos nun período de cambio, de reequilibrio territorial, onde repensar o Estado non é a única cuestión enriba da mesa, senón que tamén as novas realidades sociais ou o papel das rexións, das fronteiras

e das áreas fronteirizas, son tamén motivo de análise dende o punto de vista da xeografía rexional.

Esta reconstrución afecta non só ao territorio estatal ou rexional no que nos atopamos, senón que afecta ao conxunto do continente, da Unión Europea e do mundo. Unha UE que nacía en base a unha vontade de unión entre os distintos pobos europeos e que suporía o final a longas décadas de disputas e grandes guerras. Esta vontade tradúcese na creación dun espazo de cooperación común, nomeadamente no plano económico, pero tamén no político e no social. Porén, non deixa de resultar contraditorio que mentres a disolución das fronteiras internas da Europa se promove e se fai efectiva co paso do tempo, o reforzamento das fronteiras exteriores resulta patente aínda hoxe en día. Neste senso, dende o punto de vista da xeopolítica, a crecente importancia de certos mercados externos semella unha ameaza para o papel protagonista e central de Europa na toma de decisións a escala global. Así, a acción exterior da UE convértese en moitas ocasións nunha ferramenta ao servizo dos grandes intereses económicos e xeopolíticos que perpetúan o *status quo*, afastada daqueles principios democráticos do partenariado, da solidariedade, da igualdade, etc., que deron lugar á Europa que hoxe se constrúe.

O papel da UE na actual crise de refuxiados do conflito bélico en Siria e Iraq, que procuran asilo na ‘Europa das liberdades e da democracia’, dan boa conta da disparidade de miras que temos cando se trata de resolver problemas internos ou externos. As dificultades burocráticas na acollida e reparto duns poucos milleiros de persoas, cando os refuxiados se contan por millóns, ou o acordo con Turquía para converterse no principal receptor das vítimas a cambio de certas facilidades na súa inclusión en Europa, deixan en evidencia os valores

européos para cos territorios externos. Ademais, indica tamén que aínda hoxe en día as fronteiras seguen a funcionar como divisorias de territorios, sociedades e culturas, incluso nun continente e nunha sociedade ‘desenvolvida’ como a europea. Asistimos, pois, ao paradoxal proceso no que, mentres a globalización achega, en teoría, unha flexibilización e homoxeneización mundial en numerosos aspectos, as fronteiras seguen a funcionar como barreiras sociais, culturais e políticas.

Todas estas cuestións que ocorren no mundo actual favorecen e inclusive xustifican a necesidade de abordar análises dende unha óptica xeográfica e multidisciplinar. Neste senso, a xeografía rexional e os estudos de fronteiras e da cooperación transfronteiriza continúan a realizar unha importante labor. Existen novos marcos de análise, novos contextos, novas realidades sociais, novos actores partícipes e, en definitiva, novos desafíos a resolver para a comunidade científica. No relativo á situación das fronteiras internas da UE tamén existen certas disfuncións e problemáticas que, aínda que con menor incidencia humanitaria, tamén resultan de interese para o desenvolvemento de traballos de investigación. A gobernanza multinivel, o papel e acción exterior das rexións, a perda de poder dos Estados ou a transformación de áreas transfronteirizas en centros de atracción e non periferias de repulsión, son dinámicas recentes que motivan un cambio nas políticas, no xeito de concibir o espazo e no xeito de abordar as análises. Deste xeito, neste contexto de cambio e reestruturación, as fronteiras tamén acadan un papel central nos debates e reflexións sobre a mudanza das políticas territoriais e sobre o novo papel das fronteiras na Europa e no mundo.

Na liña dos estudos de fronteiras actuais, o interese da presente investigación non radica na análise estrita da evolución ou da situación actual do límite administrativo, senón nos efectos que esta delimitación pode ter no espazo que o rodea e na poboación que o habita. O concepto rexión resulta así un elemento central para o presente estudo, tanto pola seu ámbito de actuación nas escalas intermedias ou mesoescalas, como pola flexibilidade que este achega á hora de delimitar un espazo e abordar a súa análise. Do mesmo xeito que o Estado é un elemento intermediario entre os mercados globais e a sociedade, a rexión xoga un papel similar pero dun xeito máis directo con respecto á poboación. Alén da equívoca correlación entre as rexións e as entidades administrativas intermedias (entre o estatal e o local), nalgúns casos, as rexións delimítanse por unhas determinadas dinámicas atribuídas a unha área concreta, logo dun proceso de evolución histórica e de construción social. Deste xeito, unha fronteira podería resultar un elemento central para a poboación, onde as dinámicas que actúan nese territorio poden xurdir e alimentarse precisamente pola existencia dese límite. Como resultado, a construción das rexións transfronteirizas constitúe un exemplo de como unha rexión se constrúe a partir de determinadas dinámicas territoriais que actúan por riba de calquera división administrativa.

A Galiza e a Região Norte de Portugal manteñen unha relación histórica e cultural sobradamente coñecida, ademais dunha realidade territorial actual moi similar. O fito territorial compartido máis coñecido é o gran continuo urbano de dirección meridiana nomeado Eixo Urbano Atlántico, onde, tanto na Galiza como no Norte de Portugal, se asenta a maior parte da poboación, así como o tecido económico e industrial máis importante. Perpendicularmente a este eixo sitúase o límite fronteirizo que separa estas dúas rexións, o que, ao mesmo tempo, está

dividido en dous tramos ben definidos nos que actúan dinámicas diferenciadas. A presente investigación centrarase nun deses dous nomeados sectores. Concretamente, no tramo máis occidental da fronteira galaico-lusa, isto é, a coñecida como ‘raia húmida’. Coñécese como ‘húmida’ debido á existencia do río Miño, empregado neste caso como límite fronteirizo entre estas dúas rexións atlánticas. Unha raia, a húmida, inxerida no medio do gran fío condutor que sustenta o desenvolvemento de ambas as dúas rexións. Ademais, atópase a medio camiño entre dúas das máis importantes áreas metropolitanas da Eurorrexión Galiza-Norte de Portugal: a Área Metropolitana de Vigo e o Grande Porto. Neste senso e, en definitiva, o contexto político, económico e territorial, tanto o exterior como o de maior proximidade, determinan en boa medida o funcionamento da raia húmida e polo tanto, inciden dalgún xeito no desenvolvemento desta investigación.

1.2. Hipótese

Ao tratase dun tramo da fronteira inmerso nun sistema urbano e territorial maior e de grande importancia económica para a rexión, a mobilidade e a actividade ao redor e a través da fronteira pode deducirse, *a priori*, de notable relevancia. Ademais, como veremos máis adiante, os contactos transfronteirizos entre a poboación das dúas beiras do Miño estiveron sempre presentes, incluso cando o reforzamento da fronteira era maior. Pódese interpretar, polo tanto, que o radio de acción no vivir diario dos raianos vén determinado por unha serie de causas (sociais, culturais, económicas, laborais, etc.) que ás veces van máis alá dos límites administrativos ou xurisdicionais. A fronteira podería actuar neste caso como un fito determinante na vida dos raianos ou, inclusive, como o elemento central a partir do cal se constrúe un espazo transfronteirizo. Deste xeito, xorden unha serie de

preguntas que marcan o camiño investigador a desenvolver: resulta a raia do Miño un impedimento real para a vida dos raianos ou, por contra, supón unha ponte que amplía as posibilidades no vivir diario? Estase a construír, en base a esas novas posibilidades, unha rexión cun límite fronteirizo (río Miño) como centro da mesma? Podemos falar da existencia dunha rexión transfronteiriza cotiá máis alá dos límites administrativos estatais, baseada nunhas relacións sociais diferenciadas polo feito de orbitar ao redor dunha fronteira? Até que punto a dinámica actual da sociedade miñota parte ou xurde da existencia da fronteira? En que senso a rexión transfronteiriza do Miño está a construírse en base á vontade dos raianos e non en base a unha determinada política territorial europea ou local?

Esta é a cuestión fundamental que inicia este estudo. Consideramos, como hipótese de partida, que se está a producir en certa medida un proceso de rexionalización do espazo transfronteirizo do río Miño, xurdido en parte dende unha óptica social pero tamén impulsado dende o plano institucional. As casuísticas e dinámicas que determinan este proceso así como as implicacións e razóns socioculturais que motivan á poboación a entender este territorio como un espazo homoxéneo, máis alá do límite fronteirizo, son cuestións que analizamos nesta investigación.

No senso de xerarquizar e organizar a suposición desta investigación podemos formular a hipótese central do seguinte xeito: é certo que existe un proceso de rexionalización do espazo transfronteirizo do río Miño? A partir desta formulación pódense presentar tamén unha serie de preguntas que tamén se resolven no transcurso deste traballo. Así, formulamos como hipóteses secundarias as seguintes: é a fronteira o epicentro dinamizador do vivir diario no Miño transfronteirizo? A

rexionalización do Miño transfronteirizo ten unha causa social ou institucional? É a fronteira unha verdadeira ponte que aporta novas posibilidades para os raianos?

1.3. Área de estudo

Consideramos que a área de estudo está comprendida por todos aqueles territorios fronteirizos bañados polo río Miño. Porén, á hora de delimitar o espazo concreto de traballo atopámonos co problema de establecer ata onde chega o límite de influencia da fronteira. Non existe ningún estudo específico previo no que se precise esta cuestión e, ademais, nas distintas aproximacións sobre a extensión da influencia da fronteira do Miño os resultados varían considerablemente en función da variable escollida. Sabemos que non existía tampouco ningún recoñecemento oficial sobre unha rexión transfronteiriza no Miño ao comezo desta investigación, aínda que si hai algún intento posterior de rexionalizar este espazo como é o recente anuncio da creación dunha Asociación Europea de Cooperación Territorial (AECT) propia para a area transfronteiriza do río Miño, que pode resultar conducir a unha determinada delimitación territorial de actuación.

En calquera caso, e ao non existir un precedente claro sobre cal é e canto ocupa o espazo transfronteirizo do Miño cando comezamos esta investigación, partiremos de cero para establecer unha área de traballo. Unha delimitación precisa deste espazo podería ser un dos resultados da análise aquí presentada e, polo tanto, para establecer un espazo de traballo de partida consideramos que o criterio máis válido é o da proximidade. Nesta liña, a área de estudo debe corresponderse con aqueles concellos directamente en contacto coa fronteira. Así, queda composta por 8 concellos galegos na ribeira do Miño (A Guarda, O Rosal, Tomiño, Tui, Salvaterra de Miño, As Neves, Arbo e Crecente) e

5 na beira portuguesa (Caminha, Vila Nova de Cerveira, Valença, Monção e Melgaço) (Figura 1). O elemento máis característico desta área de estudo é o propio val do Miño, o cal se erixe como principal unidade morfolóxica común a todos os concellos. A poboación total desta área de estudo ascende ás 135.700 persoas (Censo 2011). Cabe mencionar que temos en conta a posibilidade de que as dinámicas fronteirizas a estudar superen estes límites. Non obstante, consideramos necesario acoutar un espazo de traballo concreto.

Figura 1: Área de estudo. Val do Miño transfronteirizo. Fonte: Elaboración propia.

1.4. Obxectivos

A partir do exposto, o obxectivo principal (1) da presente investigación é o de estudar o proceso de construción rexional do espazo transfronteirizo do río Miño; ou, dito doutro xeito, o proceso de

formación dunha figura territorial propia para este espazo, alén do límite político-administrativo existente. Para acadar este obxectivo podemos nomear dous obxectivos específicos. Dunha banda (1.1), realízase unha análise das interaccións transfronteirizas a todos os niveis (social, cultural, económico, demográfico, etc.) para comprender se as realidades raianas no Miño van na dirección dunha integración rexional transfronteiriza. É dicir, se as dinámicas ou necesidades raianas van na dirección ou demandan a construción dun espazo rexional transfronteirizo. Doutra banda (1.2), tamén estudamos este proceso de construción rexional seguindo o modelo de ‘institucionalización rexional’ de Paasi (1986), polo que comprobar a validez deste modelo para a área de estudo tamén forma parte do obxectivo principal.

Paralelamente, ao tratase dunha investigación a unha escala meso e local, a dispoñibilidade dunha ampla base de datos estatísticos pode resultar limitada e, polo tanto, as fontes estatísticas para a análise son fontes primarias, aínda que poden complementarse con fontes secundarias. Deste xeito, un obxectivo secundario (2) deste traballo é a produción propia dunha base de datos cualitativos e cuantitativos a nivel local, a partir do deseño dunha metodoloxía de enquisas que nos permita coñecer o alcance dos vínculos transfronteirizos. O espazo temporal da recollida dos datos será estático, polo que se fai só unha única sondaxe durante o período da investigación. Excepcionalmente, os datos recollidos nunha investigación previa, no marco dunha tesina de máster, poderán achegar algún tipo de análise evolutiva en determinadas variables.

Tamén poderíamos nomear outros obxectivos secundarios. En primeiro lugar (3), a obtención de ‘perfis de raianos’ como resultado da análise dos datos recollidos no campo; isto é, a existencia de diferentes perfís

de persoas en función do seu tipo de interacción transfronteiriza, da súa relación co veciño, da súa frecuencia de mobilidade, das súas motivacións, etc. Isto pode facilitar a pescuda de motivacións ou intereses concretos para os contactos transfronteirizos ou para a conformación dun espazo de cooperación. Outro obxectivo a perseguir (4) coa análise dos datos é o de facilitar a toma de decisións aos poderes públicos encargados da gobernanza dunha rexión transfronteiriza, neste caso a do Miño, a partir do esclarecemento do ‘radio de acción’ do raiano ou das súas necesidades e inquedanzas sobre a fronteira e o veciño. En última instancia (5), con esta investigación tamén se persegue achegar novas experiencias aos estudos de fronteiras recentes, nomeadamente no referente a aqueles estudos que analizan o papel da sociedade na construcións dos espazos transfronteirizos e o vivir diario na fronteira.

1.5. Finalidade da investigación

Con esta investigación pretendemos contribuír ao estudo das novas realidades científicas nos estudos de fronteiras e na xeografía rexional. Desde un punto de vista multidisciplinar, perséguese ampliar o coñecemento dos modelos teóricos e prácticos sobre as dinámicas das áreas fronteirizas e da poboación que as habita. Tamén, en particular, se contribúe ao coñecemento directo sobre a raia do Miño e á súa realidade cotiá, así como das sinerxías xurdidas da cooperación transfronteiriza entre Galiza e a Região Norte no últimos anos. Sácase, ademais, unha aprendizaxe importante ao estudar como se articularon as diferentes experiencias de cooperación transfronteiriza miñotas, que dinámicas xeraron, que efectos multiplicadores teñen e que influencia poden ter en futuras políticas territoriais.

1.6. Estrutura da tese

Para desenvolver o tema e obxectivos presentados séguese unha estrutura clara, que explicamos a continuación. Procédese nun primeiro momento a expor e desenvolver o discurso e fundamentos teóricos que guían o traballo. Dende os postulados básicos e clásicos avánzase ata os novos enfoques nos estudos de fronteiras, que establecen a guía e o contexto no que se encaixan os procesos de rexionalización en áreas transfronteirizas. A continuación, preséntase a metodoloxía seguida. Explícanse, polo tanto, o proceder no traballo de campo para garantir a máxima rigorosidade científica e metodolóxica, así como, aqueles procedementos e cálculos estatísticos empregados para cada unha das partes da análise. En terceiro lugar, analízase dende unha óptica historiográfica o encaixe da raia húmida no contexto urbano e rexional que a rodea. Ademais, realízase unha aproximación a partir de datos de fontes secundarias aos vínculos socioculturais entre a beira galega e a portuguesa que, en certa medida, inflúen no proceso a estudar.

A seguir, vén a parte analítica, que comprende o groso da presente tese doutoral e que está dividida fundamentalmente en tres apartados. No primeiro deles, realízase unha análise da mostra tomada no campo. Nela analizamos o resultado do traballo de campo a efectos da validación da sondaxe realizada. Entre outras cuestións analízanse: as porcentaxes de participación por concellos, por segmentos de poboación ou por tipo de pregunta, a fiabilidade da resposta ou a variabilidade aceptable, os diferentes posibles erros mostrais, as reaccións habituais ás preguntas, a porcentaxe de cuestionarios autocubertos, etc.

En segundo lugar, pásase á parte central da análise, os resultados. Neste apartado haberá diferentes tipos de técnicas analíticas e estatísticas para precisar ás dinámicas transfronteirizas dos raianos ou as súas demandas

para este espazo de convivencia. Resulta de interese coñecer o alcance dos contactos transfronteirizos en todos os ámbitos (sociais, económicos, culturais, etc.). Neste senso, unha investigación deste tipo proporcionanos unha descrición precisa da situación daqueles aspectos fundamentais que explican o funcionamento dunha área transfronteiriza, tales como: a existencia dunha poboación móbil ou inmóbil con respecto á fronteira, a cooperación en determinados sectores económicos de importancia, as necesidades demandadas con respecto a este espazo, o aproveitamento das oportunidades do vivir na fronteira, a colaboración institucional na xestión conxunta dos recursos naturais ou dos servizos sociais, a produción dunha cultural raiana propia, ou a perpetuación das identidades nacionais, entre outros.

En terceiro lugar, queremos comprobar se realmente existe un proceso de construción rexional do espazo transfronteirizo miñoto. Da análise anterior sacamos o funcionamento e as dinámicas desa rexión transfronteiriza; pero nesta segunda parte o que nos interesa é saber que forma ten esa rexión, ata onde chega e que grao de recoñecemento social posúe. Para este fin e, como xa anunciamos con anterioridade, seguiremos o modelo de “institucionalización rexional” de Paasi (1986) para tratar de precisar se existe ou non ese proceso de construción rexional da raia húmida ou en que paso está. O modelo baséase en catro grandes cuestións a estudar: a forma territorial, a creación de institucións, a forma simbólica e a identidade ou conciencia rexional miñota. Para esta tarefa traballaremos non só cos datos recollidos no campo senón tamén cos datos doutras fontes oficiais, documentos oficiais, plans, estratexias, instrumentos, etc. Unha vez realizada a análise, procédese a unha valoración conxunta dos resultados e as pertinentes conclusións sobre a investigación. Finalmente, a tese pecha

cunha discusión dos postulados e modelos teóricos expostos en contraste cos datos e resultados obtidos da análise.

1.7. Breve limiar da metodoloxía de traballo

A pesar de que isto se explica máis adiante en detalle, cómpre apuntar neste limiar algunha cuestión acerca da metodoloxía a seguir. En primeiro lugar, traballamos na recolección de datos en dúas fases. Dunha banda, a recolección de datos de fontes secundarias, coa idea de construír non só unha análise do contexto da área de estudo senón tamén para enriquecer o traballo de campo. Doutra banda, e como xa anticipamos, a inexistencia en moitos casos dunha gran base de datos a nivel local ou comarcal obriga a unha obtención directa dos datos. Para esta tarefa recórrese ao método de enquisas, a través dun cuestionario elaborado con temas relevantes para a análise proposta e que servirá tamén para cubrir a ausencia de datos de fontes secundarias nalgún dos aspectos a estudar. Como xa se comentou con anterioridade, só se realizou unha única sondaxe, por cuestións de inviabilidade loxística, polo que, salvo algunha excepción, non existirá unha análise da evolución temporal dos datos obtidos a partir da enquisa.

En segundo lugar, tratamos os datos recollidos. Para esta tarefa empréganse varias técnicas estatísticas en función dos aspectos que queremos investigar e consoante coa hipótese e obxectivos xerais propostos. Cada técnica estatística está escollida en función dunha hipótese de análise previa; é dicir, temos que saber previamente que variables recollemos no campo, para que nos serve cada unha e que queremos obter con elas. Para este tipo de hipótese de análise é habitual a relación entre varias variables para reflectir a multidimensionalidade das realidades sociais. Deste xeito, resulta recorrente nesta investigación o emprego de diferentes técnicas de análise estatística en

función do número de variables empregadas (univariable, bivariable ou multivariable), en función da relación entre elas (interdependencia ou dependencia) ou en función da súa métrica (cuantitativas ou cualitativas). Así, na análise pódense atopar o emprego de técnicas tales como: táboas de continxencia, regresións lineais, análises de varianza, análises factoriais, análises de clasificación, etc.

2. MARCO TEÓRICO

2.1. Estudos de fronteiras. Do límite á área

Neste primeiro apartado do marco teórico da tese doutoral preténdese sentar as bases conceptuais e fundamentos teóricos de partida sobre os que se desenvolve este estudo. Comézase por revisar aquelas cuestións máis clásicas, pero cunha certa validez para os nosos días e que nos serven de referencia tanto para a nosa propia construción teórica, como para comprender a evolución recente do estudo das fronteiras. A idea deste apartado é a de presentar dun xeito breve a evolución dos diferentes enfoques académicos neste campo, así como tamén os cambios paradigmáticos e conceptuais que se foron dando ao longo do tempo. Unha mudanza que, por resumila nunha frase, baséase no paso dunha ollada estritamente centrada no propio límite a outra preocupada polas repercusións que a fronteira ten na área que a rodea e na poboación que a habita.

Nesta primeira parte do marco teórico comézase por repasar as diferentes nocións de fronteira, a súa orixe e a súa relación cos territorios que delimitan. Deseguido, preséntanse as diferentes tipoloxías e clasificacións de fronteiras en función da súa interacción con diversas variables como, por exemplo, a relación coa paisaxe ou a intensidade das relacións bilaterais, entre outras. Tamén se achega,

posteriormente, unha breve explicación da influencia das diferentes escolas de pensamento nos estudos de fronteiras, así como o papel que foron acadando nas diferentes etapas. Finalmente, para rematar, abórdase o cambio de paradigma nos estudos de fronteiras, o tránsito cara unha visión e enfoque investigador centrado na área que rodea o límite fronteirizo. Neste senso, repasaremos cal foi a achega que dende a xeografía rexional deu paso a falar do concepto central da presente tese, a rexión transfronteiriza.

Previamente a avanzar nesta tarefa cómpre apuntar unha serie de cuestións. O labor de compilación e repaso dos postulados teóricos nos *border studies*, dende os máis clásicos até o máis recentes, non é unha novidade no plano académico ibérico e inclusive no galego. Non podemos omitir, por exemplo, a existencia da tese de doutoramento de Trillo (2010). Trátase dunha tese cunha forte carga teórica e cun amplo estado da cuestión favorecido, en parte, polo antigo formato das teses en España. Trátase dunha tarefa encomiable e de grande utilidade como punto de partida e base conceptual para calquera investigación relacionada cos estudos de fronteiras no ámbito ibérico. Non se trata exclusivamente dunha compilación densa dos diferentes enfoques teóricos nos estudos de fronteiras, senón que tamén resulta de interese a gran labor de revisión documental, sondaxe e de diagnose noutros aspectos relacionados, como por exemplo: a acción exterior dos Estados, xeopolítica e diplomacia na UE, os modelos teóricos de construción rexional, a institucionalización da cooperación transfronteiriza en Europa, a organización territorial dos espazos transfronteirizos e os instrumentos de xestión desenvolvidos, etc.

Para o noso caso, lonxe de ocupar o mesmo espazo teórico e analítico, Trillo (2010) sérvenos como referencia concreta para este apartado,

onde se tratan as cuestións máis elementais e clásicas no estudo das fronteiras. No senso de procurar non repetir a mesma exposición teórica da nomeada tese, farase unha compilación breve daqueles conceptos básicos anteriormente enumerados, coa mesma finalidade de establecer un punto de partida para este estudo, pero cun formato máis lixeiro e que facilite a lectura ao lector. Cómpre ter en conta, como se anunciou anteriormente, que o elemento central da presente investigación son as rexións transfronteirizas, non tanto pola súa xénese teórica ou institucional como pola súa dimensión social e cultural e, polo tanto, como resultado funcional da acción cotiá diaria.

2.1.1. Nocións e orixe das fronteiras

2.1.1.1. Definicións

En primeiro lugar, resulta necesario establecer unha definición do termo probablemente máis empregado neste traballo, isto é: a fronteira. Un concepto que varía enormemente dunha tradición escrita a outra e que, co paso do tempo, o seu significado foi variando dende os postulados máis clásicos de xeopolítica até acepcións máis recentes (Trillo, 2010).

Na literatura anglosaxoa existen tres nomes relativos á definición do termo fronteira: '*frontier*', '*boundary*' e '*border*'.

- '*Frontier*'. Ten unha orixe militar ao relacionarse coa espazo no que se enfrontaban os exércitos, é dicir, o que nós entenderíamos como a 'fronte' dunha batalla. É un termo con múltiples significados: pode referirse ao propio límite xurisdiccional delimitado dun xeito preciso; define tamén a rexión fronteiriza situada a ambas beiras dunha

fronteira; e por último, como introduce Trillo (2010), algúns autores, nomeadamente norteamericanos, empregan o termo '*frontier*' para referirse ao desprazamento do asentamento dunha poboación, ou dito doutro xeito, á expansión da civilización.

- '*Border*'. Emprégase para referirse tanto ao límite como á área fronteiriza. Na actualidade cando se fai referencia á area transfronteiriza os autores anglosaxóns empregan tamén o termo composto '*borderland*' ou '*borderzone*'.

- '*Boundary*'. É o único termo monosémico e polo tanto o máis preciso. Enténdese exclusivamente como o límite fronteirizo.

Na lingua francesa o termo máis empregado para definir ao límite fronteirizo é '*frontière*', que tamén significaba até o século XVII a fronte dunha batalla ou a fachada dunha casa. Dende a Revolución Francesa enténdese estritamente como a liña que separa dous territorios. A '*frontière*', na súa concepción actual, depende dunha autoridade central, ten unha connotación legal e o seu obxectivo é controlar e protexer un territorio (Guichonnet e Raffestin, 1974). Estes autores o contraponen o termo '*frange pionnière*'-empregado con anterioridade ao termo '*frontière*'-, que se define como unha división difusa con carácter cultural e non como unha delimitación política fixa. Para referirse ao que sería unha área transfronteiriza, na literatura francófona '*frontière*' pasa a empregarse como adxectivo. Como resultado, '*zone frontalière*' fai referencia á área que se espalla a ambas beiras da fronteira.

Na lingua española, do mesmo xeito que a italiana, existe o termo '*frontera*' para referirse tanto á liña como á área. Non obstante, na práctica resulta máis habitual empregar o termo '*área fronteriza*' para nomear ao espazo a ambas beiras dun límite fronteirizo e *frontera* para referirse estritamente á liña. Outros termos como '*límite*', '*confín*', '*frente*', '*raya*' ou '*fachada*' empréganse para denominar unicamente á liña (López Trigal e Pozo, 1999). Así, na lingua española, do mesmo xeito que no francés ou no inglés, enténdese dun xeito xenérico que a '*frontera*' é un límite ou liña que separa dous territorios (ou países) e que define o perímetro legal e político dun Estado (Zoido *et al.*, 2013; Real Academia Española).

Actualmente adoitase empregar o prefixo *trans-* como complementario ao termo '*área fronteriza*', isto é '*área transfronteriza*', unha concepción idéntica pero máis recente. Segundo o dicionario da Real Academia Española (RAE) este prefixo significa 'ao outro lado de' ou 'a través de', o cal xustifica o seu uso en referencia a calquera cuestión fronteiriza. É normal atoparse na actualidade termos que empregan este prefixo, como por exemplo: relacións transfronteirizas, cooperación transfronteiriza, rexión transfronteiriza, etc. Ademais, como explica a RAE, '*transfronterizo*' tamén leva implícito a existencia dalgún feito, proceso ou dinámica que opera por riba do límite fronteirizo e, polo tanto, adóitase empregar o prefixo cando existe algún tipo de sinerxía constante a través da fronteira (por exemplo: comercio transfronteirizo, mobilidade transfronteiriza, transporte transfronteirizo, etc.).

O caso da lingua galega é similar á española ou á italiana; 'fronteira' ou 'raia' son os nomes máis empregados para definir o límite fronteirizo ou a área circundante. No seu uso como adxectivo pasarían

a ser ‘fronteirizo/a’ ou ‘raiano/a’. Porén, ao igual que na lingua española, ‘área fronteiriza’ ou ‘área transfronteiriza’ son os termos máis habituais para falar da área e non do límite. No caso da Galiza e a Região Norte de Portugal cabe matizar unha pequena diferenza no uso cotián destes termos, pois en palabras de Labraña *et al.*: “Os raianos distinguen entre a ‘raia’, uma realidade quotidiana, e a ‘fronteira’, sinónimo de alfândega, de límite político-económico” (Labraña, *et al.*, 2004:154); polo que o termo ten un carácter social e institucional. Así, na presente tese de doutoramento empregaremos os termos ‘fronteira’ e ‘raia’ para referirnos ao límite fronteirizo e ‘área transfronteiriza’ para nomear o espazo que o rodea. Tamén se emprega como concepto central desta investigación o termo ‘rexión transfronteiriza’, pero esta cuestión é algo que explicaremos máis adiante. Enténdese polo tanto que estes termos a empregar son equivalentes ao que sería ‘border’ e ‘borderland’ en inglés e ‘frontière’ e ‘zone frontalière’ en francés.

Deseguido, unha vez precisada a terminoloxía a empregar neste traballo, cabe apuntar unha serie de cuestións fundamentais para comprender a orixe das fronteiras e a súa relativa antigüidade. Neste senso, analízase nos dous vindeiros apartados a importancia que acadan as fronteiras en relación co xurdimento dos Estados modernos, os nacionalismos e o interese polos estudos de xeopolítica.

2.1.1.2. Os Estados modernos e a construción da identidade nacional

Existen dúas posturas claras con respecto ao nacemento das nacións (Guibernau, 1996): unha que defende as nacións históricas e, deste xeito, a existencia dunha tradición histórico-cultural previa que as determina; e doutra banda, unha visión que argumenta que a nación é unha creación posterior á Revolución Francesa. A pesar deste duopolio

ideolóxico sobre a orixe das nacións, esta autora asegura que ambas as dúas visións presentan insuficiencias. Considera que a nación non é un fenómeno puramente moderno ao recoñecer que certamente “*Las teorías que defienden la modernidad de la nación y del nacionalismo ignoran las raíces históricas de las comunidades étnicas que se transformaron en naciones y más tarde se convirtieron, aunque sólo algunas, en Estado-nación.*” (Guibernau, 1996: 60).

Así mesmo, en favor do recoñecemento da modernidade do concepto, a autora afirma que non se pode falar de nación até o momento no que “*La creación de mercados, la intensificación de comercio, las guerras y el lento pero progresivo ensanche del radio de acción del Estado provocaron la emergencia de una conciencia de formar comunidades específicas.*” (Guibernau, 1996: 62). Deste xeito, dende unha posición integradora a autora fala da nación como un concepto moderno, de finais do século XVIII, pero ao mesmo tempo que recoñece o papel fundamental do trasfondo cultural e histórico previo.

Entendemos, así, que a nación como concepto se introduce no contexto da Ilustración e da Revolución Francesa, cando se produce a mudanza dunha ‘soberanía rexia’ a unha ‘soberanía nacional’. Da idea de nación xurdida da revolución francesa, Máiz (2004) diferencia dúas visións ao respecto: a postura alemá e a postura francesa (ou o que se coñece como a dicotomía entre: o ‘nacionalismo étnico’ e o ‘nacionalismo cívico’)¹. No primeiro caso, a orixe reside, entre outras cousas, na importancia que se lle da a lingua como elemento construtor da nación; mentres que no caso francés, a idea de soberanía nacional

¹Unha dicotomía de visións que tamén se pode observar en Guichonnet e Raffestin (1974).

derivada da revolución, e outórgalle unha maior importancia ao pobo, quen é soberano da súa nación, ou dito doutro xeito, á súa orixe étnica como comunidade diferenciada. Ambas as dúas visións, a pesar das diferenzas en orixe, si coinciden na existencia de algo previo que permite o desenvolvemento das actuais nacións, así como, tamén, na relevancia de ligar esa particularidade a un territorio concreto.

A finais do século XX xorde unha corrente construtivista que incide na idea das nacións como unha creación recente, e que se interesa por estudar a orixe das mesmas e o porqué do seu xurdimento. Armstrong (1982), estuda a orixe das nacións e constrúe o seu discurso en torno á importancia dos símbolos, iconas e mitos, nomeadamente relixiosos, como elementos fundamentais, xunto coa lingua, para comprender a formación e a orixe das identidades e dos pre-nacionalismos. Trátase dunha perspectiva que induce a crer na idea de que os nacionalismos son procesos de construción intencionada polo ser humano, os cales lle dan unha importancia notable ao establecemento das fronteiras como un mecanismo lexitimador.

Porén, o interese por delimitar un espazo e establecer uns límites nacionais respondía máis ben a unha lóxica de control psicolóxico e reprodución da idea de ‘homoxeneidade sociocultural’, e non tanto a unha lóxica de natureza territorial ou xeográfica. Na mesma liña construtivista, hai autores que aseguran que todo o discurso histórico dos elementos, mitos e símbolos que conforman as identidades son unha invención intencionada para xustificar un determinado nacionalismo (Hobsbawn e Ranger, 1983). Neste senso Anderson (1983) afirma que toda esta invención da historia contribúe á creación das ‘comunidades imaxinadas’, as cales contribúen a enriquecer o

discurso nacionalista e así xustificalo ao mesmo tempo que se lexitima a territorialidade do Estado.

Na dirección do escrito nas liñas previas, é evidente que as fronteiras xogan un papel fundamental no proceso de territorialización dun determinado nacionalismo ou Estado. Os Estados-nación, un fenómeno moderno, aspiran a conseguir un territorio estable e delimitado e procurar a unidade da poboación suxeita ao poder estatal mediante a súa homoxeneización (Hobsbawm, 1990; Guibernau, 1996). Así en certa medida, os Estados son o desenvolvemento territorial dos nacionalismos, de xeito que exerce un poder sobre un espazo acoutado por uns límites concretos e onde se dá unha suposta homoxeneidade sociocultural. Porén, non sempre é así, e polo tanto cabe matizar a existencia das coñecidas como ‘nacións sen Estado’ ou, en palabras de Kymlicka (1995), os ‘nacionalismos minoritarios’, para os cales as fronteiras tamén son elementos importantes para a súa reivindicación (por exemplo, o caso do Québec en Canada ou os casos de Euskadi, Galiza e Catalunya en España).

O xurdimento dos nacionalismos e os Estado-nación en Europa no século XIX e o interese por reforzar as identidades nacionais outorgoulle aos estudos xeográficos unha renovada importancia que, coetaneamente, coincidía co seu proceso de institucionalización como disciplina científica (Capel, 1982). Tras a Revolución Francesa, e ao longo do século XIX, o enalzamento da soberanía nacional, reflectida na figura do Estado, provoca unha necesidade de diferenciar os territorios e polo tanto de coñecer a súa extensión e os seus límites. Resulta evidente que a necesidade de demarcar con precisión as fronteiras dun territorio apareceu ao mesmo tempo que se constituían os Estado-nación na Europa.

Este feito provocaba unha crecente importancia dos estudos de xeopolítica, como por exemplo, os estudos de F. Ratzel e o seu interese polo proceso determinista e relacional entre as sociedades e os territorios que ocupan (Capel, 1982). Ademais, a xeografía funcionaba tamén como un elemento difusor da ideoloxía nacional nas escolas e, polo tanto, como disciplina que perpetuaba o coñecemento do territorio ligado ao Estado-nación (Capel, 1976; García, 2002). Na actualidade, o Estado-nación está nun proceso de perda do papel protagonista na xestión do territorio tras a aparición de novas formas e escalas de gobernanza; algo que explicaremos máis adiante pola importante relación coas fronteiras e o seu estudo.

Dende o punto de vista da xeografía política contemporánea o interese por estudar e explicar os nacionalismos dende un punto de vista territorial, así como a creación dun discurso ideolóxico ligado ao territorio, comezou tan só unhas décadas atrás (Nogué, 2006). Segundo o consenso desta corrente, as nacións non só están localizadas nun territorio concreto e determinadas polos condicionantes espaciais e xeográficos, senón que *“Los nacionalismos reclaman explícitamente determinados territorios que pasan a formar parte de la propia identidad y cuya particularidad, excepcionalidad e historicidad enfatizan.”* (Nogué, 2006:206). Resulta unha evidencia que tanto no discurso nacionalista do século XIX como no máis recente, a compoñente territorial e a relación entre unha determinada comunidade diferenciada cun espazo delimitado concreto é un elemento fundamental como unificador social. Polo tanto, neste afán decimonónico por definir un territorio preciso ligado ao Estado-nación, xordeo interese por establecer fronteiras e fixar as identidades nacionais a un perímetro espacial recoñecible.

2.1.1.3. A fronteira como produto contemporáneo

O establecemento dunha fronteira pasa por tres fases clásicas: delimitación, demarcación e deslinde (Zoido *et al.*, 2013). A primeira fase depende dunha vontade política de distribuír e atribuír un territorio esbozado nun mapa. Na segunda, mediante a firma dun tratado ou convenio, establécese cartograficamente dun xeito preciso e detallado o trazado exacto do límite fronteirizo. A terceira, é o proceso de marcar no terreo ese límite cartografado e pactado a través dunha serie de fitos fronteirizos ou sinais. Outros autores como Jones (1945), fixeron previamente unha clasificación semellante nos procesos de establecemento das fronteiras. Neste caso, o autor nomea dun xeito distinto ás tres fases citadas anteriormente, isto é: localización, delimitación e demarcación; ademais, engade unha cuarta chamada ‘administración’ para referirse á fase posterior de xestión da fronteira.

En interpretacións máis modernas sobre estas tres fases, Fall (2010) fala doutras tres: a ‘reificación’ en canto á obxectivar como os obxectos espaciais son delimitados e construídos; a ‘naturalización’, en canto ao estudo dos mecanismos que equiparan á natureza coas políticas e que buscan fronteiras naturais ‘divinas’ baseada nas materialidade reificada; e por último, a ‘fetichización’ en canto ao proceso de converter ás fronteiras en liñas materiais, visibles e sagradas.

A partir desta base, e en calquera caso, o establecemento de calquera límite dun territorio non resultou preciso até a aparición da cartografía moderna nos séculos XVI e XVII, cando no mapa desaparecían os aspectos pictóricos e decorativos e se introducía o interese polas proxeccións e a precisión no seu trazado (Muñoz-Delgado, 2005). Previamente á evolución da técnica cartográfica moderna, o establecemento das fronteiras tiña unha función

orientadora, nomeadamente apreciable na grande escala, pero non na escala local, onde a fiabilidade na demarcación e no deslinde dos espazos fronteirizos resultaba aínda menor.

Alén da problemática que provocaba o desenvolvemento da técnica, o interese polas fronteiras foi aínda posterior. A construción das fronteiras internas en África ou en Norteamérica dan boa conta da corta idade dos límites territoriais. Nomeadamente no caso africano, estas xorden por unha imperiosa necesidade decimonónica de atribuír á figura do Estado (dende unha visión eurocéntrica e colonialista para cos territorios africanos) un control sobre un territorio delimitado. A división de África tivo o seu punto culminante na repartición e distribución territorial resultante da conferencia de Berlín de 1885. No caso de América do Norte, por exemplo, a través do estudo realizado por Martínez (1994) sobre a vida e a sociedade na fronteira entre México e os Estados Unidos, obsérvase como o establecemento desta fronteira (vixente na actualidade) non foi definitivo até o Tratado de Guadalupe Hidalgo (1848) logo de moitas modificacións ao longo dos séculos XVIII e XIX.

No plano europeo, afírmase que a fronteira máis antiga do continente é a que divide España e Portugal, establecida xa, segundo adóitase dicir, dende o século XII. Porén, Trillo e Paül (2014) apuntan unha serie de cuestións a ter en conta sobre o establecemento desta fronteira:

- A demarcación deste límite fronteirizo non foi estable, até que xurdiu o interese dos Estado-nación no século XIX de coñecer e delimitar a totalidade dos seus territorios a través da utilización das técnicas cartográficas modernas.

Así, esta fronteira estableceuse dun xeito ríxido no Tratado de Límites de 1864, ratificado con posterioridade na Acta General de Demarcación (1906).

- En segundo lugar, alén da estabilidade temporal na pertenza dalgúns territorios fronteirizos a un país ou a outro, estes víronse claramente afectados tras a ríxida delimitación do S. XIX (son o caso dos chamados ‘povos promíscuos’ ou o ‘Couto mixto’).

- En última instancia, esta fronteira foi interior e non exterior cando Portugal estivo incorporada á Monarquía Hispánica durante sesenta anos nos século XVI e XVII. Precisamente, nese período as relacións comerciais entre Galiza e Portugal se reactivaron notablemente.

No século XII Galiza e Portugal convertéronse en reinos con distinto monarca, pero a diferenza política non se reflectiu nunha realidade territorial ou nunha realidade cartográfica precisa. A demarcación da fronteira entre os reinos peninsulares non estaba clara por aquel entón (Trillo e Paül, 2014) a pesar dos intentos de militarizar e fortificar a raia (Moreira, 2015). De feito, o legado dun pasado común e a situación periférica compartida entre Galiza e o Norte de Portugal con respecto aos centros de poder político, provocou que durante séculos se continuase a empregar a mesma lingua, a mesma cultura, a participar na mesma base económica ou a intercambiar o gando, a artesanía e os produtos agrícolas nos mesmos mercados (Noia, 2008). Do mesmo xeito, Barros (1996) afirma que a fronteira medieval galaico-miñota (a actual ‘raia húmida’) estivo aberta e foi particularmente permeable até ben entrado o século XV. A fronteira non

era real, e, así, o actual espazo fronteirizo funcionaba naquela época como un centro funcional e non como unha área periférica doutras entidades territoriais maiores.

Na propia definición das fronteiras vai implícita unha consideración de borde ou límite dun territorio. As fronteiras e os espazos fronteirizos son percibidos habitualmente como aqueles lugares máis afastados dos centros de poder dun país, ou dito doutro xeito, a periferia ou os confíns dos Estados. Para o caso de España e Portugal, a evolución dos dous Estados-nación ao longo dos séculos XVII e XVIII transcorreu en moitas ocasión por camiños completamente distintos, feito que converteu aos espazos situados ao longo da raia hispano-lusa naquelas áreas con menor dinamismo (Lois, 1997). Posteriormente, a articulación territorial que foron desenvolvendo estes países até a actualidade reforza aínda máis a idea da perificidade desta fronteira. Porén, o interese por coñecer os límites precisos dos Estados ou os confíns dos mesmos non xorde, como dicíamos, até o século XIX. Polo tanto, a consideración precisa do que era a periferia dun Estado resulta relativamente recente e, en moitos casos, foi a consecuencia dunha imposición fronteiriza. Así, como se apuntaba anteriormente, podía darse o caso de que aínda coa pretensión de establecer unha fronteira, o espazo fronteirizo funcionase como un centro funcional territorial e non como a periferia ou o borde do Estado. O nacemento dos Estados modernos e a precisión na demarcación das fronteiras incrementaron en moitos casos os desequilibrios territoriais e as diferenciacións centro-periferia.

As fronteiras tiveron moitas modificacións ao longo da historia (nomeadamente no caso europeo) e os territorios implicados víronse desamparados ante as decisións de carácter xeopolítico que se tomaban,

en moitos casos, a centos de quilómetros de distancia. Como comentabamos con anterioridade, o auxe dos Estado-nación e o renovado interese da xeopolítica por delimitar os territorios nacionais foron quen, xunto coa apoio técnico da cartografía moderna, de establecer con precisión os límites fronteirizos que aínda hoxe perduran en moitos casos. Consecuentemente, a fixación das fronteiras e a consideración e recoñecemento dos confíns dos Estados é o resultado dun proceso absolutamente contemporáneo. Esta é unha das premisas básicas coas que se parte na presente tese e que, xunto coa introdución terminolóxica ás fronteiras, completan este primeiro apartado da primeira metade teórica.

2.1.2. Clasificación e tipos de fronteiras. O fin dos mitos

A seguir, nesta tarefa de sentar as bases teóricas de partida cabe deternos brevemente para introducir outra idea de partida fundamental para o desenvolvemento deste traballo. Trátase da crítica en torno ás clásicas clasificacións e tipoloxías de fronteiras, as cales, como veremos, baséanse en falsos mitos actualmente desmentidos. Isto é relevante porque nos permite observar cales foron as premisas conceptuais que determinaron os modelos de análise fronteiriza durante moito tempo, e como estas deron paso aos actuais enfoques e concepcións das fronteiras. Para este breve cometido, unha vez máis, apoiámonos en gran medida na tese doutoral de Trillo (2010), quen xa expón este debate sobre as tipoloxías de fronteiras clásicas e de cuxo discurso nos facemos eco.

2.1.2.1. Fronteiras naturais cv fronteiras artificiais

Unha das máis clásicas categorizacións das fronteiras é a distinción entre fronteiras naturais e fronteiras artificiais. As primeiras parten da idea de concibir aos elementos do medio físico como barreiras que dividen sociedades e Estados. Así, cadeas montañosas, vales, masas de auga, etc., son tomadas como obstáculos para o desenvolvemento da vida humana e polo tanto como referencia para o establecemento dos límites fronteirizos. Enténdese que son lugares inaccesibles para o ser humano ou, que en todo caso, dificultan o asentamento da poboación. Non obstante, existen numerosos exemplos de sociedades que toman estes ‘obstáculos naturais’ como un elemento central das súas vidas e do seu desenvolvemento territorial.

O caso dos Alpes é o máis coñecido, xa que se trata dunha enorme cadea montañosa amplamente poboada ao longo da historia e que funciona como centro determinante da vida das sociedades centroeuropeas ou alpinas. Un caso máis próximo é o da raia húmida que separa o occidente de Galiza e da Região Norte de Portugal. O río Miño foi tomado como elemento natural para establecer a división administrativa (Trillo e García, 2015), aínda que, como xa comentamos, durante moitos momentos da historia o Miño era entendido como un recurso e centro territorial por parte dos raianos que o habitaron. Incluso en épocas da historia antiga a vida se desenvolvía ao pé deste río sen consideralo un obstáculo senón máis ben unha fonte importante de recursos naturais (Díaz *et al.*, 2015).

Doutra banda, entender as fronteiras como un acto eminentemente artificial, xurdido dunha decisión arbitraria de establecer un límite nun mapa, é o discurso que se enfronta a esa orixe natural das mesmas. A demarcación dunha fronteira é unha creación

humana e contemporánea, que perpetúa unha determinada forma territorial e reflicte unha ideoloxía estatal-nacional. Ben é certo que, aínda que as fronteiras sexan un elemento artificial e moderno, os elementos naturais foron tomados en moitas ocasións pola humanidade como divisorias dos seus territorios. Non obstante, isto non quere dicir que as fronteiras teñan unha orixe natural. Foron interpretacións absolutamente antrópicas as de tomar os elementos naturais como barreiras á vida humana e como referencia para establecer límites. Entendíase que estes elementos limitan o desenvolvemento da sociedade en lugar de, simplemente, condicionala ou caracterizala. Tomar como referencia elementos naturais como límites fronteirizos é, polo tanto, unha interpretación ou percepción humana sobre a funcionalidade do medio natural. Débense entender esas interpretacións en lugar de asumir as fronteiras como un elemento dado (Fall, 2010).

2.1.2.2. Paisaxe e fronteiras

Na mesma liña clásica, Harstshorne (1936,*apud*: Trillo, 2010) achega unha clasificación das fronteiras en relación coa paisaxe cultural no momento do establecemento dunha fronteira. Así, distingue:

- ‘Fronteira antecedente’: unha fronteira política establecida con anterioridade ao desenvolvemento dos trazos da paisaxe cultural do lugar.
- ‘Fronteira pioneira’: é o exemplo máis extremo da ‘fronteira antecedente’, é dicir, a que se establece nun espazo totalmente deshabitado.

- ‘Fronteira supervivente’: ‘fronteira antecedente’ abandonada por cuestións políticas pero aínda perceptible e con repercusións na paisaxe cultural.
- ‘Fronteira subsecuente’: establecida con posterioridade ao asentamento da poboación e que provoca unha repercusión na paisaxe cultural. O autor distingue dous subtipos dentro desta categoría en función do grao de conformidade coas rexións naturais ou culturais:
 - ‘Fronteira sobreimposta’: fronteira que rompe coas rexións culturais e naturais pero que, unha vez aceptada polo Estado e as poboacións implicadas, acaba por consolidarse por inercia.
 - ‘Fronteira consecuente’: fronteira que coincide en gran medida coas rexións naturais e culturais.

Nesta clasificación queda patente a importancia que se lle dá aos elementos naturais como divisores do territorio e como, deste xeito, se evidencia o papel da interpretación humana do medio físico ao establecer unha fronteira. Así mesmo, ao relacionar o autor as repercusións das fronteiras na paisaxe cultural, está a admitir á existencia de diferenzas precisas na paisaxe cultural e, polo tanto, a aceptar que as fronteiras dividen realmente territorios e poboacións distintas (Harstshorne, 1936,*apud*: Trillo, 2010). Recoñece así a utilización das fronteiras como divisoria dos Estados, como límite preciso e ríxido que separa diferentes sociedades ou culturas.

2.1.2.3. Falsos dilemas na delimitación das fronteiras

Resulta evidente que a concepción e clasificación clásica das fronteiras queda obsoleta nos nosos días. A aceptación de que unha fronteira divide Estados e comunidades homoxéneas por unha razón ‘natural’ ou por variables territoriais definitorias sobre algo tan intanxible como a paisaxe cultural é algo inviable na actualidade. Aínda que esta lóxica non semelle ter cabida naqueles territorios máis ‘desenvolvidos’ ou no actual mundo globalizado, continúa a aplicarse en moitas áreas fronteirizas, non tanto para o establecemento de novas fronteiras como si para argumentar a existencia e persistencia das mesmas. Neste senso, é necesario pór enriba da mesa (tamén como en Trillo, 2010) o discurso crítico que xorde en torno a esta concepción clásica, o cal podemos personificar en Foucher (1988) e no que el denomina os ‘falsos dilemas’ na epistemoloxía das fronteiras. Sinala así cinco ‘falacias’ no discurso clásico das fronteiras:

- ‘Fronteiras naturais’ cv ‘fronteiras artificiais’: o debate sobre a artificialidade ou naturalidade das fronteiras é algo que xa vimos a explicar en apartados previos. Neste senso, os autores clásicos sinalaban os ríos, as montañas ou a calquera outro accidente do medio físico como límites naturais que dividían sociedades distintas. Non obstante, como comentabamos, e segundo Foucher (1988), a toma de referencia duns determinados elementos naturais para o establecemento das fronteiras é unha interpretación absolutamente antrópica. Así, todas as fronteiras son unha construción artificial.
- ‘Fronteiras boas’ cv ‘fronteiras malas’: ao respecto, Foucher (1988) opina que dende o dereito internacional se impuxeron fronteiras sen o suficiente coñecemento

xeográfico. Así, afirma que as fronteiras no son boas ou malas en función do seu trazado, senón máis ben, en virtude do grao de aceptación por parte dos Estados que divide.

- ‘Fronteiras arbitrarias’ cv ‘fronteiras convencionais’: no discurso clásico é habitual atopar unha diferenciación das fronteiras en base ao método de trazar a liña: ben sexa de xeito aleatorio, ou ben sexa, dalgún xeito, razoado e fundamentado. Foucher (1988) asegura que esta dicotomía é unha falacia, xa que todas as fronteiras, incluso as establecidas como resultado dun tratado de límites, son arbitrarias e artificiais. Son feitos históricos que deixan a súa pegada no territorio, ou como el o alcuma, ‘tempos inscritos en espazos’.

- ‘Fronteiras coloniais’ cv ‘fronteiras nacionais’: este é un debate similar ao de fronteiras naturais e artificiais. Asíse que as fronteiras dos Estados europeos son naturais, de orixe propia, mentres que as fronteiras das colonias son artificiais, outorgadas dende o exterior. Esta dicotomía tamén é errónea, posto que, así como as fronteiras nacionais da Europa foron impostas en moitas ocasións tras conflitos armados, as fronteiras das colonias en África remataron nalgún caso por converterse en fronteiras nacionais.

- ‘Zona’ cv ‘liña’: para este autor, a consideración da fronteira como unha liña é algo así como considerala un obxecto, de xeito que se asume que as dinámicas

territoriais teñen un límite preciso e non unha área de transición. Opina que a fronteira como liña é unha consecuencia dunha dinámica xeopolítica, ou como el mesmo di, “unha invención elegante do cartógrafo” (Foucher, 1988:40).

2.1.2.4. Outras clasificacións e tipoloxías

Este discurso de ruptura contra os postulados clásicos vai na liña desa transición dende o pensamento clásico até posturas máis modernas nos *border studies*. Indúcese así a concibir fronteira xa non como unha liña estática e inmóvil, senón como unha área de transición onde os efectos do límite fronteirizo son visibles a varios quilómetros da divisoria. Deste xeito, comézase a prestar atención á funcionalidade das fronteiras e ás repercusións que esta pode ter nas relacións comerciais ou sociais.

Sobre esta cuestión, nunha concepción máis elemental e clásica, Guichonnet e Raffestin (1974) apuntaban as tres funcionalidades de partida das fronteiras: a función legal, a función fiscal e a función de control.

- A primeira consiste en todo o sistema, desenvolvido ao longo dunha liña fronteiriza politicamente delimitada e demarcada, de institucións xurídicas e normativas que rexen as actividades dunha sociedade política. Enténdese, polo tanto, que esta función tamén implica unha delimitación do que é, e do que non é, o interior do territorio onde se aplica o poder do Estado. Afirmar, este autores, que esta función sería a última en desaparecer nun

hipotético escenario de desfuncionalización completa dunha fronteira.

- A ‘función fiscal’ fai referencia ao proceso de control dos intercambios comerciais e da protección da marca nacional a través da imposición de taxas aos produtos importados. En certa medida, esta función é un xeito de instrumentalizar a política económica do Estado, a cal pretender favorecer e protexer a industria e a produción nacional.

- Por último, a ‘función de control’ baséase no feito de supervisar ou monitorizar a mobilidade das persoas e dos bens engadidos nese espazo delimitado. Unha función que tamén vén acompañada de medidas estatais de exclusión ou inclusión. O exemplo no que máis se observa esta función é o caso dos movementos migratorios, onde as fronteiras xogan un papel fundamental, aínda hoxe, no control das entradas e saídas das persoas. Hoxe en día, os aeroportos son o exemplo máis globalizado desta función de control dos fluxos migratorios.

Ademais estes autores engaden dúas funcións máis ás citadas con anterioridade, isto é: a función militar, pola súa importancia na estratexia militar contemporánea nos conflitos bélicos existentes, e a función ideolóxica, como reflexo da división materialista que provoca un determinado proceso histórico reflectido no espazo.

Alén desta clasificación de partida, os novos tempos transforman a fronteira segundo as novas necesidades e lles outorgan así novos usos. Foucher (2007) achega unha clasificación máis actual

en relación coa funcionalidade das fronteiras na súa relación coa visión do Estado-nación, isto é: ‘función de discontinuidade’ (función de ruptura dun espazo nacional fronte a outro), ‘función de realidade’ (feito de precisar até onde chega a soberanía do Estado), ‘función simbólica’ (pola perpetuación e persistencia dos símbolos nacionais) e a ‘función do imaxinario’ (como elemento que determina unhas relacións identitarias). Outra clasificación relevante é a de O’Dowd (2003), quen considera o impacto da integración europea en catro novas funcións e concepcións das fronteiras²:

- ‘Fronteira como barreira’: ao longo do desenvolvemento da Europa, as barreiras aos intercambios comerciais foron desaparecendo e as medidas que regulan os mercados comunitarios tenden a unha homoxeneización. Porén, o autor asegura que as fronteiras europeas aínda funcionan como barreiras administrativas, legais, políticas, culturais e psicolóxicas.
- ‘Fronteiras como pontes’: a creación do mercado común abriu a posibilidade de desenvolver iniciativas e proxectos transfronteirizos nas rexións fronteirizas. Este tipos de dinámicas favorecen a creación de vínculos entre rexións e países fronteirizos, os cales poden non ser sempre de carácter económico, senón tamén social ou cultural. Neste contexto, as fronteiras funcionan como nexos de unión entre dous territorios veciños, o que pode convertelas no

² A relación entre as fronteiras e a conformación da Europa Comunitaria é unha cuestión a tratar máis adiante neste traballo. Porén, resulta oportuno adiantar neste momento a clasificación de O’Dowd pola evidente adecuación á liña temática do presente apartado.

centro da vida cotiá dos raianos ou, como di O'Dowd, en pontes que unen en lugar de dividir.

- ‘Fronteiras como recurso’: as fronteiras poden ser barreiras ou pontes, pero, para moitos actores sociais, estas poden ser vistas como recursos, espazos de oportunidade económica, política, turística, social e cultural para países e rexións que o queiran explotar. Neste senso, o autor asegura que esta función ten unha dobre visión: a positiva e a negativa. A primeira é a que pretende aproveitar o rol da fronteira como ponte, de xeito que se obtén beneficios do seu aproveitamento; mentres que a negativa, persiste na idea da fronteira como barreira, cun interese proteccionista sobre o produto nacional.

- ‘Fronteiras como símbolos da identidade’: esta función correspóndese coa idea de empregar as fronteiras, en palabras de Medina (2008), como escaparates onde contraponer a identidade propia e a allea. Así, a fronteira é notablemente provista de elementos simbólicos e icónicos correspondentes a unha determinada identidade, co obxectivo de perpetuala. O'Dowd reconece tamén aquí a dobre dirección na que pode ir dirixido o simbolismo que rodea ás fronteiras. Engade neste punto o exemplo do *slogan* ‘Europe without frontiers’ co cal a UE pretendía precisamente conseguir o efecto contrario, espallar a idea das fronteiras como unión e non como separación.

Na mesma liña desta renovadora perspectiva das fronteiras ou, máis ben, das áreas fronteirizas, Martínez (1994) achega unha

clasificación na que ten en conta tanto os intercambios comerciais como a interacción e mobilidade social e persoal en función da apertura nas relacións interestatais. A tipoloxía de áreas transfronteirizas quedaría do seguinte xeito:

- ‘Áreas transfronteirizas alienadas’: os intercambios transfronteirizos nesta área son inexistentes debido a unhas condicións non favorables. Disputas políticas, controis fronteirizos, disparidade cultural, nacionalismo intenso, ou rivalidade étnica, entre outras, son algunhas das causas que este autor sinala como as responsables desta alienación. A fronteira entre Palestina e Israel é un exemplo deste tipo.
- ‘Áreas transfronteirizas coexistentes’: a conflitividade nas relacións entre os países implicados está reducida a niveles controlables, polo que pode existir algún tipo de cooperación transfronteiriza. Segundo este autor, o paso dunha área alienada a outra coexistente débese á superación dun conflito entre ambos Estados. Esta superación dá lugar a un proceso de relacións e contactos internacionais pero non até o punto de supor unha cooperación transfronteiriza significativa. A área transfronteiriza entre Rusia e China é un exemplo de coexistencia.
- ‘Áreas transfronteirizas interdependentes’: afirma o autor que as áreas transfronteirizas interdependentes son aquelas nas que se da un especie de ‘vínculo simbiótico’ entre ambas partes. É dicir, unha relación recíproca onde

as dúas partes obteñen un beneficio deste contacto transfronteirizo. O beneficio pode ser simétrico cando ten un reparto igual -como no caso das áreas transfronteirizas da Europa Occidental- ou asimétrico cando unha parte recibe máis ca outra -como no caso de México e o EUA.

- ‘Áreas transfronteirizas integradas’: situación de apertura total da fronteira, sen restricións á mobilidade e ao libre tránsito de persoas, capitais e mercadorías. A existencia dunha comunidade transfronteiriza integrada é unha realidade. Este sería o caso da Europa Comunitaria, porén, máis adiante analizaremos con máis detalle a realidade desa integración en comunidades ou rexións transfronteirizas.

Poderíamos seguir achegando diferentes clasificacións recentes en función de diversas variables (por exemplo: Baud e Schendel, 1997); non obstante, para o noso caso, quedámonos coa referencia de O'Dowd (2003) e de Martínez (1994) pola relación que estas tipoloxías teñen con cuestións a desenvolver máis adiante nesta tese.

2.1.3. Diferentes enfoques e etapas nos estudos de fronteiras

Como vimos a comentar, a finalidade desta primeira parte teórica é a de sentar as bases conceptuais e as premisas de partida deste traballo, mais tamén preténdese mostrar a evolución que os estudos de fronteiras acadaron co paso do tempo. Falábamos do paso dunha visión clásica de xeografía política enfocada exclusivamente na explicación da liña a

outra centrada na área que rodea a fronteira e as repercusións que esta pode ter na sociedade. Neste apartado, analizamos brevemente as diferentes etapas desa mudanza de paradigma, así como tamén, a achega e a contribución das diferentes tradicións académicas a este campo de estudo.

Os coñecidos como *Border studies*, ou tamén *Limology*-procedente da palabra en latín *Limes*, que significa límites- no ámbito anglosaxón, estaban nos seus inicios impulsados exclusivamente por xeógrafos e historiadores, en concreto da área de xeografía e historia política. Na actualidade e a partir da década dos 1980s e 1990s, o estudo das fronteiras é un campo de investigación multidisciplinar que reúne a científicos de moi diversas procedencias: xeógrafos, historiadores, politólogos, sociólogos, etnólogos, economistas, antropólogos, psicólogos, xuristas ou mesmo profesionais técnicos doutros ámbitos (Kolossoff, 2005; Paasi, 2005).

Polo xeral toda esta amálgama de académicos tendían a desenvolver os seus traballos de xeito illado ou descoordinado (Paasi, 2005). Algúns autores consideran a necesidade de crear un marco conceptual unificado e interdisciplinar entre enfoques xeopolíticos, economicistas e sociolóxicos ou culturalistas (Brunet-Jailly, 2004, 2005). Non entanto, os obxectivos e prioridades particulares das diferentes ciencias dificultan a construción dun discurso común. En calquera caso, para explicar a evolución dos estudos de fronteiras ou o paso dos postulados tradicionais aos coñecidos como postmodernistas, apoiámonos principalmente no traballo desenvolvido por Kolossoff (2005), mais tamén en recapitulacións similares doutros autores (Newman e Paasi, 1998; Houtum, 2000, 2005; Brunet-Jailly, 2004;

Newman, 2003, 2006, 2011; Paasi, 2005, 2011a; Scott, 2012) ou nos propios autores que lideran cada etapa.

2.1.3.1. Dende finais do século XIX

A primeira etapa dos estudos de fronteiras arranca a finais do século XIX, cunha temática moi clara sobre a evolución, morfoloxía, localización, delimitación e demarcación e tipoloxía de fronteiras (Kolossoff, 2005; Newman, 2006). Distínguense dous enfoques claros neste período. En primeiro lugar o chamado ‘enfoque histórico-xeográfico’, xurdido nomeadamente tras a I Guerra Mundial, que se centra na análise da evolución e estabilización das fronteiras no tempo e no espazo, así como no mapa xeopolítico resultante en Europa tras a gran guerra. Outra área de investigación deste enfoque foi a relación entre a función da fronteira, o réxime político e a política exterior ou de veciñanza. Nesta liña, unha das primeiras achegas foi a demostración da forte relación existente entre o réxime político, a funcionalidade e morfoloxía da fronteira co balance económico, político e militar entre países veciños. É dicir, por exemplo, un Estado máis poderoso acotío impón a fronteira e unha determinada funcionalidade da mesma ao veciño máis débil. Entendíase que unha maior ou menor similitude entre dous réximes veciños repercutía directamente nas relacións de veciñanza e polo tanto na apertura ou peche das fronteiras.

Nun terceiro obxecto de estudo, chegouse á conclusión de que non existen as fronteiras naturais en coincidencia coas delimitacións étnicas. As fronteiras culturais non coinciden necesariamente coas barreiras naturais. Como última achega importante deste enfoque poderíamos nomear todo o esforzo en definir os conceptos de ‘*frontier*’ e ‘*border*’. Kolossoff (2005) distingue como principiaos autores deste enfoque a J. Ancel (FR), E. Banse (GER), I. Bowman e R. Hartshorn

(USA). Os procesos histórico-xeográficos estudados achegaron unha gran base de datos empírica ademais dun punto de partida na evolución dos estudos de fronteiras.

O segundo enfoque desta etapa coñécese como ‘tipoloxía de fronteiras’ e, como ben indica o nome, centra os seus esforzos na categorización e clasificación das fronteiras. Xorde entre os anos 1920s e 1960s da man de académicos expertos en xeografía política, dos que podemos destacar L. Curson (GB), T. Holdich, C. Fawcett (GB), S. Boggs (USA) e novamente R. Hartshorn (USA). Distínguense moitos tipos de fronteiras en base á súa morfoloxía, elementos naturais, o xeito en que foi demarcada, a súa orixe, idade, circunstancias históricas e funcións. Unha das principais tipoloxías desta época é a de R. Hartshorn (1936), que xa analizamos previamente, na que se relaciona o establecemento do límite fronteirizo coa paisaxe cultural. Este enfoque nos estudos de fronteiras contribúe a entender, dunha banda, o alto impacto das características físicas e sociais dunha rexión así como a súa historia e política de veciñanza na delimitación das fronteiras; e, da outra, comeza a entenderse a influencia das fronteiras na vida humana e na paisaxe física e sociocultural resultante. As principais achegas deste enfoque aplicáronse nomeadamente na delimitación das fronteiras coloniais europeas así como nas fronteiras internacionais despois da I Guerra Mundial. En resumen e en palabras de Newman (2006: 175):

“En esencia, os principais académicos da primeira metade de século XX ollaban as fronteiras como algo que non constitúe máis que o resultado físico e estático do proceso de decisións políticas” (traducido de Newman, 2006:175).

2.1.3.2. Dende principios dos 1950s

No período posterior á II Guerra Mundial, os académicos centran o interese no estudo das funcionalidades das fronteiras e os factores territoriais e políticos que as determinan. Trátase dun período dos *border studies* coñecido como ‘enfoque funcional’, nunhas décadas do século XX onde se comezaba a entender as fronteiras como un fenómeno multidimensional e social altamente dinámico e, tamén, onde as negociacións fronteirizas, o comezo da cooperación transfronteiriza ou a xestión dos procesos sociais en áreas fronteirizas, estaban en auxe.

Foi unha etapa de académicos moi recoñecidos na materia, entre os que destacan J.R.V. Prescott (AUS), J. House (GB), J. Minghi (USA), M. Foucher (FR), G. Blake (GB) e O. Martínez (USA). O cumio deste enfoque chega da man do xeógrafo político John House e o seu modelo de estudo para as interaccións transfronteirizas a diferentes niveis espaciais e por tipoloxías de fluxos transfronteirizos de xente, mercadorías, información, etc.

Neste modelo, House (1980) conxuga enfoques xeográficos, sociais, políticos e económicos para definir o que el chama ‘dobre perifricidade’, un concepto que ven a definir a situación dobremente periférica na que se atopan as áreas fronteirizas. Isto é, periferia xeográfica por atoparse afastados do centro estatal e, doutra banda, periferia política, económica e social polas consecuencias que sofren os raianos por atoparse afastados dos centros de poder económico e político do país. Neste modelo, House establece en primeiro lugar unha zona fronteiriza ou zona de influencia da fronteira -segundo o autor, entre 10 e 50 quilómetros de distancia dende a fronteira- entre dous países dados. A seguir, determina catro tipos de fluxos (simétricos ou asimétricos) en varios niveis:

- *‘Inter-State’*: relacións dadas entre ambos Estados.
- *‘Core-Periphery’*: relacións entre o centro estatal e a periferia próxima a fronteira.
- *‘Frontier Zone’*: relacións transfronteirizas entre ambas áreas fronteirizas dos dous países.
- *‘Core-periphery adjacent state’*: relacións transfronteirizas entre un centro estatal coa área fronteiriza do Estado veciño.

Este modelo entra en consonancia cos modelos “centro-periferia” de análise xeográfica e económica desenvolvidos nesa época, mais aplicada á idiosincrasia das áreas fronteirizas. Aseguran Newman (2006) e Kolossov (2005) que a maioría dos autores funcionalistas asumían o límite fronteirizo como unha “realidade dada” e que a súa natureza determinaba o impacto dos fluxos transfronteirizos na sociedade e na economía. É dicir, considerábase que as características dunha área fronteiriza varían en función do aberta ou pechada que sexa a fronteira e, polo tanto, potenciase así un maior ou menor contacto e interacción transfronteiriza. En sintonía con isto, aparecen tamén estudos funcionalistas onde se analiza a situación das áreas fronteirizas no contexto de dous país con niveis de desenvolvemento totalmente antagónicos, a destacar traballos do propio House (1982) ou de Martínez (1994) sobre o caso entre México e os Estados Unidos.

2.1.3.3. Dende principios dos 1970s

Esta etapa estivo marcada pola entrada daqueles enfoques procedentes das ciencias políticas (‘enfoque das ciencias políticas’ nos *border studies*), a destacar autores norteamericanos como G. Goertz, P.

Diehl ou T. Gurr. Neste momento, a realidade das fronteiras e as súas funcións non poden ser explicadas unicamente polo papel de dous Estados illados. A crecente globalización da economía e a cultura comeza a espertar unha consciencia rexional que pon en discusión o sistema de fronteiras políticas. Ademais as emerxentes organizacións supranacionais desenvolven un papel cada vez máis relevante.

Porén, estas cuestións emerxen con controversia nun primeiro momento e a súa relevancia estaba en discusión. Así, Kolossov (2005) diferencia entre os politólogos tres paradigmas sobre as relacións internacionais e as funcións das fronteiras estatais: os ‘realistas’ entenden os Estados como o actor principal da escena internacional e as fronteiras que os separan como liñas ríxidas que protexen a súa soberanía; os ‘liberalistas’ asumen que o Estado non é o único nin o maior actor internacional, e as fronteiras que os rodean unicamente serven para permitir relacións de veciñanza; por último, os ‘globalistas’ centran a súa ollada na redes globais de conectividade entre todo tipo de actores políticos e económicas a nivel internacional xa que para eles as fronteiras son liñas virtuais que están a ser substituídas por novas delimitacións fronteirizas de tipo cultural, económica, etc.

Comeza a percibirse daquela que as dinámicas das áreas fronteirizas non poden explicarse unicamente en termos de realidade entre dous Estados illados. Os enfoques positivistas tradicionais que entendían os Estados como unha especie de rexión natural dada, ou aqueles que explicaban e clasificaban as fronteiras en base ás relacións de veciñanza, ao réxime político ou ao balance militar, non poden explicar as novas realidades sociais existentes nas áreas fronteirizas. Non explicar, por exemplo, cal é a causa de que un cambio no territorio fronteirizo ou nas fronteiras políticas provoque unha determinada

reacción na sociedade. Tampouco achegan unha explicación de por que nalgúns casos unha fronteira é asumida como definitiva mentres que noutros as fronteiras están en discusión pola propia intervención da opinión pública. Os enfoques tradicionais non poden explicar porque unha área fronteiriza que semellaba estar en paz convértese rapidamente nun foco de disputa, guerra ou violencia.

Ante estes problemas metodolóxicos e analíticos xorden de xeito natural os novos conceptos postmodernistas na década dos 1980s cun marcado carácter social. Coa incorporación destes novos postulados queda patente a crecente interdisciplinaridade dos estudos de fronteiras, xa que nesta época participan activamente investigadores procedentes da socioloxía, psicoloxía social, filosofía, etnoloxía, antropoloxía, etc.

2.1.3.4. Dende principios dos 1980s

Asegura Kolossov (2005) que a partir da década dos 1980 os estudos de fronteiras, así como tamén a xeografía política, se viron influenciados fundamentalmente por tres paradigmas. Os dous primeiros de corte anglosaxón e o terceiro de tradición francófona. En primeiro lugar, pola teoría dos sistemas-mundo, desenvolvida principalmente polo sociólogo I. Wallerstein e o xeógrafo P. Taylor entre outros, por cuestións como a interdependencia ou o papel das diferentes escalas espaciais. A seguir, as ideas da teoría estruturalista, que parte das interpretacións de A. Giddens, no relativo á rede de estruturas sociais e globais e á liberdade de accións que estas lle outorgan aos axentes económicos e políticos. En última instancia, sinala Kolossov (2005), a gran influencia do discurso da construción social do espazo e a interpretación postmodernista dos traballos de M. Foucault.

Con isto Kolossov (2005), divide esta última etapa dos estudos de fronteiras en seis enfoques, sempre de xeito orientativo, e tendo en conta que en moitos casos os conceptos ou obxectos de estudo dos diferentes enfoques están ligados entre si. O desenvolvemento dalgúns deste campos de estudo segue vixente e en continuo avance hoxe en día. Así, débese entender que os límites dos enfoques son un tanto laxos, en moitos casos a argumentación para esta división resulta un tanto difusa e, mesmo, identificar aos principais autores de cada corrente é unha tarefa complexa.

1. ‘Enfoque dos sistemas-mundo e as identidades territoriais’

En primeiro lugar aparece o alcumado ‘enfoque dos sistemas-mundo e as identidades territoriais’, a destacar autores como A. Paasi (FIN), D. Newman (ISR), J. O’Loughlin (USA), P. Taylor (GB), T. Lunden (SWE) ou G. Waterburry e J. Ackleson (GC). Aparecen durante os anos 1990s os primeiros estudos sobre o papel da fronteira no sistema mundial de fronteiras a diferentes escalas, dende o global ao local (Agnew, 2002; Kolossov e O’Loughlin, 1998), ou na lóxica da contraposición centro-periferia (Flint e Taylor, 2018). A globalización e a crecente actividade transfronteiriza debilita o papel da tradicional figura do Estado-nación, do mesmo xeito que aumenta a permeabilidade das fronteiras. A descentralización dalgúns funcións do Estado provoca un aumento notable da actividade das institucións rexionais e das organizacións transfronteirizas.

Segundo Kolossov (2005) a teoría dos sistemas-mundo está baseada na clásica distinción xeográfica centro-semi periferia-periferia. Para os estudos de fronteiras este concepto implica en primeiro lugar analizar as fronteiras en tres escalas diferentes, a global, a nacional e a

local. Posteriormente engádense dúas máis, a macro-rexional e a rexional (Newman e Paasi, 1998). En segundo lugar, implica que as nocións do que é centro e do que é periferia son relativas.

Paralelamente, esta corrente dos sistemas-mundo trae consigo a proliferación dun discurso sobre o fin das fronteiras no mundo (*borderless world*), nomeadamente difundido por economistas, científicos da información e a comunicación ou profesionais do mundo das finanzas, o marketing ou os negocios (Diener e Hagen, 2009). Debido á ‘forte globalización’ existente, os defensores deste discurso aseguran que o proceso de de-territorialización en marcha acabará co clásico sistema do Estado-nación e as súas fronteiras (Ohmae, 1990, 1995). O discurso do *borderless world* describe unha situación representada exclusivamente en países da Unión Europea e Norte América mais, como di Kolossov (2005), estas áreas transfronteirizas non supoñen máis do 5% da lonxitude total de todas as áreas transfronteirizas do mundo.

Por contra, xorde un discurso contrario dende diversas áreas das ciencias sociais (xeógrafos, sociólogos, politólogos, etc.) incidindo na visión dunha ‘débil globalización’ cunha variación a longo prazo nos réximes fronteirizos (Anderson e O’Dowd, 1999; Newman, 2006). Newman (2006) fala de que nalgúns casos as fronteiras presentan unha apertura notable, mais noutros casos acontece xusto ao contrario. Para este autor é evidente que a globalización, dunha banda, e os achegamentos e cambios políticos, da outra, produciron unha apertura gradual de moitas fronteiras. Porén, alerta de que a globalización tamén ten un efecto contrario. O crecente terrorismo global (a partir dos atentados de comezos do século XXI en cidades como Nova York, Madrid ou Londres) provoca que moitas das políticas fronteirizas en

países “occidentais” sexan refundidas e inducen a un reforzamento das fronteiras estatais. Polo tanto, a apertura dos territorios e a desaparición completa das fronteiras no mundo é unha cuestión aínda por resolver.

Tamén, outros autores traballaron na crecente importancia das fronteiras na súa relación co poder do Estado e nas prácticas diarias das persoas (Paasi e Prokkola, 2008; Paasi, 2009a). Aínda coa porosidade de moitas fronteiras e o incremento dos fluxos globais, as fronteiras seguen a ter importancia. Do xeito que o analiza Paasi (2009a), os novos movemento rexionalistas confrontados coa globalización provocan un reforzamento das fronteiras e das identidades que estas conteñen e representan. Polo tanto, as fronteiras son tamén importantes nos procesos de construción territorial ou rexional e, como resultado, na perpetuación do poder do Estado. Esta forte carga simbólica das fronteiras afecta á vida diarias dos raianos na medida en que nalgúñas prácticas transfronteirizas as fronteiras desaparecen, mentres que noutras as fronteiras son reproducidas como elemento de diferenciación (Paasi e Prokkola, 2008).

Outra área de investigación emerxente neste enfoque é o interese polas identidades territoriais e a súa evolución, o seu papel na conciencia social e, polo tanto, que repercusión ten na apropiación do espazo transfronteirizo e na vida diaria dos raianos. Un dos principais precursores desta área de estudo é o xeógrafo A. Paasi. Paasi (1996) demostrou como as representación sociais xunto coa cultura, a seguridade estatal, as ameazas reais ou percibidas, ou os mitos históricos e estereotipos influencian na actitude da sociedade e da elite política con respecto ás fronteiras. As fronteiras están a ser empregadas en moitas ocasións como elementos importantes na construción das identidades nacionais (Newman e Paasi, 1998).

Nos seus estudos A. Paasi distingue tres visións da relación Estado/nación (como construción dunha identidade política) que determinan o punto de vista sobre a evolución das fronteiras (Kolossoff, 2005):

- ‘Primordialistas’. É a visión que fundamenta a base conceptual do Estado-nación. É dicir, o Estado é percibido como o lugar onde se asenta o dereito fundamental á autodeterminación.
- ‘Estruturalistas’. Nesta visión o Estado é a representación da forza do poder político, quen, baixo o contexto da globalización, intenta facer presión para controlar os factores externos que determinan a súa actividade.
- ‘Neoliberais’. En esencia os neoliberais visualizan ao Estado coma un ente inútil ante a globalización, a existencia das súas fronteiras é unha importante limitación para lidar coa crecente actividade global.

Os retos que debe afrontar un Estado teñen cada vez máis repercusión global (recesións económicas, desastres naturais, conflitos xeopolíticos, etc.). Neste senso, moitos países aplican en ocasións medidas de gobernanza antidemocráticas, para asegurar un control sobre o seu territorio, o que debilitan a confianza da sociedade (nomeadamente en áreas fronteirizas), provocando unha inestabilidade na identidade política. Así, para Paasi o problema da identidade está estreitamente relacionado coa análise das funcións do Estado. Seguindo unha fórmula lóxica sería: canto menos estable sexa a identidade política dun Estado, menor estabilidade terán as súas fronteiras, o seu

territorio e a súa unidade política (por exemplo, a situación dalgúns países postsoviéticos ou dalgúns africanos).

Outra das achegas deste ‘enfoque dos sistemas-mundo e as identidades territoriais’ foi a comprensión da escala local e como as comunidades locais raianas difiren as veces das autoridades centrais. Demostrouse que a percepción e actitude dos raianos con respecto ás fronteiras é en moitos casos diferente á visión promovida polas autoridades de poder estatal. Comeza a falarse polo tanto da aparición das identidades transfronteirizas, nomeadamente naquelas áreas transfronteirizas cunha lingua ou cultura común, que xorden a partir de intereses comúns por parte da poboación local de ambas beiras da fronteira. Neste senso, aparece tamén o concepto “cultura internacionalista” alcumado polo académico norteamericano O. Martínez a raíz do seu estudo sobre os contactos e a mobilidade transfronteiriza nas comunidade raianas entre México e os Estados Unidos (Martínez, 1994).

2. ‘Enfoques xeopolíticos’

Os enfoques dende a xeopolítica estudan en primeiro lugar o impacto da globalización e a integración das políticas fronteirizas (Kolossoff, 2005; Vaughan-Williams, 2009). A raíz desta globalización as funcións das fronteiras cambian a diferentes escalas e niveis, o que produce certos cambios no territorio coñecidos como procesos de territorialización e re-territorialización das fronteiras. Tamén se investiga sobre o reforzamento das identidades locais transfronteirizas.

En segundo lugar, os enfoques xeopolíticos atenden tamén ao papel dos responsables da seguridade fronteiriza e cal é a súa finalidade (Kolossoff, 2005; Vaughan-Williams, 2009). Segundo Paasi (1996), a

percepción sobre a seguridade fronteiriza depende do seu rol simbólico, das tradicións históricas, da imaxe e do discurso contemporáneo. Neste senso, o autor compara as diferentes percepcións sobre as fronteiras de Finlandia. Así, mentres que as representacións sociais sobre a fronteira entre Finlandia e Suecia son positivas (cordialidade, hospitalidade, etc.), a fronteira con Rusia percíbese como unha fonte de inmigración, criminalidade e outro tipo de ameazas.

A tradicional concepción do papel das fronteiras na seguridade nacional está baseada en catro ideas (Kolossoff, 2005):

- Prever ameazas militares.
- Controlar os fluxos transfronteirizos.
- Prever e previr calquera posible problema.
- Un maior control fronteirizo reforza a idea dunha mellor seguridade nacional e, polo tanto, garante tamén unha maior protección do comercio interior.

Dende os estudos postmodernistas da época a percepción sobre as funcións das fronteiras no relativo á seguridade e a economía nacionais é ben distinta (Kolossoff, 2005). Obsérvase a fronteira como un centro de crecemento económico e innovación que contribúe enormemente aos intercambios económicos entre dous países veciños e, polo tanto, ao conxunto da economía nacional. Prodúcese en áreas fronteirizas aglomeracións industriais e estratexias de colaboración económica, o que repercute tamén na estrutura social e demográfica, na aparición de matrimonios transfronteirizos ou transculturais, cambios na identidades, etc. Porén, algunhas ameazas aínda requiren presenza dalgún tipo de control fronteirizo, por exemplo no relativo ao tráfico de

drogas. O interese, afirma Kolossov (2005), radica na pescuda do balance entre as necesidades de seguridade fronteiriza, o desenvolvemento da cooperación transfronteiriza e os intereses dos gobernos centrais e as rexións fronteirizas.

Como consecuencia, a percepción sobre o papel das fronteiras na seguridade nacional comeza a mudar nesta época. A nova visión baséase en seis ideas expostas polo autor:

- Asúmese que as forzas e corpos de seguridade dun Estado non poden combater elas soas á inmigración, o terrorismo, o tráfico de drogas, armas, etc.
- Moitos expertos están convencidos xa de que o control dos fluxos transfronteirizos non só son ineficaces senón que tamén afectan negativamente á sociedade e á economía.
- De acordo cos enfoques postmodernistas, os gobernos deben desenvolver acordos de seguridade transfronteiriza a nivel local e rexional, debido ao crecente papel das áreas transfronteirizas como motor económico. É inútil manter unha visión centralista da seguridade.
- Esténdese un novo enfoque sistemático sobre a seguridade fronteiriza. Os problemas xa non están exclusivamente cinguidos á fronteira, senón que a seguridade se debe estender tamén ao resto do territorio nacional. A transparencia no fluxo de información transfronteiriza é vital. O concepto '*border space*'

esténdese agora tamén ás rexións e espazos interiores como zonas francas, aeroportos internacionais, etc.

- A seguridade fronteiriza xa non é unha preocupación estatal senón que agora participan organismos internacionais cos seus respectivos intereses.

- A seguridade fronteiriza xa non está concibida para prever e previr calquera problema, senón tamén para estar preparados para solucionar e reaccionar ante os futuros problemas.

3. ‘Enfoque das fronteiras como representacións sociais’

Como vimos a observar, as funcións das fronteiras dependen en moitas ocasións da formación dun discurso ou representación social, o cal é outro dos enfoques en voga nos estudos de fronteiras de finais do século pasado (Berg e Houtum, 2003). Estúdanse as fronteiras como construcións sociais (Paasi, 1998, 2003a) e espellos das relacións sociais no pasado e no presente, obsérvase o seu rol como símbolo social e a súa importancia no discurso político (Kolossoff, 2005). Segundo Vaughan-Williams (2009), esta aparición do “construtivismo social” nos estudos de fronteiras non pode separarse da crecente corrente da xeopolítica crítica, liderada entre outros por Gearóid Ó Tuathail (aka Gerard Toal). Académicos da xeopolítica crítica que mudaban a súa mirada dende a dominación do espazo polos poderes mundiais a preocuparse pola construción sociopolítica das ordes xeopolíticas (Scott, 2005).

“Esta perspectiva abre as portas para novas interpretacións sobre como o espazo, o territorio, a identidade e a gobernanza están a ser re-negociadas -ou re-territorializadas- a partir do sistema internacional.” (traducido de Scott, 2005:432.)

As representacións da fronteira están particularmente difundidas nos discursos políticos os cales, ás veces, perpetúan estereotipos negativos sobre a fronteira e causan unha diminución da comunicación entre ambas partes implicadas. Kolossov (2005) expón o traballo de G. Ó Tuathail sobre os diferentes niveis de xeopolítica e os seus discursos (Ó Tuathail, 1996, *apud*: Kolossov, 2005). Así, Ó Tuathail (1996, *apud*: Kolossov, 2005) fala dunha ‘alta’ e ‘baixa’ xeopolítica. O nivel de xeopolítica alto divídese en teoría e práctica e céntrase en aspectos como a estratexia mundial ou cuestións xerais da orde mundial, a estrutura das relacións internacionais, etc. O baixo nivel de xeopolítica correspóndese cos conceptos, imaxes, símbolos, publicidade, medios de comunicación implicados, etc., para a concepción dunha visión xeopolítica global e como elementos de identidade política e cultural fundamentais para a construción do Estado.

Os discursos xeopolíticos están formados polos políticos, polos medios de comunicación e polo sistema de educación e cultura de masas (Kolossov, 2005). As funcións e importancia das fronteiras son obxecto de discusión e compromiso, mais tamén o seu papel como resultado da interpretación dos diferentes grupos sociais (actores estatais, poboación raiana, migrantes, etc.). As fronteiras, como produtos das representacións sociais, están a entenderse dende os

círculos académicos como un elemento de identidade cultural e política. A importancia da sociedade na interpretación das fronteiras e no seu carácter é unha cuestión moi presente nos estudos postmodernistas sobre as fronteiras e, mesmo dende outros enfoques recentes, esta é unha premisa de partida.

No actual panorama dos *border studies* os enfoques procedentes das ciencias políticas ou da historia e xeografía política xa non desenvolven a maioría das investigacións. Perden protagonismo os estudos sobre a formación ou clasificación das fronteiras ou o papel do Estado como principal actor dinamizador das áreas fronteirizas. Outórgase á sociedade, nas súas diferentes manifestacións ou dinámicas, un papel máis importante na realidade das áreas fronteirizas e na súa funcionalidade. O contexto global, cultural, xeopolítico ou mesmo as tensións bélicas seguen a ser importantes nas dinámicas fronteirizas en todo o mundo, mais agora os enfoques do ‘construtivismo social’ da fronteira están a ter un notable incremento na produción científica (Houtum, 2005).

Certifícase xa a idea da fronteira como unha área en constante movemento, non como unha liña ríxida. Fálase mesmo dun cambio na denominación desta área de estudo, a pasar dos clásicos *Boundary studies* centrados no estudo da liña, aos actuais *Border studies* (Vaughan-Williams, 2009), centrados na área transfronteiriza como produto social e a súa (re)produción en termos de símbolos, fitos, discursos, representacións, historias, etc., (Houtum, 2005; Paasi, 2005). Por iso, aparecen numerosos estudos sobre as prácticas cotiás transfronteirizas ou sobre novos conceptos que definen procesos ou dinámicas (co emprego do xerundio), por exemplo: *re-bordering* (proceso de reprodución ou reforzamento das fronteiras) ou *de-*

bordering (proceso de destrución das fronteiras) (Houtum e Naerssen, 2002; Berg e Houtum, 2003).

4. ‘O enfoque ‘Policy-Practice-Perception’ (PPP)’

Este enfoque nace recentemente como un intento de sintetizar as achegas dos enfoques tradicionais, nomeadamente o enfoque funcional de comezos dos 1950s (Kolossoff, 2005). Desde este enfoque, moi ligado co anterior, a fronteira é un produto social como resultado dun longo proceso histórico, xeopolítico e como un elemento simbólico importante na construción da identidade política e cultural. Existen tres grandes temáticas de investigación neste enfoque:

- Fluxos transfronteirizos e desenvolvemento baixo a influencia da fronteira a diferentes escalas (local, rexional, suprarexional, global, etc.).
- Políticas fronteirizas a diferentes niveis (grao de permeabilidade da fronteira, integración transfronteiriza, etc.): estatal, internacional, institucións e infraestruturas legais transfronteirizas, etc.
- Estúdase a percepción das fronteiras, o seu carácter, evolución, e influencia das representacións sociais na fronteira, nas áreas transfronteirizas, nas relacións interestatais e rexionais, na cooperación transfronteiriza, no alto e baixo discurso xeopolítico, etc. (Houtum, 1999; Scott, 2000).

Como o propio nome di, este enfoque analiza a influencia das políticas, das prácticas e das percepcións na xestión das áreas transfronteirizas. Trátase dun enfoque completamente aberto na

actualidade e que segue a producir unha inxente cantidade de material científico como observamos nos últimos volumes das revistas *Geopolitics* ou *Journal of Borderland Studies* ou tamén noutros soportes (por exemplo: Anderson, O'Dowd e Wilson, 2003; Wastl-Walter, 2011; Andersen e Klatt, 2012; García e Trillo, 2013; Jones e Johnson, 2014; Trillo, 2014; Trillo e Pires, 2016; Trillo e Paül, 2016). É un enfoque moi heteroxéneo, cunha variada influencia dos diferentes enfoques nos *border studies* e que incide na actual preocupación pola xestión das áreas transfronteirizas e as consecuencias das políticas aplicadas. Complementa a ollada pragmática e funcionalista dos estudos dos anos 1950s co construtivismo social e a dialéctica postmodernista dos anos 1980s e 1990s.

Doutra banda, a teoría do comportamento humano está moi relacionada con este enfoque e tamén co de John House (Kolossoff, 2005). Trátase de determinar a área de acción da xente en espazos transfronteirizos, e como as políticas ou discursos fronteirizos afectan ao radio de acción vital nese espazo. O radio de acción depende de moitos factores como o sexo, a idade, a educación, o estatus socio-profesional, factores políticos, legais, etc. Segundo o autor, a interacción coa fronteira depende en gran medida do nivel de educación, ademais, a percepción sobre o espazo transfronteirizo varía enormemente entre a periferia e o centro dun Estado. Asegura o autor, que as persoas con alta cualificación teñen unha variabilidade máis alta no seu radio de acción transfronteirizo baixo a influencia de calquera política fronteiriza en comparación coa xente menos formada. O autor xustifica isto porque os traballos das persoas máis formadas tenden a estar máis próximos ao aparello do Estado. En calquera caso estas son cuestións nas que afondaremos en posteriores apartados.

5. ‘O enfoque de Houtum, Kramsch, Scott e outros’

Kolossov (2005) apenas sinala un enfoque personificado na escola holandesa ou, en tal caso, centroeuropea. Fala de H. van Houtum e O. T. Kramsch (Países Baixos) ou J. W. Scott (Alemaña), como os principais promotores deste enfoque (Houtum, Kramsch e Zierhofer, 2005), aínda que estes autores teñen unha variada carreira académica en diferentes enfoques nos *border studies*. A pesar de que os novos enfoques e autores postmodernistas están moi entrelazados entre si, este enfoque centra a súa visión en varios temas como: a política rexional e as fronteiras, a xestión das rexións transfronteirizas e a cooperación transfronteiriza, os fluxos migratorios internacionais e outros fluxos transfronteirizos, etc. (por exemplo: Houtum, 2003, 2010; Houtum e Velde, 2004a; Scott, 1999, 2002, 2006; Scott e Houtum, 2009; Kramsch e Hooper, 2004).

6. ‘Enfoque ecopolítico’

En último lugar nos actuais enfoques postmodernistas preséntase o ‘enfoque ecopolítico’, promovido por politólogos expertos en relacións internacionais e xeógrafos físicos (Kolossov, 2005). Destacan autores como O. Young ou G. White (USA), N. Kliot (ISR), S. Dalby (CAN) ou S. Gorshkov e L. Korytny (RUS), entre outros. Investíganse os problemas medioambientais globais e rexionais e como estes estimulan á cooperación transfronteiriza. A xestión destes problemas provoca en moitos casos unha xestión compartida transfronteiriza, como por exemplo, a xestión conxunta de moitas bacías hidrográficas de ríos internacionais ou a xestións de grandes reservas da natureza.

Segundo Paasi (2011a), a idea da ecopolítica (apartir de: Kuehls, 1996) refírese a que, do mesmo xeito que as fronteiras poden ser barreiras para as relacións sociais ou para o fluxo de persoas, mercancías e capitais, tamén son barreiras para a propia natureza e para a facilidade de tomar medidas ante unha catástrofe natural. Ademais, é obxecto de estudo o papel das fronteiras en relación coa propagación de enfermidades (como por exemplo a situación derivada dos brotes en Europa da ‘gripe aviar’ e a enfermidade das ‘vacas tolas’ ou o virus do Síndrome Respiratorio Agudo e Grave-SARS nos países de sueste asiático).

2.1.3.5. Conclusións e axendas contemporáneas no estudos de fronteiras

Unha das primeiras cuestións claras a partir da evolución dos estudos de fronteiras é o reiterado paso dunha mirada centrada no límite fronteirizo como obxecto inamovible, a outra preocupada pola área que rodea a fronteira e que está en constante cambio. Dito doutro xeito, houbo unha mudanza no obxecto de análise: déixase atrás a dimensión física e locacional das fronteiras, para centrarse naqueles procesos, dinámicas ou funcións que acontecen nela.

En segundo lugar, o cambio no contexto social, cultural, político e económico no mundo foi un cambio de paradigma que tamén afectou con importancia aos *border studies*. A crecente globalización en todos os ámbitos deixou en evidencia á perspectiva que entendía á fronteira como límite de Estado, o cal pasa a ser agora unha figura secundaria neste novo escenario. Así, aparecen novas escalas e niveis de participación nas cuestións fronteirizas (novos actores rexionais, supranacionais, transfronteirizos, etc.) e aparecen novos procesos de re-territorialización do espazo, das fronteiras, das identidades, etc. Debido

a isto, crece a instrumentalización das fronteiras ou os procesos de institucionalización das relacións e a cooperación transfronteiriza, con actores de distintos niveis xerárquicos e escalas espaciais. Emerxe a gobernanza das áreas transfronteirizas en varios niveis e, polo tanto, o interese académico polos estudos de caso, as políticas rexionais, a xestión das áreas transfronteirizas ou os problemas globais.

Doutra banda, a globalización, lonxe de crear un mundo sen fronteiras (teoría neoliberal do *borderless world*), provoca a aparición de novos procesos de reforzamento das mesmas (*re-bordering*). Estes procesos non están relacionados coas tradicionais figuras do Estado, senón que agora representan un mapa diferente, en base ás distintas posibles funcións que poda ter unha fronteira (fronteiras étnicas, fronteiras económicas, fronteiras migratorias, fronteiras en base ao terrorismo global, etc.). Amplíase así a definición da fronteira como división entre sistemas políticos ou entes administrativos, senón que tamén as fronteiras son culturais, étnicas, mentais, etc.

Outra conclusión a sacar é a importante irrupción dos paradigmas postmodernistas nos estudos de fronteiras. As investigacións sobre o papel das fronteiras na formación das identidades territoriais ou nas identidades políticas, así como tamén a perspectiva da fronteira como construción social ou cultural, implicaron unha importante achega teórica e metodolóxica aos estudos de fronteiras. As representacións, os discursos, a simboloxía, as prácticas sociais diarias ou a formación do espazo vivido a partir da fronteira, son algúns dos novos obxectos de estudo.

Aínda que en capítulos posteriores trataremos os conceptos e temáticas actuais nos *border studies*, cabe anticipar brevemente algúns dos campos de investigación abertos na actualidade. Neste senso,

Newman (2011) expuxo algúns destes procesos de interese ou, como el di, ‘axendas contemporáneas nos estudos de fronteiras’:

- A delimitación e demarcación de fronteiras como límites para a inclusión ou exclusión da xente: o uso do discurso fronteirizo ou mesmo o reforzamento das fronteiras para dividir diferentes categorías sociais, económicas ou culturais.
- As relacións entre as diferentes elites de poder que manexan as fronteiras e a dirección tomada na xestión dos fluxos transfronteirizos.
- As rexións transfronteirizas como destrutoras de fronteiras: a existencia de zonas de “transición ou hibridación” que destrúen as barreiras mentais ou identitarias e que permiten a coexistencia, o contacto, o desenvolvemento conxunto ou a mestura cultural.
- Globalización, seguridade e porosidade das fronteiras: perspectiva das fronteiras ante o terrorismo global, a apertura ou peche das fronteiras en base aos intereses xeopolíticos ou ás ameazas externas.
- Prácticas diarias transfronteirizas: o impacto das fronteiras na vida diaria dos raianos incluso naquelas áreas transfronteirizas onde a apertura da fronteira sexa total. As posibilidades que ofrece a fronteira en canto ao diferencial económico, social, laboral, fiscal, etc.
- Cuestións étnicas, de dereitos humanos e os procesos de *bordering*: restricións de paso, fluxos migratorios,

detencións nas fronteiras, discriminacións na mobilidade transfronteiriza, cooperación internacional, etc.

2.1.4. Rexión transfronteiriza

Acorde ao troco de ollada nos estudos de fronteiras, centrámonos agora na construción das fronteiras como espazo (non como liña) e, polo tanto, naquelas achegas que dende a xeografía rexional contribuíron a esta mudanza. Partimos da definición do propio concepto de rexión para logo tratar a combinación coa súa consideración de transfronteiriza. Asemade, atendemos tamén ao tratamento das rexións transfronteirizas nas investigacións científicas e ás diferentes escalas de análise. Finalmente, afondamos no modelo de “institucionalización rexional” de Paasi (1986) como referencia teórica do establecemento dunha rexión.

2.1.4.1. Noción de rexión. Achegas dende a xeografía rexional

O significado e emprego da rexión como obxecto científico na xeografía mudou en función da evolución dos diferentes enfoques da xeografía rexional, así como tamén, pola influencia dos distintos cambios de paradigma na sociedade, na política ou na economía (Zoido *et al.*, 2013; Farinós e Fernández, 2017). Na etapa clásica da xeografía rexional, os postulados deterministas estudaban a rexión como unha área xeográfica, histórica ou cultural previamente dada. A comezos do século XX en Francia, a corrente posibilista de P. Vidal de la Blache introducía a análise da rexión como un obxecto único a partir da relación entre o ser humano e o medio, así como a paisaxe ou a caracterización rexional resultante. Coetaneamente e coa mesma pretensión de converter á rexión no obxecto de estudo central da

xeografía, desenvolvían o seu traballo A. Hettner en Alemaña e R. Hartshorne nos EUA.

Tras a II Guerra Mundial, a chegada da corrente cuantitativa produce un cambio na xeografía rexional e nacen os enfoques sistémicos e funcionalistas (Paasi e Metzger, 2017; Farinós e Fernández, 2017). Preocúpanse polo carácter práctico da análise rexional, en canto á súa aplicación para as decisións de gobernanza e política territorial e na identificación de ‘leis xerais’ que expliquen o comportamento espacial. Proliferan os modelos teóricos sobre as rexións funcionais e o seu funcionamento mediante nodos de distintas clases e xerarquías, interconectados e relacionados entre si mediante redes de fluxos. Así, esta corrente influencia notablemente á xeografía rexional non sen o carácter máis ‘racional’ e ‘obxectivo’ no método de análise. Cobra importancia o método rexional como obxecto científico para a xeografía e a importancia da interrelación dos elementos nas súas diferentes escalas. Coa chegada da globalización, a multiplicidade de escalas provoca que as análises rexionais teñen que ser capaces de combinar a localidade coa globalidade.

A irrupción dos postulados postmodernistas na década dos 1980s afectou tamén a xeografía rexional. Comeza a fraguarse o que se coñece como Nova Xeografía Rexional (NXR), centrada na construción social e cultural do espazo rexional, na importancia das identidades colectivas e individuais e nas relacións de poder que interveñen neste proceso de construción rexional (Farinós e Fernández, 2017: 32). Ademais, a antropoloxía social ou os estudos culturais están estreitamente ligados e completan este proceso analítico no senso de entender o pasado para explicar o presente. Acotío esta NXR se asocia co enfoque relacional, que entende á rexión como un espazo aberto no

que os seus diferentes elementos se relacionan e interactúan con outros espazos e coa nova multiplicidade de escalas (Paasi, 2009b; Farinós, e Fernández, 2017).

“A NXR interésase por recoñecer as prácticas e discursos polos que as persoas, as comunidades e os grupos producen e reproducen ‘rexións e localidades’ na súa vida cotiá a través de prácticas institucionalizadas diverxentes como a política, a administración, a economía, a educación, a comunicación...” (traducido de Farinós e Fernández, 2017:33-34).

Dentro da NXR distínguense tres enfoques distintos (Gilbert, 1988, *apud*: Farinós e Fernández, 2017): o ‘enfoque materialista’ centrado na construción rexional como resultado da acumulación e distribución de capital; o ‘enfoque social’, que entende á rexión como a combinación mutua entre o espazo e as relacións sociais; o ‘enfoque cultural’, onde a rexión é o resultado da relación entre a cultura e identidade rexional cun determinado espazo.

As achegas da NXR e o novo contexto socioeconómico abriron novas portas ao tratamento da rexión. Agora non resulta un campo estritamente académico, nomeadamente da xeografía, senón que propicia unha nova conciencia territorial, empregada habitualmente por todo tipo de profesionais, planificadores ou gobernantes de distintos ámbitos que asumen e articulan procesos de rexionalización en base ás súas lóxicas discriminatorias (Paasi e Metzger, 2017). Sobre esta nova conciencia territorial Paasi e Metzger (2017) alertan da posibilidade de caer nalgún caso no que eles chaman ‘fetichismo espacial’ (termo xa nomeado previamente por Paasi, 1986). Este ‘fetichismo espacial’

asume que as estruturas sociais son o resultado das relacións espaciais e, polo tanto, o espazo é unha especie de elemento con vida propia e con capacidade de actuar por conta propia. Este concepto atribúese ao erróneo pensamento de entender ás rexións como elementos separados do plano social, capaces de ter vontade de transformar ou interactuar e competir con outros espazos. Falan, estes autores, do habitual que resulta este ‘fetichismo’ nos discursos políticos e na súa retórica de competitividade entre espazos, países, rexións, etc.

Débase entender tamén a aparición da NXR no contexto da globalización e no crecente rexionalismo, nomeadamente na Europa ‘occidental’. Keating (1998) fala deste novo rexionalismo a raíz de dous factores: dunha banda, as rexións xa no están supeditadas ás fronteiras estatais e actúan no plano internacional como actores practicamente independentes; e, doutra banda, as rexións comezan a competir entre elas como resultado dos sistemas de desenvolvemento económico. Argumenta esta nova rexionalización polo esgotamento da tradicional ordenación territorial do sistema do estado do benestar keynesiano. Os Estados xa non son mediadores das relacións entre as rexión e os mercados globais, a crecente mobilidade de capitais e a aparición de organizacións supranacionais outorga á rexión un novo protagonismo. Emerxen as rexións como novos espazos políticos onde as decisións e os investimentos están a dirixirse, o que provoca tamén unha crecente competencia interrexional pola captación de fondos de desenvolvemento rexional.

O novo rexionalismo do que fala Keating (1998), das rexións como novos actores principais nos mercados e no mundo global, provoca un cambio nas relacións Estado-rexión. Prodúcese unha descentralización das decisións e da gobernanza e comezan a

entenderse as rexións como unha especie de ‘polo de desenvolvemento’. Resulta evidente que neste contexto aparezan os enfoques da NXR, que cuestionan o papel das antigas rexións, e analizan as novas producións ou reproducións de espazos rexionais, así como tamén, a súa transformación en diferentes formas territoriais.

Deste xeito, e no contexto das achegas da NXR, comeza a ser habitual o emprego de dous conceptos tamén importantes no marco do estudo da rexión; son os de ‘rexionalización’ e ‘rexionalismo’, que xa mencionamos, mais compre telos claros antes de avanzar. Cooke (1997) recompila a definición destes conceptos en concordancia cos principais autores da NXR. Así, enténdese por ‘rexionalización’ o proceso de delimitación supralocal do territorio por parte das autoridades políticas (Cooke, 1997). Estas autoridades delegan aos corpos administrativos a responsabilidade e os recursos para xestionar ese territorio. Doutra banda, enténdese por ‘rexionalismo’ aquela expresión política en base a uns intereses culturais orientados a demandar e reivindicar a autonomía dese territorio (Cooke, 1997). Estas demandas afectan as condicións político-culturais e socioeconómicas do territorio, nomeadamente cando a administración actúa e discrimina en función deses intereses.

Como legado na NXR, na actualidade e desde o punto de vista da análise, a rexión emprégase como un elemento aberto, flexible, permeable, difuso; isto dá lugar a múltiples visións sobre a rexión, a súa orixe e a súa forma. Neste senso, Paasi e Metzger (2017) poñen en discusión o papel do investigador na análise dos procesos de rexionalización xa que, en certa medida, tamén ten un papel importante na produción e reprodución dunha determinada forma rexional no momento en que enxalza determinadas correlacións e discrimina outras.

Isto obriga ao xeógrafo a indagar non tanto a existencia estrita dunha determinada forma rexional, senón no seu proceso de construción, no papel dos actores territoriais implicados e nas relacións entre eles (Paasi e Metzger, 2017).

Centrámonos agora na definición estrita do concepto rexión e as súas características. A noción da rexión pode variar enormemente en función da variable empregada. Pode falarse de rexión cultural, rexión histórica, administrativa, económica, transfronteiriza, etc. Porén, lonxe de presentar unha clasificación dos diferentes tipos de rexión, comezamos pola definición xenérica a partir do traballo de Zoido *et al.* (2013). Segundo estes autores, a rexión pode considerarse unha:

“Porción da superficie terrestre que presenta unhas características diferenciadas, uns trazos de identidade propios e que resulta dos procesos de individualización ao longo do tempo...”
(traducido de Zoido *et al.*, 2013:326).

Inciden estes autores na polisemia do termo rexión en función da ollada práctica ou das tradicións nacionais e lingüísticas do seu emprego (Lois *et al.*, 2001; Zoido *et al.*, 2013). Así pode ser unha “rexión-plan” ou área de referencia para as políticas de ordenación do territorio no mundo francófono; tamén unha rexión cultural, natural ou área de intervención no mundo anglófono; ou, como no caso español, un feito histórico, cultural e administrativo.

Asúmesese tamén que a rexión actúa nunha escala intermedia en dúas variantes: entre o global e o estatal, coñecida como rexión transnacional ou supraestatal; ou entre o estatal e o local, percibida habitualmente como o primeiro nivel de división administrativa dun

Estado (Zoido *et al.*, 2013; Farinós e Fernández, 2017). Polo tanto, calquera aglomerado supramunicipal (comarcas, áreas metropolitanas, mancomunidades, etc.) ou supraestatal (grandes corredores económicos, megalópolis, macro-rexións, etc.) son tamén obxecto de estudo da xeografía rexional (Lois *et al.*, 2001; Farinós e Fernández, 2017). Enténdese, ademais, que a rexión se presenta nunha área cuns límites máis ou menos estables, que a diferencian doutros territorios, e que parte dun centro rexedor cara unha periferia onde esas características diferenciadas comezan a diluírse (Zoido *et al.*, 2013).

Do traballo destes autores sácanse varias características importantes sobre a definición do concepto e que desenvolvemos a continuación. En primeiro lugar, fálase dunha serie de trazos diferenciados que cohesionan e caracterizan a unha rexión; pode ser unha determinada especialización económica ou unha concreta organización social. Seguidamente e, a partir destes trazos significativos, créase unha identidade ou cultura rexional con maior ou menor intensidade. A identidade rexional é unha peza fundamental no proceso de rexionalización, mais cabe apuntar unha pequena matización no concepto a través do desenvolvido por A. Paasi.

Paasi (1986, 2003b, 2009b, 2011b, entre outros) pon en cuestión a relación entre a identidade e a rexión en varios dos seus traballos. Neles clarifica o significado dos dous tipos de resposta identitaria ou dimensións, que el identifica no plano rexional. Isto é: dunha banda, o que el chama ‘identidade rexional ou conciencia rexional’ (*‘regional identity or regional consciousness’*) e, doutra banda, a ‘identidade dunha rexión’ (*‘identity of a region’*) (figura 2).

Co primeiro elemento incide no sentimento de pertenza ou identificación (a varias escalas) das persoas cunhas determinadas

prácticas institucionais, discursos e simbolismos que son parte estrutural dos procesos de construción dunha rexión. É dicir, o sentimento de pertenza a unha rexión por parte da poboación e a identificación coas súas prácticas e estilos de vida. O segundo elemento refírese ás características que definen (ou identifican) a unha rexión dende o punto de vista da gobernanza ou da ordenación do territorio. Son as políticas (gobernanza), imaxes (marketing territorial), *slogans*, prácticas, clasificacións, etc, que proxectan e que arraigan unhas características socioeconómicas da propia rexión.

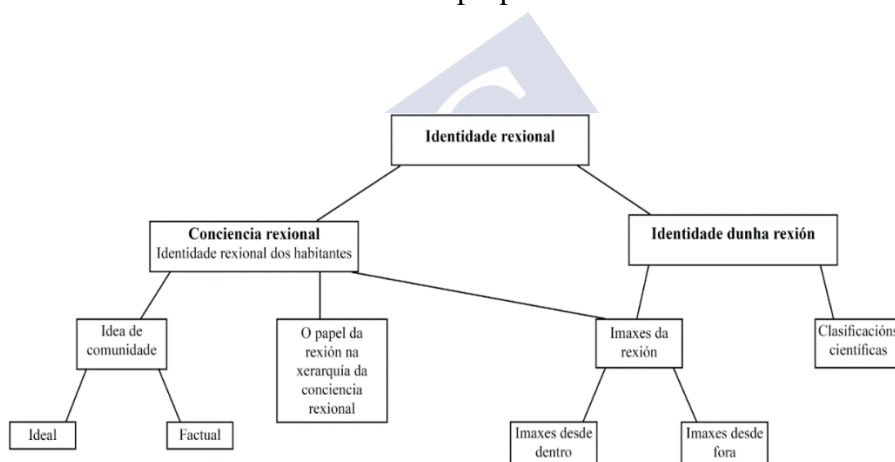

Figura 2: Dimensións da identidade rexional. Fonte: elaborado a partir de Paasi (1986).

Outra característica de interese sobre a rexión é a cuestión da escala. Falabamos da escala intermedia onde situamos habitualmente a rexión. Porén, a mudanza no paradigma social e económico a raíz da globalización afecta directamente á relación entre a rexión, a escala e a gobernanza. Pásase dunha escala intermedia estática a unha situación multidimensional ou multiescalar, onde coexisten distintos niveis de gobernanza e onde as decisións a nivel rexional están consideradas

tamén en base ao contexto global e estatal (Paasi, 2009b, 2011b). A rexión, como dicíamos, xa non é a unión fundamental entre o Estado e as localidades, senón que tamén actúa nunha escala supraestatal. As novas territorialidades xurdidas coa rearticulación da política e das relacións internacionais provocan unha multiplicación dos actores implicados na gobernanza do territorio (territorialidades múltiples/gobernanza multinivel) (Farinós e Fernández, 2017).

Doutra banda, asúmese tamén que a rexión é un proceso histórico (entre outros: Paasi, 1986 e 2011b; Paasi e Metzger, 2017), en constante evolución, que resulta de perseverar na súa imaxe singular e distintiva ou na súa “individualización ao longo do tempo” (*op. cit.*). É, por tanto, un elemento espazo-temporal, dinámico, en constante transformación, e que ten un nacemento, unha consolidación, unha reprodución e unha desaparición (Paasi, 2011b). En palabras de Paasi:

“(...) as rexións son procesos sociais historicamente continxentes que chegan a institucionalizarse como parte do proceso dunha transformación rexional máis ampla e que en última instancia poden des-institucionalizarse (...)” (traducido de Paasi, 2011b:10).

Incide por tanto no carácter dinámico e en constante evolución, nunha especie de ‘ciclo da vida’ dunha rexión como proceso análogo dos seres vivos: nacemento, crecemento, reprodución e declive ou desaparición. Coincide Passi (2010, 2011b) coas teses do construtivismo social na transformación do espazo rexional e polo tanto outorga unha notable importancia á espontaneidade social no comezo do proceso. Mais tamén, incide na importancia das prácticas e discursos institucionais (relativos á gobernanza, relacións de poder, política,

cultura e economía) como un resultado da institucionalización dunha rexión.

Destácase tamén o grao de transversalidade que acada o termo. Débese diferenciar dentro desta definición exposta o uso da rexión como un algo real ou como unha construción intelectual (Farinós e Rodríguez, 2017). Desde o punto de vista académico a rexión enténdese como un medio, non unha finalidade, para comprender, definir e mesmo predicir os fenómenos territoriais. Doutra banda, o uso de termo rexión por todo tipo de, como dicíamos, profesionais, planificadores e gobernantes de distintos ámbitos, provoca que a rexión estea a entenderse en ocasións como un actor capaz de dar solucións e transformar as cousas ('fetichismo espacial') (Paasi, 1986, 2011b; Paasi e Metzger, 2017).

Un exemplo disto é a visión promovida pola UE da 'Europa das rexións' ou a homoxeneización proposta polo sistema de unidades territoriais estatísticas (NUTS), coa pretensión de obxectivar e definir os espazos rexionais europeos, así como tamén, outorgar protagonismo mediante a transferencia de fondos estruturais (Paasi, 2011b; Paasi e Metzger, 2017). Así, o emprego da rexión como concepto pode variar en función dos intereses e da finalidade desexada, polo que unha das súas características tamén é a transversalidade. En calquera caso, trataremos posteriormente esta cuestión da construción rexional europea.

Como dicíamos en apartados previos, as fronteiras xogan un papel fundamental no proceso de territorialización dun determinado nacionalismo ou Estado. As fronteiras foron e son elementos de vital importancia na produción e reprodución das identidades territoriais, polo que resulta evidente a estreita relación entre a rexión e as fronteiras

nas análises rexionais. As fronteiras son por tanto elementos importantes na identificación dunha rexión, aínda que, non están necesariamente ben definidas, senón que máis ben son un espazo difuso de transición, e non teñen por que coincidir coas formas administrativas establecidas. A nova realidade xeográfica das territorialidades múltiples e a superposición das diferentes estruturas de gobernanza no actual mundo globalizado provocan a -ou son consecuencia da- aparición de novas formas de territorialización ou rexionalización. As rexións transfronteirizas son polo tanto un campo de estudo en auxe na NXR. Neste senso, resulta evidente a grande influencia que tivo a xeografía rexional, nomeadamente a NXR, no estudo das realidades fronteirizas. Unha relación que desenvolvemos a continuación a través do concepto central desta investigación: a rexión transfronteiriza.

2.1.4.2. Múltiples definicións para unha área ou rexión transfronteiriza

Unha vez asumido o paradigma actual dos estudos de fronteiras (o estudo da área e non do límite) cabe desenvolver nas seguintes páxinas as distintas denominacións coas que unha área transfronteiriza é definida. Para esta labor, resulta interesante contraponer as distintas visións, académicas e institucionais, coas que estes territorios transfronteirizos son concibidos. Resulta habitual relacionar o estudo das áreas transfronteirizas coa xeografía rexional, mais tamén, e como xa vimos, o uso instrumental que as institucións fan do espazo rexional atrae tamén a nosa atención para desenvolver o seguinte apartado.

A conexión entre a xeografía rexional e o estudo das áreas transfronteirizas ten como protagonistas, segundo afirma Trillo (2010), a obra de Guichonnet e Raffestin (1974) e o número especial do *Cahiers*

de Géographie du Québec do mesmo ano. Segundo Trillo (2010), é a partir destas obras do ano 1974 cando se comeza aplicar o enfoque rexional ao estudo das áreas transfronteirizas e, así, complementar a tradicional visión da xeografía política sobre as fronteiras coas novas perspectivas da xeografía rexional e humana. Desde entón, as áreas transfronteirizas comezan a recoñecerse como ‘rexións fronteirizas’ (actualmente ‘rexións transfronteirizas’), máis tamén trataremos aquí outras denominacións para este tipo de espazos.

Existe un consenso xeneralizado no plano académico en relacionar a aparición destas formas territoriais transfronteirizas co concepto de cooperación transfronteiriza, amplamente estudado no caso europeo, (Gabbe *et al.*, 2000; Perkmann, 2003; Perkmann, 2007a; Olivera, Durà e Perkmann, 2010; Zoido *et al.*, 2013; Paül e Trillo, 2019). Nesta liña, Perkmann (2003) incide na distinción de dous tipos de visións sobre a aparición das rexións transfronteirizas en función da existencia -previa ou posterior- dalgunha iniciativa de cooperación transfronteiriza. Dunha banda, fala da idea que concibe as rexións transfronteirizas como construcións *a priori*. É dicir, que estas figuras son unha especie de espazos funcionais ou rexións naturais con características históricas, culturais, económicas ou sociais comúns; e, a partir do seu desenvolvemento previo, xeran accións de cooperación transfronteiriza. Doutra banda, a visión *a priori* entende que as rexións transfronteirizas veñen sendo unha construción social motivada pola existencia previa de experiencias de cooperación transfronteiriza. Este autor defende a visión *a posteriori* e, polo tanto, defende a idea de que este espazo común é unha construción *ad hoc* (Perkmann, 2003; Oliveras, Durà e Perkmann, 2010).

Aínda que neste caso a orde non altera o produto, queremos desenvolver en primeiro lugar o concepto de cooperación transfronteiriza, para posteriormente centrarnos na definición das áreas ou rexións transfronteirizas. Así, a cooperación transfronteiriza nace en Europa logo da II Guerra Mundial co obxectivo de superar as hostilidades da guerra e convivir en paz de cara ao futuro (Gabbe *et al.*, 2000; Domínguez, 2006; Zoido *et al.*, 2013). Para a UE a cooperación transfronteiriza é o concepto chave no que asentar as iniciativas e programas encamiñados a consolidar un espazo común europeo, a través da disolución das fronteiras e do establecemento de relacións de veciñanza (Domínguez, 2006). É un concepto fundamental para o desenvolvemento da Política Europea de Veciñanza (PEV / ENP en inglés) ou para o instrumento creado para este fin (Instrumento Europeo de Veciñanza - IEV / ENI en inglés). Defínese a cooperación transfronteiriza na Convención de Madrid do Consello de Europa de 1980, do seguinte xeito (Convenio-Marco europeo sobre Cooperación Transfronteriza, Madrid, 21 de maio de 1980):

“(...) considérase como cooperación transfronteiriza toda acción concertada coa idea de reforzar e desenvolver as relacións de veciñanza entre comunidades ou autoridades territoriais pertencentes a dúas ou varias Partes Contratantes, así como a conclusión dos acordos e os arranxos para tal fin. (...)” (traducido do: Convenio-Marco europeo sobre Cooperación Transfronteiriza, Madrid, 21 de maio de 1980).

Desde esta postura institucional incídese tamén na importancia da cooperación transfronteiriza polos catro tipos de valores engadidos (Asociación de Rexións Fronteirizas de Europa-ARFE, 2004):

- Valor político, ao relacionarse con algúns principios das políticas da UE como a subsidiaridade, a cohesión, o partenariado ou o cofinanciamento do desenvolvemento territorial.
- Valor institucional, porque implica unha cooperación entre distintos niveis administrativos e, en xeral, de todos os actores públicos.
- Valor socioeconómico, que está a manifestarse na participación e colaboración de todos os actores nas políticas de desenvolvemento territorial.
- Valor cultural, ao establecerse redes de divulgación do patrimonio, cultura e lingua das rexións.

Tamén, dende a propia ARFE, establécese un manual ou guía sobre a cooperación transfronteiriza (Gabbe *et al.*, 2000). Nela incídese na importancia da cooperación transfronteiriza por varios motivos, entre os que poderíamos destacar: concibir a fronteira como un nexo de unión e non de separación entre comunidades veciñas; superar os prexuízos históricos; fortalecer a democracia; fomentar o desenvolvemento sustentable; transformar áreas periféricas en eixos de desenvolvemento transfronteirizo; promover o crecemento económico; ou acelerar o proceso de integración europea a través das relacións de veciñanza.

Desde o plano académico, Perkmann (2003), a partir da súa investigación empírica, e evitando entrar en suposicións sobre a esencia das rexións ou comunidades transfronteirizas, presenta a súa propia definición. Así, define a cooperación transfronteiriza como ‘a colaboración máis ou menos institucionalizada entre dúas autoridades subnacionais a través dunha fronteira nacional’ (traducido de: Perkmann, 2003:155). Ademais, engade catro criterios a cumprir para falar deste tipo de cooperación:

- Os principais protagonistas deben ser sempre autoridades públicas.
- A cooperación transfronteiriza refírese sempre á colaboración entre autoridades subnacionais que non teñen competencia para establecer acordos con autoridades estranxeiras en base á lexislación internacional.
- A cooperación encárase cara á resolución efectiva de problemas da vida diaria raiana e todas as súas problemáticas administrativas.
- A cooperación implica unha certa estabilidade nos contactos transfronteirizos.

Nun traballo posterior defínese a cooperación transfronteiriza como un tipo de cooperación territorial (Oliveras, Durà e Perkmann, 2010). En efecto:

“O desenvolvemento dunha colaboración máis ou menos institucionalizada entre autoridades e/ou entidades subestatais dun ou varios Estados,

e que ten como máximo expoñente a creación de organismos de cooperación, orientados á coordinación vertical e horizontal de políticas e accións” (traducido de Oliveras, Durà e Perkmann, 2010: 24).

Para eles, como dicíamos, a cooperación transfronteiriza é unha modalidade da cooperación territorial, diferenciada das demais por establecerse entre dúas entidades de dous Estados distintos, mais cunha con continuidade xeográfica e coa existencia dunha fronteira común.

Deste xeito, a cooperación transfronteiriza iniciada, esencialmente en Europa a comezos dos anos 1950, deu como resultado a aparición de novas formas territoriais transfronteirizas a nivel rexional. Trátase dunhas formas máis ou menos definidas, que co paso do tempo se foron consolidando e institucionalizando de xeito formal. Aínda que con distintos significados, a maioría delas operan baixo o nome de ‘Eurorrexións’, ‘Comunidades de Traballo’, ‘Eurodistritos’, ‘Agrupacións Europeas de Cooperación Territorial (AECT)’ ou ‘Eurociudades’. Perkmann realiza unha importante recompilación das experiencias destas rexións transfronteirizas en Europa, que posteriormente actualizaría en colaboración con outros autores (Perkmann, 2003; Oliveras, Durà e Perkmann, 2010). A primeira xorde un 1958, coñecida como ‘Euregio’ na fronteira entre Alemaña e os Países Baixos (Oliveras, Durà e Perkmann, 2010), seguida doutras como, por exemplo, a experiencia da ‘*Regio Basiliensis*’ (1963) no alto Rin entre Francia, Alemaña e Suíza (López Martínez, 2004).

En 1971 nace a xa nomeada Asociación de Rexións Fronteirizas Europeas (ARFE, AEBR en inglés), co obxectivo de

impulsar a cooperación entre as institucións europeas e as comunidades de cooperación transfronteiriza daquel momento. Porén, prodúcese nos anos 1980 e 1990 o verdadeiro impulso da cooperación transfronteiriza e da creación dunha gran cantidade de rexións transfronteirizas, fundamentalmente a partir dos acordos que derivan no ‘acervo Schengen’ e coa iniciativa comunitaria INTERREG (1988) (Morata, 2007; Oliveras, Durà e Perkmann, 2010). Tanto é así, que no estudo citado (Oliveras, Durà e Perkmann, 2010) se afirma que no período entre o ano 1999 e o 2007 o número de rexións transfronteirizas se duplicou en comparación coa cifra acumulada nos 40 anos precedentes.

A ARFE entende as rexións transfronteirizas como estruturas ou pontes de unión entre os diferentes sistemas e estruturas dos Estados participantes; é dicir, as rexións. Polo tanto, están orientadas a promover o desenvolvemento endógeno, o desenvolvemento socioeconómico, o intercambio sociocultural e a protección do medioambiente entre dúas rexións veciñas (Gabbe *et al.*, 2000). Deste xeito, desde o punto de vista institucional da UE, as rexións transfronteirizas concíbense como espazos onde desenvolver a cooperación ou a integración territorial europea, a través dos fondos estruturais ou programas para tal fin (INTERREG), e que poden dar lugar a formas ou estruturas de gobernanza (Eurorrexións, Comunidades de Traballo, AECTs, etc.). É unha visión instrumentalista do territorio e por iso non resulta estraño que dende o mundo académico se fale das rexións transfronteirizas europeas como verdadeiros ‘laboratorios da integración europea’ (Perkmann e Sum, 2002; Anderson, O’Dowd e Wilson, 2003; Kramsch e Hooper, 2004; Lechevalier e Wielgohs, 2013).

Doutra banda, a definición que presenta Perkmann (2003) está moi vinculada á existencia de experiencias previas de cooperación transfronteiriza, cunha marcada visión *a posteriori* sobre a aparición deste tipo de rexións. Este autor define a rexión transfronteiriza como:

“Unha área delimitada composta polas autoridades territoriais participantes nunha acción de cooperación transfronteiriza e, polo tanto, que resulta nunha forma de gobernanza do territorio baseada en estratexias de institucionalización multinivel” (traducido de Perkmann, 2003:156; e Oliveras, Durà e Perkmann, 2010:24-25).

Engaden os autores antes citados, que esta definición non implica a imposibilidade de que xa existira unha área funcional preexistente no espazo transfronteirizo (por similitudes culturais, históricas, especialización económica, etc.), senón que a súa existencia non é unha causa fundamental para a creación dunha rexión transfronteiriza.

Ademais, Perkman (2007a) diferencia dous tipos de integración en función da intención coa que se crea unha rexión transfronteiriza; isto é, unha integración promovida polas necesidades do mercado (*Market-driven integration*) ou unha integración promovida pola vontade política (*Policy-driven integration*). No primeiro caso, o desenvolvemento ou reactivación das relacións sociais ou económicas marcan a aparición dunha rexión transfronteiriza. Ten lugar en fronteiras aínda persistentes, cunha marcada opacidade, onde o diferencial de condicións entre unha beira e a outra estimulan os intercambios transfronteirizos. Fala dos casos de China ou a fronteira

entre os Estados Unidos de América e México, onde esta integración pola necesidade do mercado repercute na creación de Zonas Económicas Especiais (ZEE) cunhas leis de intercambio e negocio específicas. De feito, a maioría dos procesos de creación de rexións transfronteirizas tanto en Norte América como no Sueste Asiático responden a motivacións comerciais ou económicas (Sohn, 2018).

O segundo caso representa a maioría das rexións transfronteirizas de Europa. Nacen da vontade política de estabilizar as relacións de cooperación entre diferentes órganos públicos que comparten intereses comúns nunha área fronteiriza. Habitualmente estas iniciativas son unha resposta ante a inoperancia do poder central dos Estados para xestionar os problemas fronteirizos e, polo tanto, desenvólvense este tipo de estruturas para aproveitar as oportunidades da cooperación transfronteiriza. A estrutura rexional transfronteiriza deste tipo máis habitual en Europa son as que se coñecen como Eurorrexións.

Ante a gran cantidade de denominacións das rexións transfronteirizas en Europa, Perkmann establece unha tipoloxía en función de tres criterios ben claros (Perkmann, 2003; posteriormente ampliada por Oliveras, Durà e Perkmann, 2010): a escala xeográfica, a intensidade de cooperación e o tipo de actores partícipes. En canto ao primeiro fai referencia ao territorio que abrangue. Así, diferenza entre iniciativas ‘micro’ ou a pequena escala en espazos rexionais pequenos, a nivel case local, e que involucran normalmente territorios de dous Estados. Estas iniciativas micro adoitan ter un consello, unha presidencia, grupos de traballo orientados e unha secretaría común. Ademais, o espazo que ocupan adoitan estar entre os 50 e os 100 km de ancho. Doutra banda, fala das iniciativas macro, que emerxen da

cooperación entre rexións, que abranguen un amplo territorio que chega a involucrar a varios Estados. Dende o punto de vista organizativo son semellantes ás iniciativas micro, mais o seu traballo ten menor repercusión territorial e social, nomeadamente declaracións comúns ou intercambios de información.

O segundo criterio, sobre a intensidade da cooperación, fai referencia ao grao de autonomía que acadan os corpos transfronteirizos como autoridades principais da actividade transfronteiriza, á marxe das autoridades locais de cada beira da fronteira. Para estimar o grao de intensidade da cooperación pódese atender a tres criterios. En primeiro lugar, a existencia dalgún tipo de acordo legal, cunha secretaría técnica permanente e que controle os seus propios recursos. En segunda instancia, a existencia dun documento de desenvolvemento estratéxico. Por último, a intensidade da cooperación debe dirixirse a todas as áreas de desenvolvemento, do mesmo xeito que fan as autoridades locais ou rexionais.

Por último, o terceiro criterio versa sobre o papel dos actores implicados na xestión e o desenvolvemento da rexión transfronteiriza en cuestión. Así, polo xeral, nas iniciativas micro participan basicamente autoridades locais, mentres que nas rexións de gran escala adoitan ser autoridades rexionais. O autor incide na importancia do rol que teñen os distintos niveis administrativos en cada país, para determinar que autoridades adoitan ter un maior papel na cooperación transfronteiriza. Isto é, naqueles países nos que as autoridades intermunicipais (NUTS 3 ou inferior) gozan dun papel de maior importancia; son habitualmente, estes actores locais, os que máis iniciativas de cooperación transfronteiriza promoven. Por contra, naqueles países onde o segundo nivel administrativo (NUTS 2) ten unha

maior importancia, as autoridades rexionais son as que promoven a maioría dos acordos transfronteirizos.

Así, en base a estes tres criterios diferéncianse catro tipos de rexións transfronteirizas (figura 3) (Perkmann, 2003; Oliveras, Durà e Perkmann, 2010):

- De ‘microcooperación integrada (mL)’. Son aqueles organismos autónomos xurdidos da firma dun convenio inter-estatal, con personalidade xurídica propia e cun ámbito de actuación inferior á rexión (isto é: unidades territoriais NUTS 3 ou inferiores). Participan maioritariamente actores locais.
- De ‘macrocooperación integrada (MI)’. Entidade coa mesma intensidade de cooperación que a anterior pero nun ámbito de actuación rexional (NUTS 2 e 1). Participan nela maioritariamente actores rexionais.
- De ‘microcooperación emerxente (mE)’. A diferenza do primeiro tipo, neste caso a intensidade da cooperación aínda é moi feble e, polo tanto, os organismos aínda non están desenvolvidos, carecen de plan e secretaría permanente, e non teñen personalidade xurídica propia. O ámbito de actuación é inferior á escala administrativa rexional (NUTS 3 ou inferiores) e participan maioritariamente actores locais.
- De ‘macrocooperación emerxente (ME)’. Neste caso refírese tamén a baixas intensidades de cooperación ou en

emerxencia. Actúan principalmente na escala rexional ou superior e participan maioritariamente actores rexionais.

		Escala	
		<i>Micro</i>	<i>Macro</i>
Intensidad de cooperación	Alta	Microcooperación integrada <i>mI</i>	Macrocooperación integrada <i>MI</i>
	Baja	Microcooperación emergente <i>mE</i>	Macrocooperación emergente <i>ME</i>

Figura 3: Tipoloxías de entidades de cooperación territorial específica.

Fonte: Oliveras, Durà e Perkmann, 2010: 25.

A partir desta tipoloxía aplicada ás rexións transfronteirizas existentes, conclúese que a maioría das iniciativas rexionais son emerxentes, nunha escala micro e con maior implicación por parte dos actores locais. Cabe mencionar, que resulta imposible asignar unha destas categorías ás distintas denominacións das rexións transfronteirizas europeas (Eurorrexións, Comunidades de Traballo, AEECTs, etc.). Isto é debido a que estas denominacións non responden a estes criterios da escala, intensidade da cooperación ou actores partícipes. Máis ben, obedecen a criterios funcionais, dependendo dos obxectivos aos que aspiren os actores partícipes nas súas iniciativas de cooperación transfronteiriza. Deste xeito, por exemplo, prodúcese o caso de que existen rexións transfronteirizas catalogadas como eurorrexións que teñen unha escala de actuación ou unha intensidade de cooperación distintas.

As eurorrexións son a figura habitualmente máis empregada polas rexións transfronteirizas en Europa. Non son un novo nivel de goberno, senón un espazo de intercambio transfronteirizo e, aínda que as accións acometidas polos actores territoriais partícipes teñan un

carácter transfronteirizo, son as autoridades locais as encargadas de acometelas en función da súa lexislación (Gabbe *et al.*, 2000).

Segundo a ARFE, hai catro criterios para definir unha eurorrexión (Gabbe *et al.*, 2000): é unha asociación de entidades locais e/ou rexionais; ten unha secretaría permanente e un equipo técnico e administrativo dotado de recursos propios; é un órgano de dereito privado, baseado nas asociacións e fundacións sen ánimo de lucro a ambas beiras da fronteira; é un órgano de dereito público que se ocupa, entre outras cousas, da participación das entidades territoriais. Posteriormente engádense a estes algúns criterios renovados (Parlamento Europeo, 2004 *apud*: Morata, 2004), tales como: a cooperación ten por obxectivo o desenvolvemento dunha estratexia conxunta; as decisións aplícanse seguindo os procedementos en vigor a cada beira da fronteira; os contidos da cooperación defínense a partir dos intereses comúns; e están deseñadas especialmente para aplicar os programas e proxectos no marco da iniciativa INTERREG.

As eurorrexións teñen un papel máis determinante que as Comunidades de Traballo, xa que a súa estrutura institucional está máis adaptada á estratexia da Comisión Europea de cara á supresión dos obstáculos fronteirizos (Morata, 2004; López Martínez, 2004), e posúen unha capacidade de decisión máis autónoma. As Comunidades de Traballo teñen unha capacidade de actuación máis limitada e presentan problemas de coordinación pola diversidade de estruturas e competencias das institucións que a compoñen (Gabbe *et al.*, 2000). Realizan labores de ordenación territorial estratéxica ou proxectos específicos -mais son actividades cunha menor intensidade en comparación coas eurorrexións- e funcionan máis como un foro de

intercambio de información que como unha entidade que desenvolve proxectos (Perkmann, 2003; Morata, 2007).

Outras figuras habituais das rexións transfronteirizas en Europa son as AEECTs, os eurodistritos e, aínda que podan non considerarse rexións de facto, as eurociudades. As AEECTs son o primeiro instrumento para desenvolver a cooperación transfronteiriza, aínda que, como ben indica o seu regulamento, tamén serve para desenvolver a cooperación transnacional e interrexional (Regulamento (CE) nº 1082/2006 do Parlamento Europeo e do Consello, do 5 de xullo do 2006, sobre a Agrupación Europea de Cooperación Territorial). Isto vén motivado por unha cuestión que veremos máis adiante sobre a consideración de ‘cooperación territorial’ en lugar de ‘transfronteiriza’, o que implica moitos territorios afastados da fronteira nas iniciativas de cooperación (Paül *et al.*, 2017). As AEECTs teñen unha condición máis instrumental en comparación coas eurorexións, as cales poden ter unha connotación máis espacial, aínda que tamén sexan instrumentos de cooperación transfronteiriza.

As AEECTs nacen pola vontade dos seus membros e trala firma dun convenio oficializado en cada Estado membro. Segundo o seu regulamento deben contar como mínimo cun director e cunha asemblea de representantes, os cales poden determinar nos seus estatutos diferentes órganos de xestión ou equipos de traballo. Os membros que a integran poden ser autoridades rexionais ou locais de polo menos dous Estados membros da UE. Teñen personalidade xurídica propia, aínda que a súa capacidade xurídica de actuación vé designarse polos membros que a conformen en función da lexislación de cada Estado partícipe. A UE potencia a creación deste tipo de estruturas para

desenvolver os proxectos cooperación no marco de programas como o INTERREG, coa finalidade de reforzar a cohesión económica e social.

En último lugar, podemos expor brevemente outras formas rexionais transfronteirizas como poden ser os eurodistritos ou as eurociudades. Baseámonos nas definicións achegadas no manual de cooperación transfronteiriza encargado polo Consello de Europa a Ricq (2006). Os eurodistritos son menos habituais e localízanse habitualmente nos países centroeuropeos. En 2003 créase o primeiro eurodistrito na fronteira entre Alemaña e Francia coa intención de descentralizar as tarefas de cooperación transfronteiriza. Afírmase neste manual, que legalmente a maioría dos eurodistritos son de facto eurorrexións, aínda que inicialmente funcionaron como proxectos piloto para estudar as diferentes posibilidades de establecer instrumentos e figuras de cooperación transfronteiriza. É unha figura acordada entre autoridades locais e con un órgano de decisión propia.

En calquera caso, a figura do eurodistrito é pouco empregada en Europa, contrariamente ás eurorrexións ou ás AEECTs, que son creacións máis acordes aos programas e fondos de desenvolvemento rexional europeos. As eurociudades son a unión formal entre dúas cidades ou localidades fronteirizas. Trátase dun acordo nunha conurbación transfronteiriza, para facilitar ferramentas e desenvolver proxectos comúns. Adoita ser un acordo para xestionar e coordinar con maior eficacia os servizos á cidadanía.

Ante o exposto, debemos diferenciar entre dúas visións claras sobre a esencia das rexións transfronteirizas. Dunha banda, a visión académica, nomeadamente dos xeógrafos rexionais, centrada na construción do espazo e, doutra banda, a visión institucional, máis instrumentalista ou funcionalista.

No primeiro caso, concíbese a rexión transfronteiriza como un espazo dividido pola existencia dunha fronteira, cunha serie de características ou intereses comúns e cunha maior ou menor vontade social (e tamén política) de colaborar, explotar ou aproveitarse dos intercambios transfronteirizos. Incídese na construción deste espazo como resultado das relacións ou interaccións sociais e que derivan na transformación do territorio ou, dito doutro xeito, na produción e reprodución dun espazo de convivencia transfronteiriza. Dende o plano institucional, nomeadamente en Europa, as rexións transfronteirizas son percibidas como aqueles territorios transfronteirizos onde pór en marcha accións e iniciativas que repercutan nunha maior integración dos países veciños dentro do marco da UE.

Desde o primeiro punto de vista, este feito é un fenómeno socio-espacial, mentres que no segundo se trata dun territorio sub-estatal, cun marcado carácter político e funcional. Nun caso prima a comprensión da construción social da rexión, mentres que noutro se lle dá preferencia ao proceso de rexionalización. Non deixa de ser chamativo que ambas visións estean relacionadas xa que, como dicía Paasi (2011b) sobre o ciclo de vida dunha rexión, un semella ser o paso previo ao seguinte; é dicir, a consolidación e reprodución dun espazo rexional a través da súa institucionalización e as prácticas derivadas.

Sinala Popescu (2008), que dentro do mundo académico poderíamos diferenciar dúas perspectivas sobre as rexións transfronteirizas. Dunha banda, a visión da política económica que percibe as rexións transfronteirizas desde o prisma da acumulación de capital e outorgando pouco potencial a estes espazos. Doutra banda, está a visión máis permisiva, que observa estes espazos con gran potencialidade en termos de novas forma de territorialización.

En conxunto, tralo exposto, poderíamos resumir todos estes aspectos que definen unha rexión transfronteiriza de xeito esquemático (figura 4), cunha clara transversalidade en canto á mestura entre os aportes da NXR e os *border studies*. Porén, a maior ou menor relevancia ou intensidade de cada característica non é excesivamente limitante para a conformación deste territorio. Para o noso caso resultan de interese aqueles aspectos que favorecen a interacción transfronteiriza e que repercuten na construción dun espazo rexional de vida. Centrémonos nos procesos de interacción transfronteiriza e na construción dun espazo vivido transfronteirizo. Porén, tamén prestamos atención a aquelas prácticas institucionais que derivan na consolidación do espazo rexional. Así, non podemos avanzar sen expoñer un dos modelos da institucionalización rexional máis citados, o modelo da Paasi (1986).

Figura 4: Características dunha rexión transfronteiriza. Fonte: elaboración propia.

Previamente, podemos nomear tamén un modelo ben estendido sobre a construción dunha rexión transfronteiriza, e que persegue homoxeneizar os criterios que a definen. Trátase do modelo

de Brunet-Jailly (2004) (figura 5), onde identifica catro aspectos importantes para determinar a aparición dunha rexión transfronteiriza. Isto é: 1) as forzas do mercado e intercambios comerciais, 2) as actividades políticas nos distintos niveis de goberno en fronteiras adxacentes, 3) a influencia política das comunidades fronteirizas, e 4) a cultura específica das comunidades fronteirizas. En palabras do autor:

“ (...) se os factores chave suxeridos por cada aspecto analítico melloran e complementáanse uns aos outros, o resultado é unha rexión fronteiriza económica, política e cultural emerxente e integrada”. (traducido de Brunet-Jailly, 2004: 644)

Asegura o autor que, aínda que os estudos empíricos demostren que os catro aspectos non estean a reforzarse ou complementarse entre eles, permitirán, en tal caso, comparar as fronteiras segundo as semellanzas e diferenzas e facer categorías de fronteiras e rexións fronteirizas.

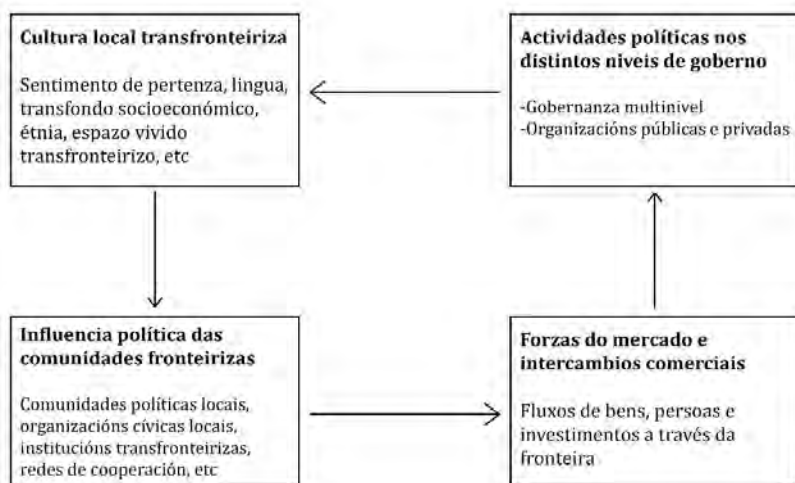

Figura 5: Teoría-modelo do estudo das áreas fronteirizas. Fonte: elaborado a partir de Brunet-Jailly (2005).

2.1.4.3. O modelo da ‘institucionalización rexional’ de A. Paasi

Como xa apuntabamos, Paasi parte da noción da rexión como “procesos sociais historicamente continxentes que chegan a institucionalizarse como parte do proceso dunha transformación rexional máis ampla” (Paasi, 2011b: 10). Este modelo teórico do ano 1986 ten evidencias do paradigma estruturalista en voga nesa época, en consonancia cos traballos de A. Guiddens sobre as estruturas sociais (Paül e Mckenzie, 2015). Deste xeito, para Paasi (1986), a institucionalización é un paso fundamental no proceso de consolidación dunha rexión. Así, diferencia catro fases no proceso de institucionalización dunha rexión (Paasi, 1986) (figura 6): 1) a asunción da forma territorial, 2) o desenvolvemento da forma simbólica, 3) o

desenvolvemento de institucións, e 4) o rol da rexión na identidade ou conciencia rexional. Porén, non necesariamente acontecen todas, e poden aparecer en diferente orde -ou simultaneamente- en función da casuística de cada rexión.

Previamente a especificar cada fase, o autor incide na importancia de entender o concepto de ‘estruturas das expectativas’, ou dito doutro xeito, a relación entre a rexión e a sociedade (local, mais tamén foránea). Resulta un elemento central para comprender unha determinada rexión e a súa identidade rexional, mais tamén para a súa análise. Por explicallo dun xeito breve, este concepto vén referirse a que existe unha especie de intencionalidade (ou expectativas) por parte da sociedade para co seu territorio, o cal motiva todas as accións, discursos ou prácticas, etc., da sociedade no espazo. Cada colectivo ten as súas aspiracións e expectativas co seu territorio en función da súa cultura ou do seu estilo de vida, o que repercute nunha determinada construción espazo-temporal da rexión e das estruturas que a conforma. Polo tanto, para o autor é importante ter en conta todos aqueles elementos que caracterizan unha determinada cultura ou estilo de vida, xa que isto inflúe notablemente no carácter especial dunha rexión.

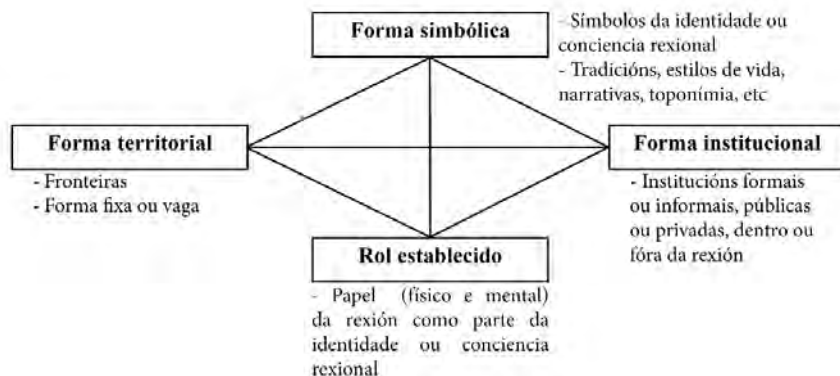

Figura 6: Fases da institucionalización dunha rexión. Fonte: elaborado a partir de Paasi, 1986.

A primeira fase fai referencia a aquelas prácticas sociais encamiñadas ao establecemento das fronteiras que identifican unha rexión cunha determinada forma territorial. A asunción dunha determinada forma territorial pasa por asentar os límites ou fronteiras dese espazo. As fronteiras son polo tanto elementos importantes na creación dunha conciencia rexional e na identificación por parte da sociedade, coa conseguinte estrutura espacial. Porén, as fronteiras son elementos flexibles, polo que a forma rexional ás veces pode establecerse á marxe das fronteiras existentes. Como xa mencionamos en varias ocasións neste traballo, non necesariamente unha rexión coincide coas fronteiras existentes.

Neste senso, o autor diferenza entre unha forma rexional ‘fixa’ ou ‘vaga’. Unha rexión fixa é aquela que ten a súa forma territorial, as institucións e as relacións sociais perfectamente delimitadas por uns límites ben claros. No segundo caso, refírese a aquelas rexións onde os elementos das estruturas das expectativas sociais predominan por riba

dos límites físicos ou administrativos establecidos. Este tipo de rexións non veñen a promoverse dende as autoridades centrais, senón que máis ben é a sociedade quen promove o seu desenvolvemento -como no caso das rexións transfronteirizas, por unha cuestión de vontade social-.

A segunda fase versa sobre a forma ou valor simbólico que adquire a rexión para os seus habitantes. Isto conecta co concepto xa nomeado da conciencia ou identidade rexional, en canto a que a formación e reprodución duns símbolos ou estilos de vida provocan unha determinada forma simbólica da rexión. Esta forma simbólica diferencia a cada rexión das demais e serve como marco de referencia para a reprodución das estruturas das expectativas. A reprodución deste sistema de símbolos reflíctese tanto nas prácticas sociais como nas accións das institucións políticas, económicas, culturais, etc., para definir en conxunto á rexión en cuestión.

O autor incide na importancia da dimensión histórica ou temporal na emerxencia da forma simbólica, xa que a produción e reprodución dos símbolos e estilos de vida é algo moi empregado na construción dos nacionalismos e dos sentimentos de pertenza a un territorio concreto (cuestión da que xa falamos nos primeiros apartados da presente investigación). Polo tanto, a forma simbólica a través dos símbolos, nomes de lugares, narrativas, estilos de vida, etc., é, do mesmo xeito que a propia rexión, unha construción social no espazo e no tempo.

A segunda e terceira fase son aspectos simultáneos do mesmo proceso, xa que o desenvolvemento das institucións está relacionado coa reprodución dos símbolos territoriais dunha rexión. Con isto está a referirse non só ao desenvolvemento formal, senón a todas as prácticas locais e non locais administrativas relacionadas coa identificación

institucional, as súas funcións e áreas de influencia. É un xeito de producir e consumir o espazo rexional en base a reforzar a reprodución dos símbolos territoriais e da conciencia rexional.

A aparición de organismos e asociacións é un reflexo do incremento da actividade social, o cal leva implícito un uso dos símbolos territoriais nos seus nomes ou nas súas accións. Afirmo o autor que o emprego do nome dunha rexión dada nas redes de asociacións ou organismos é un claro indicador do nivel de conciencia rexional, xa que é un xeito de establecer un ‘*target*’ vinculado a unha determinada poboación e un determinado espazo.

A derradeira fase refírese ao rol ou *status* establecido da rexión na estrutura espacial da sociedade e na súa conciencia rexional. Un dos pasos da consolidación da institucionalización dunha rexión é o rol administrativo, pola integración da rexión nas prácticas administrativas. Porén, o autor sinala que o rol administrativo non é un paso importante na propagación social da rexión, senón que as asociacións que xorden da propia sociedade son as que mellor reproducen a conciencia rexional e as estruturas de expectativas coas súas prácticas diarias. É dicir, redonda unha vez máis na percepción de que a sociedade constrúe e propaga a idea dunha rexión, a súa simboloxía, as súas prácticas, o seu rol, etc., ademais de que, doutra banda, o establecemento de institucións sexa tamén un paso importante na súa consolidación.

En definitiva, o rol que a acada a rexión é un xeito de probar en que medida ese espazo e esa identidade están presentes e forman parte importante da vida diaria da poboación e, en consecuencia, das prácticas institucionais. A cuarta fase é un concepto transversal no proceso de institucionalización da rexión. Este papel non só supón identificar a rexión cun determinado espazo físico, senón que tamén

ocupa un espazo mental na vida da sociedade. Polo tanto, o rol dunha rexión é unha parte importante do espazo vivido da sociedade, tanto física como mentalmente. Cabe resaltar que algúns autores alertaron que, neste traballo, Paasi tende a considerar cunha forma idéntica á identidade dunha rexión e a conciencia rexional da poboación, cuestión que para algúns autores non ten porque coincidir (Paül e Mckenzie, 2015).

Con maior ou menor incidencia, repercusión e desde puntos de partida diferentes, existen varias aplicacións do modelo de Paasi (1986). Hai resultados e conclusións diferentes e as metodoloxías de análise aplícanse en función do contexto da área de estudo e dos obxectivos da investigación. En calquera caso, poderíamos nomear algunhas investigacións sobre a construción rexional que aplican este modelo directamente (MacLeod, 1998; Paül e Mckenzie, 2015) ou outros que o aplican indirectamente (Giordano, 2000; Gualini, 2003; Deas, e Giordano, 2003; Hospers, 2006; Prokkola, 2007).

2.1.5. Conclusións sobre a primeira parte

Para concluír e rematar esta primeira parte de marco teórico, recapitulamos sobre varios aspectos que marcan a evolución desta investigación. En primeiro lugar, e en consonancia coa deriva dos *border studies* na actualidade, as fronteiras non son unha creación da natureza, senón humana. Partimos da premisa de que as fronteiras son unha construción social, como parte do imaxinario colectivo e como parte da construción das identidades territoriais (ou nacionais).

A pescuda investigadora sobre fronteiras, hoxe en día, céntrase na construción social do espazo, da área e non tanto do límite estritamente. Así, estudamos a área transfronteiriza dende a óptica rexional. A rexión,

como algo ambiguo, flexible, de construción social, é o medio a través do cal ollamos a conformación do espazo vivido transfronteirizo. Do mesmo xeito que os postulados da NXR, resulta de interese coñecer non tanto a forma da rexión, como o seu proceso de produción e reprodución.

Centrámonos, polo tanto, no proceso de *regional building* ou na súa consolidación ou institucionalización a través de conceptos e modelos nos que o papel da sociedade e tamén das forzas de poder son fundamentais. O modelo de Paasi (1986) e as definicións sobre a rexión transfronteiriza guían o traballo empírico desta investigación. A multiplicidade de escalas na gobernanza e o fomento da cooperación transfronteiriza nos últimos anos favorecen este tipo de investigacións. Por isto, non debemos esquecer a incidencia do contexto que rodea a nosa área de estudo; isto é, dunha banda, o discurso europeo e os seus mecanismos e instrumentos de actuación e, doutra banda, os marcos nacionais ibéricos e o seu papel como parte da gobernanza cos seus determinados intereses estratéxicos.

2.2. Novas realidades e liñas de investigación nos estudos das rexións transfronteirizas.

Retomamos os *border studies* unha vez que expuxemos a importante pegada que deixa a xeografía rexional neste campo de estudo e na súa evolución recente. Como xa mencionabamos anteriormente, a partir dos anos 1980s xorden moitos enfoques distintos dentro dos estudos de fronteiras (políticos, económicos, rexionais, socioculturais, xurídicos, etc.). Aínda que moitos autores investigan en varias destas liñas recentes, é certo que en bastantes ocasións existe un descoñecemento sobre o que investiga unha liña e as outras (Trillo, 2010).

Para o noso caso, resulta oportuno centrarnos naqueles enfoques sobre a construción das rexións fronteirizas como resultado da interacción dos aspectos sociais e culturais. Así, nos capítulos a seguir desenvolvemos todas aquelas achegas dos últimos tempos sobre a incidencia dos aspectos socioculturais no espazo e nas realidades fronteirizas, e cales son as novas dinámicas da sociedade na construción do espazo transfronteirizo e o seu tratamento desde o mundo académico. Tamén, trataremos en certa medida como estes aspectos interactúan co contexto do discurso da ‘Europa das rexións’ e os novos postulados teóricos sobre esta realidade. Comezamos por observar a orixe destas tendencias recentes para rematar no seu desenvolvemento actual.

2.2.1. Cambio de paradigma. O xiro nas ciencias sociais e nos estudos de fronteiras

2.2.1.1. B/ordering turn

Na década dos 1980s coas chegada das correntes postmodernistas e o interese polas explicacións socioculturais do mundo, se produce o coñecido como ‘xiro espacial’ nas ciencias sociais. Na xeografía, a entrada do discurso espacial propio das teorías sociais - en contraposición ao discurso temporal ou historicista-, xunto co crecente interese polos aspectos culturais como posibles explicacións ás transformacións do territorio, abren novas portas e novos debates de investigación (Noguè e Albet, 2007). Este novo paradigma afectou de xeito transversal a todos os ámbitos das ciencias sociais, á xeografía e, como xa anticipamos, ao estudo das fronteiras, o cal atraía nesta época a científicos de diversas áreas das ciencias sociais. Como xa vimos no apartado sobre as diferentes etapas dos estudos de fronteiras, tanto as teorías do estruturalismo social de corte anglosaxón, como os postulados sobre as identidades territoriais ou o individuo como actor

territorial da tradición francófona, influencian notablemente esta nova etapa do construtivismo social das fronteiras.

Do mesmo xeito que o *spacial turn* ou *cultural turn* nas ciencias sociais, algúns autores alcuman o *B/ordering turn* para referirse tamén a este cambio de paradigma no campo dos *border studies* (Houtum e Naerssen, 2002; Berg e Houtum, 2003; Houtum, Kramsch e Zierhofer, 2005). Emprégase o xerundio para focalizar a atención no dinamismo dos procesos de destrución e reprodución das fronteiras (*de-bordering*, *re-bordering*) e as súas implicacións socio-espaciais. Trátase, en definitiva, de concibir a fronteira non como unha liña estática, senón como o produto da acción continuada de establecer unha diferenciación espacial entre os movementos das persoas, as mercadorías e o capital (Houtum e Naerssen, 2002).

Noutras palabras, Scott afirma que: “*bordering* pode entenderse como a produción e reprodución das fronteiras en resposta ás relacións cambiantes entre o Estado-nación, o territorio e as identidades” (traducido de Scott, 2012:87). *Bordering* é un xeito de observar a fronteira e os espazos fronteirizos como procesos, construcións en constante cambio a través dos símbolos, ideoloxías, discursos, prácticas, etc., e que pode empregarse desde varias perspectivas (política, social e cultural). Diferenza o autor varias categorías sobre o uso deste concepto ou, dito doutro xeito, as posibles diversas accións que producen ou reproducen e destrúen fronteiras: discursiva (discurso político e social), práctica (interacción cultural, cooperación económica, axendas políticas, etc.), perceptual (identidades, sentimentos de pertenza, necesidades diarias, etc.) e representacional (expresións artísticas).

A partir deste cambio de paradigma, cobra importancia o papel da vida diaria dos raianos e como constrúen o espazo vivido transfronteirizo a partir das súas prácticas cotiás. Así, préstase maior atención aos “procesos sociais e políticos de creación (*creating*), imaxinación (*imagining*), comunicación (*communicating*), negociación (*negotiating*) e identificación (*identifying*) con significados, normas, valores, liñas reais e imaxinarias no espazo e no tempo” (traducido de: Berg e Houtum, 2003: 4). Do mesmo xeito, interesan tamén os procesos de contraposición identitaria (*othering*) ou creación de barreiras (mentais e materiais), que nos sitúan a ‘nós’ nun espazo concreto fronte a un espazo exterior habitado polos ‘outros’ (Houtum e Naerssen, 2002).

2.2.1.2. A construción social e cultural da fronteira

Resulta evidente a gran influencia dos postulados posmodernistas nos estudos de fronteiras. A construción social das áreas ou rexións transfronteirizas abriu un novo enfoque e serve como premisa para moitas das achegas recentes (Popescu, 2008; Scott e Houtum, 2009; Scott, 2011, 2012). Desde entón e na actualidade, unha gran cantidade de estudos sobre rexións fronteirizas centran a súa ollada nas prácticas diarias, dinámicas, discursos, experiencias, representacións, etc, sobre as fronteiras e a sociedade que as habitan (Timothy e Butler, 1995; Paasi, 1999; Velde e Houtum, 2000; Kaplan e Hakli, 2002; Knotter, 2002; Kramsch e Hooper, 2004; Jukarainen, 2005; Strüver, 2005; Houtum, Kramsch e Zierhofer, 2005; Prokkola, 2007, 2008; Paasi e Prokkola, 2008; Velde, 2010; Szytniewski e Spierings, 2014; Klatt, 2014; Jagetic, 2014).

Debido a esta nova transversalidade dos estudos de fronteiras, préstase atención a aquelas cuestións cun carácter máis subxectivo ou

simbólico e, polo tanto, os aspectos culturais pasan a ter maior protagonismo que no pasado. Os estudos culturais sobre as fronteiras comezan a incrementar a súa presenza (Schimansky e Wolfe, 2007, 2017; Noia, 2008; Paül e Trillo, 2014; Kanninke e Tasa, 2016). A etnoloxía en relación coa fronteira ou cuestións como as identidades fronteirizas, as hibridacións culturais, as relacións de parentesco, a simboloxía fronteiriza ou as representacións artísticas son áreas de estudo en voga como consecuencia do alcumado *cultural turn* que influenciaba os estudos de fronteiras. Polo tanto, a importancia da cultura na formación das rexións transfronteirizas é algo a ter en conta en calquera investigación sobre a interacción e integración transfronteiriza. Así, en vindeiros apartados analizaremos o papel dos estudos culturais nos actuais *border studies*.

2.2.2. O estudo dos actores sociais e a produción do espazo transfronteirizo

Cabe destacar unha serie de cuestións desenvolvidas nomeadamente no eido da xeografía social ou a socioloxía de tradición francófona, e que resultan de interese para os novos estudos de fronteiras como posibles vías de investigación. Estes conceptos xorden no contexto do paradigma do espazo como produto social que influenciaba, como xa vimos, tanto a xeografía rexional como os estudos de fronteiras e que, en función da tradición académica, poderían citarse como referentes a Henri Lefebvre, David Harvey ou Milton Santos (Lindón, 2012). Para o noso caso resulta oportuno considerar como estes conceptos poden aplicarse a un estudo transfronteirizo en tanto que unha rexión transfronteiriza non deixa de ser unha construción social no espazo e no tempo, mais coa idiosincrasia propia da existencia dunha fronteira. Deste xeito, e lonxe de facer unha gran recapitulación

teórica sobre un campo de estudo certamente secundario con respecto ao obxectivo desta investigación, consideramos pertinente introducir brevemente os conceptos de ‘espazo vivido’, de ‘espazo de vida’, de ‘espazo social’, e de ‘actor territorial’ como transformador do territorio.

O espazo vivido é un concepto desenvolvido inicialmente por Frémont (1976), o cal garda unha certa similitude co concepto de ‘lugar’ ou ‘senso de lugar’ procedente da xeografía humanista anglosaxoa, e que está englobado no que se coñece como ‘xeografía da vida cotiá’ (Lindón, 2006). Marcou escola nomeadamente na xeografía social francesa, mais tamén ten certo arraigo na xeografía de latinoamérica (Lindón, 2012). A definición inicial deste concepto non estaba limitada a caracterizar o espazo concreto de existencia, os lugares frecuentados ou os itinerarios de mobilidade das persoas, senón que o espazo vivido é unha representación cargada de valores de como o individuoolla o espazo. Lindón (2006) sinala as críticas que suscitaba esta definición inicial por carecer de marco epistemolóxico ou metodolóxico.

Méo (1991) afondaría neste campo e definía con maior precisión este concepto a partir doutros relacionados: o ‘espazo de vida’ e o ‘espazo social’. Dalgún xeito, para Meo, unha análise do territorio abrangue os tres conceptos: o espazo vivido son os aspectos subxectivos, e o espazo de vida e o espazo social son os aspectos obxectivos. Esta conxunción do material e o ideal é o que máis tarde alcumaría como a ‘realidade dual’ do espazo social (Méo e Buléon, 2005). O espazo de vida é o espazo concreto (material), o lugar cotiá, as prácticas diarias, os itinerarios, os espazos de ocio, traballo, residencia, os servizos, os lugares visitados, etc. O espazo social é tamén material, mais é aquel que formamos como resultado das

relacións e interaccións sociais. Por último, o espazo vivido incluíría as representacións inmateriais (subxectivas) ou imaxes mentais que dan significado e definen o espazo co cal nos identificamos (entra en xogo a identidade, os sentimentos de pertenza, etc). Porén, posteriormente entendíase que o ‘espazo vivido’ é un concepto con maior amplitude, en canto a que este abrangue aos outros dous espazos diferenciados por di Méo (Lindón, 2006 e 2012).

Méo e Buléon (2005) constrúen a súa xeografía social baseada na reción de tres aspectos básicos: o ‘espazo’ (xa comentamos a súa visión sobre el); o ‘tempo’, en termos da importancia da relación espazo-temporal, o materialismo histórico e as temporalidades múltiples; e os ‘actores’, en canto a que o individuo (local ou foráneo) actúa no territorio e o transforma en base ás súas representacións, discursos, etc. O concepto do actor territorializado viu desenvolverse previamente por varios autores (Gumuchian *et al.*, 2003), que o definían como unha muller ou un home que actúa de xeito intencionado nun proceso que transforma o territorio. Para medir esta implicación debe integrarse as temporalidades e os contextos varios da súa acción, así como tamén, os piares territoriais fundamentais que o caracterizan. Deste xeito, para estudar a súa acción hai que atender á análise dos discursos, representacións, prácticas, comportamentos, etc. Os devanditos autores aseguran que os actores non están suxeitos exclusivamente ao mundo social ou cultural, senón que tamén teñen algún tipo de vinculación directa co territorio que o inflúe na súa acción (Lindón, 2012).

Resulta significativo tamén como esta análise do espazo vivido está vinculada aos traballos desenvolvidos dende a coñecida como xeografía da percepción. Relacionada coa psicoloxía social ou a socioloxía, esta

rama da xeografía analiza como percibimos o espazo social, e así buscar patróns de comportamento social. Como figura relevante destaca o urbanista Kevin Lynch e a súa obra 'A imaxe da cidade' de 1960, onde observa aqueles fitos ou elementos estruturantes (sendas, bordes, barrios, nodos e fitos) que configuran o espazo da cidade (Lynch, 2008).

É evidente a importancia da visión espacial da xeografía na comprensión das realidades sociais. A produción do espazo como resultado da interacción da sociedade e das prácticas do actor territorial son unha peza fundamental na xeografía rexional e nos estudos de fronteiras. A conexión destes conceptos de xeografía social coa construción das rexións transfronteirizas teñen un grande atractivo para o noso estudo. Resulta de interese a conformación do espazo vivido transfronteirizo coa fronteira como elemento que inflúe na vida cotiá dos raianos e como constrúen ese espazo en base á *influencia* deste fito territorial. Polo tanto, a vontade social de construír o espazo transfronteirizo en base ás prácticas, experiencias, representacións, etc., é unha mostra da conexión entre o estudo das rexións transfronteiriza e a xeografía social. Existe tamén unha conexión relevante da importancia desas prácticas no modelo de Paasi (1986) sobre o *regional building*. Ademais do plano social, como dicíamos, os aspectos culturais, etnográficos e da xeografía cultural ou humanista, desenvolvidos neste marco do xiro social, teñen tamén unha notable pegada nestes procesos de construción dos territorios transfronteirizos. Así, no seguinte apartado tratamos as achegas da perspectiva cultural ao estudo das fronteiras.

2.2.3. O interese polas identidades e as fronteiras. Os estudos culturais das rexións fronteirizas

Todos eses aspectos, dinámicas ou fitos (materiais e inmateriais) que motivan á sociedade a construír os espazos fronteirizos proceden en certa medida do contexto cultural no que se asentán. A diversidade cultural, as identidades ou a transculturalidade son cuestións importantes dentro dos estudos culturais e que, en certa medida, tamén son aspectos importantes nos estudos da formación das fronteiras e os espazos fronteirizos. Como observaremos nos seguintes apartados, as fronteiras son espazos onde confrontan as identidades, a contraposición dunha identidade ‘propia’ fronte a ‘outra’. Estes procesos de *othering* veñen a desenvolverse con forza desde a antropoloxía e a etnografía e atraen a atención dos estudos de fronteiras.

A xénese destes aspectos culturais que inflúen nos actuais estudos das fronteiras está na xeografía cultural, de corte anglosaxona como a escola de Carl O. Sauer, ou a xeografía humanista de Yi-Fu Tuan, de corte francófona, con Paul Claval como figura importante ou, incluso desde a Galiza, con figuras de relevancia como Otero Pedrayo, no que podería ser o inicio da xeografía cultural galega. Deste xeito, analizamos a seguir esta mestura das perspectivas antropolóxicas ou culturalistas co estudo dos espazos fronteirizos.

2.2.3.1. Antropoloxía de fronteiras

Donnan e Wilson (1994 e 1999), na súa ‘perspectiva antropolóxica sobre as fronteiras’, inciden na importancia de estudar a relación entre as realidades culturais da vida diaria dos raianos e os procesos de construción dos Estados e dos nacionalismos. En efecto, como eles din “as fronteiras son áreas cunha case constante negociación

cultural” entre a poboación e o Estado (traducido de: Donann e Wilson, 1994: 6). Na súa visión antropolóxica resulta relevante o papel do Estado na conformación das identidades e como iso entra en conflito coa cultura da vida cotiá na fronteira; é dicir, a constante interacción entre as forza de poder e a cultura. Para eles, unha antropoloxía de fronteiras debe combinar o estudo das concepcións tanto simbólicas como materiais da fronteira e, por iso, é relevante analizar o papel das políticas e dos Estados.

Desde unha ollada xeral, segundo Donnan e Wilson (1999) e Donnan (2001), existen tres grandes perspectivas sobre a antropoloxía de fronteiras, nalgúns casos superpostas e que dependen da dimensión coa que observamos a fronteira (cultural, territorial ou social). Serían as seguintes: en primeiro lugar, a perspectiva interesada na fronteira cultural como algo que separa e tamén conecta o mundo dos significados e as identidades; en segunda instancia, o interese nas fronteiras como limitación do espazo xeopolítico; e, por último, outra perspectiva, interesada nas fronteiras como organizadoras das relacións sociais e como indicador de pertenza a unha determinada comunidade.

Moitos dos postulados posmodernistas sobre os conceptos de ‘espazo’, ‘lugar’ ou ‘tempo’ afectaron tamén os estudos antropolóxicos. O espazo, como xa vimos, entendíase como o resultado das relacións e interaccións sociais. Doutra banda, o lugar -na tradición académica anglosaxoa ou, en certa similitude, o espazo vivido, na francófona- é onde a xente vive, cunha constante relación entre as ideas e as representacións e as cousas materiais. As relacións dialécticas entre as nocións sociais do espazo e do lugar son, para Donnan e Wilson (1999), o núcleo fundamental dos estudos antropolóxicos posmodernistas, a relación entre as forzas de poder e a cultura.

Doutra banda, os autores alertan do perigo de establecer fronteiras á cultura, no senso de fixar unha cultura a unha determinada forma territorial. A cultura xa non está encaixada nunhas fronteiras nacionais ou estatais, senón que pode ser que unha mesma etnia ou cultura estea dividida por un límite entre dous Estados diferentes. Neste senso, Donnan (2003) fala das fronteiras como os espazo ‘intersticial’; é dicir, o espazo que está no medio (*‘in beetwen’*) onde confrontan as culturas, as forzas de poder, etc. Esta problemática de poñerlle límites á cultura é unha inqueda importante para moitos académicos da materia, polo que deben ser capaces de articular conceptos e marcos de análise para o estudo desta realidade. Para o noso caso, moitas destas inquedanzas derivan en investigacións sobre as hibridacións culturais nas fronteiras, as culturas transfronteirizas ou na relación entre as identidades e as fronteiras, cuestións que tratamos a continuación.

2.2.3.2. A fronteira como escaparate da identidade

Na mesma liña que os estudos antropolóxicos clásicos, enténdese por identidade social aquel conxunto de elementos, fitos ou procesos que marcan a personalidade dun colectivo ou comunidade e que o diferencian doutro (Lisón, 1992, 1997). Neste senso, a identidade social reporta unha confrontación dialéctica, ‘cara a fóra’ e ‘cara a dentro’ do propio grupo social (Medina, 2008). Isto é porque a identidade resulta dun proceso de alteridade, é dicir, nace dun proceso de confrontación e diferenciación entre ‘nós’ e os ‘outros’ e reproducése a distintas escalas: familiar, local, rexional, nacional, continental, universal, etc. (Medina, 2008).

En palabras de Lisón (1997), o ‘eu’ e o seu ‘alter ego’ non poden comprenderse independentemente, senón que teñen unha implicación mutua e polo tanto son inseparables: “Identidade e

diferenza, unidade e diversidade son determinacións plurais en estreita relación estrutural” (traducido de Lisón, 1997:10). Este autor, do mesmo xeito que o indican os seus homólogos anglófonos (Donnan e Wilson, 1994, 1999), afonda na importancia da ‘matriz cultural’ como factor fundamental que determina a identidade dun colectivo a diferenza doutro. Os trazos culturais, históricos e sociais forman un ‘collage’ de motivos, razóns e fundamentos que dan sentido á identidade. Porén, nesta liña, non concibe a cultura como un aspecto limitado ou inmóbil, senón que a considera na súa esencia sucesiva e cambiante que, a través dos valores, símbolos, tradicións ou comportamentos transmitidos ao longo da historia pasada, presente e futura, configuran unha identidade cultural.

Como consecuencia, a identidade podería entenderse como diferenza e tamén como continuidade (Medina, 2008). Como diferenza, pola contraposición simbólica entre a identidade propia fronte a outra e, como continuidade, pola perpetuidade ao longo do tempo no que se refire á tradición arquetípica a través da memoria colectiva. Deste xeito, a identidade é un concepto abstracto, produto dunha determinada cultura territorial, que está por riba da personalidade individual e que polo tanto perdura xeración tras xeración. Atribúese tamén unha notable importancia ao factor xeográfico-espacial como un dos máis importantes, antigos e permanentes indicadores da identidade (Lisón, 1997; Medina, 2008). Neste senso, Lisón (1997), fai alusión á paisaxe, referíndose á conxunción entre as formas, texturas, cores e ritmos do medio físico e os fitos ou patróns de comportamento socio-espaciais humanos, que evoca estados de ánimo e valores subxectivos ou espirituais e que tamén determinan unha identidade. Segundo el, este feito é o que lle confire un matiz de relixiosidade a este concepto:

“Ao subliñar a dimensión mental e crencial deste omnipresente modo de ser e estar, obxectivo en espíritos tutelares, en santos e patróns locais e no litúrxico culto a antepasados e heroes, expresado en imaxes e símbolos permanentes e abranguentes, elevou a categoría de identidade a un plano e nivel de transcendencia, e polo tanto a unha esfera relixiosa” (traducido de Lisón, 1997: 15).

Os espazos fronteirizos son como escribe Medina (2008:124) un “escapate da identidade”, onde se confrontan a identidade propia e a allea. Prodúcese neste espazo unha contraposición moi forte dos elementos propios das distintas identidades nacionais, nomeadamente cita ás bandeiras, pero tamén outros elementos identitarios importantes como os atavíos, a música, a gastronomía, as romarías, etc. Así, en moitos casos:

“A festa, en canto á ruptura do cotián, adquire na fronteira un aspecto de transgresión que non é unicamente simbólico: reforza as relacións de parentesco e amizade, mantén e recrea os intercambios comerciais, potencia a colaboración das institucións locais e, en definitiva, rompe coa definición de barreira que dende o Estado se lle dera a este límite” (Traducido de Hernández León *et al.*, 1999:172 - 173).

A evolución política e histórica dunha nación, como xa observamos, aporta iconas ou personaxes que configuran unha

determinada identidade nacional e que, transmitidas por unha educación sesgada, contribúen a reforzar a imaxe da identidade propia, así como a aumentar a diferenza simbólica con respecto a outras (Torre e Teló, 2001). Porén, un espazo transfronteirizo configurado como tal é un importante elemento asentado na memoria colectiva e funciona como un soporte para a convivencia e a representación, onde habitualmente se asentan os referentes da identidade (Medina, 2008).

Como vimos ao comezo deste marco teórico, a fronteira é un límite pero tamén pode ser un espazo de interacción e atracción e, polo tanto, leva implícito unha natureza de tránsito. Deste xeito as fronteiras culturais e as súas representacións non sempre coinciden coas fronteiras políticas (Medina, 2008), de aí a complicación de establecer límites á cultura (Donnan e Wilson, 1999). A cultura enténdese como algo cambiante no espazo, no lugar e no tempo, polo tanto, non está necesariamente cinguida a unha determinada forma ou fronteiras territoriais (Donnan e Wilson, 1999). Así, algúns autores falan do concepto ‘cultura da fronteira’.

2.2.3.3. Cultura e identidades raianas

A ‘cultura de fronteira’ está caracterizada por unha permeabilidade sociocultural que xera unha forte interdependencia simétrica (Uriarte, 1994). Medina (2008) afirma que para que exista como tal unha cultura da fronteira deben existir elementos claramente diferenciados da cultura nai, e que ademais sexan percibidos desde dentro e dende fóra como característicos. Así mesmo, falábamnos dos traballos de Martínez (1994) na fronteira entre México e os EUA sobre as interaccións transfronteirizas e como iso deriva no que el chama ‘cultura internacionalista’ (Martínez, 1994). É dicir, o estilo de vivir a fronteira (ou vivir no medio, ‘*in between*’) é unha expresión dunha

especie de cultura propia da fronteira, que en moitos casos chegar a mesturarse ou hibridarse coa súa homóloga da outra beira, non senso das achegas de Martínez. Unha cuestión como xa vimos, a da hibridación cultural nas fronteiras, en voga nas etapas recentes dos estudos de fronteiras (Newman, 2011).

O contexto da globalización, como xa mencionábamnos en varias ocasións neste apartado teórico, provocou unha serie de acordos e relacións internacionais que rompen co significado clásico da fronteira. Trala entrada de España e Portugal na Unión Europea a disolución das fronteiras foi un proceso continuo e que perdura aínda hoxe en día a través das numerosas relacións de cooperación transfronteiriza. Os procesos de integración territorial supranacional romperon coa concepción tradicional da fronteira e das relacións transfronteirizas, mais non teñen por que conseguir un cambio significativo na identidade cultural transfronteiriza nin un maior entendemento entre as poboacións raianas (Hernández *et al.*, 1999).

Deste xeito, a pesares da disolución da barreira física, económica e comercial, poder persistir un sentimento de identidade diferenciada entre ambas beiras da fronteira; ou, dito doutro xeito, a fronteira pode actuar como unha especie de ‘barreira mental’ ou psicolóxica nos termos de Houtum e Naerssen (2002) ou O’Dowd (2003). Así, “aínda que a realidade sociopolítica mude, os tópicos e os prexuízos sobre o outro tenden a permanecer e a reproducirse” (traducido de Medina, 2008: 133). Porén, asegura Medina (2008) que a apertura e o achegamento institucional tivo unha notable influencia nas poboacións raianas, en canto a que supón un conxunto de novas relacións e interaccións que van alén da fronteira.

Sobre a cuestión da hibridación cultural ou identitaria na raia luso-española, Medina (2008) asegura que hai trazos propios das distintas nacionalidades ibéricas, mais tamén existen elementos de hibridación tales como: os parentescos transfronteirizos, a participación en festas e romarías da outra beira da raia, os procesos de diglosia, as similitudes construtivas, os lugares de culto compartido, a semellanza dos modos de vida, etc. Afirma Medina (2008), que non existe unha evidencia de elementos que caractericen unha propia cultura raiana na totalidade do límite entre España e Portugal, mais si intentos nesa dirección en varios tramos concretos desta fronteira. Esta realidade luso-española, analizada por Medina (2008), evidencia a importancia do 'lugar' nos estudos culturais sobre as fronteiras como alertaban Donnan e Wilson (1999). Isto é, como nunha mesma fronteira poden existir diferentes procesos e intensidades na construción das identidades, culturas ou hibridacións fronteirizas en función da realidade vivida de cada lugar.

Con todo, os estudos culturais ou a antropoloxía das fronteiras son unha importante contribución no estudo das realidades fronteirizas ou nas interaccións e integracións transfronteirizas. Do mesmo xeito que a comprensión do espazo desde a xeografía social ou a importancia da construción histórica dos espazos fronteirizos (como construcións sociais no espazo e no tempo), é necesario beber tamén da visión dos estudos culturais sobre fronteiras, no senso de entender como é a vida do raiano e a súa interacción coa fronteira en canto á confrontación ou hibridación de identidades e culturas. Como veremos a continuación, ao longo das últimas dúas décadas a influencia do xiro cultural e espacial nas diferentes disciplinas das ciencias sociais acadada tamén unha notable relevancia nos *border studies*.

2.2.4. Novos enfoques nos estudos de fronteiras (clasificación Houtum, 2000)

Se atendemos á realidade académica do caso europeo, Houtum (2000) diferencia tres enfoques principais no estudo das fronteiras e as rexións fronteirizas como resultado do proceso de integración europea: o enfoque de fluxos, o enfoque da cooperación transfronteiriza e o enfoque de xente. A globalización como causa da crecente converxencia e interdependencia, xunto co novo marco da integración na UE, suscitaron un inmenso interese teórico nas investigacións sobre fronteiras das últimas décadas (Houtum, 2000). Neste marco, os procesos de re-territorialización e, como consecuencia, os novos significados que acada a fronteira xeran un amplo debate nas distintas disciplinas da xeografía e, así, Houtum sintetízalos nestas tres categorías:

2.2.4.1. Enfoque de fluxos

O primeiro enfoque dedícase ao estudo dos fluxos económicos transfronteirizos, nomeadamente por expertos de xeografía económica. A través das teorías clásicas da xeografía rexional e económica estúdase a influencia da fronteira nos procesos de integración e interacción. Neste senso, as teorías da localización económica foron as máis aplicadas para comprender a viabilidade económica das áreas fronteirizas en relación cos custos de transporte, ou a relativa condición periférica pola distancia cos centros económicos. Desde este enfoque argumentouse a caída da actividade económica conforme nos achegamos ás fronteiras dos Estados. Porén, co paso do tempo comprendeese que mesmo a propia condición de área ‘periférica’ pode ser un factor de atracción para a actividade económica (véxase Lois e Trillo, 2011).

Sobre a cuestión da integración europea, esta perspectiva enfócase na idea de que as fronteiras son barreiras para os fluxos económicos e o libre mercado e, polo tanto, deben destruírse (en termos económicos) para rematar coa descontinuidade e os altos custos na interacción económica. Neste senso é importante o desenvolvemento dunha boa rede de transporte e infraestrutura. Así, a análise da accesibilidade das diferentes rexións europeas é outro tema de estudo recorrente. Desliza Houtum a perspectiva filosófica que agocha este enfoque, que entende que o ser humano toma decisións por racionalidade económica, en base ás súas necesidades (cuestión que ollaremos máis adiante).

2.2.4.2. Enfoque da cooperación transfronteiriza

Este enfoque baséase no estudo da cooperación transfronteiriza e a súa estruturación institucional e social na procura da unidade europea. É un enfoque moi recorrente a comezos dos anos 1990s, con moita relación cos crecentes procesos de internacionalización, europeización e globalización. Así, a creación do mercado común e a proliferación de políticas sobre a “Europa sen fronteiras” estimularon os estudos sobre as rexións transfronteirizas. Como xa vimos en apartados previos sobre as rexións transfronteirizas, os programas europeos desenvolvidos con intensidade na década dos 1980s e 1990s impulsaron a cooperación transfronteiriza e, por ende, o interese de moitos científicos nesta cuestión.

No senso deste enfoque, as fronteiras percíbense non como as barreiras físicas do enfoque de fluxos, senón como barreiras para os procesos de integración e cooperación transfronteiriza. Así, o ser humano deixa de ser o *‘homo economicus’* e convértese no *‘homo cont(r)actis’*, como aquel que explora e satisfai as súas necesidades polo

contacto e a relación cos outros. Neste senso, as rexións transfronteirizas deixan de considerarse áreas periféricas, para converterse en lugares centrais para o intercambio e a cooperación entre as persoas dentro do marco promovido desde a UE. Este enfoque convértese na visión dominante nestes anos sobre a integración europea.

2.2.4.3. Enfoque de xente

O enfoque de xente reacciona fronte aos outros dous, centrado nos procesos de creación e destrución de fronteiras -a depender da incidencia das mesmas na vida diaria dos raianos-, na creación das percepcións individuais e sociais sobre a fronteira e o ‘outro’, nas identidades vinculadas á súa existencia, entre outras. Incídese na creación mental e forma simbólica das fronteiras por parte dos seres humanos e, polo tanto, analízase o comportamento humano nos procesos de integración transfronteiriza. Este enfoque reúne expertos da xeografía rexional, mais tamén outros expertos como sociólogos, antropólogos, psicólogos, etnólogos, etc. Está directamente relacionado coa temática do *b/ordering turn* e conecta con algúns dos novos conceptos desenvolvidos no eido dos estudos de fronteiras contemporáneos (sobre os que falaremos máis adiante).

O interese do enfoque de xente reside no estudo das reaccións emocionais, accións e orixes dos individuos e os colectivos en relación ás ambicións económicas e políticas das rexións transfronteirizas. Así, a concepción do ser humano por este enfoque é a de ‘*homo socialis*’, en canto á creación dos espazos transfronteirizos en base ás relacións e representacións socioculturais. Dito coas súas palabras:

“En xeral, o enfoque de xente non está a preocuparse polos efectos directos e manifestos da liña no espazo, senón do proceso dinámico de diferenciación da percepción e identidade provocadas ou estimuladas pola produción e reprodución social desa liña e con posibles consecuencias para a (inter)acción e comportamento das persoas que ocupan o espazo dentro desta liña construída socialmente” (traducido de Houtum, 2000: 68).

Dentro do enfoque de xente, o autor diferencia dous subenfoques distintos. En primeiro lugar o ‘enfoque sociopsicológico’, que engade tres tipos de ‘distancias’ na discusión sobre as fronteiras: cognitiva, afectiva, e mental. A primeira refírese á percepción cognitiva da realidade e, polo tanto, constrúe esa realidade -neste caso fronteiriza- en base á experiencia e ao coñecemento. A distancia cognitiva é a distancia entre o espazo estimado e o espazo real. A distancia afectiva refírese ao grao de conexión emocional cos ‘outros’ da outra beira da fronteira. Neste senso, entra en xogo a confrontación das identidades socioespaciais das rexións transfronteirizas. Por último, a distancia mental é a diferenciación que percibimos ou estimamos con respecto aos atributos sociais, culturais e económicos que diferencian dous países.

O segundo subenfoque coñécese como ‘enfoque sociolóxico’. Analiza as fronteiras como espazos institucionais construídos e significados polos seres humanos. Entra en xogo o papel da identidade nas relacións de veciñanza e na construción dese espazo. Houtum (2000), referencia os traballos do construtivismo social de Paasi neste

enfoque (véxase Paasi, 1986, 1996). Así, as rexións transfronteirizas serían desde este enfoque un produto social-espacial do ser humano.

En definitiva, Houtum realiza esta categorización dos diferentes enfoques actuais nos *border studies* de Europa, non cunha intención excluín-te, senón coa intención de promover unha análise transversal onde ter en conta os aspectos máis importantes de cada enfoque. Con todo, resume as principais características destas tres perspectivas no seguinte cadro (figura 7).

	Enfoque de fluxos	Enfoque da cooperación transfronteiriza	Enfoque de xente
Orientación do problema	Análise da discontinuidade nas interaccións (físicas) de fluxos entre fronteiras	Análise de estratexias efectivas para superar as fronteiras e estimular o desenvolvemento transfronteiriizo e a euronrexionalización	Análise das construcións territorialmente diverxentes de prácticas sociais, identidades espaciais e cognición espacial
Cuestión central	Importan as fronteiras?	As fronteiras importan! Como poden ser superadas?	Como se contrúen as fronteiras?
Marco teórico	<ul style="list-style-type: none"> - Modelos centro-periferia - Teorías da localización - Enfoques de lugares centrais - Modelos gravitacionais - Modelos de potencialidade económica 	<ul style="list-style-type: none"> - Enfoques de redes - Enfoques de costes transnacionais 	<ul style="list-style-type: none"> - Construtivismo social - Enfoques das identidades espaciais - Enfoques do comportamento - Enfoques sobre a acción
Asunción do comportamento humano	<i>Homo economicus</i> Minimización dos costes (distancia)	<i>Homo cont(r)actis</i> Maximización dos cont(r)actos	<i>Homo socialis</i> Os comportamentos e afeccións humanas son construídas social e espacialmente
Asunción do espazo	O espazo é homoxéneo	As redes transfronteiriizas perden certas conexións	O espazo está dividido afectiva e cognitivamente
Conceptos chave	<ul style="list-style-type: none"> - Distancia física - Discontinuidade - Costes de transporte - Potencialidade económica - Accesibilidade 	<ul style="list-style-type: none"> - Eficacia, éxito - Ferramentas, instrumentos - Conectividade, apertura - (Di)similitudes, sinerxias - Redes, acordos, cooperación 	<ul style="list-style-type: none"> - Cognición espacial - Percepción espacial - Afección espacial - Identidade espacial - Construción social - Prácticas sociais
Método	Análise computacional	Análise decritiva / prescritiva	Análise de discurso mental / social
Características metodolóxicas	<ul style="list-style-type: none"> - Material - Obxectivo - Manifesto - Estático 	<ul style="list-style-type: none"> - Material / Non material - Obxectivo / Subxectivo - Manifesto / Latente - Estático / Dinámico 	<ul style="list-style-type: none"> - Non material - Intersubxectivo / Subxectivo - Latente - Dinámico / Evolución
Connotación de fronteiras	<ul style="list-style-type: none"> - Barreiras físicas - Distorsións artificiais do equilibrio - Pode medirse o efecto barreira da fronteira 	<ul style="list-style-type: none"> - Barreiras artificiais para a integración - As fronteiras son retos e oportunidades para a integración 	<ul style="list-style-type: none"> - Construcións sociais - Marcas relevantes de identidade - Demarcacións de certeza.
Connotación das rexións fronteirizas	<ul style="list-style-type: none"> - Perifricidade - Áreas marxinais social e economicamente - Espazo 'pasivo' 	<ul style="list-style-type: none"> - Perifricidade - Posibilidade de ser centrais - Laboratorios a micro-escala - Espazo 'activo' 	<ul style="list-style-type: none"> - Construcións sociais - Xustapostas, zonas superpostas onde confrontan a identidade nacional e a rexional
Tipoloxía de distancias	<ul style="list-style-type: none"> - Distancia da viaxe ou transporte - Distancia euclídea. 	<ul style="list-style-type: none"> - Distancia económica - Distancia administrativa - Distancia social - Distancia cultural 	<ul style="list-style-type: none"> - Distancia afectiva - Distancia cognitiva - Distancia mental

Figura 7: Enfoques nos estudos de fronteiras contemporáneos. Fonte: traducido de Houtum (2000).

2.2.5. A globalización. Xeopolítica e fronteiras

Referirémonos deseguido a algunhas cuestións que tamén atraen a mirada dos expertos nos estudos das fronteiras na actualidade, e que en certa medida repercuten nas dinámicas transfronteirizas a nivel rexional. Trala guerra fría e coa crecente globalización económica, os proxectos macrorrexionais emerxen con forza de novo. A Unión Europea inicia o seu proceso de *bordering* ou reconfiguración (externa e internamente) coa definición das súas fronteiras exteriores e a súa política comunitaria interna para afianzar o seu rol no contexto global (Scott, 2011). Tratabamos anteriormente o desmantelamento das teorías do *borderless world*, xa que, en lugar dunha desaparición das fronteiras e dos Estados-nación pola crecente economía global, os procesos de reforzamento das fronteiras seguen presentes nos nosos días.

A UE é un exemplo de ambos casos. Dunha banda promóvese a disolución das fronteiras internas, da outra, refórzanse os seus límites exteriores (Houtum, 2002). Como Houtum (2002) argumenta, o espazo económico común proposto pola UE é un proceso no que se contraponen dinámicas de integración e diferenciación entre os territorios. Neste senso, a retórica da *borderless Europe* (Europa sen fronteiras) entra en serias contradicións. O modelo de disolución das fronteiras internas a prol do libre tránsito e da cohesión do territorio reflíctese no impulso do desenvolvemento rexional e a cooperación transfronteiriza. Por contra, ese modelo non está a exportarse fóra das fronteiras europeas nas relacións exteriores con outros países ou, incluso, con países veciños que poderíamos considerar ‘europeos’ se atendésemos a outros criterios xeográficos (Houtum, 2002). Resulta evidente como os procesos de destrución e reforzamento das fronteiras persisten no plano xeopolítico (Häkli, 2008). A pesar da aparente

contradición do modelo europeo, centrámonos no papel que acadan as rexións no novo contexto global e na disolución das fronteiras internas da UE.

2.2.5.1. Novas funcións das rexións transfronteirizas

A multiplicidade de escalas e a competitividade entre os territorios outorgan un novo protagonismo ás rexións. Agora teñen a capacidade de tomar decisións no contexto global e son actores partícipes do proceso. Tamén muda o rol das identidades rexionais, que son un elemento importante de marketing rexional no novo contexto competitivo (Paasi, 2009b). As rexións son partícipes da nova realidade da gobernanza multinivel do territorio e son unha importante conexión entre a poboación e a globalidade. De feito, na construción do espazo europeo as rexións son elementos fundamentais no reequilibrio socioeconómico da UE a través da súa política rexional ou os fondos para tal fin (FEDER).

Expoñiamos no apartado sobre as rexións transfronteirizas o crecente número destas figuras nas últimas décadas (Oliveras, Durà e Perkmann, 2010). Ao comezo, as rexións transfronteirizas observábanse como espazos de interacción, mais, co paso do tempo e co impulso da cooperación transfronteiriza, consolidáronse un gran número de institucións e ferramentas para xestionar ese espazo. Así, as rexións transfronteirizas son, como dicíamos, construcións socialmente continxentes que ao chegar a institucionalizarse teñen unha función importante na xestión dos contactos e a cooperación a través das fronteiras.

Existe a tendencia de asumir que estas figuras teñen a función de unir territorios e destruír fronteiras (físicas e mentais). Mais como xa

apuntaban algúns autores (Perkmann, 2002, 2003; Häkli, 2008; Trillo, 2014), en moitas ocasións as pretensións das forzas de poder con respecto a estas figuras non están en consonancia coa percepción da poboación sobre estes espazos. Neste senso, a súa xénese social pode diferir da súa función xeopolítica ou estratéxica.

2.2.5.2. As rexións transfronteirizas no discurso europeo

Dentro do proceso xeopolítico da Unión Europea, as rexións acadan un novo protagonismo no desenvolvemento da cohesión territorial europea e, como xa vimos, nas prácticas de cooperación transfronteiriza. Os diferentes Estados da UE abren as súas fronteiras a prol dun maior crecemento económico colectivo. Nesta estratexia de cohesión territorial interna, as rexións transfronteirizas son o elemento fundamental para levalo a cabo (Gabbe *et al*, 2000; Scott, 2000). Desde o punto de vista institucional son vistas como espazos de hibridación, de xeito que rompen coas fronteiras e potencian a unidade territorial, a cooperación transfronteiriza e a cohesión (Houtum, 2002). É un punto de vista funcionalista, como xa observamos previamente, sobre as rexións transfronteirizas (Scott, 2000; Perkman, 2003).

Deste xeito, a UE potencia a integración e a cohesión territorial a través das rexións como punta de lanza e por medio de partidas de fondos estruturais, o Convenio Marco de Madrid do 1980 e programas de cooperación territorial como o INTERREG (Morata, 2004, 2007; Oliveras, Durà e Perkmann, 2010; Paül *et al.*, 2017). Existen até o momento cinco programas INTERREG (actualmente en marcha o INTERREG V para o período 2014-2020). A partir do INTERREG II (1994-1999) introduciuse unha cuestión que afecta en certa medida as rexións transfronteirizas. Isto é, a distinción entre ‘cooperación transfronteiriza’, ‘cooperación transnacional’ e ‘cooperación

interrexional’, tres conceptos con obxectivos distintos pero cunha mesma finalidade sintetizada no concepto de ‘cooperación territorial’ (Paül *et al.*, 2017).

O primeiro caso refírese a cooperación entre rexións veciñas separadas por unha fronteira (por exemplo, as rexións de España e Portugal co seu programa de cooperación transfronteiriza específico, o POCTEP). No segundo caso, concíbense aquelas iniciativas de cooperación entre rexións pertencentes a unha macrorrexión delimitada pola Comisión Europea (por exemplo, as iniciativas de cooperación entre institucións ou rexións de España, Portugal e sur de Francia co seu propio programa para esta macrorrexión, o SUDOE). O último caso, refírese á cooperación paneuropea para o fomento de redes de intercambio de experiencias ou información. Nesta tesitura, as rexións poden aplicar con proxectos de cooperación interrexional e non teñen que ser necesariamente rexións contiguas (un dos programas máis coñecidos a nivel paneropeo dentro desta tipoloxía de programas do INTERREG é o programa ESPON).

Queda claro a partir da evolución dos diferentes programas INTERREG que a rexión é o elemento fundamental elixido pola UE para o fomento da cohesión territorial e socioeconómica a través da cooperación territorial. Ben é certo, como xa observamos en varias ocasións, que esta visión das rexións, en xeral, e das rexións transfronteirizas, en particular, é eminentemente funcionalista, e pola mera cooperación entre elas a cohesión e o desenvolvemento están asegurados. Outro aspecto a resaltar destas tipoloxías da cooperación territorial é que as rexións transfronteirizas son as ‘encargadas’ da destrución das fronteiras e así cohesionar o territorio comunitario.

Contrariamente a este discurso da integración europea, Houtum (2002) argumenta que as identidades e as economías nacionais seguen a persistir e a fomentarse e, polo tanto, as fronteiras (mentais ou físicas) seguen a reproducirse mesmo dentro do espazo europeo. Así, a idea da ‘Europa das rexións’ ou a instrumentalización das rexións transfronteirizas para tal fin son unha iniciativa das elites do poder - iniciativas cunha lóxica *top-down*- que rara vez coincide coas necesidades da poboación (Perkmann, 2002, 2003; Häkli, 2008; Trillo, 2014). Así, a pretensión integradora promovida dende o aparato da UE, como veremos en vindeiros apartados, está baseada nun discurso que non necesariamente conecta coas realidades fronteirizas. Son estas unhas realidades que amosan a persistencia de procesos de diferenciación, *bordering* ou a creación de barreiras mentais que dificultan a integración pretendida pola UE.

2.2.6. Os estudos da mobilidade en espazos fronteirizos

Desde o punto de vista da socioloxía académica, varios autores centraron as súas investigacións no feito de que a mobilidade, posibilitada polas novas tecnoloxías, é unha característica esencial do actual comportamento social e económico. A globalización económica e o desenvolvemento das novas tecnoloxías, ou o que implica por exemplo a invención de Internet, facilitan enormemente a fluidez na interconexión das relacións sociais e dos fluxos de información, persoas e mercadorías, o que vén a funcionar como unha sociedade en rede (Castells, 2006).

Trátase, polo tanto, dun novo modelo ou paradigma nas relacións sociais e nos intercambios de información, o cal é definido polo sociólogo John Urry (Urry e Sheller, 2006) como ‘*the new mobilities paradigm*’ (‘o novo paradigma da mobilidade’). O desenvolvemento

tecnolóxico crea un novo contexto na comprensión espacio-temporal (Rodrigue *et al.*, 2007). Hoxe en día o espazo percórrese en menor tempo, feito que provoca que xa non se mida en distancia senón en tempo (Gutiérrez Puebla, 1998). Establécese polo tanto unha diferenciación entre espazos gañadores, por ter mellor mobilidade e accesibilidade, fronte a outros que perden. Son grandes cambios cualitativos no xeito en que vivimos como sociedade, o que altera os tempos e os ritmos da vida social.

Como consecuencia, o mundo actual é móbil, difícil de estabilizar e en permanente movemento e cambio, de xeito que a mobilidade se converte nunha característica fundamental das nosas vidas. Varios autores denominan este proceso '*mobility turn*' (Urry, 2007), 'xiro da mobilidade', que caracteriza ás relacións sociais, económicas e políticas e que, dende un punto de vista científico, implica un conxunto de novas teorías, análises e métodos nas ciencias sociais contemporáneas. Prácticas como o teleworking, os telecommuters, os telecentros, o ensino a distancia, as aulas virtuais, o telebanco, o televoto ou as consultas médicas virtuais, dan boa conta dos grandes cambios cualitativos na sociedade que están a acontecer actualmente no plano da mobilidade.

Este novo paradigma afecta indubidablemente aos estudos das fronteiras, en canto a que é unha nova característica da sociedade actual e que, polo tanto, afecta directamente aos procesos de destrución e reprodución de fronteiras. As facilidades de desprazamento son, *a priori*, para todo o territorio, estea atravesado por unha fronteira ou non. Así, a mobilidade transfronteiriza é un aspecto importante na construción destas rexións. A continuación analizamos o papel da mobilidade a través das fronteiras no contexto da UE.

2.2.6.1. Enfoque clásico. Mobilidade por racionalidade económica

Inicialmente, como xa vimos en apartados previos, a constitución da UE pretendía evitar novos conflitos fomentando a integración, a cohesión e a cooperación entre os diferentes países europeos. A creación do espazo común europeo buscaba acadar unha cohesión territorial a través dun principio fundamental de libre tránsito de persoas, capitais e mercadorías, aínda que a integración nunca foi territorial, senón máis ben funcional. Así pois, a cooperación transfronteiriza e o entendemento entre os diferentes estados-membros convértese nun elemento fundamental para acadar tal obxectivo (Domínguez, 2006).

En base a isto, a UE iniciou un proceso de ruptura de fronteiras, promovendo a integración europea e as políticas que estimulen a mobilidade interna (por exemplo a través do INTERREG) (Morata, 2004, 2007; Oliveras, Durà e Perkmann, 2010; Trillo e Paül, 2015). Esta dinámica converteu os espazos fronteirizos, como xa mencionamos, en verdadeiros laboratorios para a consolidación da UE (Perkmann e Sum, 2002; Anderson, O'Dowd e Wilson, 2003; Kramsch e Hooper, 2004; Lechevalier e Wielgoths, 2013). Afirma Velde (2010) que unha das razóns de importancia polas que a Comisión Europea estimula a mobilidade, a integración e, polo tanto, a apertura das fronteiras internas é a crenza de que isto serve como instrumento para impulsar o desenvolvemento económico e a cohesión. É dicir, acadar a cohesión territorial a través da interacción transfronteiriza (Figura 8) (Velde e Wever, 2005). Na terminoloxía de Houtum (2000), sería un xeito de fomentar o *homo cont(r)actis* ou o *homo economicus*.

O discurso da UE sobre a apertura de fronteiras e a libre mobilidade interna reflicte o pensamento neoliberal de que a progresiva perda de barreiras institucionais producirá un mellor desenvolvemento transfronteirizo dos mercados laborais europeos (Knotter, 2014a). Trátase, polo tanto, dunha asunción por parte das institucións europeas de que as persoas se moven ou se desprazan polo territorio en función das súas necesidades económicas. Asumen que o actor territorial funciona como un *homo economicus*, que o fai posuidor dunha especie de racionalidade económica que lle permite avaliar que situación económica é mellor para as súas necesidades (Velde, 2010).

Como resultado, os factores que achegan algún tipo de beneficio económico ou laboral convértense nun determinante fundamental para o desprazamento transfronteirizo. Trátase dun modelo '*pull and push*'³, no que a mobilidade depende dos factores de atracción ou repulsión económica, e que habitualmente sobreestiman a intensidade da mobilidade (Velde, 2010). Os factores de empuxe (ou presión) (*push factors*) son aqueles condicionantes ou factores que provocan un desexo de abandonar a propia terra (Knotter, 2014a). Poden ser limitacións económicas ou aspectos subxectivos, como as percepcións sobre as condicións de vida, a sobrepoboación ou a posición social. Os factores de atracción (*pull factors*) son aqueles que atraen poboación a un determinado territorio (Knotter, 2014a). Poden ser as oportunidades financeiras ou laborais, a posibilidade de escalar socialmente, as tradicións, as historias, as percepcións, a sensación de emprender unha aventura, etc.

³ Fala Knotter (2014a) de E. S. Lee como un dos pioneiros en introducir o modelo dos factores *pull and push* nun estudo sobre os movementos migratorios (Lee, 1966).

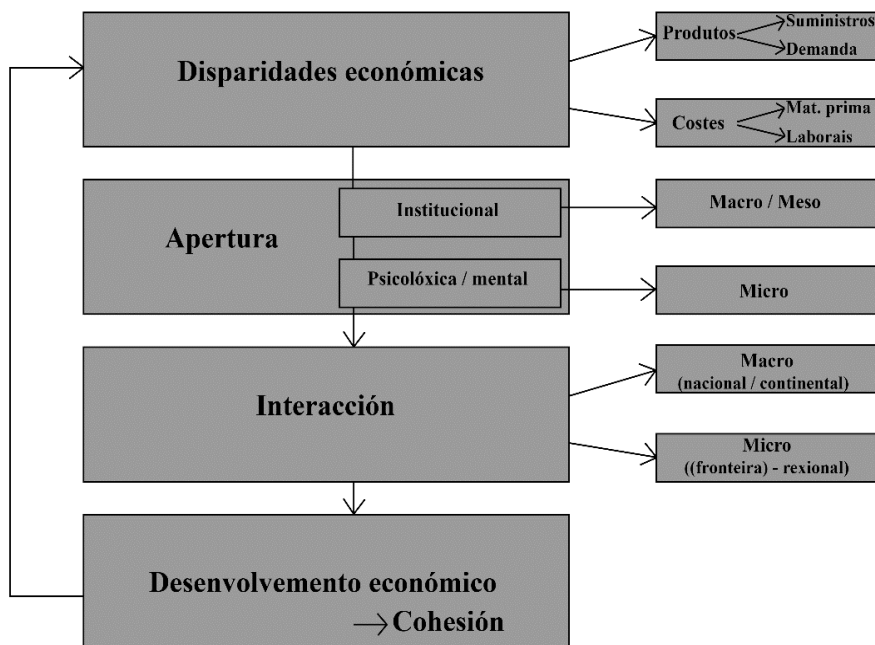

Figura 8: O discurso da UE. Cohesión a través da interacción:
Fonte: Velde e Wever, (2005).

2.2.6.2. A realidade da mobilidade europea

A pesar do discurso da UE, a realidade da mobilidade interna no territorio europeo é ben distinta. Nun estudo realizado por Soutif (1999) sobre a mobilidade laboral en aproximadamente trinta rexións transfronteirizas de Europa determínase a intensidade dos fluxos de desprazamento a través da fronteira por motivos laborais. Identifícanse tres tipos de rexións transfronteirizas en función da intensidade destes fluxos. Así, as rexións con maior fluidez correspóndense con aquelas que rexistran máis de 20.000 traballadores que cruzan a fronteira regularmente por traballo; no rango medio sitúanse aquelas rexións que

contabilizan entre 10.000 e 20.000; e as de nivel baixo, as que presentan entre 1.000 e 3.000 (onde se encadra a fronteira hispano-francesa, a hispano-lusa ou, no noso caso, a galaico-lusa). Se atendemos a outros datos máis actuais, varios informes europeos analizados por Velde (2010) determinan que menos do 2% dos traballadores nos países da Europa dos 15 proceden doutros países membros. En cifras absolutas isto tradúcese en 660.000 *commuters* en Europa no 2007. Naqueles países incorporados á UE a partir do 2004, calcúlase que aproximadamente o 7% dos traballadores realizan un *commuting* transfronteirizo.

Estes datos amosan que a poboación europea, en canto aos desprazamentos transfronteirizos por motivacións laborais, é en gran medida estática. Os baixos niveis de mobilidade transfronteiriza desmontan o discurso oficial da UE baseado, como comentabamos, na presunción de que, a maior disolución das fronteiras, se produce unha maior mobilidade e interacción e, polo tanto, maior desenvolvemento económico e cohesión territorial. Deste xeito, faise evidente a existencia doutros factores e aspectos de relevancia que inciden na mobilidade transfronteiriza e que, unha vez máis, evidencian a forte desconexión entre os discursos e estratexias oficiais e a realidade das poboacións raianas (un estudo interesante e recomendable sobre esta desconexión é o de Trillo, 2014).

No estudo de Paasi e Prokkola (2008) sobre os contactos transfronteirizos diarios na raia entre Finlandia e Suecia alertan desta desconexión. A pesar do impulso á ruptura de fronteiras e á cooperación formal dende a Unión Europea, aínda coexisten outros procesos de reforzamento (mental) das fronteiras. A persistencia do simbolismo das

paisaxes emocionais e nacionais reproducen unha serie de barreiras mentais que afectan á vida cotiá raiana.

“As fronteiras mentais arraigadas na vida cotiá dos raianos poden incluso fortalecerse ao mesmo tempo que a cooperación formal vai na dirección contraria de abrir as fronteiras” (traducido de Paasi, e Pokkola, 2008:27).

2.2.6.3. Causas socioculturais da mobilidade transfronteiriza. Novos enfoques. ‘*A border paradox*’

Nesta nova realidade epistemolóxica dos *border studies* encádranse as novas achegas científicas ao estudo da mobilidade transfronteiriza. No entanto, cabe destacar que unha parte importante destas contribucións centran a súa investigación e basean as súas afirmacións e conclusións en estudos de caso sobre a mobilidade laboral transfronteiriza, é dicir, só na análise dos fluxos de traballadores na UE (Soutif, 1999; Houtum e Velde, 2004a; Klatt, 2014; Szytniewski e Spierings, 2014; Knotter, 2014a, 2014b). Doutra banda, tamén é habitual atopar estudos sobre a mobilidade por motivos de compras (Timothy e Butler, 1995; Spierings e Velde, 2008; Velde e Spierings, 2010).

Neste senso, para algúns autores a principal causa dos desprazamentos transfronteirizos por motivos laborais é o diferencial de oportunidades, prezos e salarios que se produce entre ambas as beiras da fronteira (Knotter, 2014a), ou o que explicabamos anteriormente como modelo *pull-and-push*. Así, a interacción e a mobilidade a través da fronteira estímulanse polas propias diferenzas que denota a fronteira, é dicir, que “ (...) a fronteira actúa como unha ponte precisamente

porque é unha barreira” (Knotter, 2014a: 320); trátase entón de converter as debilidades en oportunidades.

Dito doutro xeito, precisamente polo efecto de diferenciación e separación (barreira) que xera unha fronteira nas condicións socioeconómicas de cada rexión, se produce unha maior interacción (ponte) polas oportunidades que isto xera. Knotter (2002) denomínoa *border paradox* ('paradoxo fronteirizo'), como reflexión sobre a asimetría no desenvolvemento económico e social. Porén, xeógrafos como Henk van Houtum e Martin van der Velde afirman que os modelos *pull and push* non son a única razón para a mobilidade transfronteiriza en xeral ou a laboral en particular. Falan das barreiras mentais como outros factores explicativos relevantes (Houtum e Velde, 2004a, 2004b). Así, xorden novos conceptos e pescudas investigadoras sobre as razóns socioculturais das interaccións transfronteirizas que explicaremos no derradeiro apartado deste marco teórico.

2.2.7. Novos conceptos e realidades nos espazos fronteirizos e nos *border studies*

No contexto deses novos enfoques dos estudos de fronteiras, en xeral, e no estudo da mobilidade transfronteiriza, en particular, introdúcense novos conceptos como o de *(im)mobility* - '(in)mobilidade'-. O termo pretende, coa unificación nunha soa palabra do carácter negativo e positivo da mobilidade, salientar os distintos gradientes posibles no estudo de casos concretos. Será preciso, polo tanto, analizar as causas que determinan o grao que acada a mobilidade; cando sexa baixa, o termo adóitase empregar na súa forma negativa, isto é, inmovilidade.

O uso deste termo reflicte un tipo de actitude e posición ante a mobilidade transfronteiriza, que afecta ao conxunto dunha sociedade e que pode estar arraigada en cuestións de tipo cultural ou pola percepción cara ao 'outro'. Do mesmo xeito que se afirmábase anteriormente que a sociedade actual en xeral é dinámica, flexible e en constante movemento, grazas ao desenvolvemento tecnolóxico e a globalización, hai autores que afirman que, no referente aos desprazamentos transfronteirizos, acontece xustamente o contrario, é dicir, a europea é unha sociedade inmóbil (Velde, 2010). Como di este autor, "(...) aparentemente a eliminación das fronteiras non é suficiente para que a xente se mova. Así, a xente aínda é bastante inmóbil" (Velde, 2010: 116). A inmovilidade tamén é unha cuestión amplamente estudada no referente aos movementos migratorios, xunto co papel que xogan os Estados e as súas políticas fronteirizas (Silvey, Olson e Truleove, 2008).

No eido dos desprazamentos transfronteirizos cotiáns en Europa, a inmovilidade aínda é un comportamento bastante habitual na maioría da xente. Como dicíamos no anterior apartado, esta cuestión acrecéntase máis cando observamos os baixos niveis de desprazamentos transfronteirizos por motivacións laborais. Os factores que provocan a inmovilidade son denominados *keep-factors* (factores de retención), e serven de aliciente para que a poboación permaneza no seu territorio, tales como o arraigo corporativo, as rutinas, o coñecemento interno, etc. (Velde, Jannsen e Houtum, 2005; Velde, 2010). Por contra, estes autores tamén engaden os *repel-factors* (factores de repulsión ou de rexeitamento), que veñen a funcionar de xeito contrario que os anteriores, é dicir, son aqueles condicionantes (reais ou mentalmente construídos) que provocan ou motivan os desprazamentos alén da fronteira.

Deste xeito, pódense salientar outros conceptos recentes, como o de *indifference* (indiferenza) ou o de *(un)familiarity* -(in)familiaridade-. Dous conceptos que ao mesmo tempo poden repeler ou atraer barreiras e oportunidades; o primeiro emprégase para comprender a inmovilidade e, o segundo, estúdase no contexto da mobilidade (Velde, 2010). O factor da indiferenza depende directamente da construción da identidade ou do sentimento de pertenza e, polo tanto, dos procesos de contraposición mental dun espazo propio fronte ao espazo do veciño (entran en xogo os procesos de *bordering*, *ordering* e *othering*) (Houtum e Naerssen, 2002; Velde, 2010). Trátase dun factor que revela a falta de interese en coñecer o territorio e a poboación da outra beira da fronteira e a total pasividade ante o que acontece nela. Houtum fala así do ‘espazo da indiferenza’, onde construímos a nosa percepción e diferenciación sobre o ‘outro’ a partir do noso propio espazo delimitado, o noso ‘espazo de confort’ (Houtum, 2003). Na mesma liña, algúns autores falan do *threshold of indifference* (‘limiar da indiferenza’) (figura 9) (Velde, Jannsen e Houtum, 2005).

“Unha consecuencia importante deste proceso é que se crea un ‘espazo de indiferenza’; un espazo que non está incluído (consciente ou inconscientemente) na procura de traballo. Créase un limiar da indiferenza (consciente ou inconscientemente) que ten que ser superado previamente a que consideremos o ‘alén’ como territorio engadido na procura de traballo” (traducido de Velde, 2010: 122).

Mercado laboral transfronteirizo pasivo (actitude pasiva)	Factores da indiferenza		
Limiar da indiferenza (<i>Threshold of indifference</i>)			
Mercado laboral transfronteirizo activo (actitude proactiva)	Permanecer	Factores de retención (<i>Keep-factor</i>)	Factores de repulsión (<i>Repel-factor</i>)
	Marchar	Factores de empuxe (<i>Push-factor</i>)	Factores de atracción (<i>Pull-factor</i>)
		Casa	Fora da casa

Figura 9: Limiar da indiferenza (*Threshold of indifference*). Fonte: Velde, Jannsen e Houtum, 2005 e Velde, 2010.

O modelo do ‘limiar da indiferenza’ proposto polos autores (Velde, Jannsen e Houtum, 2005) engade dous tipos de actitudes con respecto á mobilidade dos traballadores: unha actitude pasiva, onde os factores de indiferenza co respecto ao ‘outro’ teñen moita importancia; e unha actitude activa, que significa superar ese limiar da indiferenza e ter unha predisposición positiva a cruzar a fronteira na procura de traballo. Unha vez superados os aspecto ‘mentais’ da indiferenza entra en xogo o que chaman ‘decisión racional’, momento no que cobran importancia os factores ‘*pull and push*’ e os factores ‘*keep and repel*’. Así, isto estaría baseado dunha banda, no balance das oportunidades do presente (‘casa’) fronte ás dunha futura nova localización (‘fora da casa’) e, doutra banda, na decisión de ‘marchar’ ou ‘permanecer’ (Velde, 2010).

(In)familiaridade, do mesmo xeito que a (in)mobilidade, emprégase coa partícula negativa entre parénteses para facer referencia aos posibles graos da familiaridade, alta ou baixa, isto é, cara á familiaridade ou á infamiliaridade. Algúns autores estudaron a importancia desta cuestión en relación coa identidade e os procesos de *othering* (Jagetic, 2014), ou como isto ten unha importancia notable no eido da mobilidade transfronteiriza por motivacións laborais e de lecer (Klatt, 2014; Szytniewski e Spierings, 2014). A infamiliaridade defínese como a carencia de empatía con alguén, con algo ou con algún lugar, motivada pola falta de coñecemento e experiencia propia (Szytniewski e Spierings, 2014). Na creación dunha sensación de (in)familiaridade entra en xogo a nosa propia experiencia e identidade, mais tamén o xeito en que nós percibimos as diferenzas e as similitudes con respecto ao ‘outro’. Neste senso, a creación de ‘barreiras mentais’ pode influír na percepción sobre o ‘outro’ nos espazos fronteirizos. Polo tanto, coñecer o grao de (in)familiaridade social e cultural contribúe enormemente ao estudo das diferenzas e similitudes percibidas nas prácticas transfronteirizas cotiás.

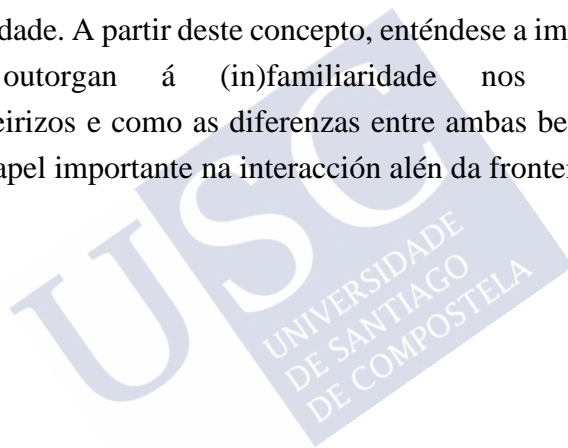
“Cando a semellanza e a alteridade representan similitudes e diferenzas percibidas respectivamente, a conceptualización de ser e sentirse infamiliar achega novas perspectivas ao coñecemento e á experiencia destas diferenzas percibidas” (traducido de Szytniewski e Spierings, 2014: 342).

A (in)familiaridade baséase e constrúese a partir da relación de varias dimensións (Szytniewski e Spierings, 2014):

- ‘Experiencial’: reflicte o grao de (in)familiaridade que acadamos do ‘outro’ en función das propias vivencias na outra beira da fronteira. Poden ser experiencias pasivas, onde apenas temos contacto directo persoal cos veciños cando estamos no seu territorio, ou activas, cando a visita ao outro lado implica un contacto persoal directo co veciño.
- ‘Informacional’: trátase do sentir (in)familiar que creamos a partir da información da que dispoñemos da outra beira da fronteira.
- ‘Auto-avaliación’: implica un forte elemento cognitivo xa que reflicte o que un mesmo cree que sabe do ‘outro’ e do seu territorio.
- ‘Proximidade’: refírese á probabilidade de que unha cultura, un lugar ou unha situación sexan para nós máis familiares ca outras.

Algúns autores desenvolveron o concepto ‘*bandwidth of unfamiliarity*’ (‘ancho de banda da infamiliaridade’) (figura 10) (Spierings e Velde, 2008; Velde e Spierings, 2010), para explicar como as representacións mentais das controversias e as diferenzas entre ‘nós’ e os ‘outros’ teñen un importante impacto na mobilidade transfronteiriza. A partir deste concepto os autores pretenden amosar a importancia dos factores ‘racionais’ e ‘emocionais’ na (in)mobilidade a través da fronteira, para o seu caso, nun no estudo sobre a mobilidade transfronteiriza por compras (Spierings e Velde, 2008).

O ancho de banda amosa o grao de infamiliaridade que as persoas están dispostas a aceptar e, así, que diferenzas están a consideralas como factores empuxe e atracción (resultando na mobilidade) e que diferenzas as consideran factores de retención e repulsión (resultado na inmovilidade). Deste xeito, en base a este modelo, son os ‘compradores’ os que non amosan indiferenza ante estas diferenzas entre países e lugares e, polo tanto, son eles os que as consideran e as interpretan. En función da importancia que para a poboación teñan as diferenzas racionais e emocionais, o resultado é o maior ou menor grao de (in)mobilidade. A partir deste concepto, enténdese a importancia que os autores outorgan á (in)familiaridade nos desprazamentos transfronteirizos e como as diferenzas entre ambas beiras da fronteira xoga un papel importante na interacción alén da fronteira.

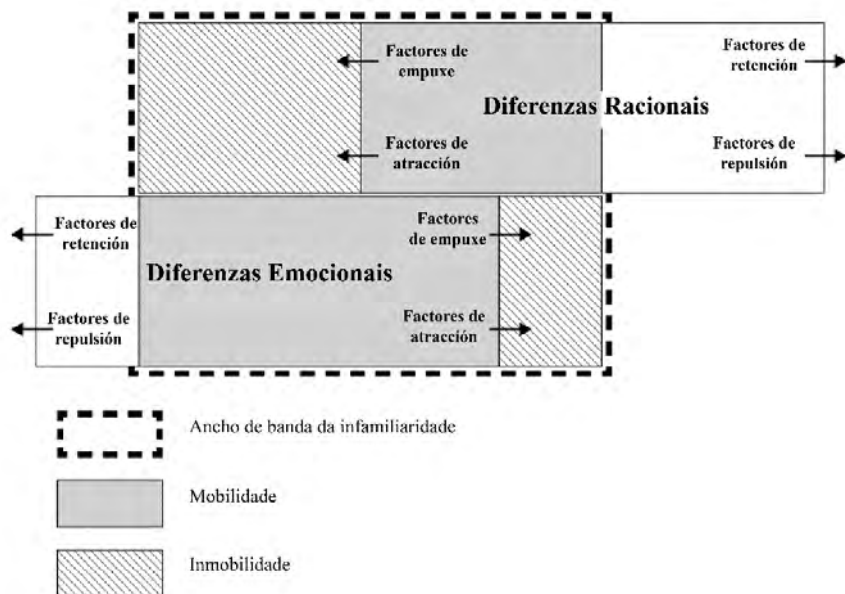

Figura 10: Ancho de banda da infamiliaridade. Fonte: Spierings e Velde, 2008.

En definitiva, os enfoques teóricos sobre a mobilidade transfronteiriza presentan unha clara confrontación entre o discurso clásico, economicista e institucional, fronte a outros de recente aparición, que engaden todas aquelas achegas da xeografía cultural e social para acometer unha análise máis ampla. É palpable a existencia dalgunha explicación máis profunda que a racionalidade económica na decisión de cruzar ou non a fronteira ou en calquera tipo de interacción transfronteiriza. Cando falamos de mobilidade transfronteiriza non só estamos a referirnos á mobilidade laboral, senón que tamén se atopan outras motivacións, como o lecer ou as compras, que non sempre dependen de razoamentos puramente lóxicos ou funcionais. Polo tanto, as cuestións relativas ao comportamento e ao marco cultural son unha

característica habitual nos estudos de fronteiras contemporáneos ou, canto menos, nos chamados ‘enfoques de xente’.

2.2.8. Conclusións sobre a segunda parte

A raíz desta segunda parte do marco teórico sacamos varias conclusións sobre as novas realidades socioespaciais que atraen o interese dos enfoques recentes nos estudos de fronteiras. En primeiro lugar, resulta evidente como o xiro nas ciencias sociais aportou novos marcos epistemolóxicos para o análise das realidades fronteirizas. O aporte das diferentes disciplinas interesadas neste campo non só enriqueceu enormemente o abanico de conceptos e puntos de vista, senón que tamén acrecentou a necesidade dun enfoque transversal no estudo dos espazos fronteirizos. Hoxe en día os estudos de fronteiras son un campo eminentemente multidisciplinar.

En segundo lugar, xunto con este cambio de paradigma ven asociado un crecente interese polos aspectos sociais, culturais e mesmo polo individuo (como actor activo que transforma o territorio) no referente á súa importancia na construción dos espazos (trans)fronteirizos. Así, préstase moita atención ás cuestións identitarias, á percepción sobre o ‘outro’, á maior ou menor tolerancia das diferenzas entre veciños, ás cuestións sobre a infamiliaridade, a indiferenza, ou aos efectos das variables externas que poden limitar ou favorecer a mobilidade e interacción transfronteiriza. Resulta necesario ter en conta os efectos dos factores *pull and push* ou os *keep and repel* nunha análise sobre a construción rexional transfronteiriza.

En terceiro lugar, queda claro o renovado papel das rexións nos procesos de destrución ou reprodución das fronteiras. A gobernanza das rexións acada unha importancia relevante non só no referente á posta

en marcha das políticas de desenvolvemento rexional senón tamén na xestión das realidades sociais e culturais dos seus habitantes. As rexións transfronteirizas son un importante elemento na destrución de barreiras (físicas) mais, como xa vimos no caso europeo, aínda persisten as barreiras (mentais) que dificultan os procesos de integración socioterritorial transfronteiriza. Así, está por ver, como os proxectos rexionais transfronteirizos encaixan coas realidades do vivir raiano.

Ollábamos, ao concluír o apartado sobre os diferentes enfoques no estudos de fronteiras, que era evidente o paso dunha mirada centrada no propio límite fronteirizo a outra centrada na área que rodea a ese límite. Varios autores sinalan na actualidade a convivencia de dous grandes enfoques no estudo de fronteiras (Houtum, 2005; Newman, 2003, 2006): dunha banda aquel centrado na fronteira como espazo de conflitos político-territoriais e, doutra banda, outro preocupado polas repercusións sociais e espaciais da fronteira. Porén, xa observamos como algúns autores pretendían unha confluencia entre ambos enfoques ou, polo menos, un mesmo marco conceptual sobre o estudo das fronteiras (Newman, 2003, 2006).

Para a nosa proposta investigadora, o segundo enfoque ten maior concordancia, aínda que non por iso deixamos de ter en conta o primeiro. Investigamos a construción social do espazo transfronteirizo miñoto, coas bases teóricas e modelos de análise que nos aporta a xeografía rexional e os chamados ‘enfoques de xente’ nos *border studies*. A construción rexional do Miño transfronteirizo responde a unha realidade ou demanda social ou a unha promoción institucional desde a política territorial (europea ou local)? As dinámicas cotiás dos raianos camiñan na dirección da conformación dun espazo rexional transfronteirizo? Pode promoverse unha rexión transfronteiriza desde

os poderes políticos, que estea baseada nas demandas da sociedade con respecto a ese espazo? Estas son algunhas das cuestións que discutiremos máis adiante a partir dos resultados da análise proposta.

3. Metodoloxía

No presente capítulo expoñemos a metodoloxía de traballo na análise desta investigación. Recordemos que a hipótese versa sobre o suposto da construción dunha rexión transfronteiriza no contexto do río Miño entre Galiza e o Região Norte de Portugal. Así, un dos primeiros obxectivos que debemos acadar en base á hipótese proposta consiste en entender este proceso de construción rexional. Para isto falábamos no limiar desta investigación de dúas aproximacións, dunha banda, a análise dos fluxos, vínculos ou interaccións transfronteirizas e, doutra banda, a validación do modelo de institucionalización rexional de Paasi (1986). López-Roldán e Fachelli (2015) falan das catro partes que conforman o deseño dunha análise. Isto é: a delimitación das unidades de análise e dos ámbitos espaciais e temporais; a elección e construción das técnicas de análise e da produción (recollida) dos datos; a elección das técnicas de análise dos datos; e en último lugar, os recursos materiais e humanos así como as fases e orzamentos do proxecto de investigación.

Ao longo deste apartado metodolóxico desenvólvense cada unha destas catro partes, aínda que as anticipamos brevemente a continuación. No primeiro caso, xa anunciamos no limiar desta investigación tanto a área de estudo como o período temporal da análise. A técnica de produción

dos datos é a recollida mediante enquisas persoais e auto-cubertas. A construción en detalle do método de enquisa desenvólvese no segundo apartado deste capítulo metodolóxico (apartado 3.2.). En terceiro lugar, as técnicas explicativas da análise desenvólvense, como no anterior caso, nun apartado propio deste capítulo (apartado 3.3.). Sobre a derradeira fase do deseño da análise cabe dicir que ao tratarse dunha investigación propia e autofinanciada os medios e recursos ao noso alcance son limitados. Polo tanto, soamente houbo unha persoa encargada do traballo de campo e a posterior análise dos datos, así como tamén, un orzamento limitado con fondos propios para os custos derivados da investigación.

Ao comezo deste traballo, establecíamos tamén outros obxectivos secundarios para esta investigación, tales como: a obtención dun banco de datos propio, a elaboración de ‘perfís de raianos’, achegar un estudo sobre as realidades raianas do Miño que contribúa na toma de decisións por parte da gobernanza local ou rexional e, en última instancia, afondar nas temáticas recentes dos *border studies* sobre as novas realidades transfronteirizas. Para a consecución destes obxectivos apoiámonos na análise proposta que, como xa anticipamos no limiar desta investigación, está dividida en tres grandes apartados nos que afondaremos máis adiante. Deste xeito, este apartado metodolóxico dividímolos en tres seccións principais; en primeiro lugar (apartado 3.1.), comentamos certos apuntes metodolóxicos sobre o capítulo de ‘contexto da área de estudo’ (capítulo 4), no cal, aínda sen ser directamente o capítulo analítico, si tratamos cunha ampla base de datos socioterritoriais; de seguido (apartado 3.2.), centrámonos en todas aquelas cuestións técnicas para o deseño da enquisa empregada na recolección de datos da presente investigación; a última sección (apartado 3.3.) versa sobre as tres partes da análise (capítulo 5), as

hipóteses de análise propostas, as técnicas estatísticas empregadas, a representación dos datos, etc.

3.1. Sobre o apartado de contexto

Con este apartado da investigación preténdese observar a posición da raia do Miño no contexto do eixo urbano do noroeste peninsular e no contexto da eurorrexión Galiza-Norte de Portugal. Analizamos en primeiro lugar todas aquelas cuestións en común entre ambas beiras da fronteira: a historia compartida, a cultura común, a variabilidade do trazado do límite fronteirizo, a similitude lingüística, socioterritorial, etc. En definitiva, con isto queremos entender como os aspectos socioculturais poden motivar unha aproximación transfronteiriza entre ambas sociedades miñotas. Para esta labor, basearémonos fundamentalmente nunha análise historiográfica sobre estes feitos histórico-culturais xa constatados noutros estudos sobre a fronteira.

Doutra banda, este apartado tamén conta cunha análise estatística dos principais indicadores socioterritoriais en diversos ámbitos (demografía, mobilidade, economía, cooperación transfronteiriza, etc.). Así como na primeira parte estudamos o Miño transfronteirizo dende a óptica histórica e cultural, na segunda, observamos en que medida e en que aspectos da actualidade existe unha maior ou menor similitude socioterritorial. Para isto, recompilamos un importante banco de datos de diferentes fontes secundarias, tales como: o Instituto Galego de Estatística, o Instituto Nacional de Estatística (portugués e español), a Dirección Xeral de Tráfico, o Observatorio Transfronteirizo de España e Portugal, Eurostat, informes Euro-Eures, boletíns oficiais de divulgación transfronteiriza, proxectos de investigación europeos.

Cabe recordar que este apartado de contexto (capítulo 4) non é a

principal parte analítica da presente investigación. En calquera caso, esta labor cos principais indicadores socioterritoriais serve como introdución ou como unha primeira aproximación analítica básica do feito a estudar, así, en consecuencia, as técnicas de análise a empregar son máis sinxelas. Para o tratamento estatístico destes datos pátense dunha análise univariable descritiva a través dunha lóxica comparativa da observación das medias por variable e da súa distribución espacial. Para a valoración da comparativa entre os diferentes indicadores por concello tómake como referencia na maioría dos casos ao dato medio para toda a rexión transfronteiriza, para cada un dos territorios nos que se inxire ou mesmo para cada media a escala nacional. Con todo, a organización e representación habitual destes datos será mediante ‘táboas de frecuencias’ ou outras representacións como ‘gráficas’, ‘mapas’, etc.

3.2. Sobre a construción da enquisa

Para a análise principal desta investigación (capítulo 5), como xa anticipamos en varias ocasións, recorreuse ao estudo estatístico de datos de fontes primarias, obtidos a partir dunha enquisa transfronteiriza de elaboración propia (ver en Anexo 1) e a partir de varios manuais metodolóxicos (Oppenheim, 1992; Flowerdew, 1997; Cea, 2004; López-Roldán e Fachelli, 2015). Trátase dun dos métodos de obtención de datos máis empregados en xeografía humana, mais débense coñecer os diferentes erros que poden afectar á veracidade e validez dos resultados para tentar minimizalos. A enquisa como método de investigación leva implícita unha serie de pasos ou técnicas a seguir, tales como (López-Roldán e Fachelli, 2015): o deseño da mostra, a construción do cuestionario, a medición e a construción de índices e escalas, a entrevista, a codificación, a organización e seguimento do

traballo de campo, a preparación dos datos para a análise, as técnicas de análise, o *software* de rexistro e análise e a presentación dos resultados. A continuación explícase a construción metodolóxico-conceptual da sondaxe mediante enquisas, así como as diferentes técnicas que acabamos de enumerar e os problemas e atrancos posibles.

Segundo Flowerdew (1997) os datos dunha enquisa poden clasificarse en tres grupos: datos que clasifican a poboación, as súas circunstancias e a súa contorna; datos que describen o comportamento da sociedade; e datos que expresan actitudes, opinións ou crenzas. As enquisas a gran escala derivan en estimacións da poboación, as cales están baseadas nunha mostra da poboación que polo xeral resultan máis rigorosas se o seu tamaño está a medirse en miles e non en centos. Oppenheim (1992) identifica catro tipos de variables posibles nun estudo mediante enquisas:

- Variables experimentais o independentes: son aquelas que poder ser posibles predicións dos principais efectos estudados.
- Variables dependentes: son aquelas que ofrecen unha explicación da forma en que as variables independentes as influencian.
- Variables controladas: na análise das relacións entre unha variable dependente e unha serie de variables independentes, existirán unha serie de factores que deben manterse constantes co fin de que esas relacións poidan establecerse dun xeito máis claro. Estes factores son nomeados variables controladas ou variables de control.

- Variables incontroladas: Todas aquelas variables que non sexan controladas especificamente nun deseño de enquisas son variables incontroladas. Acotío estas poden dar lugar a deducións erróneas dos datos.

Como apuntabamos, resulta necesario coñecer os tipos de erro relativos a unha análise deste tipo, pois estes poden darse en calquera dos pasos do proceso, dende unha pobre formación hipotética ata un erro na transferencia dos datos no seu tratamento (Flowerdew, 1997; Cea, 2004). Os erros poden estar subdivididos en: erros asociados coa selección dos enquisados, erros mostrais e erros non mostrais. Os erros mostrais teñen que ver fundamentalmente cunha mala elección do tamaño da mostra que analicemos, xa que isto podería dar lugar a que os resultados non sexan representativos para o conxunto da poboación estudada. A pesar dos erros mostrais, cunha metodoloxía de enquisado axeitada un tamaño de mostra pequeno pode ser representativo e achegar conclusións para toda a poboación obxectiva de estudo.

En canto aos erros non mostrais hai que ter en conta as variacións producidas no proceso de enquisar (erros de resposta) ou os que se producen por ausencia de resposta (erros de non resposta). Os erros de resposta poden estar causados: (1) por problemas derivados do lugar ou o contexto onde se atopa o enquisado no momento de realizar a enquisa (situacións de apuro, prisa, etc.); (2) por problemas co cuestionario (por exemplo: o enquisado non entende unha determinada pregunta) en canto ao deseño da pregunta, a súa localización no cuestionario en relación coas demais preguntas, a súa pouca claridade, etc.; (3) por intervención do enquisador, isto é por exemplo, porque o enquisado se sente cohibido ou coa presión de responder unha determinada resposta acorde coas ideas do enquisador; (4) pola actitude do enquisado en base

a, por exemplo, unha determinada ‘desexabilidade social’ de resposta, é dicir, que o enquisado dea unha resposta deliberada e non sincera para demostrar algún tipo de resposta socialmente desexable; (5) e, por último, por problemas no tratamento da información, erros que derivan de actuacións incorrectas no procesado e análise dos datos.

Os erros de non resposta teñen que ver fundamentalmente con que os enquisados decidan non responder a enquisa ao completo ou a unha parte dela. Isto pode ser debido, dunha banda, a que os enquisados senten que non teñen suficiente coñecemento do tema en cuestión ou, doutra banda, porque o enquisador non lles transmite a suficiente confianza para participar. Polo tanto, nestes casos os enquisados deciden non contestar por algún tipo de medo a facelo de forma incorrecta. Para evitar estes problemas débese empregar unha técnica de enquisado axeitada ao tema de estudo, evitar as confusións e procurar que estea nunha linguaxe fácil de entender. Ademais tamén é importante a actitude do enquisador no que se refire á súa capacidade de empatía con enquisado, ao emprego dun vocabulario familiar e próximo e á súa habilidade para solicitar a participación dos enquisados dunha forma amigable. No transcurso do traballo de campo desta contribución, houbo algún caso de negación a responder basicamente por dous motivos: (1) por algún tipo de medo a dar algunha información persoal ou que puidese ter consecuencias para eles (a pesares de que se lles explicaba que non requiría ningunha información de carácter persoal); (2) porque argumentaban que estaban ocupados e non tiñan tempo de responder. En calquera dos dous casos proseguíuse coa pescuda de máis participantes. Non entanto, no primeiro apartado do capítulo de análise (apartado 5.1.) achegaremos cifras de participación e distintos tipos de posibles erros.

Existen varios tipos de enquisas, mais entre eles destacan (Cea, 2004; Ibeas *et al*, 2007 e López-Roldán e Fachelli, 2015): enquisas por observación directa; enquisas persoais; enquisas auto-cubertas ou autoadministradas; e enquisas con combinación de métodos. As primeiras implican necesariamente a presenza dunha entrevistador para rexistrar o que expresa o enquisado. O segundo caso é un dos métodos máis empregados e implica que o enquisado lee e cubre a enquisa sen necesidade da presenza do enquisador.

Na recompilación dos datos decidiuse empregar unha mestura das dúas, aínda que o groso das mesmas foron fundamentalmente enquisas persoais ou o que se coñece como ‘PAPI’ (*Paper-and-Pencil Personal Interviewing*). As entrevistas persoais teñen moitas vantaxes: recíbese unha taxa de resposta bastante alta, a presenza do enquisador permite a explicación das preguntas da enquisa que non sexan entendidas, as enquisas poden realizarse en períodos de tempo curto, pódense obter valoracións cualitativas interesantes do enquisado, permite unha maior flexibilidade nas respostas, permite ao enquisador apreciar con maior facilidade a validez das respostas, a presenza do enquisador pode manter o interese de enquisado para responder, pódense empregar axudas visuais e pódense combinar perfectamente con enquisas auto-cubertas. Así mesmo pode ter desvantaxes como o custo de tempo e diñeiro, a interacción entre o enquisador e o enquisado poder alterar a neutralidade das respostas, non son axeitadas para respostas que esixan unha reflexión e polo tanto máis tempo de resposta e requiren maiores esforzos no traballo de campo. As entrevistas persoais poden levarse a cabo en distintos lugares (Oppenheim, 1992; Flowerdew, 1997; Cea, 2004):

- Nos fogares: os enquisados son entrevistados sobre as

características dos seus desprazamentos no seu fogar.

- Durante unha viaxe: refírese as enquisas de interceptación e ocorren durante o transcurso dunha viaxe.
- Entrevistas nos lugares de traballo: teñen lugar no posto de traballo do enquisado e emprégase habitualmente para enquisas a vehículos comerciais.
- Entrevistas en centros públicos: para captar a un grupo determinado de xente, os enquisados son contactados en lugares públicos, como centros comerciais, prazas públicas, lugares de lecer, etc.

Para as enquisas auto-cubertas é preciso que o formato e a redacción do cuestionario sexa moi simple e claro. Existen varios métodos de enquisas auto-cubertas: distribución e retorno por correo (electrónico ou postal), entrega en man e retorno por correo e entrega e retorno en man. As vantaxes que presenta este tipo de enquisas son as seguintes: os custos polo xeral son menores, debido aos baixos custos abrangue unha área xeográfica de estudo maior, elimínase o nesgo de resposta, o enquisado ten máis tempo para pensar a respostas, obtéñense respostas máis completas e precísase menor tempo de contacto co enquisado. Presenta tamén desvantaxes como: a baixa taxa de resposta, polo cal o custo pode ser maior do pensado inicialmente; resulta difícil asegurarse de que a enquisa sexa cuberta pola persoa correcta; este tipo de enquisas adoitan estar máis nesgadas cara a sectores máis educados da poboación e cara os que tenden a desprazarse de xeito habitúa; impide a achega de explicacións por parte de enquisador; obriga a planificar un método de seguimento dos enquisados por se é necesario aclarar algo posteriormente; non permite respostas espontáneas xa que o enquisado

ten tempo para reflexionalas; e as preguntas non poden tratarse independentemente xa que o enquisado ten tempo para ler todas as preguntas antes de contestar.

Diciamos que para este traballo se empregou o modelo de entrevistas persoais na súa maior parte e en menor medida enquisas auto-cubertas. Así, as entrevistas persoais realizáronse fundamentalmente en espazos públicos para a totalidade dos concellos (prazas, rúas, parques, mercados ao aire libre, lugares de espera, centro públicos médicos ou de ensino, bibliotecas, centros de día, etc.). En canto ás auto-cubertas, realizáronse ou ben en espazos públicos ou ben en lugares de traballo con espazos de atención ao público. A maioría de casos nos que tivemos que recorrer a enquisas auto-administradas debeuse a causas xustificadas por parte do enquisado, nomeadamente: polo interese en ler e responder con calma as preguntas, deste xeito pedían que as recolléramos noutro momento; pola falta de tempo nese momento ou por estar esa persoa ocupada; ou polo interese en distribuír unha ou dúas enquisas a maiores entre os seus compañeiros de traballo ou familiares. Como é lóxico, o feito de recorrer a enquisas auto-cubertas supuxo unha maior flexibilidade e axilidade para acadar os obxectivos diarios en canto ao volume de enquisas a realizar. En certa medida, tivo un efecto notable no tempo de duración do traballo de campo. En calquera caso, como ollaremos na primeira parte da análise (apartado 5.1.), as porcentaxes de enquisas autoadministradas por concello son inferiores ao 25-30%.

Unha vez apuntadas as bases teóricas, os erros de mostraxe e o tipo de enquisas realizadas, cabe falar agora do deseño e tamaño mostral, dende un de vista teórico pero tamén práctico a partir da experiencia deste traballo. O obxectivo dun deseño mostral é obter a maior validez

posible dos datos obtidos, minimizando ao máximo posible os erros de mostraxe dos que falabamos. Hai que diferenciar entre o nesgo mostral e os erros de mostraxe. O nesgo mostral ocorre por unha mala elección da poboación a estudar, por un mal método de mostraxe aplicado ou por unha mala recollida do datos en calquera parte do proceso. Diferénciase do erro mostral por una banda porque pode afectar non só a variabilidade dos parámetros estimados senón tamén aos valores dos mesmos. Outra diferenza consiste en que o nesgo de mostraxe pode corrixiarse tendo especial precaución durante as distintas fases do deseño mostral e toma de datos. Para este estudo optouse por un método de mostraxe probabilística, polo cal calquera membro dunha poboación ten a oportunidade de ser seleccionado para a mostra. Os métodos probabilísticos poden ser, mostraxes aleatorias, estratificadas, baseadas na elección, por grupo e sistemáticas. Para este estudo empregáronse basicamente o método aleatorio e o estratificado.

O método aleatorio é o mellor xeito de seleccionar unha mostra, xa que obtense unha mostra non nesgada e representativa da poboación de estudo. A vantaxes deste método son: a enquisa non está nesgada; calquera persoa é candidata a ser elixida; é máis barato e require menos recursos empregados no desenvolvemento do plan de mostraxe; é fácil de entender; e é aceptada pola maioría dos planificadores. A desvantaxe é que ás veces algún segmento da poboación pode ficar mal representado e polo tanto debe complementarse con outros métodos de mostraxe. O método estratificado é de utilidade cando se quere estudar un determinado grupo de poboación con maior detalle e precisión. É axeitado para diminuír a cantidade de información a recoller xa que se pode segmentar en grupos de poboación homoxéneos en función do que se queira estudar. Para a división en grupos pódense empregar diversas fonte de información como por exemplo, límites xeográficos,

características do tráfico, características socioeconómicas, etc. (Oppenheim, 1992; Flowerdew, 1997; Cea, 2004). A estratificación da poboación deste traballo baseouse fundamentalmente en que a poboación estivese en idade de conducir, é dicir, maiores de idade con maior posibilidade de ter contactos transfronteirizos.

Para o cálculo de tamaño da mostra existen varias fórmulas. Para este traballo fixemos o cálculo coas seguintes fórmulas a partir dos manuais citados (Oppenheim, 1992; Flowerdew, 1997; Cea, 2004; López-Roldán e Fachelli, 2015):

- Tamaño da mostra, fórmula para calcular o tamaño dunha mostra aleatoria simple para máis de 100.000 habitantes (a poboación total da nosa área de estudo é de 135.682 habitantes segundo o último censo do 2011):

$$n = (Z^2PQ)/E^2$$

Z: Factor probabilístico derivado do nivel de confianza que desexemos*

Z=1,96 cando o intervalo de confianza é do 95%.

P·Q: Varianza da poboación estimada (P é a proporción que nos interesa estimar. P = 0,5 e Q coñécese porque Q=1-P). A varianza da poboación estimada tamén pode expresarse como S^2 , é dicir: $S^2=P \cdot Q$

$$P = 0,5$$

$$Q = 0,5$$

E: Máximo error permitido

$E = 0,05$ (escollemos un erro mostral baixo, do 5%, é dicir, que existen 5 posibilidades de erro de cada 100. Expresado en números relativos: 0,05)

*O nivel de confianza expresa a frecuencia coa que o investigador pode cometer un erro. O nivel de confianza típico do 95% implicaría unha disposición a errar do 5%.

Posto que realizamos unha estratificación ao contar soamente á poboación por riba dos 18 anos ou máis, temos que facer un axuste coa correspondente fórmula de mostraxe aleatoria estratificada.

•Tamaño mostral aleatoria estratificada:

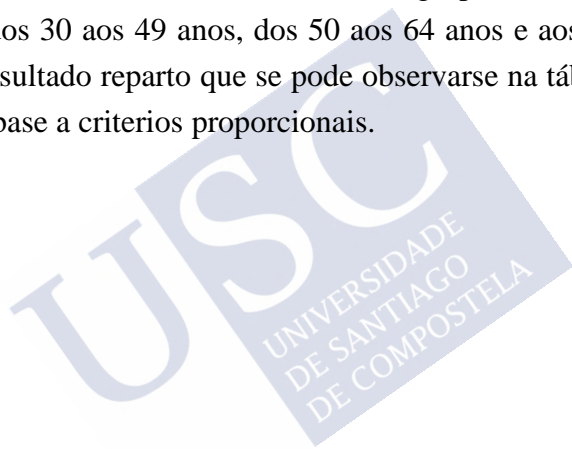
$$n = (Z^2PQN)/(E^2 (N-1)+(Z^2PQ))$$

N: Tamaño da poboación, neste caso estratificada. A poboación de 18 anos ou máis para a nosa área de estudo é:

$N = 115.350$ habitantes segundo o último censo de 2011

Unha vez aplicadas as fórmulas, o resultado da primeira delas sobre o cálculo do tamaño mostral aleatorio simple para poboacións superiores a 100.000 habitantes é de: **$n = 384$ enquisas**. O resultado da segunda fórmula para o cálculo do tamaño mostral coa estratificación para a poboación de 18 anos ou máis é de: **$n = 382$ enquisas**. Así, o número de enquisas a realizar para o noso caso é de 382 cuestionarios. Porén, xa que a diferenza entre o resultado de ambas fórmulas é mínima e coa premisa de ‘cantos máis datos maior riqueza do estudo’, realizáronse as 383 enquisas da primeira fórmula.

O número de enquisas realizadas por concello determinouse tendo en conta o peso poboacional de cada concello, é dicir, aplicouse un reparto proporcional por concello. Polo tanto, cada concello ten un número determinado de enquisas a partir do seu peso poboacional con respecto ao total da poboación estudada (táboa 1). Ademais do reparto por concellos, tamén consideramos oportuno facer un segundo reparto de enquisas por grupos de idade, a efectos de que os resultados sexan aínda máis precisos ao representar así unha maior diversidade de estratos da poboación. Polo tanto, establecemos catro grupos de idade: dos 18 aos 29 anos, dos 30 aos 49 anos, dos 50 aos 64 anos e aos maiores de 65 anos. O resultado reparto que se pode observarse na táboa 2, está feito tamén en base a criterios proporcionais.

REPARTO ENQUISAS POR CONCELLO			
Concello	Poboación*	Poncentaxe	Enquisas
A Guarda	10419	7,68	29
O Rosal	6519	4,80	18
Tomiño	13645	10,06	39
Tui	17295	12,75	49
Salvaterra	9542	7,03	27
As Neves	4280	3,15	12
Arbo	3130	2,31	9
Crecente	2345	1,73	7
Caminha	16684	12,30	47
V.N. Cerveira	9253	6,82	26
Valença	14127	10,41	40
Monção	19230	14,17	54
Melgaço	9213	6,79	26
TOTAL	135682	100	383

Táboa 1: Reparto de enquisas por concello en función do peso proporcional en poboación segundo os datos do último censo do 2011 (fonte: IGE/INE).

REPARTO ENQUISAS POR GRUPOS DE IDADE E CONCELLO														
Concello	Poboación*		Poboación 18-29			Poboación 30-49			Poboación 50-64			Poboación 65 e +		
	Pob.	Porc.	Pob.	Porc.	Enquisas	Pob.	Porc.	Enquisas	Pob.	Porc.	Enquisas	Pob.	Porc.	Enquisas
A Guarda	8873	7,69	1571	17,71	5	3173	35,76	10	2082	23,46	7	2047	23,07	7
O Rosal	5507	4,77	853	15,49	3	2054	37,30	7	1236	22,44	4	1364	24,77	4
Tomíño	11363	9,85	1770	15,58	6	4636	40,80	16	2427	21,36	8	2530	22,27	9
Tui	14177	12,29	2276	16,05	8	5646	39,83	20	3027	21,35	10	3228	22,77	11
Salvaterra	8106	7,03	1226	15,12	4	3145	38,80	10	1788	22,06	6	1947	24,02	6
As Neves	3739	3,24	535	14,31	2	1188	31,77	4	837	22,39	3	1179	31,53	4
Arbo	2816	2,44	341	12,11	1	802	28,48	3	673	23,90	2	1000	35,51	3
Crecente	2156	1,87	242	11,22	1	527	24,44	2	555	25,74	2	832	38,59	3
Caminha	14164	12,28	2350	16,59	8	4467	31,54	15	3401	24,01	11	3946	27,86	13
V.N. Cerveira	7767	6,73	1214	15,63	4	2603	33,51	9	1773	22,83	6	2177	28,03	7
Valença	11828	10,25	1835	15,51	6	3962	33,50	13	2834	23,96	10	3197	27,03	11
Monção	16663	14,45	2350	14,10	8	4752	28,52	15	4143	24,86	13	5418	32,52	18
Melgaço	8191	7,10	970	11,84	3	1849	22,57	6	1996	24,37	6	3376	41,22	11
TOTAL	115350	100	17533	-	58	38804	-	129	26772	-	89	32241	-	107

*A poboación de estudo é o total da poboación do concello (censo 2011) menos a poboación menor de 18 anos.

Táboa 2: Reparto de enquisas por grupos de idade e concello segundo datos do último censo do 2011 (fonte: IGE/INE).

Unha vez feito o cálculo do tamaño da mostra cabe referirse agora á construción do cuestionario (ver cuestionario no Anexo 1). O cuestionario consta de 35 preguntas divididas en 8 grandes bloques. Non establecemos un número estrito de preguntas por bloque, mais en calquera caso en cada bloque hai como mínimo 4 preguntas e como máximo 6 preguntas. Os 8 bloques son os seguintes: (1) estratificación socioeconómica, (2) mobilidade, (3) mobilidade laboral (*commuting*), (4) comercio, (5) lecer, (6) turismo, (7) sociedade e cultura e (8) relacións de parentesco.

O primeiro bloque ten, como o seu propio nome indica, a intención de establecer unha caracterización por estratos do enquisado. Así, para esta diferenciación socioeconómica entre enquisados, preguntamos sobre certas variables de control, tales como: idade, xénero, lugar de residencia, ocupación e lugar de traballo. O segundo bloque versa sobre a mobilidade transfronteiriza, coa intención de investigar sobre o ‘como’ e o ‘porqué’ dos desprazamentos transfronteirizos. Deste xeito

as preguntas indican frecuencias de desprazamentos, medios de transporte empregados, paso transfronteirizo máis habitual e as motivacións do desprazamento. O terceiro bloque é semellante ao anterior pero máis específico, relativo á mobilidade laboral. Neste bloque preténdese afondar na medida en que o feito de convivir dous territorios cunha nacionalidade diferente serve como ‘oportunidade’ ou ‘desvantaxe’ no momento da pescuda de traballo. Así preguntamos cuestións sobre se o enquisado ten ou tivo algún tipo de relación laboral ca outra beira do Miño e, de ser o caso, a que sector corresponde e cal é a duración temporal.

O cuarto bloque son preguntas sobre o comercio local, se existe algún tipo de aproveitamento dos produtos e servizos da outra beira da fronteira, que tipo de produto e servizo está a consumir e que é o que motiva tal consumo. A seguir o quinto bloque sobre as prácticas de lecer. Trátase de afondar en se o territorio veciño é un lugar de lecer ou non, se é algo habitual ou estacional e que é o que motiva esta decisión. O sexto bloque está relacionado co anterior máis coa diferenza de que neste caso se trata dunha temporalidade maior, é dicir, se o gozo/a visita ao territorio veciño prolóngase durante polo menos unha noite. Así, as preguntas están relacionadas coa consideración da outra beira como un destino de estadias por turismo, pregúntase se algunha vez no pasado, presente ou futuro tivo lugar esta consideración. Ademais, de darse o caso, afóndase nas motivacións, duración e custo desa estadia. Tamén neste bloque, pregúntase sobre os principais fitos ou lugares de interese turístico que o enquisado coñece da outra beira, coa intención de aproximar un coñecemento sobre o territorio veciño e que lugares concretos teñen máis popularidade ou motivan desprazamentos á outra beira.

O sétimo e oitavo bloque teñen en común a intención de aproximar ou medir dalgún xeito as relacións e interaccións sociais transfronteirizas. Dito doutro xeito, este bloque achega datos sobre o coñecemento sobre o ‘outro’ e a relación entre veciños. Así o sétimo bloque leva por título ‘sociedade e cultura’, con cuestión sobre a proximidade lingüística, a fala, as relacións sociais, a consideración de sociedades e culturas próximas ou afastadas e o coñecemento sobre a sociedade e cultura da outra beira da fronteira. O derradeiro bloque versa sobre as relacións de parentesco, nun intento de investigar sobre a mestura de familias, matrimonios, etc., ou mesmo sobre a migración familiar ou os cambios de residencia.

En xeral, o tipo de preguntas achegan datos puramente cuantitativos aínda que nalgún caso a resposta ten un carácter máis cualitativo no senso de expresar coñecemento, motivacións, opinións, etc. (falaremos máis adiante desta cuestión na explicación da codificación dos datos e das variables). En calquera caso, o tratamento dos datos recollidos pola enquisa é estritamente cuantitativo. Soamente no último apartado da análise central, como comentaremos no seguinte apartado deste capítulo (apartado 3.3.2), haberá unha certa achega cualitativa a modo de ‘valor engadido’ da análise dos datos. En canto ao tipo de resposta, a maioría son pechadas, é dicir, débese marcar cunha ‘x’ a resposta escollida. Soamente en 10 preguntas a resposta é aberta e débese escribir en todos estes casos unha soa palabra. Aínda que nestas 10 preguntas o enquisado decide que responder, a cuestión é moi concreta e polo tanto o tipo de resposta está moi acoutado. Dentro das respostas pechadas podemos distinguir tres tipos de resposta: as respostas nas que hai que escoller entre dúas, tres ou catro posibilidades illadas (por exemplo as respostas de ‘si’, ‘non’, ‘non sabe/non contesta’, a resposta sobre o xénero, as preguntas sobre a frecuencia, etc.); en segundo lugar,

nas que está permitida a resposta múltiple, nestes casos sempre existen como mínimo cinco posibilidades de respostas; e, por último, nas que a resposta implica unha valoración e, polo tanto, nestes casos recorreuse aos cinco niveles de resposta da escala de Rensis Likert.

Para rematar coa construción da enquisa apuntamos algún aspecto de carácter formal que facilita non só o traballo do enquisador senón tamén a presentación e comprensión por parte do enquisado. O cuestionario ocupa catro caras A4 impresas nun único papel A3. Deste xeito, o A3 queda dividido en dúas partes por cada unhas das dúas caras, o que permite que cada enquisa sexa un único A3 dobrado á metade en formato folleto A4. Ao comezo da enquisa, ao carón do título da mesma, atópanse os correspondentes logos corporativos da universidade e do grupo de investigación. Ademais, tamén na cabeceira da enquisa, anótase para cada enquisa un código identificador cunha sigla correspondente ao concello e o número de enquisa. Todo o corpo da enquisa (preguntas e respostas) están incrustados en caixas separadas entre si polos bloques de preguntas, así como por dúas cores distintas (en escala de grises) para diferenciar entre preguntas e respostas. Se algunha pregunta require dunha maior explicación, esta aparece a continuación de cada enunciado. Imprimiuse a enquisa en dous idiomas, galego e portugués. Ademais, durante a realización do traballo de campo levouse unha autorización para realizar as enquisas, orixinal e firmada polos coordinadores desta investigación, no caso de que algún enquisado reclamase ese permiso.

A seguir, comentamos cal e como foi a codificación dos datos e a preparación dos mesmos para realizar a análise. Para a dixitalización das respostas (organización dos datos) empregouse unha matriz de datos nun dos *software* máis habituais de escritorio (*Excel*), aínda que

no momento de aplicar as técnicas estatísticas traspasouse a outro *software* máis específicos (fundamentalmente *Jamovi* e *RStudio*). Todas as cuestións relativas á codificación dos datos (nomes de variables, tipos de variables, etiquetas, descrición, respostas, etc.) están gardadas na ‘*metadata*’ da base de datos (ver exemplo en táboa 3), para o seu emprego como guía para entender e interpretar os valores da táboa. Dito doutro xeito e valla a redundancia, na *metadata* están os datos sobre os datos, o significado dos datos da matriz principal, dos seus valores, das súas etiquetas, etc.

NUM	PREG	VARIABLE	TIPO	VARIA	DESCRICIÓN	TEMÁTICA	ETIQUETAS	PREGUNTA
		cod	ID		código encuesta (g1(guarda 1), t1(tomino 1), tu1(tu	codificación		
		conce	nominal		concello	codificación		
1		idade	nominal		idade	estratificación		idade
2		xen	nominal		xénero	estratificación	m=mulher h=home	xénero
3		residencia	nominal		lugar de residencia	estratificación	se especifican parroquia e	lugar de residencia
4		ocup	nominal		ocupación	estratificación		ocupación
4		ocup.lug	nominal		lugar de traballo	estratificación	se especifican parroquia e	lugar de traballo
5		frec	ordinal		frecuencia de desprazamento alén da fronteira	mobidade	0=nunca 1=anualmente 2=Cada canto tempo cruza vostede a fronteira?	
5		frec.i	ordinal		frecuencia de desprazamento alén da fronteira no i	mobidade	0=nunca 1=anualmente 2=Cada canto tempo cruza vostede a fronteira?	
5		frec.v	ordinal		frecuencia de desprazamento alén da fronteira no v	mobidade	0=nunca 1=anualmente 2=Cada canto tempo cruza vostede a fronteira?	
6		medio1	nominal		coche	mobidade	1=si 0=no	Cando cruza a fronteira, en que medio de tran
6		medio2	nominal		moto	mobidade	1=si 0=no	Cando cruza a fronteira, en que medio de tran
6		medio3	nominal		autobus	mobidade	1=si 0=no	Cando cruza a fronteira, en que medio de tran
6		medio4	nominal		tren	mobidade	1=si 0=no	Cando cruza a fronteira, en que medio de tran
6		medio5	nominal		bicicleta	mobidade	1=si 0=no	Cando cruza a fronteira, en que medio de tran
6		medio6	nominal		a pé	mobidade	1=si 0=no	Cando cruza a fronteira, en que medio de tran
6		medio7	nominal		ferry	mobidade	1=si 0=no	Cando cruza a fronteira, en que medio de tran
6		media7/nom	nominal		especificar medio no ferry	mobidade		Cando cruza a fronteira, en que medio de tran
6		medio8	nominal		outros	mobidade		Cando cruza a fronteira, en que medio de tran
7		paso1	nominal		paso fronteirizo máis habitual	mobidade	1=Ferry A Guarda – Camiá Cales son os pasos máis habituais que vostede	
7		paso2	nominal		paso fronteirizo máis habitual en segundo lugar	mobidade	1=Ferry A Guarda – Camiá Cales son os pasos máis habituais que vostede	
8		motiv1	nominal		motivo de desprazamento: traballo	mobidade	1=si 0=no	Podería sinalar os motivos polos que cruza a fi
8		motiv2	nominal		motivo de desprazamento: lecer	mobidade	1=si 0=no	Podería sinalar os motivos polos que cruza a fi
8		motiv3	nominal		motivo de desprazamento: compras	mobidade	1=si 0=no	Podería sinalar os motivos polos que cruza a fi
8		motiv4	nominal		motivo de desprazamento: estudar	mobidade	1=si 0=no	Podería sinalar os motivos polos que cruza a fi
8		motiv5	nominal		motivo de desprazamento: coller un avión	mobidade	1=si 0=no	Podería sinalar os motivos polos que cruza a fi
8		motiv6	nominal		motivo de desprazamento: visita familiar	mobidade	1=si 0=no	Podería sinalar os motivos polos que cruza a fi
8		motiv7	nominal		motivo de desprazamento: viaxe turístico	mobidade	1=si 0=no	Podería sinalar os motivos polos que cruza a fi
8		motiv8	nominal		motivo de desprazamento: adestramento deportivo	mobidade	1=si 0=no	Podería sinalar os motivos polos que cruza a fi
8		motiv9	nominal		motivo de desprazamento: outros	mobidade	1=si 0=no	Podería sinalar os motivos polos que cruza a fi
9		traballa	ordinal		traballa alén da fronteira	mobidade laboral	0=no 1=si por menos de 3	Traballa ou traballou vostede na outra beira de
9		traballou	ordinal		traballou alén da fronteira	mobidade laboral	0=no 1=si por menos de 3	Traballa ou traballou vostede na outra beira de
10		paro	nominal		pesquisa de traballo na outra beira do Miño	mobidade laboral	1=si 0=no	Cando vostede busca traballo, busca tamén na
11		atopar	nominal		atopou o traballo que buscaba	mobidade laboral	1=si 0=no 2=si mais non o	Sendo "Si" a resposta na pregunta nº 10, atop
12		traballo	nominal		qué traballo atopou	mobidade laboral		Sendo "Si" a resposta na pregunta nº 10, pod
12		metodo	nominal		qué método empregou para atopalo	mobidade laboral		
13		frec.compra	ordinal		frecuencia de compras alén do Miño	comercio	0=nunca 1=case nunca (1.-:Adoita vostede facer compras na outra beira d	
14		frec.servicio	ordinal		frecuencia de consumo de servizos alén do Miño	comercio	0=nunca 1=case nunca (1.-:Adoita vostede pagar por algún servizo na out	
15		motiv.compra1	nominal		Hai produtos que non hai na miña	comercio	1=si 0=no	Cales son os motivos de que realice compras
15		motiv.compra2	nominal		Hai servizos que non hai na miña vila/freguesia/parro	comercio	1=si 0=no	Cales son os motivos de que realice compras

Táboa 3: extracto (exemplo) da organización da metadata.

Como é habitual no eixo ‘x’ (columnas) da folla de cálculo

representáanse as variables e no eixo 'y' (filas) os valores de cada unha das 383 enquisas realizadas. A base de datos que manexamos contén 383 individuos para un total de 103 variables, o que resulta en 39.449 datos dispostos individualmente en celas. Para facilitar o posterior tratamento estatístico, o traspaso das respostas en papel a dixital precisou dunha codificación numérica. É dicir, todas as respostas pechadas levan asignadas un valor numérico. Por exemplo: por norma xeral en estatística a un 'si' asígnaselle un 1 e a un 'non' ou a un 'nunca' asígnaselle un 0. Nas respostas pechadas con máis de dúas respostas posibles (preguntas de respostas múltiples e respostas escala Likert), asígnaselle a cada resposta un valor en función da súa posición, a comezar polo número 1. Isto é, por exemplo: se as respostas fosen amarelo, verde e azul, ao amarelo asígnaselle un 1, ao verde un 2, ao azul un 3, etc.). Doutra banda, nas respostas abertas remitímonos a escribir directamente a palabra do enquisado e na *metadata*, polo tanto, aparece cun espazo en branco xa que non ten ningún código específico. Estes valores numéricos ou códigos para cada resposta chamámoslos 'etiquetas'.

Na *metadata* tamén aparece a lista das variables, con seu nome ou código abreviado asignado, o tipo de variable, a descrición da mesma, a temática e a que pregunta corresponde. En canto á codificación das variables escollemos un nome abreviado para cada unha delas, que sexa fácil de entender e interpretar (ver exemplos en táboa 3). Porén, no caso de dúbida, cada variable ven acompañada dunha descrición sobre cal é a resposta á que corresponde un determinado código. Sobre o tipo de variable cada anticipar brevemente unhas cuestións básicas. As variables poden clasificarse en función de varios criterios, porén, o máis habitual é facer unha clasificación en función do seu nivel de medición, isto é, diferenciar entre variables cualitativas e variables cuantitativas.

As variables cualitativas poden ser ‘dicotómicas’ (variables nas que só se contemplan dúas opcións, por exemplo, ‘si’ ou ‘non’) e ‘politómicas’ (aquelas nas que se contemplan varias opcións). Por norma xeral, as dicotómicas chámanse ‘variables binarias’ e as politómicas divídense entres ‘nominais’ e ‘ordinais’. As nominais adoitan ser aquelas que non teñen unha orde específica (por exemplo, as cores). Os valores das variables ordinais implican unha orde, é dicir seguen unha escala ou xerarquía aínda que as diferentes categorías da escala non teñen porque gardar unha distancia proporcional (por exemplo o nivel de estudos, alto, baixo, medio, etc.). As variables ordinais adoitan considerarse a medio camiño entre cualitativas e cuantitativas, ou dito doutro xeito, case-cuantitativas.

As variables cuantitativas poden ser discretas ou continuas. As discretas son aquelas con valores enteiros e non finitos, que non aceptan valores intermedios (por exemplo, o número de fillos). As continuas son aquelas que poden estar representadas con valores decimais e son finitos, é dicir, que pode ter calquera valor dentro dun intervalo continuo de valores (por exemplo, o peso dunha persoa). Para o noso caso, a maioría das variables, aínda que en moitos casos expresen unha intensidade ou frecuencia máis ou menos medible, son variables cualitativas repartidas entre ordinais e nominais. Porén, a efectos de análise estas variables están tratadas cuantitativamente (tanto as respostas das preguntas pechadas como as abertas). Tamén, en menor medida, hai variables puramente cuantitativas, nomeadamente continuas. Así e trala codificación, a base de datos queda reflectida nunha matriz cos correspondentes códigos das variables e etiquetas das respostas (ver exemplo na táboa 4).

	Estratificación											Movibilidade									
fid	cod	conce	idade	xen	residencia	ocup	ocup lug	frec	frec i	frec v	medio1	medio2	medio3	medio4	medio5	medio6	medio7	media7nom	medio8	paso1	paso2
1	g1	a guarda	60	m	a guarda	profesora yoga	a guarda	4	4	4	1	0	0	0	0	0	1	coche	0	2	1
2	g2	a guarda	29	m	a guarda	dependenta	vigo	3	2	3	1	0	0	0	0	0	0	0	0	2	3
3	g3	a guarda	30	h	a guarda	operario prensa	vigo	2	1	2	1	0	0	0	0	0	0	0	0	2	3
4	g4	a guarda	29	h	a guarda	investigador	a guarda	3	2	4	1	0	0	0	0	0	0	0	0	2	1
5	g5	a guarda	60	h	a guarda	fisioterapeuta	a guarda	4	3	5	1	0	0	0	0	0	1	coche	0	2	1
6	g6	a guarda	65	h	a guarda	xubilado	a guarda	2	2	2	0	0	0	0	0	0	1	0	0	1	2
7	g7	a guarda	71	m	a guarda	xubilado	a guarda	5	5	5	1	0	0	0	0	0	1	coche	0	2	1
8	g8	a guarda	76	h	a guarda	xubilado	a guarda	2	2	2	1	0	0	0	0	0	1	coche	0	2	4
9	g9	a guarda	56	h	a guarda	operario	tomioño	4	4	4	1	1	0	0	0	0	1	coche	0	2	1
10	g10	a guarda	55	m	a guarda	enfermeira	o rosal	4	4	4	1	0	0	0	0	0	1	coche	0	2	1
11	g11	a guarda	85	m	a guarda	xubilado	a guarda	4	4	4	1	0	0	0	0	0	0	0	0	2	1
12	g12	a guarda	61	m	a guarda	autonoma	a guarda	2	2	2	1	0	0	0	0	0	1	coche	tocarava	2	1
13	g13	a guarda	24	m	a guarda	almacenera	a guarda	1	1	1	1	0	0	0	0	0	1	coche	0	2	1
14	g14	a guarda	30	h	a guarda	obreiro	a guarda	1	1	1	1	0	0	0	0	0	1	coche	0	2	1
15	g15	a guarda	30	h	a guarda	peuta ocupacio	a guarda	4	4	4	1	0	0	0	0	0	0	0	0	2	4
16	g16	a guarda	65	h	a guarda	xubilado	a guarda	2	2	2	1	0	0	0	0	0	1	coche	0	1	2
17	g17	a guarda	79	m	a guarda	xubilado	a guarda	3	3	3	1	0	0	0	0	0	0	0	0	2	4
18	g18	a guarda	87	m	a guarda	xubilado	a guarda	3	3	3	1	0	0	0	0	0	0	0	0	2	3
19	g19	a guarda	64	m	a guarda	na	a guarda	2	2	2	1	0	0	0	0	0	0	0	0	2	4
20	g20	a guarda	43	m	o rosal	autonoma	a guarda	3	3	3	1	0	0	0	0	0	0	0	0	2	4
21	g21	a guarda	47	h	o rosal	perruqueiro	a guarda	3	3	3	1	0	0	0	1	1	1	bicicleta	0	2	4
22	g22	a guarda	37	h	a guarda	autonomo	a guarda	2	2	2	1	0	0	0	0	0	0	0	0	2	1
23	g23	a guarda	29	h	a guarda	profesor	a guarda	3	2	5	1	0	0	0	0	0	1	coche	0	2	1
24	g24	a guarda	24	m	a guarda	profesora	carriño	3	3	5	1	0	0	0	0	0	1	coche	0	2	1
25	g25	a guarda	49	h	a guarda	viñicultor	a guarda	6	6	6	1	0	1	1	0	0	1	0	0	2	1
26	g26	a guarda	34	h	osancos a g	autonomo	a guarda	4	4	4	1	0	0	0	1	1	0	0	0	2	na
27	g27	a guarda	39	h	a guarda	autonomo	a guarda	4	4	4	1	0	0	0	0	0	1	coche	0	2	1
28	g28	a guarda	56	h	a guarda	na	vigo	6	6	6	1	0	0	0	0	0	0	0	0	2	3
29	g29	a guarda	43	m	a guarda	dependenta	a guarda	3	3	3	1	0	0	0	0	0	0	0	0	2	na
30	r1	o rosal	56	h	o rosal	autonomo	o rosal	4	4	4	1	0	0	0	0	0	0	0	0	2	3
31	r2	o rosal	26	h	o rosal	informatico	o rosal	2	2	2	1	0	0	0	0	0	0	0	0	2	na
32	r3	o rosal	65	m	o rosal	administrativa	o rosal	3	3	3	1	0	0	0	0	0	0	0	0	2	4
33	r4	o rosal	70	h	o rosal	xubilado	o rosal	1	1	1	1	0	0	0	0	0	0	0	0	2	na
34	r5	o rosal	67	m	o rosal	xubilado	o rosal	2	2	2	1	0	0	0	0	0	0	0	0	2	4

Táboa 4: extracto (exemplo) da forma da matriz de datos.

3.3. Sobre as técnicas de análise dos datos

Como xa anticipamos no limiar deste capítulo, neste apartado desenvólvense a metodoloxía e técnicas empregadas na análise desta investigación (capítulo 5). Deste xeito, este apartado está á súa vez dividido nas tres partes correspondentes a cada apartado do capítulo de análise. Un primeiro apartado sobre a análise xeral da mostra tomada no campo, un segundo apartado sobre a análise estrita dos resultados da enquisa e un último apartado sobre a análise do modelo de Paasi (1986). Debido á cantidade inxente de información e posto que en función da técnica analítica as variables se analizan individualmente ou por grupos, a totalidade dos datos aparece representada por partes.

3.3.1. Análise da mostra

Nun primeiro momento da análise desta investigación valórase e

mídese o resultado acadado mediante o traballo de campo (apartado 5.1.). É dicir, este apartado é como unha especie de ‘ficha técnica’ do traballo de recolección dos datos. Analizamos a validez e alcance do cuestionario feito así como tamén os problemas que xerou. Durante a realización das enquisas sempre existía un control do proceso a partir dun ‘diario da investigación de campo’, onde anotamos todas as incidencias ou cuestións de interese para ter constancia delas na posterior análise.

Deste xeito, unha das primeiras cuestións que analizamos nese apartado é a cantidade de erros non de non mostraxe atopados durante o traballo de campo, así como tamén, a explicación dos mesmos. Polo tanto, analizamos entre outras cousas: a confusión xerada en certas preguntas; a necesidade de reflexión e tempo para responder a certas preguntas; os medos a responder con sinceridade; o temor á existencia de represalias por participar; a ausencia de sinceridade, os prexuízos sobre a enquisa, o enquisador ou fronte ao veciño; entre outros. Doutra banda, tamén achéganse datos sobre a porcentaxe de participación por concello, a porcentaxe de participación de mulleres e homes por concello, a porcentaxes de enquisas persoais por concello, a porcentaxe de enquisas auto-cubertas por concello. Por último, achegaremos tamén algunhas das valoracións que facían os enquisados sobre o cuestionario en xeral ou sobre algunha pregunta en particular.

3.3.2. Análise dos resultados

Neste apartado expoñemos as técnicas de análise dos datos, é dicir, sobre o segundo apartado da análise (apartado 5.2.). Ese apartado da análise está dividido en 5 subapartados que desenvolvemos a continuación: análise univariable, análise bivivariable, análise multivariable, perfís de raianos e, por último, a achega cualitativa do

cuestionario.

3.3.2.1. Análise descritiva e comparativa: técnicas univariable

O primeiro apartado sobre a análise descritiva en base a técnicas univariables consiste, como o seu nome indica, en analizar cada unha das variables por separado. É dicir, analizamos cada unha das preguntas do cuestionario por separado e medimos e a importancia de cada resposta. A análise univariable achega unha primeira visión preliminar sobre o obxecto de estudo. A lóxica investigadora nesta análise é a lóxica comparativa, é dicir, a comparación entre os valores acadados en cada variable e por cada cuestionario (López-Roldán e Fachelli, 2015). Porén, para que a lóxica comparativa teña efecto, a valoración sexa máis precisa e os valores teñan significado debemos ter un elemento de control ou de referencia, neste caso o valor medio por variable (López-Roldán e Fachelli, 2015).

Imos dar senso a isto da variable de referencia cun exemplo. Temos as notas que os alumnos dunha clase sacaron nun exame, a nota máximo foi un 9 e a nota mínima foi un 2. Non podemos saber canta importancia ten o 9 e canta importancia ten o 2 senón coñecemos a nota media da clase nese exame. Isto é, se a nota media da clase fose un 8, sacar un 9 non sería un excesivo mérito individual xa que estaría próximo á maioría dos seus compañeiros e sacar un 2 sería unha nota moi baixa con respecto á media da clase. Noutro caso, se a nota media fose un 3,5, obter un 2 non sería un excesivo fracaso individual ao estar próximo á media da clase, senón que sería un fracaso colectivo por ter unha media tan baixa, doutra banda, acadar un 9 sería un excelente mérito individual do alumno ao afastarse notablemente da maioría dos compañeiros de clase.

En resumo, a comparativa cun elemento de referencia, neste caso o valor medio, facilita valorar a importancia de cada valor acadado. Así, na análise univariable facemos a comparativa coas medias de cada variable, tanto no total da rexión e de cada beira do Miño como por concello ou por grupos de idade segundo a xénese da variable, e así ter unha valoración máis efectiva dos resultados. Para a representación dos datos nesta análise univariable resulta habitual que empreguemos as táboas e histogramas de frecuencias, onde aparecen representados e organizados os datos ademais dos cálculos das medias correspondentes.

3.3.2.2. Modelos predictivos: técnicas bivariáveis

Con respecto ás técnicas bivariáveis tratamos a relación entre dúas variables, sempre coa premisa de acadar unha visión máis precisa da realidade das interaccións transfronteirizas e, así, achegar posibles predicións sobre dinámicas futuras. En moitos casos, en parte debido a que o cuestionario está dividido en bloques temáticos, as preguntas teñen unha relación directa con outras. Deste xeito, nalgún caso a relación entre dúas variables ven xa dada de partida, o que favorece unha primeira aproximación a esta técnica. Noutros casos, agruparemos dúas variables a partir de hipóteses de análise propostas para comprobar se exista unha relación directa entre elas. Poñemos algúns exemplos de hipóteses para a análise bivivariable, asociamos así dúas variables que non teñen unha relación temática directa no cuestionario pero que nós consideramos apropiadas para achegar respostas en base aos obxectivos da investigación:

- Relación entre a variable ‘frecuencia de desprazamento’ coa variable ‘relacións sociais estables’: é certo que canto maior sexa a frecuencia de desprazamentos

transfronteirizos maior é a probabilidade de desenvolver relacións sociais estables?

- Relación entre a variable ‘relacións de parentesco’ coa variable ‘coñecemento da cultura veciña’: existe un maior coñecemento sobre a cultura do veciño cando o individuo ten algún tipo de relación de parentesco transfronteiriza?
- Relación entre a variable ‘idade’ coa variable ‘pescuda de traballo’: son os individuos máis novos os máis predispostos a considerar a outra beira da fronteira como unha oportunidade laboral?
- Relación entre a variable ‘frecuencia de desprazamento’ coa variable ‘semellanza sociocultural’: é certo que canto maior sexa a frecuencia de desprazamentos transfronteirizos maior percepción dunha semellanza sociocultural entre ambas beiras da fronteira?

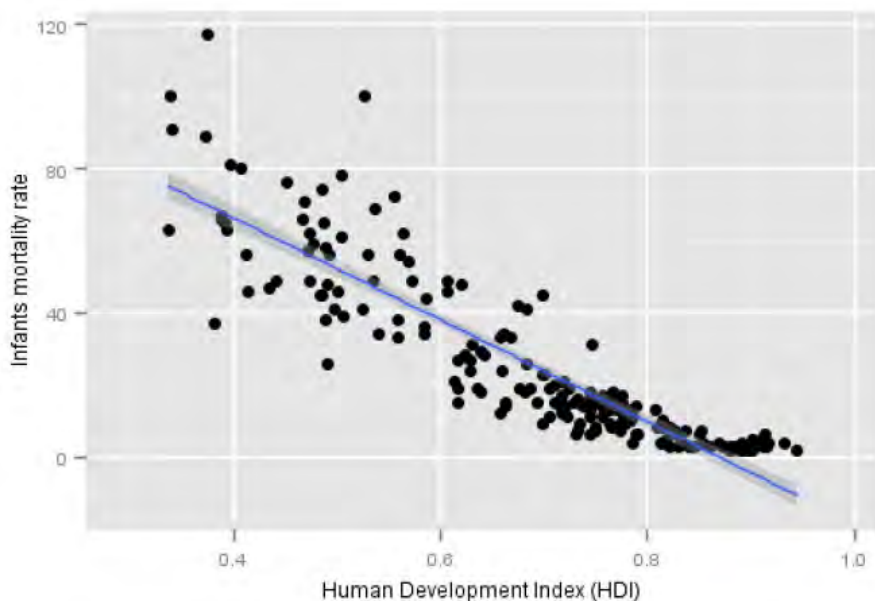
Para a análise da relación entre dúas variables existen varias técnicas de análise bivariante, entre as que podemos destacar (López-Roldán e Fachelli, 2015):

- Táboas de continxencias. Relaciónanse dúas variables cualitativas. Permítenos analizar a distribución dunha variable en función dos valores dunha segunda variable. Por exemplo: a intención de voto dunhas eleccións xerais en función do sexo (ver exemplo táboa 5)

		Sexo		
		Hombre	2 Mujer	Total
Intención de voto en supuestas elecciones generales	Podemos	20,1%	15,3%	17,6%
	PSOE	14,4%	14,2%	14,3%
	PP	11,9%	11,5%	11,7%
	IU-ICV	4,0%	3,4%	3,7%
	UPyD	2,0%	2,3%	2,1%
	CiU	2,1%	1,9%	2,0%
	ERC	2,0%	1,9%	1,9%
	Ciudadanos	2,0%	1,0%	1,5%
	Otros partidos	3,8%	2,9%	3,3%
	Sin voto definido	37,9%	45,6%	41,9%
	Total	100,0%	100,0%	100,0%

Táboa 5: Exemplo de táboa de continxencia. Intención de voto nunhas eleccións xerais segundo sexo. Fonte: López-Roldán e Fachelli, 2015.

- **Regresión lineal.** Técnica de análise para relacionar dúas variables cuantitativas. Expresa unha variable dependente en base a unha variable independente ou explicativa. Por exemplo, pódese analizar como a mortalidade infantil incrementa ou diminúe en función do Índice de Desenvolvemento Humano (IDH) (ver exemplo figura da gráfica 1)

Gráfica 1: Exemplo de regresión lineal. Relación entre a mortalidade infantil e o IDH. Fonte: López-Roldán e Fachelli, 2015.

- Análise de varianza. Relacionamos unha variable cuantitativa (neste caso dependente) cunha variable cualitativa (neste caso independente). Trátase de observar como a distribución dunha variable cuantitativa (polo xeral a súa media) pode estar explicada pola diferenza entre as distintas posibilidades da variable cualitativa. Por exemplo, podemos analizar como a posición ideolóxica en política (considerado como unha variable cuantitativa nunha escala de 1 a 10) difire en relación coas Comunidades Autónomas (ver exemplo en táboa 6).

Comunidad autónoma	Escala de autoubicación ideolóxica (1=izq-10=der)		
	Media	n	Desviación típica
Rioja (La)	3,46	13	1,613
País Vasco	3,63	87	1,622
Cataluña	3,96	338	1,786
Andalucía	4,13	335	1,741
Navarra (Comunidad Foral de)	4,33	27	1,732
Madrid (Comunidad de)	4,35	253	2,136
Comunitat Valenciana	4,48	229	1,791
Canarias	4,60	75	1,993
Balears (Illes)	4,67	55	2,373
Cantabria	4,82	22	1,651
Galicia	4,86	123	2,086
Murcia (Región de)	4,87	46	1,529
Castilla La Mancha	4,88	91	2,299
Extremadura	4,94	48	2,409
Aragón	4,96	57	1,812
Castilla y León	5,04	111	1,926
Asturias (Principado de)	5,06	48	1,731
Total	4,41	1958	1,944

Táboa 6: exemplo de análise de varianza. Relación entre a posición ideolóxica en política e as Comunidades Autónomas. Fonte: López-Roldán e Fachelli, 2015.

3.3.2.3. Modelos predictivos: técnicas multivariable

Este tipo de técnicas veñen a asociarse coa análise da relación entre varias variables, polo xeral máis de dúas (López-Roldán e Fachelli, 2015). A análise multivariable non sempre resultou moi habitual nos estudos en ciencias sociais, pola súa complexidade no momento de interpretar os resultados. Porén, resulta de interese para observar as moitas dimensións que ten unha realidade social concreta e ter unha inferencia estatística máis consistente. As técnicas multivariables están a orientarse cara a unha análise causal, dedutiva e

explicativa do fenómeno a estudar (López-Roldán e Fachelli, 2015). Para o noso caso resulta de interese a relación entre varias variables e así debuxar unha interacción social transfronteiriza máis precisa e axustada á realidade dos raianos. Podemos pór algúns exemplos da relación de varias variables (ou dito doutro xeito de hipóteses de análise propostas) segundo o noso cuestionario e a nosa base de datos:

- A relación entre a ‘existencia de relacións sociais establecidas’ e a ‘existencia de relacións de parentesco’ coa consideración dunha ‘menor semellanza social’ e ‘idiomática’. Neste caso a relación sería entre 4 variables. A hipótese sería considerar que a existencia de relacións sociais transfronteirizas estables outorga un maior coñecemento e experiencia da outra beira da fronteira e, polo tanto, os individuos perciben ‘mellor’ ás diferencias.
- A relación entre a ‘existencia dalgún tipo de experiencia laboral’ na outra beira da fronteira con respecto á súa percepción dunha ‘menor de semellanza social’ e ‘idiomática’. Neste caso a relación sería entre 3 variables. A hipótese sería considerar que ao existir un experiencia laboral na outra beira da fronteira o individuo ten un maior coñecemento e experiencia e, polo tanto, considera as diferenzas sociais e idiomáticas maiores.
- Relación entre a ‘inexistencia de relacións sociais establecidas’ e de ‘relacións de parentesco’ coa consideración dunha ‘maior semellanza social’ e ‘idiomática’. Neste caso a relación sería entre 4 variables. A hipótese consistiría en determinar se ao non ter ningún

tipo de relación social transfronteiriza establecida exista a percepción de que a semellanza social e idiomática é maior. É dicir, sería un xeito de comprobar se existe unha idealización da semellanza sociocultural por parte daquelas persoas que teñen un escaso contacto social transfronteirizo.

- A relación entre a ‘idade’ do individuo e a súa consideración dunha maior ou menor ‘semellanza social’ e ‘idiomática’. Neste caso a relación sería entre 3 variables. A hipótese sería a de comprobar canto inflúe a idade na consideración dunha semellanza sociocultural.

- A relación entre a ‘frecuencia de desprazamento’ do individuo e a súa consideración dunha maior ou menor ‘semellanza social’ e ‘idiomática’. Neste caso a relación sería entre 3 variables. A hipótese consistiría en comprobar canto inflúe a frecuencia de desprazamento na consideración dunha semellanza sociocultural.

Con respecto ás técnicas de análise multivariable que podemos empregar hai que ter en conta que as técnicas poden variar en función da relación entre as variables, así como tamén, de acordo coa métrica da propia variable (López-Roldán e Fachelli, 2015). Así, destacamos as seguintes:

- A regresión loxística ten a mesma lóxica que unha regresión lineal simple pero relaciona variables cualitativas. Habitualmente relaciona unha variable dependente con dúas ou máis independentes. Habitualmente emprégase para variables dicotómicas ou

binarias.

- A regresión lineal múltiple estuda a relación entre unha variable dependente cuantitativa e dúas ou máis variables independentes cuantitativas.
- Os modelos de ecuacións estruturais estudan a causalidade dunha realidade social a partir da relación de varias variables. O interese que teñen estes modelos é que permite estudar a relación entre varias variables dependentes cunha independente, aos mesmo tempo que controla a correlación entre as propias variables dependentes. Poden estimar varias regresións lineais simples ao mesmo tempo.

3.3.2.4. Validación dos modelos predictivos

Explicamos a seguir os procedementos para validar a análise de relación de variables. A análise a partir de modelos predictivos obriga a coñecer previamente en que medida a relación entre dúas ou máis variables existe. Cando facemos inferencias sobre a poboación a partir dunha mostra, os resultados sempre están condicionados a admitir unha marxe de erro. O erro de asumir efectos cando na realidade non existen chámase ‘erro tipo I’. Fixamos o erro tipo I a partir dun parámetro chamado ‘alpha’. Establecer un alpha moi restritivo implicaría asumir un ‘erro tipo II’ moi alto, é dicir, o erro de non atopar efectos a través da proba estatística cando na realidade si existen. O xeito de diminuír o erro de tipo II, ao mesmo tempo que deixamos o erro de tipo I estable, sería aumentar o tamaño mostral. Deste xeito, os efectos máis pequenos poden recoñecerse pola proba estatística cunha marxe de erro aceptable.

O parámetro de significación estatística obtido compárase co α asignado *a priori*. Se o valor de significación estatística (tamén chamado ‘valor p ’) é maior que α , concluiremos que os efectos non son significativos e asumiremos que a ‘hipótese nula’ (a hipótese de que non hai efectos) ten maior respaldo empírico que a ‘hipótese alternativa’ (a hipótese de que si existen efectos). Se o valor de significación estatística está próximo ao valor α asumiremos que os resultados son marxinalmente significativos e, polo tanto, falaremos de tendencias. Isto é, admitiremos que existe unha tendencia diferente a cero na poboación mais da cal non temos confianza coa mostra recollida. Se o valor de significación estatística é menor que o valor asignado a α , concluiremos que os resultados son estatisticamente significativos e procederemos a interpretar o parámetro estimado (o tamaño do efecto). No caso de atopar resultados estatisticamente significativos rexeitaríamos a ‘hipótese nula’ de non efectos. En ningún caso podemos afirmar con absoluta rotundidade que a ‘hipótese alternativa’ é correcta, só podemos afirmar que a ‘hipótese nula’ non ten respaldo e que debe existir algún efecto.

O estándar científico é fixar un α de 0,05. Atopar un valor p menor que α , neste caso, equivale a dicir que a probabilidade de atopar efecto a causa do erro mostral é menor do 5%. Porén, cando se aplican múltiples probas estatística a unha mesma mostra, as probabilidade de erro aumentan exponencialmente por cada proba estatística. Por isto, axustamos α a un valor menor. Existen procedementos que estandarizan esta diminución, como o Bonferroni ($0.05/\text{número de probas}$). Non obstante, este procedemento é moi restritivo e aumentaría moita a probabilidade de erro tipo II. Así, a convención científica aconsella establecer un valor de α de 0,001.

3.3.2.5. Perfís de raianos

Este subapartado da análise consiste fundamentalmente en recompilar os resultados das técnicas empregadas nos anteriores apartados. A interpretación dos resultados acadados nos anteriores apartados permítenos establecer como son as interaccións transfronteirizas e en que niveis de intensidade. Así, segundo os resultados obtidos na aplicación das técnicas empregadas podemos debuxar perfís de raianos. Isto é, describir ao ‘raiano medio’ en función de varias cuestións como: o seu radio de acción ou espazo vivido, as motivacións para o desprazamento transfronteirizo, os graos de coñecemento e relación sociocultural transfronteiriza, etc.

3.3.2.6. Achega cualitativo do cuestionario

Como xa anticipamos no limiar deste capítulo, o traballo de campo achegou non só unha inxente cantidade de datos medibles, senón tamén unha gran cantidade de valor engadido de carácter cualitativo. O contacto persoal do investigador (enquisador) co enquisado permite obter en moitos casos valoracións, impresións, emocións, experiencias, opinións, etc., sobre o fenómeno a estudar. Moitas foron as persoas que participaron nesta enquisa e, como é lóxico, un importante número delas non limitaron a súa participación a facer exclusivamente a enquisa. Houbo unha gran cantidade de valoracións e opinións sobre a cuestión transfronteiriza. Así, neste apartado da análise amosamos todas esas achegas que dan un valor engadido a esta análise, sobre temas como: a percepción sobre o veciño, os prexuízos culturais, a valoración sobre a cooperación transfronteiriza, as similitudes socioculturais, anécdotas e experiencias dos contacto transfronteirizos no pasado, a clandestinidade, o contrabando, etc.

3.3.3. Análise do modelo de Paasi (1986)

Por último, a derradeira parte da análise consiste na validación do modelo de institucionalización rexional de A. Paasi (1986), o cal introducimos no marco teórico da presente investigación. Deste xeito e, en base aos datos obtidos no campo así como tamén en base ao traballo historiográfico e descritivo do capítulo 4 desta contribución, analizamos en que medida a nosa área de estudo cumpre os requisitos das catro premisas ou fases dese modelo.

Recordamos que o modelo de Paasi constaba de catro fases: a forma simbólica (conciencia rexional, símbolos de identidade, tradicións, estilos de vida, etc.); a forma institucional (institucións formais ou informais, públicas ou privadas); o rol establecido (o papel da rexión como parte da conciencia rexional); e a forma territorial (a forma fixa ou vaga, as fronteiras que o delimitan espacialmente). Para tentar comprobar dalgún xeito este modelo é preciso combinar varios datos, como dicíamos, non só os datos recollidos no campo senón tamén toda a caracterización mediante datos de fontes secundarias e a análise historiográfica do contexto da área de estudo (capítulo 4).

4. Contexto da área de estudo

Como xa anticipamos tanto no limiar desta investigación como no apartado metodolóxico, este capítulo versa sobre o encaixe territorial da raia húmida. Ademais, a partir dunha análise de datos de fontes secundarias, así como tamén da revisión historiográfica achégase unha aproximación á situación sociocultural e socioeconómica da nosa área de estudo. Como ollaremos, en moitos casos esta situación é compartida por ambas beiras do Miño e, en definitiva, contribúen a unha maior cohesión territorial da rexión transfronteiriza do Miño.

4.1. O contexto sociocultural galaico-portugués

4.1.1. Historia e territorio

Ao longo da historia, o desenvolvemento dos actuais territorios fronteirizos do Miño, así como tamén dos actuais Estados-nación portugués e español, sufriu períodos de encontro e desencontro. As relacións alén do Miño tiveron apoxeos e decadencias en función do contexto político e socioeconómico. Do mesmo xeito este contexto afectaba ao trazado cambiante da fronteira galaico-lusa. Porén, como ollaremos máis adiante, a existencia dunha fronteira forte nalgún momento da historia non sempre ocasionaba unha caída das

interaccións transfronteirizas. Tratamos a seguir todas estas cuestións sobre os encontros e desencontros históricos e que, en certa medida, orixinan unha herdanza sociocultural compartida.

Un dos primeiros fitos habitualmente referenciado é o da *Gallaecia*, provincia romana que tiña como fronteira sur o río Mondego (Noia, 2008). Este feito provoca un primeiro punto de encontro, xa que as terras do Miño formaban parte dunha mesma figura político-administrativa e, polo tanto, as poboacións do Miño vivían un mesmo contexto sociocultural. A partir do século XII Galiza e Portugal convértese en territorios con distinto rei, mais isto non reflectiuse na realidade socioterritorial ou mesmo no trazado estrito da fronteira. De feito, como xa comentamos no apartado 2.1.1.3., o legado dun pasado común e a situación periférica compartida con respecto aos centros de poder político, provocou unha continuación durante séculos do emprego da mesma lingua, da mesma cultura, da participación na mesma base económica ou no intercambio do gando, da artesanía e dos produtos agrícolas nos mesmos mercados (Noia, 2008). Comentábase tamén que algúns autores falaban que esta dinámica prolongouse até ben entrado o século XV (Barros, 1996). Os territorios do Miño transfronteirizo funcionaban naquela época como un centro funcional e non como espazos fronteirizos illados.

Este feito mudou segundo avanza a Idade Media. Como xa comentamos nos primeiros apartados do marco teórico, a evolución dos Estados-nación portugués e español transcorreron en moitas ocasións por camiños distintos a partir dos séculos XVII e XVIII. Este feito, converteu á nosa área de estudo nunha zona afastada, con menor dinamismo e con maiores dificultades para desenvolverse (Lois, 1997). Esta dinámica continuou até a disolución efectiva das fronteiras trala

estrada na UE. En tempos máis recentes, a articulación territorial dos dous países ibéricos tampouco favorecía a cohesión dos territorios miñotos xa delimitados por unha fronteira estrita.

A articulación territorial de España deseñouse a partir dun sistema radial de infraestruturas que parten do centro xeográfico do país (onde se atopa a capital, Madrid) e que esténdese até os límites exteriores ou periféricos do país, o que conforma a rede urbana. Porén, se observamos outras variables compróbase que non é un sistema urbano completamente macrocefálico, xa que cabe sinalar a importancia da concentración urbana e económica do arco mediterráneo desde Girona até Murcia, e que pasa por grandes áreas urbanas como Barcelona ou Valencia. Trátase, pois, dun territorio configurado ao redor de áreas moi prósperas: dunha banda, o gran centro de poder económico e político-administrativo que supón Madrid e a súa área metropolitana e, doutra banda, o litoral mediterráneo que goza dun alto dinamismo urbano e económico (Bel, 2010).

No caso portugués, a cidade capital xoga un papel fundamental, xa que se trata do gran centro económico, urbano e político a partir do que se articula todo o territorio. Como xa se apuntou nalgunha ocasión (Lois, Santos e Valcárcel, 2002), administrativamente Portugal é un país máis centralizado que España, posto que mentres que no caso español as comunidades autónomas teñen capacidade lexisladora e as súas propias competencias, no caso portugués non existe ningún tipo de transmisión de poder a escala rexional. A pesar diso, cabe sinalar unha gran diferenza entre o interior do país e o litoral. Mentres que na costa se concentra a actividade económica, a gran maioría da poboación e as áreas urbanas de maior importancia, o interior queda como un territorio marxinal, despoboado e con menor dinamismo. É por iso que a

articulación do territorio portugués demostra unha notable oscilación cara o atlántico, ao longo dun gran eixo urbano continuo, de dirección meridiana, no que se encontran as principais cidades do país, como Lisboa, Aveiro, Porto, Viana do Castelo, e tamén poderíamos incluír a Braga ou Guimarães, aínda que non sexan costeiras (Guichard, 1990; Ferrão, 1999, 2002).

Neste contexto de dúas realidades territoriais distintas, a fronteira hispano-lusa aparece como un espazo intermedio, periférico ou marxinal, apartado dos principais centros de crecemento e dinamismo (Lois, 1997; López Trigal, 1997; Lois, Santos e Valcárcel, 2002 e Labraña *et al.*, 2004). Deste xeito, moitos dos concellos da fronteira pasan a converterse en lugares perdidos ou en terra de ninguén, sempre dependentes funcionalmente das áreas urbanas máis próximas nos seus respectivos Estados (Lois, 1997; López Trigal, 1997). No marco da cooperación transfronteiriza que marca a UE, a desaparición actual das fronteiras preséntase como unha oportunidade de reavivar estes eses territorios ‘marxinais’. Non obstante, cabe sinalar que non todo o espazo transfronteirizo encóntrase en decadencia. A raia húmida do Miño e a do Guadiana aparecen como dúas excepcións claras ante esta situación (Lois, 1997; López Trigal, 1997 e Lois, Santos e Valcárcel, 2002). A importancia turística e agrícola de Huelva estende a súa área de influencia á outra beira da fronteira, a través do ámbito costeiro do Algarve.

Para o caso galego da fronteira miñota, a estreita relación histórica, cultural e lingüística entre Galiza e Portugal xera un escenario favorable para a proliferación da mobilidade e a cooperación transfronteiriza. Claro exemplo diso é o hínterland da cidade de Vigo, que se estende até territorios do norte de Portugal (Lois, 1997). De feito, en Galiza, ao

igual que en Portugal, existe un clara tendencia de crecemento ao longo da costa atlántica, polo que tamén se pode falar da existencia dun eixo urbano continuo desde Ferrol ata Vigo. Esta realidade, xunto co proceso de desaparición das fronteiras políticas no marco da integración europea, permítenos destacar a existencia dun gran eixo de crecemento urbano e económico ao longo da fachada atlántica, desde Ferrol ata Lisboa, composto por importantes cidades portuarias (Lois, 1997).

Se ben os distintos enfoques de crecemento e de articulación territorial por parte dos países ibéricos contribuíu ao reforzamento da fronteira, a debilidade histórica en canto ás infraestruturas de conexión tamén axudou a ese proceso. Frecuentemente en xeografía estúdase a disposición da rede de infraestruturas como unha causa importante dunha determinada configuración do espazo e, polo tanto, esta cuestión está directamente relacionada coa xa mencionada anteriormente. A histórica disparidade de olladas dos dous Estados ibéricos provocou que as infraestruturas de conexión transfronteiriza no se desenvolveran positivamente e na mesma liña converxente.

Desde a construción da fronteira política entre España e Portugal, a máis antiga de Europa, segundo a mitoloxía histórica –aínda que como xa vimos no apartado 2.1.1.3. non tivo un trazado concreto ata o século XIX-, os dous Estados empeñáronse en afianzar a separación e consolidala o máximo posible. Este feito, así como a barreira física que en ocasións impón o medio físico, demostra a pouca vontade hispanolusa de establecer unha rede de infraestruturas transfronteirizas. Quizais por esa razón os territorios fronteirizos, agás as dúas raias húmidas xa mencionadas, son espazos despoboados, avellentados, incultos, apartados dos centros de poder, e que acabaron converténdose nos confíns dos Estados-nación ibéricos (Lois, Santos e Valcárcel, 2002).

No caso da raia húmida do Guadiana, considerada xunto coa do Miño unha das áreas máis prósperas da fronteira, houbo un importante problema de conexión co país veciño até a década dos 90 do século XX (López Trigal, 1997). O litoral onubense-algarví articúlase mediante unha estrada paralela á costa, que remataba nas orelas do Guadiana, polo que había que cruzar en barco, ata que se construíu unha ponte en 1992. É evidente que a construción da ponte, aínda que tardía, tivo un importante efecto positivo na mobilidade transfronteiriza. Para o caso galego, a mala política de infraestruturas de conexión deseñada polo Estado español, xunto coa barreira física que supón a disposición das serras orientais pertencentes ao macizo Galaico-Leonés, mantiveron illado ao territorio galego da Meseta castelá até os anos 1990 (Lois e Santos, 2002). Isto contribuíu ao desenvolvemento do eixo atlántico entre Galicia e Portugal na actualidade, que xunto coas similitudes lingüísticas e culturais das que falaremos posteriormente e a inexistencia dunha barreira física importante, facilitaron o desenvolvemento dunha mellor e máis importante rede de infraestruturas de conexión co país veciño que co resto do Estado Español (Lois, 1997).

É, polo tanto, unha evidencia que até datas recentes -sobre todo baixo o amparo da cooperación transfronteiriza e a disolución das fronteiras promovida por la UE- a conectividade hispano-lusa apenas viu a desenvolverse historicamente e tampouco vui a fomentarse por parte dos Estados. Hoxe en día o aumento da cooperación fai tanxible a existencia de dous importantes corredores transfronteirizos (López Trigal, 1997; Lois, 2004): dunha banda, o corredor Huelva-Algarve, que tende cara Sevilla e, doutra banda, o eixo atlántico desde Ferrol-A Coruña até Lisboa. Ademais dos corredores atlánticos, poderíamos nomear outros como o corredor Chaves-Verín ou Elvas-Badajoz.

O desencontro entre España e Portugal non só se limita á articulación do territorio ou á rede de infraestruturas, senón que tamén existe un constante desencontro político a partir da construción da fronteira. Parécenos axeitado determos a analizar brevemente o papel dos espazos fronteirizos no contexto das ditaduras que someteron aos pobos ibéricos durante gran parte do século XX. Eran réximes moi centralistas, onde a capital establecíase como o gran centro de poder a partir do que articular todo o territorio. Resulta sorprendente que pese á semellanza dos réximes autárquicos franquista e salazarista, que mesmo compartían lema (“deus, patria e familia”), non existise ningún tipo de contacto ou cooperación ibérica. Como xa se apuntou nalgunha ocasión (Lois, Santos e Valcárcel, 2002), o desencontro construíase sobre todo por descoñecemento mutuo.

A educación obrigatoria era moi importante para a transmisión do nacionalismo patrio e, polo tanto, materias como a historia ou a xeografía eran habitualmente manipuladas con fins ideolóxicos e para crear unha identidade colectiva afín ao réxime (Lois, Santos e Valcárcel, 2002). A loanza dos nacionalismos afianzaba o amor pola patria como única e absoluta, e provocaba un maior distanciamento fronteirizo. De feito, a súa proxección exterior resultaba distinta xa que mentres Portugal ollaba para o Atlántico, España prefería fixarse nos países do norte. Porén, e á marxe do distanciamento político, a mobilidade transfronteiriza da poboación foi un feito notable durante a etapa das ditaduras, nomeadamente motivada por cuestións de contrabando ou de conflito político co réxime -como no caso portugués, por escapar da PIDE- (Labraña *et al.*, 2004). As dúas ditaduras permaneceron por tanto illadas unha da outra, afondando na consideración dos espazos próximos á fronteira como territorios marxinais ou periféricos dos centros de poder dos seus respectivos

países. A fronteira e os espazos fronteirizos continuaban fóra dos plans dos Estados ibéricos.

4.1.2. Cultura e lingua

Desde o punto de vista cultural e lingüístico a fronteira supuxo en varias ocasións unha barreira sólida que limitaba o contacto entre dous territorios veciños. Porén, acontecen tamén exemplos do contrario. Hai, en consecuencia, unha serie de límites e continuidades lingüístico-culturais nos espazos transfronteirizos que deben ser sinaladas. As diferenzas entre a lingua española e a portuguesa son evidentes, mais, se comparamos o galego co portugués, a continuidade e a semellanza fanse palpables (Lois, Santos e Valcárcel, 2002). É unha evidencia histórica que o galego-portugués naceu como unha mesma lingua a partir do latín na antiga *Gallaecia*, pero, trala inclusión do reino da Galiza na coroa de Castela, a separación entre as dúas linguas comezou a notarse xa nos séculos XIV e XV. Durante o reinado de Isabel a Católica o galego-portugués desapareceu dos documentos escritos desde o século XVI até o XVIII, e sufriu unha importante castelanización, entrando no que se denomina en Galiza ‘séculos escuros’. A constitución da lingua portuguesa na Idade Moderna rexeitou calquera semellanza co galego, o que produciu un maior distanciamento lingüístico. O portugués proclamábase unha lingua máis culta que o galego, o que viña a desfacer todo o pasado común.

Para os movementos en favor do galego xurdidos nos séculos XIX e XX (‘Rexurdimento’, ‘Xeración Nós’), o portugués era o símbolo de referencia para a recuperación sociolingüística do galego (Beramendi, 2007). Durante o franquismo a recuperación do galego detívose, pero trala chegada da democracia afianzouse a súa recuperación coa redacción da lei de normalización lingüística de 1983 (Fernández,

1996). A través desta lei, o galego quedaba como unha lingua con autonomía propia en relación ao portugués e ao español, aínda que faise patente as influencias ortográficas e gramaticais de ambas linguas. Por ese motivo Galiza e Portugal establecen una certa continuidade lingüística que supera a liña fronteiriza. Non obstante, cabe sinalar que aínda existen moitos portugueses falantes que, trala súa chegada a Galiza, sorpréndense da existencia dun idioma parecido ao seu. En calquera caso, habitualmente asocian o galego a un modo vulgar de falar o portugués, influenciado e modificado polo idioma español. Debido a iso, en moitas ocasións non continúan falando en portugués, senón que intentan falar español como se fose unha opción máis fácil. Iso é unha clara mostra de como aínda existe algún desencontro transfronteirizo con respecto ao idioma, xa que a pesar de que os expertos coincidan na mesma procedencia do galego e do portugués, con frecuencia galegos e portugueses acaban falando entre eles nunha lingua con menos puntos comúns que se falasen na súa propia (Lois, Santos e Valcárcel, 2002).

Ademais da continuidade lingüística e cultural entre Galicia e Portugal, sinálase (Lois, Santos e Valcárcel, 2002) a existencia doutros casos que merecen mencionarse. En primeiro lugar, cabe sinalar o caso dalgúns territorios españois onde a lingua castelá convive coa portuguesa, como é o caso de Olivenza na provincia de Badajoz ou algúns pobos das montañas orientais da provincia de Salamanca. Por outra parte, é importante sinalar a similitude entre o mirandés, con *status* oficial en Portugal, e o astur-leonés, unha lingua xurdida tamén no contexto da antiga *Gallaecia*. Ollamos, polo tanto, que os espazos fronteirizos teñen límites, pero tamén continuidades culturais relevantes, o que supón unha importante oportunidade para a cooperación transfronteiriza.

Como xa comentamos en varias ocasións nesta investigación, a fronteira tivo moitas variacións do seu trazado ao longo da historia. Os territorios implicados víronse desamparados ante decisións tomadas a centos de quilómetros de distancia e, polo tanto, sufriron as consecuencias das disputas territoriais entre os dous Estados ibéricos. Como xa dixemos, a consideración destes espazos como os límites do Estado, apartados dos centros de poder e decisión, conferiulles a categoría de territorios periféricos ou marxinais. Por iso, dende a fixación das fronteiras no contexto dos Estados-nación decimonónicos, estes territorios foron marxinais da vida política e económica dos seus respectivos países, o que os converteu en áreas de repulsión ou espazos fronteirizos como confíns dos Estados. É importante ter en conta que esa consideración non foi unha realidade ao longo da historia, senón que foi incluso o contrario, cando eses espazos formaban parte dun mesmo ‘país’ ou reino, entendidos en moitos casos como centros e non como periferias.

Posto que, *a priori*, o establecemento da fronteira política hispano-lusa confírelle aos pobos raianos a condición de marxinais, podería semellar que os movementos da vida cotiá da súa poboación estivesen limitados. En certa medida foi así, posto que no relativo a cuestións de trámites administrativos ou requirimento de servizos (sanitarios, educativos, etc.) tiñan que desprazarse á cidade ou cabeceira municipal máis próxima dentro do seu territorio nacional, polo xeral, distante da fronteira. Non obstante, lonxe de limitalos, o que sucede é que as relacións transfronteirizas producíronse de xeito ilegal durante bastante tempo. Iso foi debido fundamentalmente a que a semellanza cultural (nomeadamente entre Galicia e o norte de Portugal) permite que as relacións cotiás entre a xente dunha beira e outra da raia non entenda de límites políticos, ou como Labraña *et al.* explican: “Os raianos

distinguem entre a ‘raia’, uma realidade quotidiana, e a ‘fronteira’, sinónimo de alfândega, de limite político-económico” (Labraña *et al.*, 2004: 154). Neste senso, o desenvolvemento dos fluxos ilegais de persoas e mercancías nestes territorios marxinais adquire unha certa importancia.

Cabe sinalar que a existencia destes fluxos foi nomeadamente notable entre as rexións de Galicia e o Norte de Portugal debido, como xa sinalábamos, á semellanza lingüística, cultural e histórica. Para amosar o alcance destas relacións transfronteirizas basearémonos na análise realizado por Labraña *et al.* (2004), onde exemplifican este feito cos casos do ‘Couto Mixto’ e os ‘povos promiscuos’. Afirmar que o contrabando foi unha práctica moi estendida nas poboacións raianas e aínda hoxe é unha regra xeral en moitas raías internacionais. Non obstante, esta actividade non foi máis ca unha solución á precaria situación económica destes pobos (Godinho, 1995). O ‘Couto Mixto’, situado a mediados do século XIX nos actuais municipios galegos de Calvos e Baltar, pódese considerar da mesma forma que outros microestados europeos que mantiveron unha co-soberanía de casas nobiliarias. Así mesmo, gozaban de certos privilexios como a recadación de tributos, o autogoberno, facilidades ao contrabando, a libre elección de nacionalidade ou a existencia do ‘camiño privilexiado’ (camiño privilexiado de libre circulación de mercadorías) que ía do pobo portugués de Tourém até o Couto Mixto, entre outras.

Por outro lado, as poboacións promiscuas de Soutelinho da Raia, Cambedo ou Lama de Arcos, situábanse no mesmo emprazamento da raia fronteiriza, entre as provincias de Ourense (Esp) e Tras os Montes (Pt). Isto deu lugar a casos particulares dalgúñas casas que tiñan unha porta en territorio español e outra en territorio portugués, o que

provocaba un importante fluxo de contrabando e comercio, aínda que sen os privilexios do Couto Mixto. Débese apuntar que trala mencionada delimitación da fronteira no século XIX a situación destes pobos cambiou, mentres que o Couto Mixto pasou a formar parte definitivamente de España, en compensación os pobos promiscuos foron atribuídos a Portugal (Trillo e Paül, 2014). Constatan Labraña *et al.* (2004) que estes feitos provocaron unha percepción sobre os habitantes destes territorios como traizoeiros, hostís, contrabandistas, etc.

Acorde co que vimos a expoñer, tamén hai que ter en conta o que xa mencionábamos con anterioridade, respecto a que durante o período das ditaduras na Península Ibérica deuse un importante fluxo de portugueses que cruzaban a fronteira para escapar da prohibición de emigrar ou do servizo de instrución militar obrigatorio das PIDE, no contexto da guerra colonial. No caso contrario, tamén é importante o número de escapados galegos a Portugal por motivos políticos, no contexto da Guerra Civil española. Como ollamos, eses contactos sociais transfronteirizos son unha constante ao longo da historia, aínda que en moitas ocasións sucederan de forma ilegal. Esta clandestina mobilidade de persoas e mercadorías senta as bases dos que pouco a pouco se converteu nunha próspera relación transfronteiriza entre os países ibéricos. No marco europeo actual estas relacións non fan máis que intensificarse, xeran unha espiral de atracción para estes territorios, antes considerados marxinais.

O establecemento da fronteira tivo un importante efecto de reaxuste lingüístico-cultural, separando os moitos puntos de unión que existían entre os dous países ao longo da historia. Nese sentido, o papel da escola foi fundamental para inculcar a cultura identitaria propia, separada e

diferenciada da do veciño, e que se viña a defender desde o xurdimento dos movementos nacionalistas do século XIX e comezos do XX. A escola ten un papel moi importante na transmisión da cultura propia e dos seus valores tradicionais. Porén, pódese transmitir de forma pouco obxectiva e manipulada, en función do que se queira inculcar ou, por contra, do que se queira ocultar. Xa apuntamos o protagonismo de materias como a historia ou a xeografía na transmisión de determinados valores, algo que foi moi empregado polos nacionalismos autárquicos xurdidos ao longo dos séculos XIX e XX como argumentación da súa ideoloxía patria e da súa razón de ser.

Non hai que esquecer que a historia portuguesa e galega transcorreu polo mesmo camiño durante séculos no marco da *Gallaecia* romana ou do dominio suevo, compartindo lingua, cultura, dioceses eclesiásticas e espazo político e funcional. É precisamente este fito histórico moi importante para a construción escolar histórica da cultura galega, pero que non obstante, non tivo moito calado en Portugal, onde está máis idealizada a historia do mito lusitano (Lois e Trillo, 2011). Neste caso vemos como a escola, cunha función importante na reconstrución histórica, contribuíu a un maior desencontro no contexto transfronteirizo, nomeadamente desde Portugal cara a Galiza, e non ao contrario. Non obstante, actualmente a excesiva centralidade do país lusitano, así como a falta dun recoñecemento cultural diferenciado a escala rexional, provocou que na Região Norte comencen a tomar á *Gallaecia* como referencia importante na construción da súa identidade diferenciada de Lisboa (Lois, Santos e Valcárcel, 2002).

En moitos ámbitos crese que o dominio lingüístico do galego e o portugués está delimitado pola existencia da fronteira política. Porén, sabemos que iso non é así, xa que como se mencionou en varias

ocasiões (Lois, Santos e Valcárcel, 2002; Labraña *et al.*, 2004), existen probas da continuidade lingüística a través da fronteira, así como de casos illados de pobos que senten a lingua do veciño como súa propia. É, por conseguinte, un feito que facilita o achegamento dos pobos ibéricos no marco europeo de disolución das fronteiras. Por iso, nos tempos que corren recupéranse eses aspectos comúns que sempre tiveron ambos países peninsulares, xa que son lazos de unión a través dos que elaborar programas conxuntos de desenvolvemento rexional ou local, como se ven a facer nos últimos anos (Lois e Trillo, 2011). Nese senso, é importante sinalar os traballos de formación conxunta que se están a realizar (Rial *et al.*, 2012), o que permite levar estas cuestións á escola, onde ensinar unha nova cultura transfronteiriza a futuras xeracións, desde a proximidade, o entendemento, a inclusión e a complementariedade.

En definitiva e desde o punto de vista sociocultural, as semellanzas entre ambas beiras da fronteira miñota son unha evidencia. Tamén, de xeito contrario, o desenvolvemento illado de ambos territorios en moitos momentos da historia -en parte como consecuencia de cada contexto estatal-, reverteu en certa medida esas semellanzas ou mesmo creáronse novas diferenzas. Porén, no marco da cooperación transfronteiriza promovida pola UE esas semellanzas reavívanse e actúan como un dinamizadoras das relacións transfronteirizas, non só desde o plano institucional senón, nomeadamente, desde o plano social. Como xa ollamos no apartado teórico desta contribución, as similitudes territoriais (sociais, culturais, económicas, etc.) non son unha condición *sine qua non* para falar da existencia dunha rexión transfronteiriza, non obstante, poden favorecerla.

4.2. Similitudes socioterritoriais e socioeconómicas

Neste apartado afóndase na análise daquelas dinámicas socioeconómicas e socioterritoriais que permiten esbozar aquelas cuestións semellantes ou diferentes. Dividiremos este primeiro apartado en varias seccións: demografía e poboación, mobilidade, economía e cooperación transfronteiriza.

4.2.1. Demografía

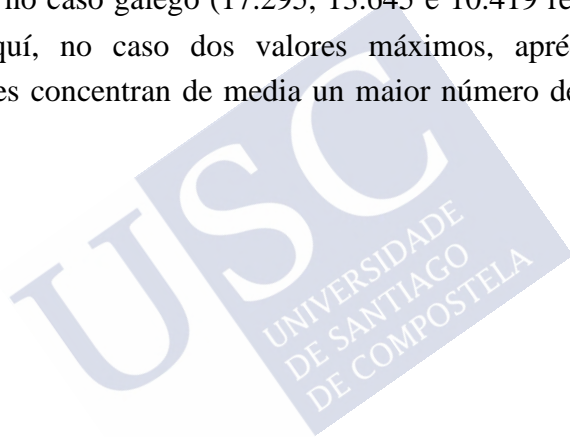
4.2.1.1. Poboación

En primeiro lugar, para un total de 135.700 habitantes para a zona de estudo o reparto por concellos resulta máis ou menos equitativo segundo as cifras do último censo do 2011. En cifras totais os 67.175 habitantes que suman todos os concellos galegos coinciden en boa medida cos 68.525 que presentan os seus homólogos portugueses. No entanto, se observamos a media de poboación por concello apréciase un diferenza significativa, 13.705 habitantes de media para os concellos portugueses fronte aos 8.397 no caso dos galegos; pero como xa ollaremos, isto é lóxico xa que os concellos galegos teñen unha menor extensión superficial cós portugueses.

A media de poboación para o conxunto do val do Miño transfronteirizo sitúase nos 10.438 habitantes por concello. Os municipios portugueses, polo xeral, concentran un maior número de habitantes (táboa 7). Se ollamos os valores mínimos, na beira portuguesa os concellos con menores cifras de poboación rozan eses 10.438 habitantes (Melgaço 9.231 e V.N. de Cerveira 9.253), mentres que na Galiza os mínimos de poboación están moi por debaixo desa cifra (Crecente 2.345, Arbo 3.130, As Neves 4.280, e O Rosal 6.519),

o que se explica, como dixemos, pola menor extensión dos concellos galegos.

No caso dos máximos de poboación, Monção é a unidade territorial con maior número de habitantes (19.230) seguida de Tui (17.295), ambas próximas aos 20.000 habitantes. Tres concellos tanto na beira portuguesa como na galega, superan ou case igualan, a cifra media dos 10.438 habitantes: Monção, Caminha e Valença no caso portugués (19.230, 16.684 e 14.127 respectivamente) e Tui, Tomiño e A Guarda no caso galego (17.295, 13.645 e 10.419 respectivamente). Tamén aquí, no caso dos valores máximos, apréciase como os portugueses concentran de media un maior número de habitantes por concello.

Indicador / Concello	Poboación	Superficie km ²	Densidade de poboación (hab./km ²)
	Ano		
	2011		
A Guarda	10419	20,5	508,24
O Rosal	6519	44,1	147,82
Tomiño	13645	106,5	128,12
Tui	17295	68,3	253,22
Salvaterra	9542	62,5	152,67
As Neves	4280	65,9	64,95
Arbo	3130	43,3	72,29
Crecente	2345	57,4	40,85
Caminha	16684	136,5	122,23
V.N. Cerveira	9253	108,5	85,28
Valença	14127	117,1	120,64
Monção	19230	211,3	91,01
Melgaço	9231	238,2	38,75

Táboa 7: Datos xerais de poboación e superficie. Fonte: INE (Esp/Pt)

Se comparamos estas cifras en relación coa superficie dos concellos apréciase a simple vista como os concellos portugueses teñen de media unha área moito maior que os galegos (táboa 7). Tamén podería ser de fácil dedución que ao existir un menor número de concellos na beira portuguesa, estes teñan unha superficie maior que os galegos. De feito, isto é o que sucede, xa que incluso os cinco concellos portugueses ocupan case o dobre de superficie de territorio (811,6 km²)

que os 8 homólogos galegos (468,5 km²). A superficie total do val do Miño transfronteirizo é de 1280,1 km², cunha media de 98,5 km² por concello. Na beira portuguesa a media da superficie por concello (162,3 km²) é moi superior á media conxunta para toda a área de estudo, mentres que no caso galego sucede todo o contrario, a media por concello (58,6 km²) é notablemente inferior á media xeral. Nas cifras absolutas por concello obsérvase con facilidade como todos os concellos portugueses superan con creces á superficie media, mentres que na Galiza só Tomiño (106,5 km²) chega a superar esa media de superficie por concello para a área de traballo. O valor de superficie mínimo correspóndelle á Guarda (20,5 km²), mentres que o máximo é para Melgaço (238,2 km²), o concello máis interior de toda a área de estudo. Estas disimetrías no tamaño dos concellos na bacía do Miño débese a causas históricas, administrativas e políticas, nas que non imos entrar, por non ser obxecto deste estudo.

Como consecuencia, e visto que os concellos galegos son máis pequenos, a densidade de poboación é polo tanto maior na beira galega (táboa 7). O dato xeral para toda a área de estudo é de 106 habitantes/km². Porén, o valor medio de todas as densidades de poboación por concello é de 140,5 habitantes/km², notablemente incrementada pola casuística da Guarda (508,2 habitantes/km²), concello extremadamente pequeno en extensión en comparación cos demais e con máis de 10.000 habitantes, polo que a súa densidade dispárase en comparación co resto. No momento de valorar as densidades de cada concello con respecto ao total da poboación de estudo, é importante ter en conta esta casuística e o porqué de que exista esa ampla diferenza entre a densidade total para o val do Miño e a densidade media por concello.

Na súa totalidade, os concellos portugueses teñen unhas cifras inferiores á densidade media por concello, mais, polo menos en dous casos, superan o dato de 106 habitantes/km² para todo o val do Miño transfronteirizo: son Caminha e Valença (122,23 e 120,64 habitantes/km² respectivamente). No caso da Galiza, a maioría dos concellos superan tanto a densidade media por concello como a cifra total para a área de estudo, agás tres concellos que se sitúan moi por debaixo da media: Arbo, As Neves e Crecente (72,69, 64,95 e 40,85 habitantes/km², respectivamente). Débese ter en conta que estes tres casos na Galiza teñen os valores máis baixos de toda a área de estudo, tanto en poboación como en superficie, polo tanto a densidade de poboación e consecuentemente moi baixa. No entanto, o valor mínimo de densidade de poboación correspóndelle a Melgaço (38,75 habitantes/km²), concello coa maior superficie de toda a rexión, mais cunha cifra de poboación por debaixo da media. Por contra, o concello con maior densidade de poboación, xa nomeado, é o caso da Guarda (508,2 habitantes/km²), seguido con moita diferenza por Tui (253,22 habitantes/km²).

Se analizamos a continuación a situación poboacional por parroquias (ou freguesias, no caso portugués) (figura 11) sácanse varias conclusións interesantes mais, nomeadamente, unha tendencia espacial moi significativa para a nosa investigación. O primeiro mapa (figura 11) representa o número de habitantes por parroquia. Obsérvase unha certa dispersión da poboación mais apréciase con maior claridade a diferenciación interior-costa na nosa área de estudo. Polo xeral, con algunha excepción, as parroquias máis poboadas tenden a estar próximas ao Atlántico (unha tendencia de aumento da poboación apreciable dende os concellos máis interiores, Crecente ou Melgaço, até

os máis exteriores, A Guarda ou Caminha) e resulta máis claro no caso galego que no portugués.

Ao respecto da superficie das parroquias (figura 12) existe unha lixeira tendencia ao aumento do seu tamaño a medida que se afastan do Miño; unha situación, doutra banda, que resulta máis clara nas freguesías portuguesas. No caso do terceiro mapa (figura 13), que representa a densidade de poboación por parroquias, obsérvase unha clara tendencia á acumulación de poboación na beira do río.

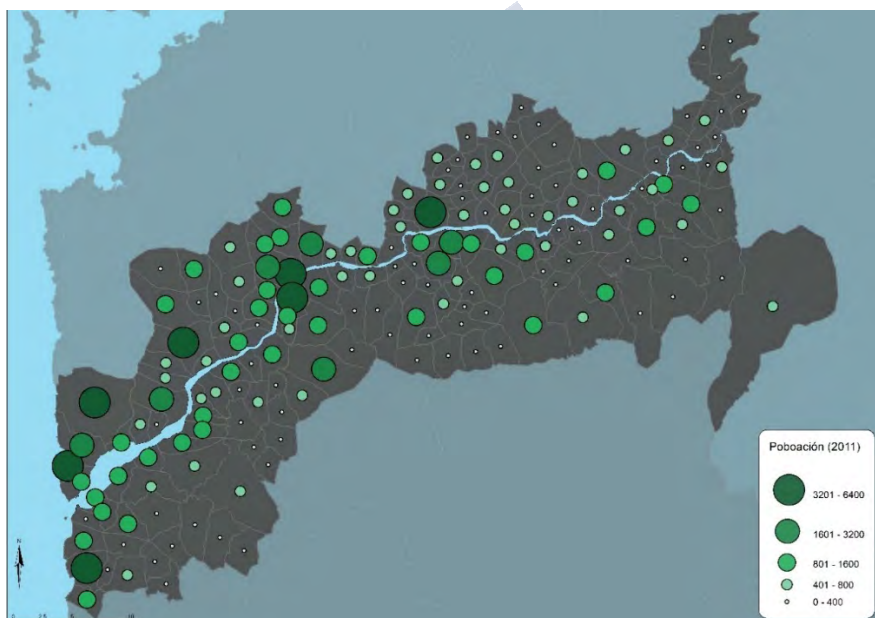

Figura 11: Poboación total por parroquias/freguesias do Miño transfronteirizo. Fonte: Elaboración propia a partir de datos do Instituto Galego de Estatística e o Instituto Nacional de Estatística de Portugal.

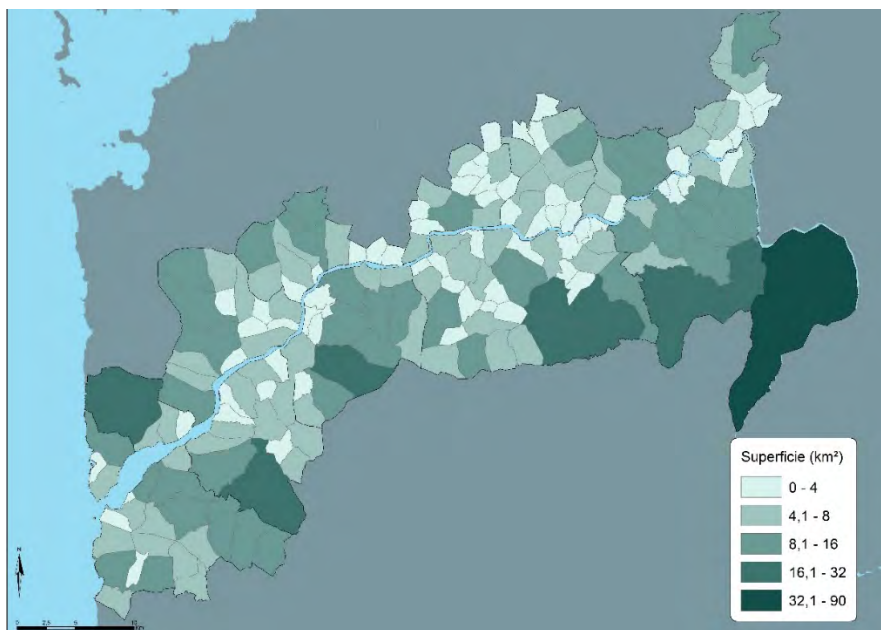

Figura 12: Superficie (km²) por parroquias/freguesias do Miño transfronteirizo. Fonte: Elaboración propia a partir de datos do Instituto Galego de Estatística e o Instituto Nacional de Estatística de Portugal.

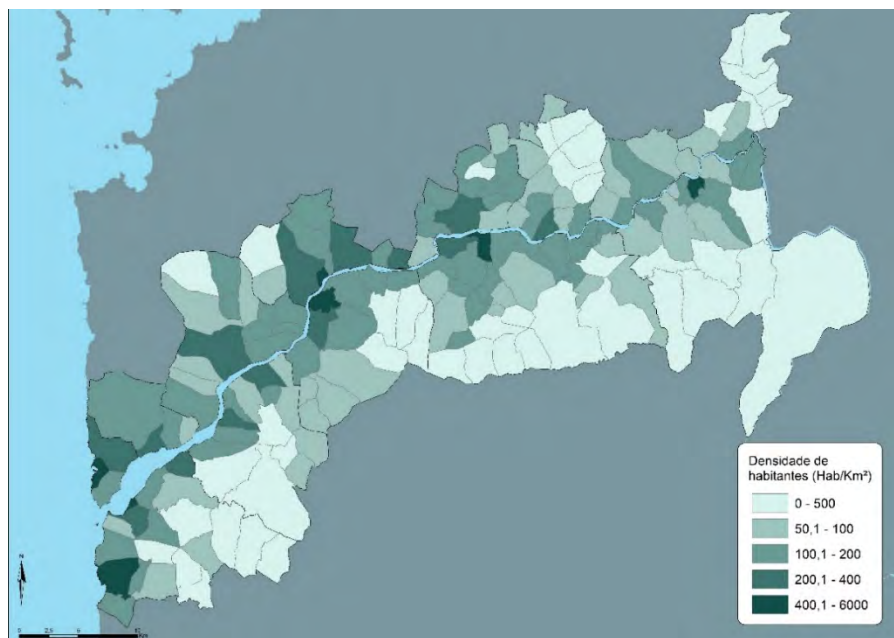

Figura 13: Densidade de poboación (hab./km²) por parroquias/freguesias do Miño transfronteirizo. Fonte: Elaboración propia a partir de datos do Instituto Galego de Estatística e o Instituto Nacional de Estatística de Portugal.

Esta tendencia espacial, máis clara nos mapas de calor (*heatmaps*) (figura 14, 15 e 16), é de moito interese para un estudo fronteirizo deste tipo xa que denota un asentamento claro da poboación ao redor do límite fronteirizo, tanto no caso portugués como no galego. Non está claro que ao longo da historia os asentamentos no Miño estivesen relacionados coa existencia da propia fronteira, entre outra razóns porque, como dicíamos, a fronteira do Miño é relativamente recente e en varias ocasións ambas beiras formaron parte dun mesmo poder administrativo. Resulta, quizais máis claro, o papel do río Miño como elemento xeográfico integrador, de relevancia no asentamento da poboación, ben sexa pola importancia comercial, maior potencialidade

agrícola, pola obtención de materias primas ou por outros motivos diversos. O que resulta evidente é que para ambos territorios fronteirizos o río Miño ten un rol fundamental nas súas vidas. Se analizamos con máis detalle as seguintes figuras (14, 15 e 16), obsérvase como co paso do tempo a beira do Miño vén a incrementar os seus efectivos de poboación, deixando as terras interiores máis despoboadas e, polo tanto, debuxando unha clara tendencia á aglomeración da poboación ao redor do río.

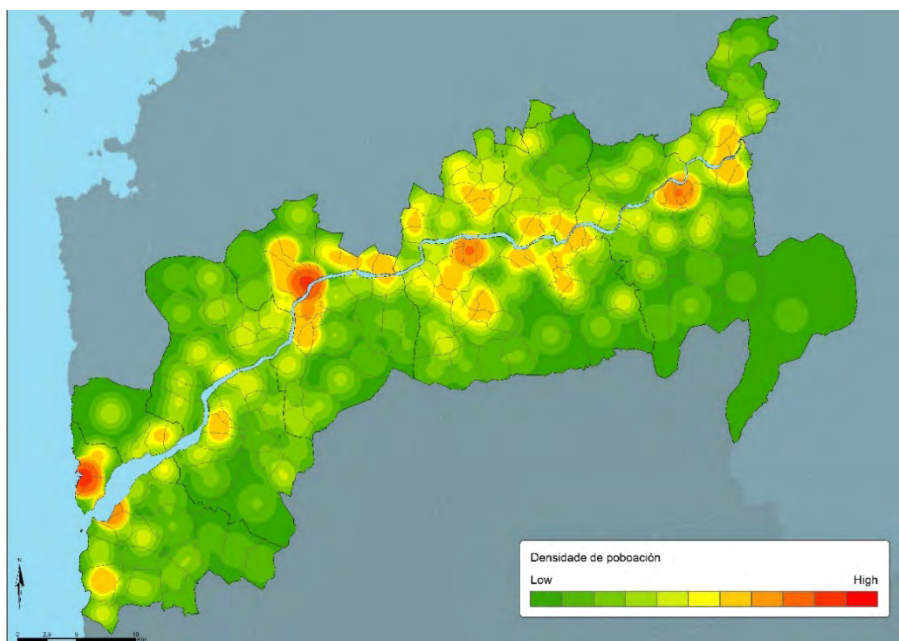

Figura 14: *Heatmap* (mapa de calor) a partir da densidade de poboación por parroquias/freguesias na rexión do Miño transfronteirizo para o ano do censo de 1970. Fonte: Elaboración propia a partir de datos do Instituto Galego de Estatística e o Instituto Nacional de Estatística de Portugal.

Doutra banda, comparando o mapa máis antigo (1970, figura 14) co mapa máis actual (2011, figura 16), apréciase con claridade

como a densidade de poboación aumenta non só nas proximidades do río, senón que tamén se incrementa considerablemente naquelas parroquias máis próximas ao océano (nomeadamente nos concellos de Tomiño e Vila Nova de Cerveira). Contrariamente, e coa mesma comparativa, as parroquias máis afastadas do río e tamén as máis afastadas do océano perden densidade co paso do tempo (obsérvase a redución das cores amarelas nas parroquias de concellos como Melgaço, Crecente, Arbo, Salvaterra ou Monção).

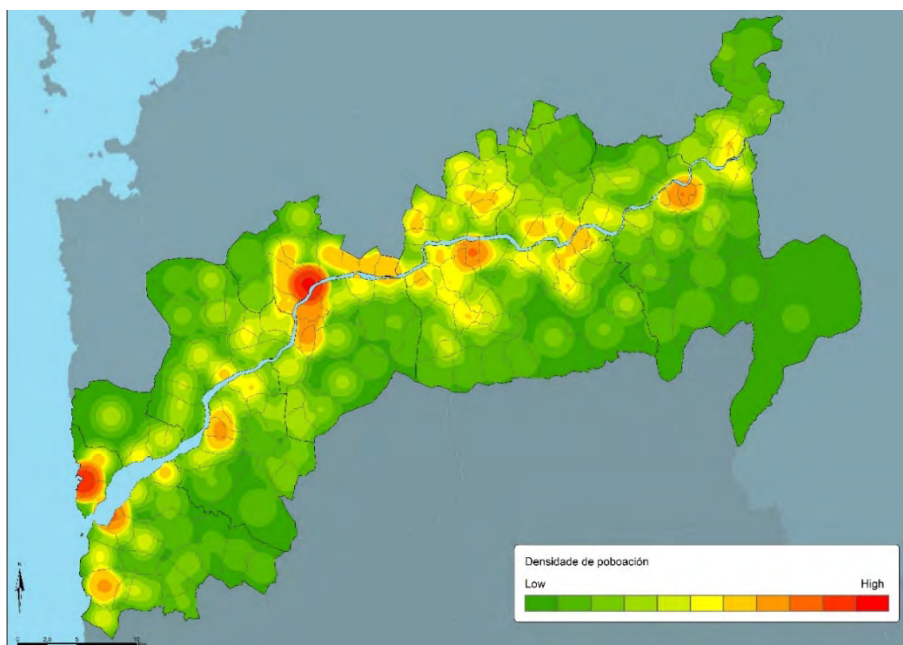

Figura 15: *Heatmap* (mapa de calor) a partir da densidade de poboación por parroquias/freguesias na rexión do Miño transfronteirizo para o ano do censo de 1991. Fonte: Elaboración propia a partir de datos do Instituto Galego de Estatística e o Instituto Nacional de Estatística de Portugal.

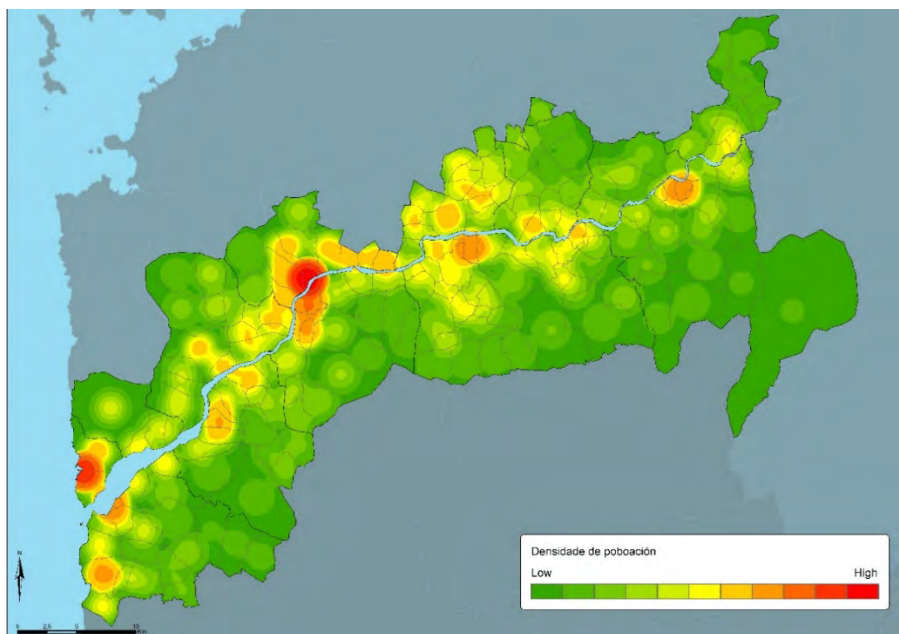

Figura 16: *Heatmap* (mapa de calor) a partir da densidade de poboación por parroquias/freguesias na rexión do Miño transfronteirizo para o ano do censo de 2011. Fonte: Elaboración propia a partir de datos do Instituto Galego de Estatística e o Instituto Nacional de Estatística de Portugal.

Porén, esta tendencia negativa ou positiva que ao longo do tempo observamos nas diferentes parroquias é moito máis fácil de apreciar no seguinte mapa (figura 17). Nel represéntase cunha diferenciación cromática o crecemento (cores verdes) ou decrecemento (cores vermellas) da poboación por parroquias nos últimos 40 anos. Así, pódese apreciar con maior claridade como a maiorías das parroquias que aumentaron a súa poboación están situadas próximas ao río e, tamén, aquelas máis próximas ao océano. Contrariamente, as parroquias dos concellos máis interiores presentan un maior decrecemento da poboación. O éxodo de poboación das parroquias máis afastadas do río cara aquelas máis próximas ao mesmo resulta moi

evidente no caso de concellos como Valença, Vila Nova de Cerveira ou Caminha.

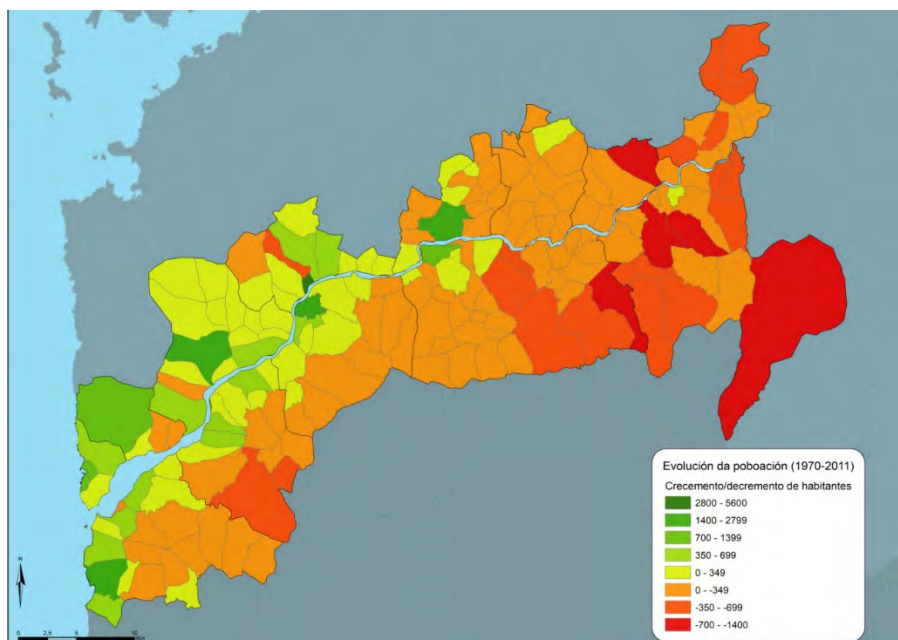

Figura 17: Evolución da poboación por parroquias/freguesias no Miño transfronteirizo (1970-2011). Fonte: Elaboración propia a partir de datos do Instituto Galego de Estatística e o Instituto Nacional de Estatística de Portugal.

4.2.1.2. Taxas de poboación

Alén dos datos xerais de poboación, pasamos agora a analizar as principais taxas e índices de poboación para a nosa área de estudo. Comezamos polas máis comúns que son a taxa bruta de natalidade e a taxa bruta de mortalidade, para as cales comparamos a evolución das

cifras do último censo (2011) coas do último ano dispoñible (2015). Tamén, para facilitar a comparativa, introducimos agora os valores acadados nestas taxas tanto na escala estatal como na escala rexional (táboa 8).

	Taxa de natalidade ‰		Taxa de mortalidade ‰	
	2011	2015	2011	2015
Portugal	9,2	8,3	9,7	10,5
-Região Norte	8,5	7,5	8,6	9,3
España	10,1	9	8,2	9,1
-Galiza	7,8	7,1	10,8	11,6

Táboa 8: Taxas de poboación no contexto estatal e rexional. Fonte: INE (Esp/Pt)

En liñas xerais as taxas de natalidade da maioría dos concellos da área de estudo sitúanse por debaixo da media, tanto nacional como rexional e en ambos períodos temporais (táboa 8 e 9). Como excepcións podemos nomear os casos de Tui e Tomiño por riba da media galega para o ano 2011 (8,9‰ e 8,1‰ respectivamente) e o de Salvaterra de Miño, aínda superior á media española, con 10 nados por cada mil habitantes (10,2‰). Para o ano 2015 só nos casos da Guarda e Tui a taxa de natalidade é superior á media galega (8,4‰ e 7,8‰ respectivamente); nos demais casos, tanto portugueses como galegos a cifra é inferior ás medias nacionais e rexionais.

Outra cuestión xeral a sinalar é a tendencia regresiva da natalidade en case todos os concellos, onde na maioría dos casos o descenso é de 1 punto con respecto ao ano 2011. Esta situación regresiva tamén é compartida polo conxunto dos dous estados e polas dúas rexións. Ben é certo que existen dúas excepcións cunha lixeira

tendencia positiva, como son o caso da Guarda (ascenso dun +1,2‰) e Melgaço (ascenso dun +0,6‰). Trátase de dúas casuísticas cun contexto distinto, xa que é un é un concello eminentemente costeiro e outro totalmente interior. Se esta dinámica negativa a comparamos coa da mortalidade podemos inferir que a tendencia poboacional na nosa área de estudo, *a priori*, antóllase decrecente.

Coa taxa de mortalidade acontece unha situación practicamente idéntica que na natalidade. A maioría dos concellos teñen unha mortalidade superior á media estatal e rexional para o período temporal estudado (táboas 8 e 9). Existen excepcións onde morren menos persoas que no resto da rexión, mais son todos casos de concellos galegos. No 2011 en Tomiño, Tui, Salvaterra e O Rosal (8,7‰, 9‰, 9,5‰ e 9,6‰ respectivamente) a mortalidade é menor que no resto da Galiza, con caso un punto por debaixo. No 2015 A Guarda, Tomiño e O Rosal (9,6‰, 9,8‰ e 10,1‰ respectivamente) teñen unha taxa de falecidos por debaixo da media galega.

A pesar de que a situación da mortalidade é peor na beira portuguesa, os máximos e os mínimos rexistrados son case todos casos de concellos galegos. No ano 2011 o máximo rexistrado é para Melgaço (16,2‰) seguido das Neves (15,1‰) e o mínimo é para Tomiño (8,7‰) seguido por Tui (9‰). No 2015 os máximos correspóndelle a Crecente (18,9‰) e a Melgaço (18,1‰) e os mínimos son para A Guarda (9,6‰) e Tomiño (9,8‰). Polo xeral a mortalidade presenta, practicamente na totalidade dos concellos, un aumento nas súas cifras no período temporal estudado, o cal supón posiblemente un aumento no número de mortes por ano na nosa área de estudo. Soamente existen dous casos nos que a mortalidade diminúe, son os casos da Guarda e Vila Nova de Cerveira. No primeiro caso, a mortalidade descende 2 puntos ao pasar

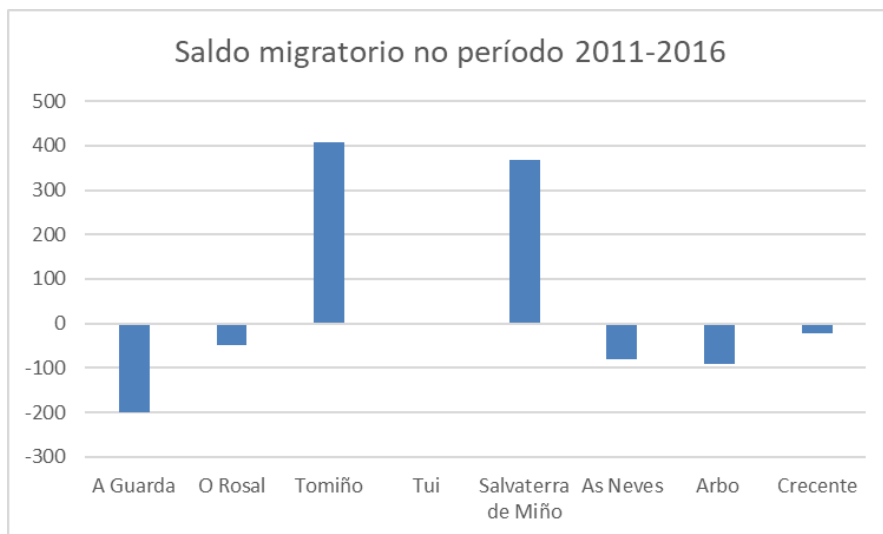
de 11,8 mortos por cada mil habitantes en 2011 a 9,6‰ en 2015. No caso de V.N. de Cerveira as cifras de mortalidade son elevadas mais no período estudado rexistrouse un descenso dun punto na mortalidade (de 13,3‰ en 2011 a 12,3‰ en 2015).

Comparando ambos indicadores pódese dicir que a tendencia da poboación na nosa área de estudo é regresiva, de xeito que a poboación diminúe cada ano. A pesar de non incidir con profundidade na análise das dúas rexións atlánticas, o decrecemento demográfico na nosa área de estudo é unha dinámica tamén compartida en toda a eurorrexión (táboa 8). O crecemento natural ou vexetativo é polo tanto negativo na nosa área de estudo, xa que a natalidade é inferior que a mortalidade. A perda de poboación corrobórase tamén se ollamos os saldos migratorios para a rexión transfronteiriza miñota.

Indicador / Concello	Taxa de natalidade		Taxa de mortalidade		Índice de envelhecimento		Porcentaxe pob. < 25 anos	Porcentaxe pob. > 65 anos
	Ano		Ano		Ano		Ano	Ano
	2011	2015	2011	2015	2011	2015	2011	2011
A Guarda	7,2	8,4	11,8	9,6	113,0	124,7	22,8	19,8
O Rosal	7,4	5,6	9,6	10,1	113,0	133,1	23,0	20,9
Tomíño	8,1	6,0	8,7	9,8	97,7	111,9	24,1	18,5
Tui	8,9	7,8	9,0	11,6	87,3	95,2	25,1	18,3
Salvaterra	10,2	6,8	9,5	12,3	117,2	117,1	21,0	20,1
As Neves	5,0	4,2	15,1	17,7	190,6	200,1	19,4	27,6
Arbo	4,8	4,1	13,8	14,9	273,1	290,2	15,8	30,6
Crecente	-	-	12,7	18,9	375,2	445,7	13,6	35,1
Caminha	7,5	5,9	12,9	13,3	198,5	214,2	22,9	24,0
V.N. Cerveira	6,1	5,4	13,3	12,3	181,6	185,3	23,1	23,8
Valença	7,0	6,8	13,7	12,9	178,1	196,3	23,2	23,0
Monção	5,7	5,2	14,8	15,3	269,1	289,4	19,7	28,8
Melgaço	4,5	5,1	16,2	18,1	419,6	425,8	17,1	37,2
Fonte: Instituto Nacional de Estatística (Esp/Pt).								
(-) Erros de sondaxe na estatística oficial								

Táboa 9: Principais taxas de poboación. Fonte: INE (Esp/Pt)

O saldo migratorio, que resulta de restar os inmigrantes menos o emigrantes, presenta para ambas beiras do Miño unha tendencia negativa. Para o caso galego obsérvase un balance migratorio negativo nos últimos 5 anos (gráfica 2). Esta situación é apreciable se ollamos como en xeral a maioría dos concellos presentan cifras negativas por debaixo de cero, é dicir, vaise máis poboación da que reciben.

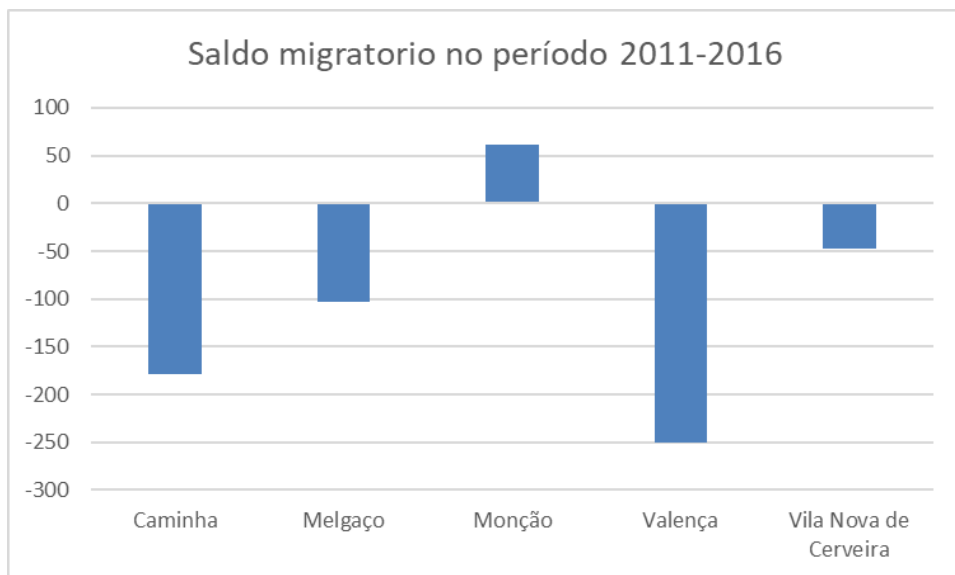

Gráfica 2: Saldo migratorio nos concellos galegos do val do Miño transfronteirizo (período 2011-2016). Fonte: elaboración propia a partir de datos do IGE.

Se entramos en detalle, apréciase que non todos os concellos presentaban valores negativos, senón que incluso algún concello amosa un balance positivo. Como mostra disto, neste período de rexistro só existen dous concellos dos oito totais que presenten unha situación positiva: Salvaterra de Miño e Tomiño. Con todo, o balance xeral dos concellos galegos para a nosa área de estudo é, como dicíamos, negativo, polo que a perda de poboación no que se refire ao movemento migratorio é tamén unha evidencia: sae máis xente da que chega ao país.

No caso de Portugal a situación é moi semellante. Polo xeral todos os concellos portugueses presentan un saldo migratorio negativo, é dicir, paulatinamente sae máis xente da que reciben (gráfica 3). Como caso excepcional cabe sinalar a Monção, xa que é o único concello cun saldo migratorio positivo. O resto de concellos presentan valores por

debaixo de cero, polo que a perda de habitantes é algo tamén evidente a través da análise deste indicador.

Gráfica 3: Saldo migratorio nos concellos portugueses do val do Miño transfronteirizo (período 2011-2016). Fonte: Elaboración propia a partir de datos do INE.

Daquela e, tras analizar as principais taxas e indicadores demográficos, a perda de poboación na nosa área de estudo é unha evidencia clara. En demografía -como se sabe- o chamado “crecemento real da poboación” é aquel indicador que resulta de restarlle ao crecemento vexetativo (natalidade – mortalidade) o saldo migratorio (inmigrantes – emigrantes). Ollabamos previamente que o crecemento vexetativo ou natural era negativo na nosa área de estudo, é dicir, que morre máis poboación da que nace. O mesmo pasa co saldo migratorio, emigran máis habitantes dos que chegan. Ante esta situación, o

crecemento real da poboación resulta negativo e a perda de poboación é unha evidencia constatada na nosa área de estudo. Ademais, esta realidade presente debuxa, *a priori*, unha tendencia negativa de cara ao futuro, polo que esta situación non parece ser reversible a curto prazo.

En paralelo, cando existe un descenso da poboación nos réximes demográficos modernos automaticamente se lle atribúe un proceso de avellentamento, é dicir, que o estrato de persoas maiores ten proporcionalmente máis peso que o da mocidade. A seguir, imos analizar esta cuestión para rematar coa análise das taxas de poboación. Para isto tomamos como referencia dous indicadores: o índice de avellentamento⁴ e as porcentaxes de poboación nos seus estratos extremos (menos de 25 anos e máis de 65 anos).

Dende un punto de vista xeral para ambos períodos estudados (2011 e 2015), o índice de avellentamento supera o valor 100 para case a totalidade dos concellos (táboa 9). Isto quere dicir que o proceso de avellentamento está a ser unha realidade na rexión do Miño transfronteirizo dende o último lustro. Soamente existen dúas excepcións que nalgún momento dos anos observados presentaron valores positivos, é dicir por debaixo de 100: son os caos de Tui e Tomiño que analizaremos a seguir con maior precisión. Os valores mínimos acadados en toda a nosa área de estudo son precisamente estes dous concellos galegos. Tui presentaba no 2011 un 87,3% e no 2015 un

⁴ Índice de avellentamento: neste caso tomamos como referencia a definición metodolóxica que achega a propia institución que publica os datos, é dicir, o Instituto Nacional de Estatística. Segundo o INE, o índice de avellentamento é o número de persoas maiores de 65 anos por cada 100 persoas menores de 15 anos. A fórmula de cálculo sería: $(\text{persoas con 65 anos ou máis} / \text{persoas menores de 15 anos}) * 100$. Se o valor acadado é máis alto que 100 significa que hai máis xente maior que nova, non habería relevo xeracional e, polo tanto, o proceso de avellentamento sería unha evidencia en maior ou menor medida. Por exemplo, se obtemos un valor de 150%, quere dicir que hai 150 maiores por cada 100 novos. Se o valor é por debaixo de cen sería o contrario.

95,2% de índice de avellentamento. Neste caso, a realidade indícanos que en Tui hai máis xente nova que vella neses dous anos; porén, a tendencia evolutiva é negativa, polo tanto dedúcese que a realidade de Tui camiña cara ao avellentamento paulatino da súa poboación. No caso de Tomiño a estatística mostra con maior claridade ese proceso que se intúen en Tui. No 2011 Tomiño presenta un 97,7% e no 2015 un 111,9% de índice de avellentamento. Apréciase como Tomiño pasa de ter unha poboación con máis novos ca vellos no 2011 a ter unha poboación avellentada no 2015 onde as cifras amosan que hai 112 maiores por cada 100 novos.

Esta tendencia negativa demostra o proceso de avellentamento en toda a área do Miño transfronteirizo, de feito, non existe ningún concello que estatisticamente amose unha inversión significativa desta dinámica. Es todos os casos a negativa situación en 2011 con respecto a este indicador empeora no 2015. Na maioría dos casos, tanto galegos coma portugueses, as cifras sitúanse entre o 100 e o 200% nos dous anos estudados. Existen catro casos de concellos (dous galegos e dous portugueses) nos que as cifras superan con creces os 200 maiores por cada 100 novos, tendo ademais estes concellos a característica de ser os máis interiores e os máis afastados do eixo urbano atlántico Galiza-Norte de Portugal. Arbo, Crecente, Monção e Melgaço presentan un preocupante proceso de avellentamento. Arbo pasa de 273,1% no 2011 a 290,2% no 2015. Crecente presenta neste anos estudados un incremento de case o 70%, ao pasar dun 375,2% no 2011 a 445,7% no 2015, e resulta o concello no que máis se acentúa este proceso en toda a área de estudo. Na beira portuguesa Monção pasa dun 269,1% no 2011 ao 289,4% no 2015, mentres que Melgaço presenta o valor medio máis alto de toda a rexión, 419,6% no 2011 e 425,8% no 2015, só superado por Crecente no 2015.

En último lugar, observamos as porcentaxes de poboación nos seus estratos extremos (menos de 25 anos e máis de 65 anos) en base aos datos do último censo realizado no 2011 (táboa 9). Neste caso, o estrato mínimo dos menores de 25 anos non se corresponde co estrato empregado no cálculo do índice de avellentamento (menores de 15 anos) polo que a contraposición directa destes dous indicadores non é estritamente rigorosa. O proceso de avellentamento resulta unha evidencia que xa constatamos. O que realmente describe a análise destes estratos e que resulta de interese é a diferenciación espacial interior-costa que xa intuíamos con anterioridade en canto ao decrecemento e avellentamento da poboación. Nesta contraposición de estratos esa diferenciación espacial apréciase con maior claridade e, doutra banda, ao incrementar o estrato mínimo de poboación nova analizada conséguese achegar o maior ou menor grao de incidencia do proceso de avellentamento.

Os concellos máis próximos á costa presentan polo xeral unha maior porcentaxe de poboación menor de 25 anos con respecto aos maiores de 65 anos. Nestes concellos o índice de avellentamento dicíamos que é negativo mais, se ampliamos o estrato de poboación nova até o 25 anos, o proceso de avellentamento xa non é tan acentuado. O contrario pasa nos concellos máis interiores, que neste caso tamén concordan con aqueles que presentaban un índice de avellentamento por riba do 200%. Aos catro concellos citados anteriormente hai que engadir As Neves, que presentaba valores moi próximos ao 200%. Nestes cinco casos a porcentaxe de maiores de 65 anos supera de xeito significativo aos menores de 25 anos, polo que a presenza dunha poboación máis avellentada é máis evidente conforme nos aproximamos ao interior da nosa área de estudo.

Para concluír este breve apartado sobre os principais indicadores e taxas de poboación, cabe lembrar as tres dinámicas observadas a raíz desta análise. En primeiro lugar, a perda de poboación, xa que nacen menos dos que morren, e emigran máis dos que chegan. En segunda instancia, o avellentamento da poboación, dado que hai polo xeral maior presenza de persoas maiores que de novos e, ademais, a tendencia indica que esta situación empeora co paso dos anos. Por último, a diferenciación interior-costa, posto que, a pesar de non tratarse dunha rexión eminentemente rural, si observamos que tanto a perda, coma o avellentamento da poboación, acentúanse a medida que ascendemos polo río Miño cara o interior desta rexión de estudo.

4.2.1.3. Indicadores socioeconómicos

A continuación observamos os principais indicadores que relacionan á poboación coas diferentes actividades económicas, dende aqueles de carácter xeral, como a poboación activa e a taxa de paro, ata os máis específicos, como a distribución da ocupación laboral por sectores. Antes de comezar débese apuntar a dificultade de facer unha análise evolutiva temporal neste apartado, xa que a situación socioeconómica a escala municipal contabilízase oficialmente no momento da elaboración do censo, neste caso, o último censo data do ano 2011. Resulta, polo tanto, imposible recoller datos oficiais sobre a ocupación por sectores a partir do ano 2011, un problema que afecta tanto á beira portuguesa como á galega na nosa área de estudo. Deste xeito, partimos da base de que a situación que aquí analizamos correspóndese co contexto socioeconómico do 2011, probablemente algo diferente ao actual, mais en calquera caso posibilitáanos caracterizar entre outras cousas a importancia que teñen os diferentes sectores económicos no Miño transfronteirizo. Por último, cabe sinalar que os

datos recollidos neste apartado proceden da Enquisa de Poboación Activa (EPA), tanto no caso galego como no portugués. Os resultados obtidos pola EPA son máis completos e precisos debido, entre outras razóns, a un método de sondaxe en conformidade coa normativa e estándares europeos. Contrariamente, os datos recollidos polo servizo público de emprego teñen como principal debilidade contabilizar soamente as persoas inscritas nese servizo.

En primeiro lugar, analizamos a situación da poboación activa e a poboación inactiva (táboa 10). En liñas xerais, os valores de poboación activa na área de estudo son bastante elevados en comparación coas respectivas medias estatais e rexionais. De media, entre un 60% e un 70% da poboación en idade de traballar no Miño transfronteirizo están empregados ou están na procura de traballo. As cifras apañadas no ano 2011 son superiores na beira galega, xa que mentres que en Portugal o valor mínimo é de 57,49% (Melgaço) e o máximo 68,88% (Vila Nova de Cerveira), na Galiza o mínimo sitúase no 63,64% (Crecente) e o máximo no 82,32% (Tui). Os valores máximos acadados nos concellos portugueses son unicamente equiparables aos valores mínimos no caso dos galegos e, en ningún caso, superan a cifra do 70% de poboación activa. No caso dos galegos, catro concellos superan a cifra do 70%: Tomiño (74,42%), A Guarda (75,24%), Salvaterra (77,04%) e Tui (82,32%), concellos que teñen en común ser os máis poboados da beira galega (sobre 10.000 habitantes ou máis).

Indicador / Concello	Pob. ocupada	Pob. activa		Pob. inactiva		Pob. en idade de traballar	Taxa de paro	Taxa de actividade	Taxa de ocupación
	Ano	Ano 2011		Ano 2011		Ano	Ano	Ano	Ano
	2011	valor abs.	%	valor abs.	%	2011	2011	2011	2011
A Guarda	3819	5355	75,24	1762	24,76	7117	28,68	75,24	53,66
O Rosal	2188	3025	69,14	1350	30,86	4375	27,67	69,14	50,01
Tomíño	4944	6882	74,42	2365	25,58	9247	28,16	74,42	53,47
Tui	6308	9433	82,32	2026	17,68	11459	33,13	82,32	55,05
Salvaterra	3379	4958	77,04	1478	22,96	6436	31,85	77,04	52,50
As Neves	1045	1803	67,25	878	32,75	2681	42,04	67,25	38,98
Arbo	901	1213	63,47	698	36,53	1911	25,72	63,47	47,15
Crecente	492	889	63,64	508	36,36	1397	44,66	63,64	35,22
Caminha	4304	7028	65,46	3709	34,54	10737	13,12	65,46	40,09
V.N. Cerveira	3795	4090	68,88	1848	31,12	5938	9,74	68,88	63,91
Valença	4730	5957	65,79	3098	34,21	9055	12,39	65,79	52,24
Moução	4175	7065	60,44	4625	39,56	11690	9,84	60,44	35,71
Melgaço	1261	2821	57,49	2086	42,51	4907	9,75	57,49	25,70

Fonte: Instituto Nacional de Estatística (Esp/Pt).

Táboa 10: Principais indicadores socioeconómicos⁵. Fonte INE
(Esp/Pt)

Contrariamente, as cifras de poboación inactiva son máis elevadas na beira portuguesa no ano estudado, xa que en todos os concellos estudados máis do 30% da poboación en idade de traballar non pode, non participa na procura de traballo ou realiza traballos non declarados. No caso galego só tres concellos superan o 30% de poboación inactiva (os máis interiores: As Neves, Arbo e Crecente), mentres que o resto se sitúa por debaixo desa cifra. *A priori*, observando as cifras de poboación activa e inactiva semella que o panorama galego é máis favorable que o do veciño. Porén, o feito de que exista máis poboación mobilizada na procura de traballo non quere dicir que

⁵ Os indicadores “poboación ocupada” e “poboación en idade de traballar” non son examinados individualmente, senón que serven como pezas fundamentais para o cálculo das taxas de actividade e ocupación.

efectivamente esas persoas teñan traballo e, por iso, a análise que realizamos a continuación sobre as principais taxas socioeconómicas amosa unha situación ben diferente. O estudo da taxa de paro, da taxa de actividade e da taxa de ocupación permítenos obter unha visión máis precisa da empregabilidade na nosa área de estudo ou, dito doutro xeito, a facilidade para obter traballo nunha beira do Miño ou na outra. A seguir, tamén facemos unha comparativa co contexto estatal e rexional e así podemos determinar en que situación se atopa esta rexión transfronteiriza.

A taxa de paro (táboa 10) amosa unha situación ben diferenciada entre ambas beiras do Miño. Mentres que en Portugal o paro sitúase en todos os concellos por debaixo do 15%, na Galiza as cifras son en todos os casos superiores ao 25%. Se observamos en detalle as cifras, no caso portugués hai unha diferenciación clara entre Vila Nova de Cerveira, Monção ou Melgaço que presentan cifras en torno ao 9,5% e os casos de Caminha e Valença que se sitúan dous puntos por riba (13,12% e 12,39% respectivamente). Cabe sinalar que aínda na peor das situacións de paro (Caminha e Valença) no 2011 as cifras son mellores que as acadadas en toda a Região Norte e no conxunto de Portugal (ollar a táboa 5). No caso da Galiza a diferenza entre concellos é máis ampla: as cifras oscilan dende os valores mínimos de Arbo, O Rosal, Tomiño e A Guarda (25,72%, 27,67%, 28,16% e 28,68%, respectivamente) aos valores máximos de Crecente e As Neves (44,66% e 42,04%, respectivamente) cunha variación de case 20 puntos. Na comparativa co conxunto rexional e nacional os concellos raianos da Galiza presentan unha situación bastante peor, xa que no 2011 a taxa de paro galega é de 17,26% mentres que a española é de 21,39%.

As cifras de paro analizadas amosan dúas situacións ben claras. Dunha banda, existe unha fonda diferenciación entre as dúas beiras do Miño. O paro rexistrado na beira galega é sumamente superior ao rexistrado na outra beira do Miño. Ademais, na comparativa co total rexional e nacional os concellos portugueses saen ben parados, posto que amosan cifras inferiores, ao contrario que no caso dos galegos, que rexistran cifras notablemente superiores aos datos estatais (táboa 11). Doutra banda, obsérvase con facilidade que a empregabilidade é máis efectiva no caso luso que no galaico. Dicíamos que polo xeral nos concellos galegos existía unha maior porcentaxe de poboación na procura activa de traballo, mais a taxa de paro demostra que resulta máis doado atopar traballo na beira portuguesa. É certo que no caso portugués hai máis poboación inactiva, mais é igualmente verdade que os portugueses que están oficialmente inscritos na procura de emprego teñen máis opcións de conseguilo.

Para afondar máis na situación sociolaboral do Miño transfronteirizo observamos agora a taxa de actividade⁶ e a taxa de ocupación⁷ (táboa 10). Hai que traballar con precaución coa taxa de ocupación e non caer na fácil comparativa da situación que amosa esta taxa con respecto á que amosa a análise da taxa de paro. Débese ter en conta que nesta taxa existe un elemento fundamental que non se emprega para o cálculo da taxa de paro: é a poboación en idade de traballar. No cálculo da taxa de paro empréganse como elementos da

⁶ Taxa de actividade: resulta do cociente entre a poboación activa e o total da poboación en idade de traballar. O resultado multiplícase por 100 para expresalo en porcentaxe. Por exemplo, se obtemos un resultado do 53% quere dicir que de cada 100 persoas en idade de traballar hai 53 que teñen emprego ou están na procura activa do mesmo.

⁷ Taxa de ocupación (ou taxa de emprego): resulta do cociente entre o número de ocupados e o total da poboación en idade de traballar. O resultado multiplícase por 100 para expresalo en porcentaxe. Por exemplo, se obtemos un resultado do 53% quere dicir que de cada 100 persoas en idade de traballar hai 53 que teñen emprego por conta propia ou allea.

división o número de desempregados e a poboación activa, mais en ningún caso o número total de persoas en idade de traballar polo que a poboación inactiva non é considerada desempregada. Semella obvio, mais é importante considerar no momento de interpretar os resultados que o valor acadado na taxa de ocupación está a referirse ao total das persoas en idade de traballar, indistintamente da poboación activa e pasiva. Deste xeito, a taxa de ocupación debuxa un escenario máis preciso da poboación en idade laboral, o que nos permite observar a maior ou menor incidencia que teñen a porcentaxe de poboación activa e a taxa de paro sobre o conxunto deste estrato da poboación.

	Taxa de paro		Taxa de actividade		Taxa de ocupación	
	2011	2017	2011	2017	2011	2017
España	21,39	17,22	60,33	58,83	39,8	40,78
Galiza	17,26	15,66	54,77	53,3	45,3	44,95
Portugal	12,68	8,9	60,5	59	52,8	53,7
Região Norte	13,05	9,8	61,4	59,2	53,4	53,4

Táboa 11: Indicadores socioeconómicos no contexto nacional e rexional.

Fonte INE (Esp/Pt)

En primeiro lugar, a taxa de actividade incide no peso que ten a poboación activa en comparación co estrato de persoas en idade de traballar, é dicir, cantas persoas teñen emprego ou están na procura del con respecto ao total dese estrato da poboación. A situación que describe a taxa de actividade é idéntica, lóxicamente, que a da poboación activa, polo tanto neste caso imos deixar de lado a distribución espacial interna para centrarnos na comparativa co contexto rexional e nacional. Como dato medio a taxa de actividade para toda a rexión transfronteiriza do Miño dicíamos que estaba entre

un 60% e un 70%, en concreto é o 68,51%, é dicir, que de cada 100 persoas 68 están empregadas ou na procura de emprego. Esta cifra de 2011 sitúase por riba da media tanto para o conxunto eurorrexional (54,77% para Galiza e 61,4% para a Região Norte) como para as medias nacionais (60,33% para España e 60,5% para Portugal). Concellos como A Guarda, Salvaterra, Tomiño e Tui teñen as maiores porcentaxes de poboación empregada ou demandantes de emprego de toda a rexión, moi por riba das medias rexionais e nacionais. Resulta salientable o caso de Tui que chega ao 82,32% de taxa de actividade⁸.

No referente á taxa de ocupación (táboa 10), a variación entre os máximos e os mínimos é bastante ampla, especialmente no caso portugués, onde existe unha variación de case 30 puntos entre o mínimo de Melgaço (25,70%) e o máximo de Vila Nova de Cerveira (63,91%). No caso galego a variación é de aproximadamente 20 puntos entre o mínimo de Crecente (35,22%) e o máximo de Tui (55,05%). Na comparativa co contexto rexional e nacional (táboa 11) a situación que amosa a taxa de ocupación é completamente contraria á amosada pola taxa de paro. Neste caso, os concellos galegos sitúanse -na súa maioría, en concreto o 75% dos concellos- por riba das medias estatais e rexionais, mentres que no caso portugués só dous casos (o 40% dos concellos) se sitúan por riba do seu contexto territorial para o 2011.

⁸ Chama a atención a enorme cantidade de poboación activa en Tui tendo en conta que tanto a taxa de paro como a taxa de ocupación non amosan unha situación de empregabilidade doada para os seus habitantes. Non sabemos en que medida o feito de que a oficina de emprego comarcal estea situada en Tui afecta directamente á cantidade de persoas inscritas como demandantes de emprego. No caso portugués, tamén existe un único centro de emprego para a totalidade dos concellos analizados situado en Valença do Minho, mais o panorama que debuxan as cifras non é similar ao de Tui. Isto descarta que, polo menos no caso portugués, a proximidade coa oficina de emprego sexa unha causa directa das cifras de poboación activa. En Portugal, como xa mencionamos, as cifras de poboación activa son máis baixas.

Se precisamos as cifras por concello obsérvase unha lixeira tendencia á redución da ocupación a medida que nos afastamos da costa. No caso galego é máis evidente, xa que cinco concellos superan o 50% de ocupación para o 2011; son por orde descendente: Tui, A Guarda, Tomiño, Salvaterra e O Rosal (55,05%, 53,66%, 53,47%, 52,50% e 50,01%, respectivamente). Doutra banda, os concellos máis interiores presentan cifras inferiores ao 50%; son por orde descendente: Arbo, As Neves e Crecente (47,15%, 38,98% e 35,22%, respectivamente). A situación da ocupación nas Neves e Crecente é incluso inferior á media para Galiza e para o conxunto de España. Cabe resaltar na beira galega o caso das Neves, xa que se observamos en conxunto as tres taxas analizadas a situación derivada é bastante negativa. As Neves ten a segunda taxa de paro máis alta de toda a área de estudo; posúe tamén unha das taxas de actividade máis baixas en comparación cos seus homólogos galegos e, ademais, unha das taxas de ocupación máis baixas de todo o Miño transfronteirizo. Isto evidencia unha situación de empregabilidade bastante complicada. Un 67,25% das persoas en idade de traballar está empregada ou oficialmente na procura de traballo, mais case a metade desas persoas está en situación de paro. Ademais, de cada 100 persoas en idade de traballar soamente 38 estarían empregadas, polo que realmente As Neves ten un dos peores panoramas laborais de toda a área de estudo.

Na beira lusa do Miño a diferenciación interior-costa é tamén unha realidade aínda que máis matizable. Vila Nova de Cerveira (63,91%, máxima ocupación para a rexión do Miño transfronteirizo) e Valença (52,24%) son os dous concellos que presentan cifras moi similares ou incluso por riba das medias rexionais e estatais. Caminha (40,09%), o único concello costeiro da beira lusa, presenta unha ocupación por debaixo da media para a Região Norte e para o conxunto

de Portugal, mais é unha situación moito máis favorable que os concellos máis interiores desta beira do Miño. Monção (35,71%) e Melgaço (25,70%) presentan unha cifras notablemente inferiores con respecto ao seu contexto nacional e rexional e incluso en comparación cos outros concellos da área de estudo. Cabe recordar que estes dous concellos acadaban as cifras de paro máis baixas de toda a rexión transfronteiriza do Miño, mais a ocupación amosa que só 35 e 25 persoas (respectivamente) de cada 100 en idade de traballar están realmente empregadas. Deste xeito, os concellos que amosaban unha boas cifras de paro son en realidade os que teñen unha situación de empregabilidade máis precaria.

Destacamos na beira portuguesa dous casos, un positivo e outro negativo. Segundo as cifras analizadas Vila Nova de Cerveira ten a situación laboral máis favorable de toda a área de estudo. Posúe un 68,88% de taxa de actividade, a máis alta dos concellos portugueses, moi por riba das medias rexionais e estatais ibéricas; sitúase na media dos concellos galegos para esta taxa -algo salientable xa que varios concellos galegos superan o 70% de taxa de actividade-. Ademais, dese 68,88% de poboación activa, só un 9,74% está en situación de paro -o paro máis baixo da área estudo-, polo que os cerveirenses inscritos no servizo público de emprego teñen moitas garantías de éxito na procura de traballo. A maiores, posúe tamén a taxa de ocupación máis alta de toda a área de estudo, 63 persoas de cada 100 en idade de traballar están empregadas. É sen dúbida o concello co nivel de empregabilidade máis elevado.

Contrariamente, Melgaço ten, xunto coas Neves, a peor das situacións laborais de toda a área de estudo. Presenta unha das taxas de paro máis baixas de todo o Miño transfronteirizo (9,75%), mais a súa

taxa de actividade é tamén a máis baixa (57,49%). Isto dinos, dunha banda, algo positivo, xa que a maioría das persoas inscritas no servizo público de emprego atopan traballo, mais tamén algo negativo, posto que só a metade das persoas en idade de traballar están oficialmente empregadas ou na procura do mesmo. A taxa de paro neste concello non reflicte a realidade da empregabilidade, xa que se observamos a taxa de ocupación (25,70%, a máis baixa de toda a rexión de estudo), soamente 25 persoas de cada 100 en idade de traballar están en realidade empregadas. Deste xeito, as cifras reafirman a precaria situación laboral que intuíamos para Melgaço e As Neves.

Por último, e para rematar co exame da situación socioeconómica do Miño transfronteirizo observamos a continuación a distribución do emprego polos diferentes sectores económicos. Deste xeito, analizamos a porcentaxe de ocupación laboral por sectores co fin de determinar cal é o que xera máis emprego, así como para achegar coincidencias ou diferenzas na comparativa dos sectores produtivos en ambas beiras do Miño. En primeiro lugar analizamos o que se considera, na clásica división por sectores económicos, o sector primario, o que abrangue a actividade agraria e pesqueira. Obsérvase a simple vista que as cifras deste sector son as máis baixas de toda a rexión de estudo en conxunto, mais tamén a máis baixas en cada unha das beira do río (táboa 12).

Indicador / Concello	Ocupación sec. agrario e pesca	Ocupación sec. industrial	Ocupados sec. construción	Ocupados sec. Servizos
	Ano	Ano	Ano	Ano
	2011	2011	2011	2011
A Guarda	16,03	21,00	9,03	53,94
O Rosal	7,95	22,30	15,77	53,93
Tomíño	7,97	29,89	12,82	49,31
Tui	1,25	21,32	12,37	65,06
Salvaterra	3,79	27,35	16,13	52,77
As Neves	-	20,48	-	65,93
Arbo	-	21,86	-	50,94
Crecente	-	-	-	52,64
Caminha	5,05	12,82	12,10	70,03
V.N. Cerveira	2,80	27,62	11,24	58,33
Valença	3,38	23,92	8,00	64,70
Monção	5,79	17,73	13,92	62,57
Melgaço	9,85	9,01	13,70	67,44
Fonte: Instituto Nacional de Estatística (Esp/Pt).				
(-) Erros de sondaxe na estatística oficial				

Táboa 12: Porcentaxes de ocupación por sectores produtivos. Fonte:
INE (Esp/Pt)

As cifras para este sector son polo xeral inferiores ao 10% salvo no caso da Guarda (16,03%), onde existe unha clara importancia do sector pesqueiro con respecto aos demais concellos. Deducimos para o caso da Guarda que esa cifra se corresponde coa actividade pesqueira por varias razóns mais, fundamentalmente, pola súa tradición pesqueira e pola reducida actividade agraria -como apuntaremos posteriormente-, imposibilitada, en parte, pola súa escasa superficie de territorio. Na beira portuguesa destaca o caso de Melgaço cun 9,85% de ocupación no sector primario, onde na súa maioría está relacionada con actividades

agrarias. Cabe nomear tamén o caso de Caminha en comparación co da Guarda, xa que se trata dos dous únicos concellos en contacto co Océano Atlántico. No caso galego xa apuntabamos a singularidade das cifras de ocupación na pesca; mais contrariamente, en Caminha a ocupación no sector primario é bastante inferior (5,05%), porque resulta un concello cunha ocupación orientada ao sector servizos e, polo tanto, cunha ocupación máis alta neste sector.

En segundo lugar, o sector industrial ten unha ocupación maior que o sector primario e, de feito, é o segundo sector que maior ocupación rexistra. Para o conxunto da área de estudo a media de ocupación neste sector sitúase ao redor do 20%, con maior importancia na beira galega que na portuguesa. Na Galiza todos os concellos superan o 20% de ocupación, tendo o seu máximo en Tomiño (29,89%), mentres que en Portugal só dous concellos superan esta cifra: Vila Nova de Cerveira (27,62%) e Valença (23,92%). O caso de Melgaço é de resaltar, xa que a ocupación neste sector (9,01%) é incluso inferior á do sector primario (9,85%), e resulta, xunto coa Guarda, o único concello no que o sector primario non é o que menos ocupación rexistra.

As cifras no sector da construción en 2011 non son excesivamente altas, de feito, é o segundo peor sector en canto á ocupación, a pesar de que foi un dos sectores máis importantes da Península Ibérica a comezos do século XXI. É probable que estas cifras de 2011 xa reflictan uns primeiros efectos negativos da crise que afectaba esencialmente a este sector. As cifras na nosa área de estudo sitúanse polo xeral por debaixo do 15%, salvo no caso de Salvaterra (16,13%), con números próximos aos acadados no sector primario. Tamén neste sector as cifras son algo maiores na beira galega que na portuguesa. Os valores máis baixos son os de Valença (8%) e A Guarda

(9,03%), semellantes ás cifras acadadas no sector primario (inferiores ao 10%). O caso da Guarda é de resaltar pola baixa ocupación con respecto aos outros sectores, diciamos que xunto con Melgaço, era o único concello no que o sector primario non é o que menor ocupación rexistra. Neste caso a menor ocupación deste concello está neste sector, case un 10% menos que o sector primario (segundo que menos ocupación rexistra neste concello).

O último sector é o sector servizos ou terciario, onde se agrupa todo tipo de actividades comerciais, turismo, hostalería, e oficinas. É o sector que maior ocupación rexistra na nosa área de estudo, algo que era, en parte, previsible, xa que tanto Portugal como España son un dos maiores destinos turísticos de Europa. Na maioría dos casos a ocupación supera o 50%, incluso o 60% e mesmo o 70% nun caso. É evidente que máis da metade da poboación raiana do Miño está empregada no sector terciario e polo tanto é fácil deducir que estamos ante o principal sector produtivo da rexión transfronteiriza miñota. Polo xeral, as cifras acadadas son maiores na beira portuguesa que na galega, e superan na maioría dos casos o 60%. Na Galiza practicamente a totalidade dos concellos rexistran unha ocupación neste sector por debaixo do 55%, agás dúas excepcións situadas en torno ao 65% de ocupación (Tui, 65,06% e As Neves, 65,93%). En Portugal todos os concellos rexistran cifras por riba do 60%, agás Vila Nova de Cerveira cun 58,33%. O máximo acadado na beira portuguesa, e tamén o máximo para todo o Miño transfronteirizo, é o caso de Caminha cun 70,03% de ocupados no sector terciario.

Queda claro, polo tanto, que a maioría da poboación ocupada na raia do Miño está empregada no sector terciario, seguido moi de lonxe polo sector secundario. Pode resultar fácil deducir, *a priori*, que

o sector máis produtivo ou o que máis caracteriza á nosa área de estudo é o sector dos servizos, principalmente o turismo. En canto as cifras de ocupación analizadas semella obvia unha clara orientación ao sector servizos; porén, afondaremos con posterioridade sobre esta cuestión para precisar se verdadeiramente este é principal sector produtivo desta rexión.

4.2.1.4. Conclusións sobre demografía e poboación na raia do Miño

Como síntese deste apartado, incidiremos nas principais dinámicas observadas a partir dos datos demográficos. Aquelas que describen unha serie de características conxuntas entre ambas beiras do Miño e que, polo tanto, contribúen a debuxar un marco favorable para a construción dunha rexión transfronteiriza no Miño.

En primeiro lugar, apuntabamos unha clara distinción intrarexional, entre o interior e a costa, que pode apreciarse en varios dos indicadores analizados. En canto ao volume de poboación observabamos como as áreas máis poboadas son as máis próximas á costa, tanto nos valores absolutos como na densidade de poboación. Na análise da poboación a escala parroquial a distribución espacial é máis fácil de apreciar. Non só diferenciabamos entre as parroquias do interior, menos poboadas, e as da costa, máis poboadas, senón que tamén existe unha diferenciación clara entre as parroquias máis afastadas do río e as máis próximas.

Doutra banda, esta diferenciación interior-costa tamén é aplicable ao caso da perda de poboación e ao proceso de avellentamento. A diminución da poboación é máis intensa no interior da rexión, mentres que na costa é máis gradual. Do mesmo xeito, o

estrato de poboación máis nova ten maior presenza nos concellos máis costeiros, mentres que o estrato de poboación vella é maior nos concellos do interior. Por último, tamén esta tendencia é palpable na situación da ocupación. A taxa de ocupación vaise reducindo a medida que nos afastamos da costa, tanto nos concellos portugueses como nos galegos.

En segundo lugar, queremos resaltar tamén o proceso de concentración da poboación ao redor do río. A tendencia que apuntabamos neste senso era que as parroquias máis poboadas son as máis próximas ao río. Na análise evolutiva da poboación por parroquias observabamos con facilidade como en cada un dos anos individualmente a poboación asentábase maioritariamente entornando ao río. Ademais, no conxunto dos anos estudados apreciábase que os crecementos da poboación eran maioritariamente nas parroquias ao redor do río, mentres que o decrecemento afectaba con maior incidencia a aquelas máis afastadas. Dito doutro xeito, nas parroquias do Miño ao longo do período estudado produciuse unha especie de éxodo da poboación cara á fronteira. Polo tanto, no referente á distribución da poboación diferenciamos dúas tendencias espaciais ben claras: unha interior-costa ou leste-oeste; e outra lonxe-preto do río ou norte-sur (norte-sur no caso galego, sur-norte no caso portugués).

En terceira instancia, débese recordar a situación do Miño transfronteirizo na comparativa co seu contexto rexional e nacional. O resultado desta comparativa co seu contexto político-administrativo é certamente ambiguo, xa que nalgúns indicadores é positivo e noutros negativo. No referente ao crecemento natural ou vexetativo dicíamos que tanto a natalidade como a mortalidade debuxaban unha situación peor con respecto ao conxunto rexional e nacional. Porén, nas principais

taxas socioeconómicas o resultado é ao contrario. Tanto a taxa de actividade así como a ocupación no Miño transfronteirizo rexistran valores superiores ao seu contexto territorial. No caso da taxa de paro a comparativa resulta negativa só para o caso da beira galega do Miño. Non obstante, xa dicíamos que a situación da taxa de paro non era excesivamente real se non a relacionamos co conxunto da poboación en idade de traballar.

Por último, mencionamos a similitude existente na ocupación por sectores en ambas beiras do río. Tanto no caso galego como no portugués a ocupación ten unha clara orientación ao sector servizos, e rexistra na maioría dos casos valores por riba do 50 e 60%. No resto de sectores a ocupación é bastante inferior, pero, cun comportamento das cifras bastante semellante nas dúas beiras do Miño.

4.2.2. Mobilidade transfronteiriza

Unha vez analizada a situación socioeconómica do Miño transfronteirizo e previamente a introducirmos na análise económica, cabe deternos nas dinámicas de mobilidade da poboación. É obvio que nunha sociedade móbil o radio de acción dos miñotos supera con creces os límites da nosa área de traballo, mais resulta de interese para esta investigación coñecer os movementos da poboación con respecto ao límite fronteirizo e cales son as motivacións. A partir dos datos de fontes oficiais pódense analizar principalmente dous aspectos con respecto á nosa área de estudo: dunha banda, a contabilización de vehículos que cruzan diariamente os pasos fronteirizos a través dos informes do OTEP⁹, que divide en vehículos lixeiros, vehículos pesados

⁹ Os informes do Observatorio Transfronteirizo España – Portugal (OTEP) sobre a mobilidade transfronteiriza nútrense dos datos de diferentes instancias oficiais dos dous países ibéricos. A periodicidade destes informes é un tanto irregular mais adoita ser anual ou bianual (dende o

e mobilidade fluvial; e doutra banda, o *commuting* ou movemento pendular de traballadores -ou, tamén, mobilidade laboral- recollido nos informes EURO-EURES. Doutra banda e, con base nos datos dispoñibles, tamén examinaremos na medida do posible a situación dos fluxos de mobilidade ferroviaria e fluvial.

4.2.2.1. Infraestruturas de transporte. Pasos fronteirizos

Antes de entrar a fondo coa análise dos datos cabe expoñer unha situación de partida, ou dito doutro xeito, o estado das distintas conexións de transporte entre ambas beiras do Miño. Existen tres tipos de conexións na fronteira do Miño: varias opcións por estrada, unha única conexión por ferrocarril e un servizo de transporte fluvial (*ferry-boat*).

As conexións por estrada son, por lóxica, as máis abundantes. Son na súa maioría pontes de dobre sentido, de carácter convencional (as chamadas estradas nacionais), salvo no caso da ponte nova entre Tui e Valença, que é unha conexión de alta capacidade (autovía-autoestrada, sen peaxes), que posúe dous carrís en ambos sentidos. Son de oeste a este as seguintes:

- Ponte da Amizade Tomiño – Cerveira (2004)
- Ponte Internacional Tui – Valença (ponte vella) (1884)
- Ponte nova Tui – Valença (ponte nova) (1996)

2001 até o último informe do 2017), porén, nos anos nos que non hai informe adoitan publicar os datos noutros formatos (trípticos, etc.). O último tríptico data de xuño de 2018. Débese apuntar que nos informes do OTEP non sempre está ampliada a información. Por exemplo, no transporte de pasaxeiros por ferrocarril só se oferta un dato a nivel xeral de España e Portugal, non unha distinción entre os diferentes pasos transfronteirizos, polo que resulta imposible analizar esta cuestión a través destes informes (como é o caso por exemplo da conexión ferroviaria Vigo-Porto na nosa área de estudo).

- Ponte Internacional João Verde e Amador Saavedra (Salvaterra – Monção) (1989)
- Ponte Internacional Arbo – Melgaço (1998)

A conexión por ferrocarril entre España e Portugal redúcese a tres pasos: Valença – Tui, Vilar Formoso – Fuentes de Oñoro e Elvas – Badajoz. Soamente existe unha conexión transfronteiriza por ferrocarril no Miño; é a conexión Valença – Tui a través da antiga ponte internacional do século XIX. Trátase dunha vía de ferrocarril mixta, é dicir, que soporta tanto tráfico de mercadorías como de pasaxeiros, aínda que maioritariamente emprégase para o transporte de mercadorías. Esta liña está engadida dentro do corredor de Alta Velocidade do Eixo Atlántico. O tramo Guillarei-Tui é o que conecta a vía galega coa liña portuguesa do Minho, a cal discorre pola beira do Miño e a costa atlántica até chegar a Porto. Desde finais da década pasada e con financiamento europeo traballouse para mellorar a conexión ferroviaria entre as cidades de Vigo e Porto, que rematan no 2013 e desembocan na recuperación do tradicional servizo de tren de pasaxeiros para cruzar o Miño, pero afondaremos neste servizo máis adiante.

Por último, existe tamén unha conexión fluvial co servizo de *ferry-boat* entre as localidades de Caminha e A Guarda na foz do Miño. Un servizo en activo dende o ano 1995 e, como xa veremos posteriormente, que vén de reducir o seu volume de pasaxeiros nos últimos anos. Actualmente é o único servizo de conexión fluvial na raia do Miño. Até o 2004 existía tamén unha conexión de *ferry-boat* entre as localidades de Goián (Tomiño) e Vila Nova de Cerveira, desaparecido nese ano pola construción da ponte da Amizade entre estes concellos.

4.2.2.2. Mobilidade por estrada

Este apartado estará subdividido á súa vez en catro seccións: unha primeira onde se considera a Intensidade Media Diaria de vehículos (de agora en adiante: IMD) na súa cifra total, é dicir, a suma dos vehículos lixeiros e os pesados; dúas seccións para analizar por separado as cifras de vehículos lixeiros e vehículos pesados; e unha última na que se fará mención á situación do transporte fluvial. Neste apartado faremos constantemente unha comparativa con outros pasos fronteirizos da raia hispano-lusa, para entender con maior facilidade a dimensión que acadan os datos recollidos para o Miño transfronteirizo no momento do último rexistro oficial.

4.2.2.2.1. IMD total de vehículos

Consideramos para esta comparativa 11 puntos de referencia: catro situados na nosa área de estudo, dous correspondentes á raia seca entre Galicia e o Norte de Portugal e cinco distribuídos entre a parte central e sur da fronteira hispano-lusa. Representase no mapa (figura 18) a IMD total de vehículos (suma dos lixeiros e dos pesados). Obsérvase con claridade que o punto máis transitado de toda a raia ibérica é o paso Tui-Valença (ponte nova, autovía) cunha media de 15.015 vehículos diarios, o que supón o 23% dos desprazamentos transfronteirizos nos pasos aquí considerados. A seguir está o paso Ayamonte-Monte Francisco con 10.577 ou Badajoz-Caia con 9.563.

Non só resulta salientable o tráfico de vehículos entre Tui e Valença senón que, se sumamos os rexistros de todos aqueles puntos considerados dentro da nosa área de estudo, o resultado indica que o 46% do fluxo de vehículos entre os dous países ibéricos acontece na fronteira do Miño. Son en cifras absolutas máis de 10 millóns de

vehículos (10.704.720) ao ano dos 23.777.560¹⁰ totais rexistrados para os puntos considerados na raia hispano-lusa. Significa practicamente a metade dos desprazamentos transfronteirizos entre España e Portugal. É con creces o tramo da raia hispano-lusa con maior mobilidade rexistrada. Débese considerar tamén importante os fluxos entre Huelva e o Algarve así como tamén entre Badajoz e o Alto Alentejo, sumando estre os dous pasos o 31% dos desprazamentos transfronteirizos. Obsérvase polo tanto que no referente á mobilidade de vehículos as dúas raias húmidas (a do Miño e a do Guadiana) son as máis dinámicas con máis da metade dos desprazamentos rexistrados en toda a raia ibérica, coa excepción da raia interior entre Badajoz e o Alto Alentejo. Neste senso queda clara a diferenciación entre as fronteiras costeiras máis activas e dinámicas fronte ás interiores, máis inactivas e deprimidas.

¹⁰ Débese aclarar que a cifra dos máis de 23 millóns de vehículos correspóndese ao total dos 11 puntos considerados nesta comparativa. Os pasos fronteirizos incluídos no informe completo do OTEP para a nosa área de estudo son exactamente os catro representados no mapa. Polo tanto, a cifra total rexistrada polo OTEP para a nosa área de estudo é a mesma; porén, para o total da raia ibérica ascende a 29.164.230. Alén dos 11 puntos aquí considerados, e fóra da raia galaico-lusa, o OTEP contabiliza 3 puntos a maiores con escasa incidencia (apenas superan unha media de 1.000 vehículos diarios) e dúas agrupacións de pasos fronteirizos para o caso dos vehículos lixeiros: os que presentan unha IMD menor de 1.000 e maior de 250 ($1.000 > \text{IMD} > 250$) e os que presentan unha IMD menor de 250 ($250 > \text{IMD}$). Son en total 16 puntos considerados polos informes do OTEP: 14 pasos concretos e 2 agrupacións de pasos fronteirizos. No caso dos vehículos pesados acontece o mesmo. Neste senso, asumimos como válida para esta análise a comparativa cos 11 puntos escollidos, xa que o feito de agrupar os pasos fronteirizos menos transitados limita enormemente unha espacialización da análise da mobilidade transfronteiriza.

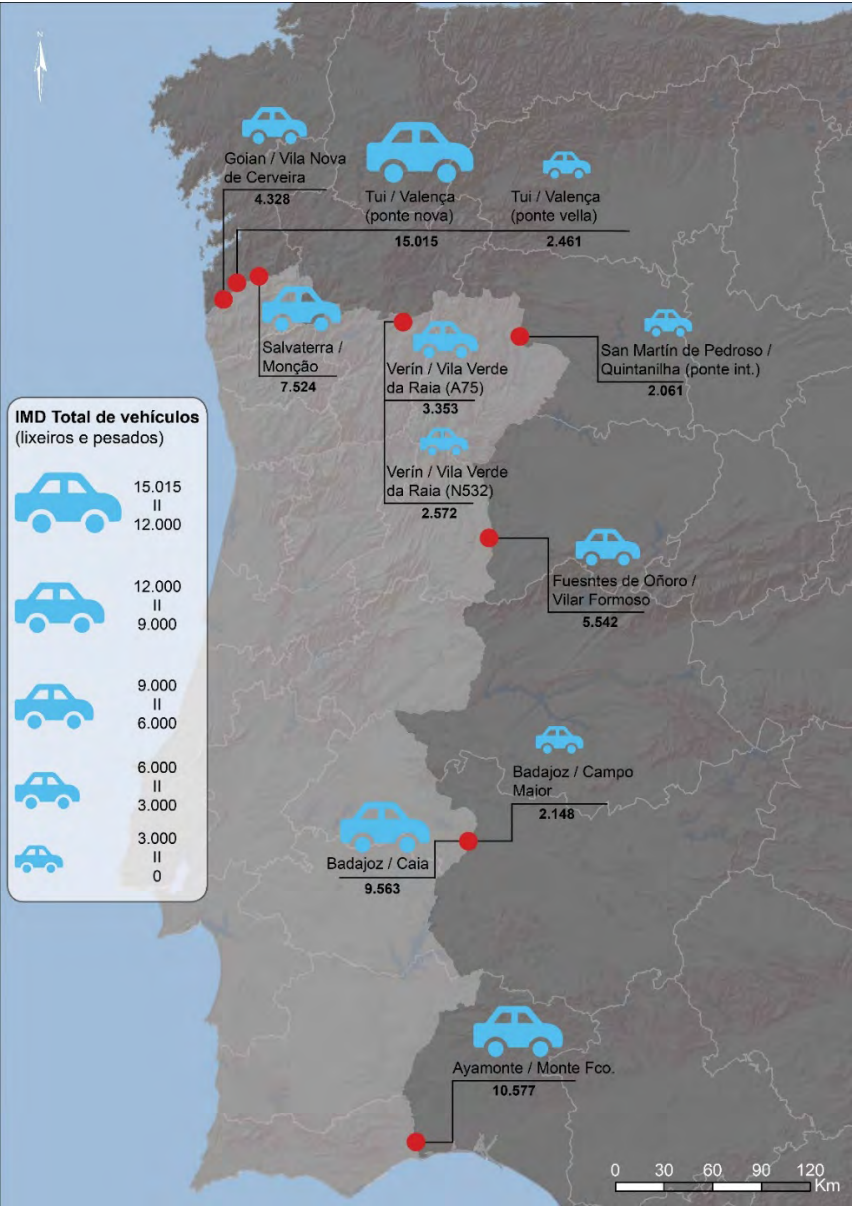

Figura 18: Mapa da IMD total de vehículos (lixeiros máis pesados) nos principais pasos fronteirizos da raia hispano-lusa no ano 2016. Fonte: elaboración propia a partir dos datos do OTEP.

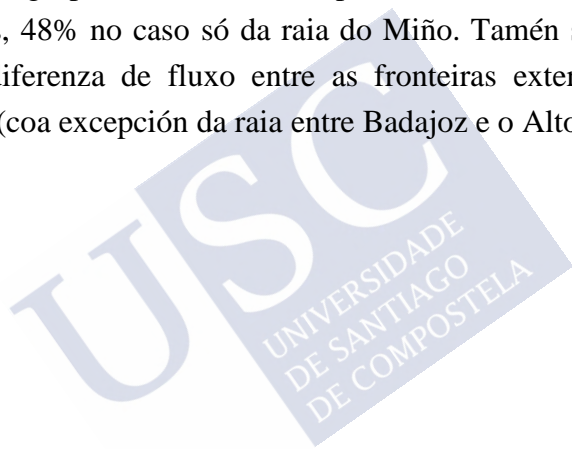
Na comparativa dos pasos fronteirizos galaico-lusos con respecto ao resto da raia ibérica hai que sinalar tamén os rexistros do paso Salvaterra-Monção, ou a sumas dos dous pasos na raia seca entre Verín e Vila Verde da Raia. Individualmente superan con creces os 5.000 vehículos diarios e sitúanse nos postos altos dos pasos fronteirizos máis transitados, fundamentalmente o paso Salvaterra-Monção, cunha media de 7.524 vehículos diarios, o que o converte no cuarto con maior rexistro de desprazamentos de toda a raia ibérica. É así unha evidencia que a intensidade da mobilidade transfronteiriza de vehículos é máis forte entre a Galiza e a Região Norte de Portugal que no resto da raia hispano-lusa e, máis concretamente, na raia húmida do Miño. Con todo e en termos xerais de IMD total de vehículos, a nosa área de estudo é a que máis movementos transfronteirizos rexistra de toda a fronteira ibérica e polo tanto a que semellar ter, *a priori*, un menor efecto barreira do límite administrativo.

A continuación observamos as cifras rexistradas na distinción entre vehículos lixeiros e vehículos pesados para os 11 pasos sinalados (táboa 13) e, en detalle, para o Miño transfronteirizo. Cabe apuntar que non existen rexistros oficiais de vehículos pesados na totalidade dos 11 puntos considerados, ben sexa pola inexistencia dese desprazamento, pola falta de rexistro ou por outras razóns alleas a esta investigación.

4.1.2.2.2. IMD de vehículos lixeiros

En canto aos vehículos lixeiros obsérvase con claridade a mesma situación que mencionábamos anteriormente con respecto ao cómputo total de vehículos (táboa 13). Isto é, o paso Tui-Valença (ponte nova) segue a ser o que máis desprazamentos rexistra (cunha IMD de 13.063 vehículos lixeiros), co 23% dos fluxos transfronteirizos para

toda a raia ibérica neste tipo de vehículos. Do mesmo xeito, a seguir estarían os pasos de Ayamonte-Monte Francisco (IMD de 9.942 vehículos lixeiros) e o paso Badajoz-Caia (7.459 vehículos lixeiros). En cuarto lugar sitúase tamén o paso Salvaterra-Monção, na nosa área de estudo, cunha media de 7.524 vehículos lixeiros/día. Así, a dinámica nesta tipoloxía de vehículos de pasaxeiros resulta idéntica que a nomeada anteriormente. A raia galaico-lusa, fundamentalmente a raia húmida do Miño, é -como se dicía- a máis transitada de toda a península ibérica, e agrupa o 57% dos desprazamentos transfronteirizos de pasaxeiros, 48% no caso só da raia do Miño. Tamén sinalamos neste punto a diferenza de fluxo entre as fronteiras exteriores fronte as interiores (coa excepción da raia entre Badajoz e o Alto Alentejo).

IMD pasos fronteirizos (2016)						
Paso fronteirizo	Lixeiros	%	Pesados	%	Total	%
Goián / VN Cerveira	4328	6		0	4328	5
Tui / Valença (Ponte nova)	13063	19	1952	19	15015	19
Tui / Valença (Ponte vella)	2461	4		0	2461	3
Salvaterra / Monção	7205	10	319	3	7524	9
San Gregorio / Ponte Braxas	1057	2			1057	1
Verín / Vila Verde da Raia (A75)	2582	4	771	8	3353	4
Verín / Vila Verde da Raia (N532)	2468	4	104	1	2572	3
San Martín de Pedroso / Quintanilha	1546	2	515	5	2061	3
Fuentes de Oñoro / Vilar Formoso	3251	5	2291	22	5542	7
Valencia de Alcántara / Marvão	1292	2			1292	2
Badajoz / Campo Maior	2148	3	49	0	2197	3
Badajoz / Caia	7459	11	2104	21	9563	12
Rosal de la Frontera / Vila V. Filcalho	1314	2	288	3	1602	2
Ayamonte / Monte Fco	9942	14	635	6	10577	13
Outros pasos 1000>IMD>250*	6838	10	1127	11	7965	10
Outros pasos 250>IMD*	2716	4	77	1	2793	3
TOTAL	69670	100	10232	100	79902	100

Táboa 13: IMD rexistrada nos principais pasos fronteirizos entre España e Portugal (2016). Fonte: elaboración propia a partir dos datos do OTEP.

A seguir nesta sección, pasamos da situación actual (2016, último ano rexistrado) a un análise evolutiva da IMD de vehículos lixeiros na nosa área de estudo ao longo dos diferentes informes do OTEP.

En primeiro lugar e para entrar en situación, observamos na seguinte táboa (táboa 14) a evolución da IMD de vehículos lixeiros na totalidade dos pasos transfronteirizos da raia hispano-lusa. Obsérvase como a tendencia actual é positiva xa que presenta un crecemento con respecto ao peor dato rexistrado no 2013. Porén, cunha visión xeral, apréciase con claridade un notable descenso nas cifras rexistradas ao longo de todo o período representado. Dende o 2008 até o 2015, o descenso é de case 20.000 vehículos/día menos e cunha perda de aproximadamente 10 millóns de viaxeiros. Unha evolución que ten o seu punto álxido no 2008 (87.113 vehículos/día rexistrados) e o seu punto máis crítico no 2013 (67.586 vehículos/día). Recentemente (tríptico do OTEP de xuño do 2018) publicouse a IMD para o 2016, que ascende a 69.670 vehículos/día e que non varía demasiado a situación con respecto ao 2015. Polo tanto, queda claro que no referente ao fluxo de vehículos a través da raia ibérica a dinámica ven sendo negativa dende o 2008, a pesar de que na actualidade esa dinámica tende a invertirse.

ESTIMACIÓN DEL TOTAL DE VIAJEROS QUE ATRAVIESAN LA FRONTERA POR CARRETERA ENTRE ESPAÑA Y PORTUGAL, EN AMBOS SENTIDOS (2008-2015)								
	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
IMD	87.113	85.877	83.880	77.038	74.829	67.586	66.972	69.638
Viajeros	57.543.966	59.277.278	58.968.256	52.002.499	50.831.712	46.327.729	47.526.782	47.230.783

Fuente: Elaboración propia a partir de datos de la Dirección General de Carreteras del Ministerio de Fomento (España)

Táboa 14: evolución da IMD de vehículos lixeiros e pasaxeiros rexistrados na totalidade dos pasos fronteirizos entre España e Portugal (2008-2015). Fonte: último informe do OTEP no ano 2017.

A evolución nas cifras de IMD de vehículos lixeiros na nosa área de estudo presenta unha situación similar ao do conxunto peninsular mais con algún matiz que analizamos a seguir. Dende unha ollada xeral, obsérvase (táboa 15) como en case todos os casos a cifra máis baixa rexistrada (cor vermella) sitúase con anterioridade á cifra mais alta (cor verde), o que fai entender que nestes pasos fronteirizos houbo un incremento nas cifras de mobilidade. Cabe resaltar o caso de Tui/Valença (ponte vella, estrada convencional) que é o único que presenta un descenso continuado até a actualidade, posiblemente debido, entre outras razóns, ao aumento do tráfico no segundo paso, máis moderno, entre estas dúas localidades (ponte nova, autoestrada). Porén, a pesar de que a situación xeral con respecto ás cifras máis baixas mellora, isto non quere dicir que as cifras máis altas sexan as contabilizadas no momento actual (último ano de rexistro). De feito, non é así en todos os casos.

No primeiro caso, Goián/Vila Nova de Cerveira, o fluxo de vehículos foi incrementándose co paso dos anos dende a súa inauguración no 2004. Comezou cunha media de 3.200 vehículos/día até estabilizarse por riba dos 4.000 no ano 2016, tendo o seu pico máximo no 2011 cunha media de 4.734 vehículos/día. A apertura desta nova ponte internacional viu substituír ao antigo servizo de *ferry* que unía estas dúas localidades. Una nova ponte que non só afectou ao *ferry* que unía directamente os concellos de Tomiño e Cerveira, senón que os seus efectos tamén se sentiron no servizo de ferry máis próximo que une A Guarda con Caminha, cuestión que analizaremos máis adiante.

Intesidade Media de Vehículos Lixeiros*											
Ano / Paso fronteirizo	2001	2003	2004	2006	2008	2009	2011*	2012	2014*	2015	2016*
Goián / VN Cerveira	-	-	3208	2591	4337	4337	4734	4490	4328	4328	4328
Tui / Valença (Ponte nova)	12096	13476	14604	14870	15475	15642	14396	13482	14684	13013	13063
Tui / Valença (Ponte vella)	3703	4692	5369	4604	4634	4668	4160	4127	3263	3164	2461
Salvaterra / Monçao	-	-	4970	5463	5163	5163	5463	6969	7515	7040	7205
Arbo / Melgaço	-	1234	1413	1454	2224	2224	2188	2030	-	-	-
TOTAL	15799	19402	29564	28982	31833	32034	30941	31098	29790	27545	27057
*O ano de obtención do dato depende da elaboración do informe por parte do OTEP. Non hai lóxica temporal nos informes.											
*Triptico OTEP											

Táboa 15: Evolución da IMD de vehículos lixeiros nos pasos do Miño transfronteirizo (2001-2016). En vermello o valor máis baixo, en verde o valor máis alto. Fonte: Elaboración propia a partir dos datos do OTEP.

No referente aos pasos entre Tui e Valença, queda clara a superioridade da ponte nova (autovía), sendo o paso fronteirizo máis transitado da península ibérica, con respecto á ponte vella (estrada convencional), que é un dos pasos fronteirizos con menos fluxo de mobilidade de toda a raia do Miño. A ponte nova rexistraba no ano 2001 ao redor dos 12.000 vehículos diarios, e presentaba o seu pico máximo no 2009 con 15.642 vehículos, ata situarse por riba dos 13.000 na actualidade. Cifras enormemente altas en comparación con calquera outro paso fronteirizo do Miño, aínda que se debe ter en conta que, ao tratarse dunha estrada de alta velocidade, o fluxo de utilitarios non é necesariamente local, senón que tamén soporta fluxos de maior percorrido entre a Galiza e a Região Norte, como por exemplo o fluxo Vigo-Porto. Ten polo tanto unha dimensión distinta á de calquera outro paso fronteirizo, e actúa como principal nexo de unión do gran eixo urbano atlántico galaico-luso e dos polos industriais relativos.

A vella ponte do século XIX entre Tui e Valença rexistrou nos últimos 15 anos unhas cifras situadas entre os 3.000 e 4.000 vehículos lixeiros ao día. O máximo rexistro data do 2004 con 5.369 vehículos/día e dende entón rexistrou un descenso progresivo até situarse na actualidade no se punto máis crítico con 2.461 vehículos/día no 2016. Semella lóxico, *a priori*, que a existencia dunha ponte máis moderna teña relación co descenso das cifras nesta ponte. Ou, quizais, non teña que ver coa existencia dunha ponte nova, senón que ten que ver máis cunha “especialización” en cada unha delas. Isto é, a ponte nova soporta fluxos de mobilidade transfronteiriza nunha mesoescala e a ponte vella soporta os fluxos de carácter máis local entre as dúas localidades. Esta cuestión aclárase a partir do traballo de campo mediante enquisas, onde precisamente unha das cuestións tratadas refírese ao paso fronteirizo máis habitual para os raianos.

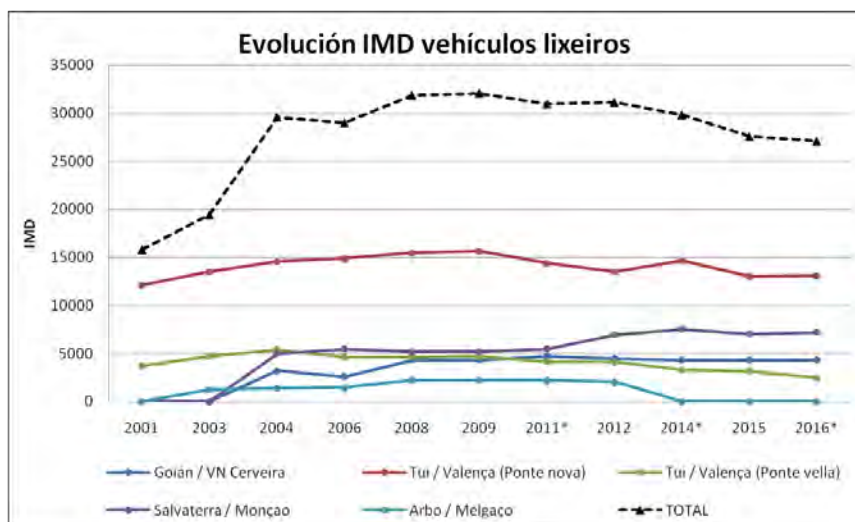
O paso Salvaterra/Monção é o máis transitado do sector interior da nosa área de estudo. Supera con creces o paso máis interior entre Arbo e Melgaço. O primeiro rexistro data do 2004 e sitúase lixeiramente por debaixo dos 5.000 vehículos/día (4.970 lixeiros/día). As cifras nesta ponte aumentaron co paso do tempo até soportar unha media de 7.515 vehículos lixeiros ao día no ano 2014 e estabilizarse no derradeiro rexistro por riba dos 7.000 (7.205 lixeiros/día no 2016). Estas cifras amosan un fluxo de mobilidade notable entre estes dous concellos, e resulta o segundo paso fronteirizo do Miño que máis desprazamentos de utilitarios recolle. Neste caso semella obvio que a conectividade resulta exclusivamente cinguida á unión entre os dous concellos ou entre os concellos próximos, xa que non se sitúan a medio camiño doutros importantes núcleos de poboación, centros de negocios, comerciais, etc. En tal caso, podería ser relevante, aínda que quizais sen relación directa coa mobilidade transfronteiriza, que esta ponte estea

próxima á estrada que comunica a beira do Minho portugués cos concellos de Arcos de Valdevez ou Ponte da Barca. Porén, esta cuestión apréciase con maior claridade a través dos resultado do traballo de campo.

Por último, o paso entre Arbo e Melgaço é o que menor fluxo de vehículos rexistra. No mellor dos casos as cifras de IMD sitúanse lixeiramente por riba dos 2.000 utilitario/día. O peor rexistro data do 2004 cunha media de 1.234 lixeiros ao día e que incrementouse no 2009 en case 1.000 vehículos lixeiros (IMD de 2.224). O último dato, do 2012, sitúa o fluxo neste paso nunha media de 2.030 vehículos lixeiros ao día. É, como dicíamos, o paso menos transitado do Miño transfronteirizo, situado nun dos sectores con maior declive demográfico da nosa área de estudo¹¹.

Para concluír esta sección, observamos con maior facilidade na seguinte gráfica (gráfica 4) a evolución conxunta da IMD de vehículos lixeiros en todos os pasos fronteirizos da nosa área de estudo.

¹¹ A inexistencia de rexistros na ponte entre Arbo e Melgaço a partir do ano 2012 pode deberse a que a IMD rexistrada neses anos posteriores fose inferior a 1.000 vehículos lixeiros ao día. Polo tanto, a efectos de contabilización este paso sería engadido nas agrupacións de pasos fronteirizos menos transitados. Xa comentamos no comezo deste apartado que o OTEP agrupa os pasos menos transitados da raia hispano-lusa en grupos por intervalos de IMD. Deixa de contalos individualmente para facelo como conxuntos de pasos fronteirizos, coa correspondente dificultade que isto implica para espacializar unha análise dos datos de mobilidade. A inexistencia de datos nesta ponte a partir do 2012 podería deberse a esta cuestión.

Gráfica 4: Evolución da IMD de vehículos lixeiros no Miño transfronterizo. Anos 2008-2016. Fonte: elaboración propia a partir dos datos do OTEP.

Dende o punto de vista da IMD total de lixeiros para a nosa área de estudo, apréciase en primeiro lugar como a tendencia actual é decrecente (27.057 vehículos lixeiros/día no 2016) con respecto ao ano máis favorable (32.034 vehículos lixeiros/día no 2009). Porén, hai que sinalar en segunda instancia, aínda que con matices, o incremento apreciable na gráfica en máis de 10.000 vehículos lixeiros dende o comezo do rexistro no 2001 até o 2016. Incremento, particularmente entre o 2003 e o 2004, motivado en parte pola aparición da nova ponte entre Goián (Tomiño) e Vila Nova de Cerveira no 2004, que lonxe de redistribuír os fluxos de desprazamentos transfronterizos no Miño, estes foron incrementados. Doutra banda, o feito de que a IMD na ponte entre Salvaterra e Monção comezase a contabilizarse no 2004 explica tamén ese movemento ascendente na gráfica, xa que esta ponte achega á suma total case 5.000 vehículos lixeiros ese ano. Neste senso, se contamos a partir do ano 2004 (ano no que comezar a haber rexistros de todos os pasos fronteirizos) a evolución da cifra media total

de utilitarios creceu nun primeiro momento para logo descender até situarse na actualidade por debaixo da cifra dese ano. Non é polo tanto un crecemento continuo, certo que as cifras aumentaron até o 2004, mais desde entón o fluxo de utilitarios estabilízase entre os 25.000 e 30.000 utilitarios/día cada ano. Con todo e desde un punto de vista xeral, o fluxo de vehículos lixeiros na raia do Miño é polo tanto estable dende vai 15 anos, aínda que na actualidade tende a reducirse.

Para rematar dicir que esta tendencia negativa actual é compartida tamén polo total da raia ibérica que, como dicíamos, rexistra un descenso dende o 2008, aínda que semella recuperarse na actualidade. Non é así no caso da raia húmida do Miño que aínda hoxe rexistra ese descenso. Porén, cabe resaltar unha vez máis que o Miño transfronteirizo segue a ser o tramo da fronteira máis transitado da raia hispano-lusa, que recolle no ano 2016 ao redor do 40% dos desprazamentos de vehículos lixeiros entre os dous países ibéricos - tendo en conta os datos para a totalidade dos pasos fronteirizos entre España e Portugal-.

4.1.2.2.3. IMD de vehículos pesados

O panorama con respecto ás cifras de vehículos pesados (figura 19) varía de xeito considerable e cabe deterse a analizar varias situacións. O paso máis transitado en canto a vehículos de carga é a conexión Fuentes de Oñoro-Vilar Formoso na raia entre Salamanca e a Beira Interior Norte, cun rexistro de 2.291 vehículos/día no ano 2016. Supón case o 50% dos desprazamentos totais de ambas tipoloxías rexistrados neste paso fronteirizo e 26% dos desprazamentos de vehículos pesados de toda a raia hispano-lusa nos puntos considerados.

En segundo lugar sitúase o paso entre Badajoz e Caia cunha IMD de vehículos pesados de 2.104 ao día, o que vén supor o 24% da mobilidade de mercancías de todos os pasos fronteirizos considerados. En suma, estes dous pasos da fronteira interior soportan o 50% do tráfico de vehículos de carga na fronteira entre España e Portugal. Estas cifras contrastan coas recollidas para os vehículos lixeiros, xa que, se ben a raia húmida do Miño é a máis transitada no referente aos desprazamentos de vehículos de pasaxeiros, a raia interior ibérica é a que alberga o maior fluxo de mobilidade de mercancías.

Unha das posibles causas é que sexan considerados, e polo tanto potenciados en consecuencia, como os principais nexos de unión de mercancías entre os dous países ibéricos. Isto é, a conexión dos principais polos industriais ou cidades españolas coas portuguesas, por exemplo: a conexión Madrid-Porto a través do paso Fuentes de Oñoro-Vila Formoso e Madrid-Lisboa a través do paso Badajoz-Caia. Precisamente estes pasos fronteirizos son os que a Unión Europea inclúe no “Corredor Atlántico” engadido na Rede Trans-Europea de Transporte (en inglés: *Trans-European Transport Network/TEN-T*) (figura 20), xestionada pola Dirección Xeral de Transporte e Mobilidade da Comisión Europea e con regulamento europeo propio (normativas 1315/2013 e 1316/2013).

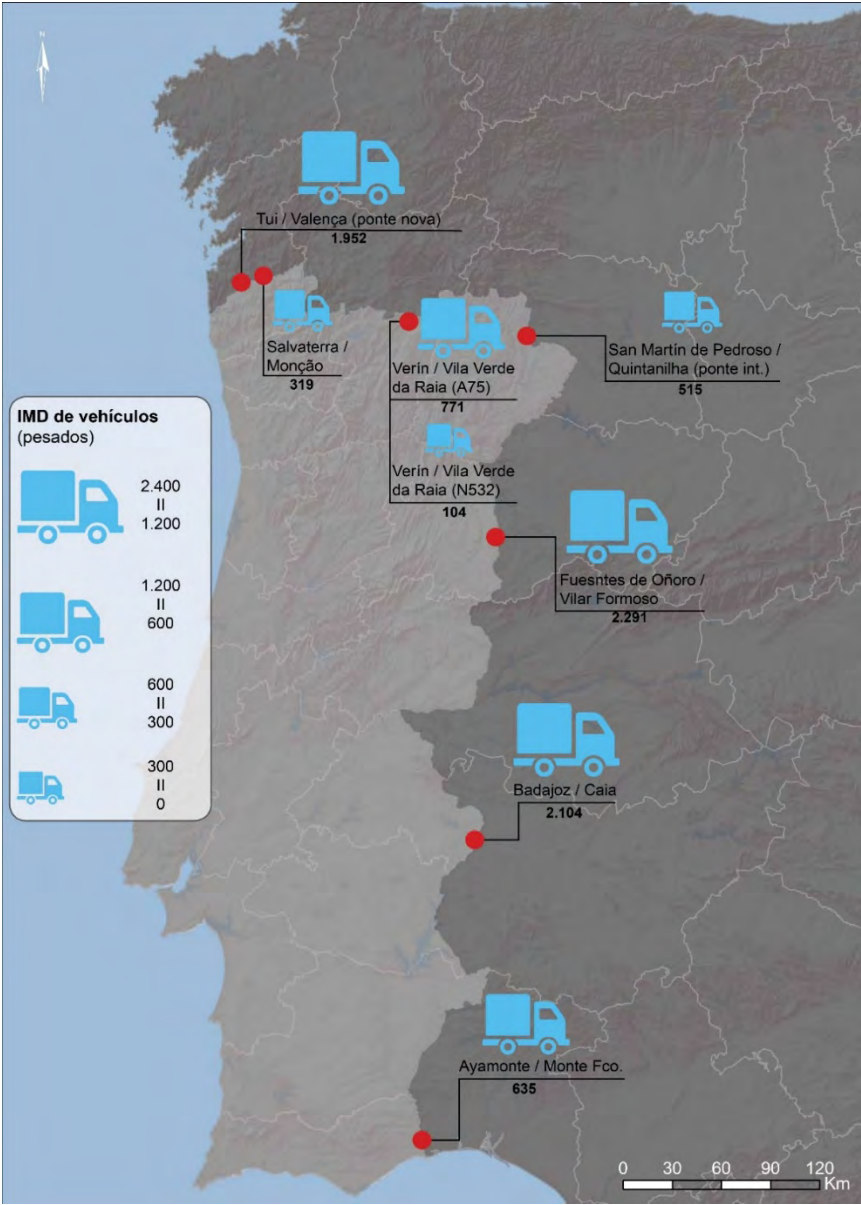

Figura 19: Mapa da IMD de vehículos pesados nos principais pasos fronteirizos da raia hispano-lusa no ano 2016. Fonte: elaboración propia a partir dos datos do OTEP.

Neste punto resulta de interese deternos a analizar este feito e facer algunha observación. Os tramos da fronteira hispano-lusa con maior mobilidade de persoas ou vehículos de pasaxeiros (as raias húmidas do Miño e do Guadiana) son excluídas desta rede de transporte a nivel europeo e, polo que semella, en certa medida esquecidas dende o punto de vista da promoción industrial a escala europea. Nesta rede comunitaria de transporte o eixo atlántico galaico-luso figura como un corredor secundario que conecta co Corredor Atlántico europeo no Porto e, para o caso da raia húmida do Guadiana, a principal conexión de mercancías con Portugal pasaría por Madrid. Esta cuestión liga directamente coa clásica consideración dende a Unión Europea, que mencionabamos no marco teórico, de que a maior conectividade maior desenvolvemento económico. Porén, non sabemos en que medida esta rede activa sinerxías ou xera prosperidade económica nestas rexións fronteirizas do interior e, por outra banda, cal é a conectividade transfronteiriza ou co resto de Europa que teñen as áreas industriais do norte e do noroeste de España. As rexións transfronteirizas máis dinámicas da raia ibérica quedan totalmente excluídas desta rede de transporte trans-europea.

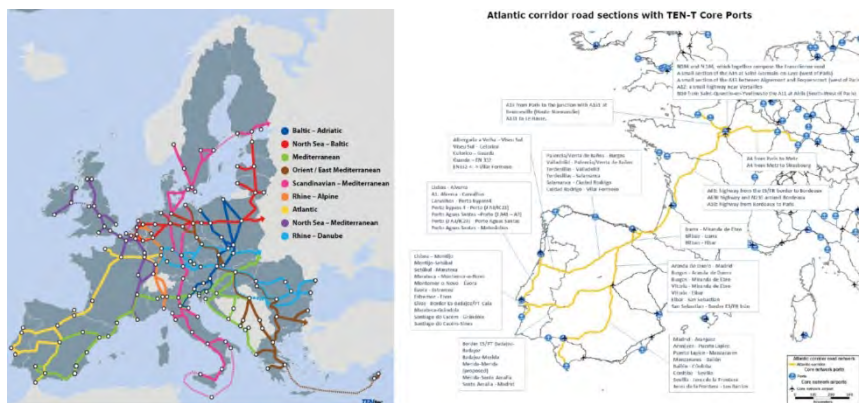

Figura 20: Mapa da rede TEN-T europea con todos os corredores que a forman (esquerda). Mapa co percorrido do “Corredor Atlántico” establecido na rede TEN-T (dereita). Fonte: Comisión Europea, Dirección Xeral de Transporte e Mobilidade.

Con respecto ás cifras da nosa área de estudo, temos tres pasos fronteirizos a considerar neste tipoloxía de mobilidade (gráfica 5/táboa 16): Tui-Valença (ponte nova), Tui-Valença (ponte vello, datos até o ano 2011) e Salvaterra-Monção. En primeiro lugar apréciase a simple vista como o paso pola ponte nova entre Tui e Valença é o máis transitado en canto a vehículos de mercancías. Sitúase na actualidade cerca dos 2.000 vehículos pesados diarios (1.952 no 2016) aínda que dende o 2008 presenta unha tendencia negativa. Acadou no 2008 o seu punto álxido cun rexistro de 2.282 vehículos de carga que cruzan diariamente a fronteira. Dende esa data o fluxo sufriu un descenso paulatino cada ano até o 2015, peor rexistro con 1.175 vehículos pesados/día. No 2016 semella que o fluxo volta incrementarse neste paso.

Gráfica 5/Táboa 16: Evolución da IMD de vehículos pesados nos pasos fronteirizos do Miño transfronteirizo. Na táboa, cor verde os máximos valores acadados, cor vermella os mínimos acadados. Fonte: elaboración propia a partir dos datos do OTEP.

Alén da nova ponte entre Tui e Valença, os outros dous pasos fronteirizos do Miño presentan unhas cifras bastante pobres

incluso en comparación con outros pasos da raia hispano-lusa. Salvaterra-Monção sitúase en segundo lugar cunha IMD de 219 vehículos pesados/día no ano 2016. A evolución do tránsito de mercadorías neste paso fronteirizo foi en decadencia co paso dos anos. No ano 2004 (primeiro ano de rexistro para esta ponte) acadou o seu punto álxido con 1.000 vehículos/día. Esta cifra redúcese de xeito considerable en tan só cinco anos, pasando de 1.000 a 300 vehículos pesados de media ao día. Dende ese ano 2009 o fluxo estabilízase en cifras lixeiramente por riba dos 300 pesados/día. No último ano, 2016, contabilízanse unha IMD de 319. O volume de mercadorías que pasan entre Salvaterra e Monção vén reducirse en case unha media de 700 vehículos pesados ao día nos últimos 12 anos.

En último lugar, a antiga ponte internacional entre Tui e Valença soporta o menor tráfico de mercadorías de todo o Miño transfronteirizo. Neste caso, como xa dicíamos, os datos oficiais soamente están dispoñibles até o ano 2011. É probable que a partir dese ano a IMD neste paso fronteirizo tivese menos de 100 vehículos pesados e, polo tanto, este paso foi engadido a efectos de contabilización por parte do OTEP nas agrupacións de pasos fronteirizos menos transitados (cuestión á que xa aludimos en varias ocasións neste apartado). O OTEP fai dúas agrupacións neste caso dos vehículos pesados: un grupo daqueles pasos fronteirizos que teñen unha IMD entre 10 e 100 vehículos/día; e outra agrupación con aqueles pasos que teñen unha IMD menor de 10 vehículos/día. Con isto intúese a situación desta ponte con respecto ao fluxo de vehículos de carga. Acadou o seu punto álxido no 2001 con 250 vehículos pesado/día até situarse no 2012 en 102 pesados/día. É o paso polo que menos vehículos de carga transitan en toda a raia do Miño. É probable como xa dicíamos

que a redución deste fluxo teña que ver coa construción da nova ponte entre Tui e Valença no ano 1996.

4.2.2.3. Mobilidade por ferrocarril

Como xa comentabamos, os informes do Observatorio Transfronteirizo de España e Portugal centran os seus esforzos en analizar o tráfico por estrada, tanto de mercadorías como de persoas. No que respecta ao ferrocarril a información é practicamente inexistente. Soamente informan do dato total de viaxeiros entre os dous países ibéricos e sen desagregar ese dato en cada unha das liñas férreas que cruzan a fronteira. Existen tres liñas de ferrocarril entre España e Portugal: a liña Porto-Vigo (na nosa área de estudo), a liña Lisboa-Madrid e a liña Lisboa-Irún/Hendaia.

Neste informe preséntase a evolución desta cifra no período 2008-2015. O tráfico ferroviario entre os dous países rexistrou no ano 2008 cerca de 180.000 viaxeiros e, posteriormente, ascendería aos case 230.000 no 2015. Este fluxo é practicamente simétrico, rexístrase o mesmo tráfico dende España cara Portugal como á inversa. Non se detalla o tráfico en cada unha das tres liñas fronteirizas, mais si nomean ao coñecido como “Tren Celta” (liña Porto-Vigo) como principal causante do cambio de tendencia neste tráfico transfronteirizo. Os viaxeiros descendían até situarse no 2013 ao redor dos 160.000 e posteriormente ascendían aos 210.000 no 2014. Hai un aumento no total das tres liñas ibéricas de 50.000 pasaxeiros nun ano, dos que 30.000 corresponden ao primeiro ano de vida do Tren Celta, como veremos a continuación.

O Tren Celta nace no 2013 para substituír o antigo servizo que unía Vigo co Porto, o cal presentaba varios problemas que levaron a

Comboios de Portugal a programar un peche temporal no 2011, que finalmente non sucedeu -houbo outro intento de peche no 2005 cunha forte oposición de distintos actores sociais-. A afluencia de pasaxeiros era moi escasa (15.000 no 2011 no tramo entre Valença e Vigo, cunha media de 11 pasaxeiros por tren). Ademais, as numerosas paradas intermedias repercutían nunha viaxe de 3 horas e 20 minutos, un tempo moi pouco competitivo coas cerca de 2 horas en autobús. Doutra banda existían tamén problemas na xestión do servizo. En efecto, o cliente tiña que mercar dous billetes (un na estación de orixe e outro ao revisor, na fronteira, correspondente ao tramo do país veciño). Tamén era moi habitual que no tramo galego non aparecese ningún revisor, polo que a posibilidade de facer o percorrido gratis podería supor importantes perdas económicas para a empresa xestora.

Tras do acordo acadado entre Renfe e Comboios de Portugal para a xestión do servizo, a aparición do Tren Celta representaba unha modernización da centenaria conexión entre ambas cidades atlánticas (1913-2013). Nun primeiro momento suprimíense as paradas intermedias, mais finalmente no 2014 acórdase que sexan tres as paradas (Valença, Viana de Castelo e Nine-Braga), o que reduce a viaxe a 2 horas e 15 minutos. O servizo ten unha frecuencia de dúas viaxes por día en ambos sentidos, unha pola mañá e outra pola tarde, e a afluencia de pasaxeiros foi aumentando co paso de tempo (gráfica 6).

Gráfica 6: Pasaxeiros do Tren Celta, evolución dos seus primeiros catro anos de vida (2013-2017) Fonte: elaboración propia a partir dos datos de Renfe.

O Tren Celta rexistra no seu primeiro ano de vida (2013) ao redor dos 30.000 viaxeiros. No seguinte ano, 2014 case dobra as súas cifras até acadar os 56.700 pasaxeiros. No 2015 aumenta cerca de 20.000 persoas, e se sitúa nos 72.300; cifra semellante aos 76.800 do 2016. Finalmente, prodúcese outro salto cara arriba, aumentando novamente en case 20.000 persoas, o que representan 91.600 pasaxeiros no último ano rexistrado. Trátase de cifras bastante positivas se as comparamos coa cifra total para os dous países ibéricos. No ano 2015 o número total de pasaxeiros para España e Portugal era de 230.000, mentres que para o Tren Celta nese ano era de 72.300, o que supón ao redor dun 30% do total de viaxeiros que cruzaron a fronteira hispano-lusa nun servizo ferroviario.

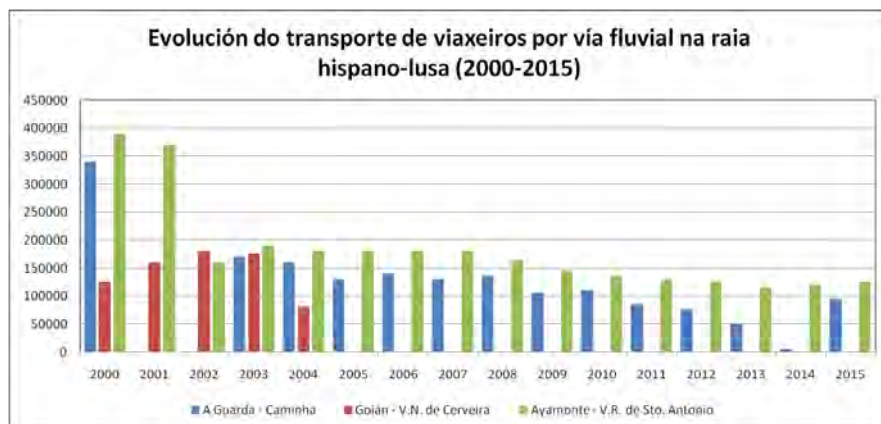
Resulta evidente que este fluxo de viaxeiros é practicamente irrelevante na comparativa co coche, empregado masivamente como

principal medio de transporte para desprazarse alén do Miño. Porén, o constante incremento do número de viaxeiros neste servizo ferroviario evidencia un crecente aumento dos desprazamento transfronteirizos por este medio, ben sexa por cuestións de negocios, compras, turismo, etc. Un crecemento que mellora notablemente a situación do ano 2011, que motivara un intento de peche do servizo. Coas cifras do último ano rexistrado (91.600 pasaxeiros no 2017) o Tren Celta leva unha media de 250 pasaxeiros ao día, cunha media de 62 en cada un dos catro trens diarios que operan, o que vén multiplicar case por seis os pasaxeiros rexistrados no 2011 en cada tren.

4.2.2.4. Mobilidade fluvial

En canto ao transporte fluvial cabe recordar que soamente existen dous servizos de *ferry* para cruzar a fronteira entre España e Portugal. Isto é, na raia do Guadiana co paso Ayamonte-V.R. de Santo Antonio e, na raia do Miño, o paso A Guarda-Caminha. Como comentabamos anteriormente, existiu ata o 2004 un servizo de *ferry* que unía Vila Nova de Cerveira con Goián (Tomiño), pero pechou nese mesmo ano tras da construción da Ponte da Amizade.

A continuación analizamos tanto o transporte de viaxeiros como o de vehículos nestes servizos (gráficas 7 e 8).

Gráfica 7: Evolución do transporte de viaxeiros por vía fluvial na raia hispano-lusa (2000-2015). Fonte: elaboración propia a partir dos datos do OTEP.

Nesa gráfica destacan claramente as cifras rexistradas no servizo para cruzar o Guadiana, que mantivo ao longo do tempo o número máximo de viaxeiros anuais, coa excepción do ano 2002. Nos primeiros dous anos da serie as cifras neste servizo ascendían até os 390.000 e 370.000 pasaxeiros ao ano (2000 e 2001 respectivamente). No ano 2002 descenden enormemente ata os 160.000 pasaxeiros e dende entón estabilízanse entre os 150.000 e os 200.000 pasaxeiros ao ano. A partir do 2007 as cifras volven a descender novamente até os 115.000 (ano 2013) e finalmente remontarían aos 125.000 nos dous próximos anos. O balance en todo o período estudado para o paso Ayamonte-V.R. de Santo Antonio é bastante negativo, xa que diminúe máis do dobre de pasaxeiros dende o ano 2000 até o 2015. Ben é certo que esta dinámica é común a todos os pasos fronteirizos por vía fluvial en canto ás cifras de viaxeiros.

En canto ao panorama luso-galaico a situación é bastante semellante, salvo no caso Goián-V.N. de Cerveira, que cesou a súa actividade no ano 2004. Este servizo presentaba unha tendencia ascendente nos tres primeiros anos da serie. No ano 2003 comeza a descender os número de pasaxeiros até o momento do peche en 2004. O pico máximo de viaxeiros neste paso fronteirizo data de 2002 con 180.000 persoas transportadas e, o mínimo, no seu derradeiro ano (2004) con 80.000 pasaxeiros. Resulta evidente neste caso que o coche (a partir da construción da ponte da Amizade) viu substituír o servizo de *ferry* que era empregado no pasado para cruzar a fronteira.

O caso da Guarda-Caminha é comprable co servizo do Guadiana, xa que ambos continúan en activo na actualidade. A evolución de pasaxeiros é moi similar en ambos casos, xa que do mesmo xeito comeza con cifras moi altas (260.000 no ano 2000) para despois reducirse á metade a partir do ano 2003 (170.000). As cifras dende ese ano até o 2010 mantéñense entre os 160.000 e os 100.000 viaxeiros por ano, sempre por debaixo das cifras do seu homólogo no Guadiana, aínda que en dinámica descendente. Desde o 2010 até o 2013 as cifras continúan a descender por debaixo dos 100.000 até chegar ao 50.000 viaxeiros no ano 2013.

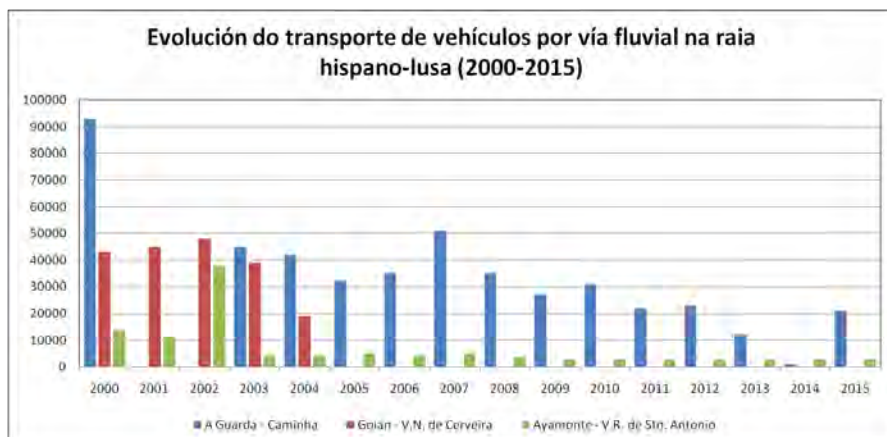
As continuas interrupcións no servizo de *ferry* polas disputas políticas sobre o dragado do río provocaron o descenso das cifras de pasaxeiros nestes anos (2011, 2012, 2013 e 2014). Pasaba de ser un servizo anual a ser un servizo con interrupcións estacionais. Esta situación chegou ao seu peor momento no ano 2014, cando o *ferry* estivo practicamente todo o ano suspendido pola imposibilidade de cruzar o río, de xeito que acadou unhas cifras mínimas históricas (tan só 5.000 pasaxeiros en todo o ano 2014). Unha vez chegados aos

pertinentes acordos políticos sobre a xestión e dragado do río o servizo volve activarse no 2015. Finalmente, e despois das suspensións estacionais, o servizo permanece activo durante todo o ano, pero coa dependencia do estado das mareas, o que ocasiona que a veces haxa que suspender o servizo, motivado pola marea baixa. Con todo, a reaparición no ano 2015 deixou unhas cifras bastante positivas, de 95.000 pasaxeiros nese ano, o que practicamente representa unha recuperación dos número de viaxeiros do 2010.

En canto ás cifras de vehículos transportados, hai que ter un conta unha cuestión antes de afondar nas cifras. O tamaño do *ferry* así como a existencia dunha alternativa por estrada en cada caso actúan como condicionantes de importancia no volume de vehículos transportados. Os servizos do Miño non teñen unha competencia directa por estrada até o 2004. Antes dese ano a ponte máis próxima era a Ponte Internacional Tui-Valença, situada en coche a 15 minutos de Goián (Tomiño)-Cerveira e a 30 minutos da Guarda-Caminha. No caso da raia húmida entre Huelva e o Algarve a Ponte Internacional do Guadiana está a escasos dous quilómetros tanto de Ayamonte como de Vila Real de Santo Antonio. Doutra banda, o tamaño do *ferry* é distinto no Miño con respecto ao do Guadiana. Os dous servizos do Miño teñen unha capacidade de entre 20 e 30 coches, mentres que o do Guadiana apenas chega aos 10 utilitarios.

Así, os valores do transporte de vehículos evidencian claramente semellantes resultados (gráfica 8). No caso do servizo no Guadiana as cifras sitúanse na maioría dos casos por debaixo dos 10.000 vehículos ao ano, salvo nos tres primeiros anos 2000, 2001 e 2002 (14.000, 11.000 e 38.000 respectivamente). A partir do ano 2003 as cifras redúcense até os 5.000 vehículos ao ano ou menos. Finalmente

na actualidade (último ano rexistrado, 2015) as cifras estabilízanse en torno aos 2.500 vehículos ao ano.

Gráfica 8: Evolución do transporte de vehículos por vía fluvial na raia hispano-lusa (2000-2015). Fonte: elaboración propia a partir dos datos do OTEP.

No caso do *ferry* entre Goián (Tomiño) e Vila Nova de Cerveira as cifras son bastante superiores en comparación co servizo do Guadiana. Os anos 2000, 2001 e 2002 foron anos de incremento dos vehículos transportados (43.000, 45.000 e 48.000 respectivamente). No ano 2003 a cifra descende até os 39.000 vehículos. Finalmente, no seu ano de peche (2004), as cifras descenderon enormemente até os 19.000 vehículos anuais, como consecuencia directa da construción da Ponte da Amizade.

Por último, o caso do *ferry* A Guarda-Caminha é o máis relevante en canto ao transporte de vehículos. No primeiro ano do período analizado rexistraba un volume de 93.000 vehículos transportados. A partir dese ano as cifras redúcense á metade e

manteñen unha evolución bastante cambiante. Entre os anos 2003 e 2005 as cifras descenden desde os 45.000 até os 32.000 vehículos transportados para novamente ascender e situarse nos 51.000 no ano 2007. Posteriormente as cifras descenden paulatinamente até rexistrar 12.000 vehículos no 2013 como consecuencia tamén das interrupcións no servizo. O peor dato é do ano 2014 (como resultado da suspensión total do servizo) con 1.000 unidades rexistradas. No 2015 o fluxo recupérase con 21.000 vehículos desprazados, aínda que é unha das peores cifras de todo o período estudado. Con todo, e a pesar de que as cifras descenderon notablemente co paso dos anos, o servizo de *ferry* A Guarda-Caminha é o que máis fluxo de vehículos soporta de toda a raia hispano-lusa.

Como conclusión, é evidente que o volume de persoas e vehículos no transporte fluvial resulta notablemente inferior ás cifras de mobilidade rexistradas nas diferentes estradas que cruzan a fronteira. Porén, é un servizo activo que sobrevive á competencia coas pontes internacionais, e que co paso do tempo atopa ou perpetúa funcionalidades que lle permiten seguir con vida. Neste senso, hai que diferenciar entre a función que achega na actualidade o transbordador do Miño e a do Guadiana. No caso deste último, o feito de ter a ponte internacional do Guadiana a escasos quilómetros atribúelle ao *ferry* un uso eminentemente local, ben sexa por turismo, por lecer ou polo aínda activo comercio local. No caso do *ferry* do Miño acontece exactamente o mesmo, pero, quizais, habería que engadir un matiz. O volume de vehículos transportados alén do Miño deixa entrever que o seu uso non é exclusivamente local, senón que probablemente sirva como unión de todo o litoral atlántico próximo ao Miño. Isto é, por exemplo, todas aquelas persoas que queiran moverse ao longo da costa entre Baiona e Viana do Castelo teñen no *ferry* o paso fronteirizo máis rápido na súa

ruta. Ademais, o feito de que na actualidade a Ponte da Amizade estea a cinco minutos en coche da Guarda e de Caminha, acentúa a competencia entre o *ferry* e esta ponte.

4.2.2.5. Mobilidade laboral

No seguinte apartado analizamos a mobilidade por motivacións laborais, o que nos dá unha idea do nivel de integración laboral de ambas rexións atlánticas. Cabe mencionar que os datos que achegan os informes do portal europeo de mobilidade laboral Euro-Eures están desagregados (NUTSII e NUTSIII), polo que se complica a observación do mercado laboral a nivel local ou na escala miñota que aquí propoñemos, en todo caso, os datos achegados polo traballo de campo resultan esenciais para debuxar con maior precisión o panorama miñoto. Estes informes achegan as cifras de dous tipos de *commuters*: o anual e o diario. É dicir, cantas persoas teñen traballo declarado na outra beira da fronteira e cantas se desprazan diariamente para tal fin. Ademais, detállase tamén algunha característica socioeconómica deste tipo de traballadores transfronteirizos que analizamos a continuación. Débese ter en conta que no último informe emitido as cifras máis actuais para Galiza datan do ano 2016, mentres que para o caso portugués as últimas cifras facilitadas son para o ano 2015.

En primeiro lugar falamos da mobilidade laboral anual. Obsérvase na táboa 17 a evolución do número de *commuters* anuais entre Galiza e a Região Norte, ou como denomina este informe, aquelas persoas con remuneracións declaradas na outra beira da raia. Atendendo aos máximos e mínimos acadados (cor verde e vermella respectivamente) apréciase que a evolución do fluxo de traballadores transfronteirizos non é igual en ambas direccións. A evolución dos portugueses con traballo declarado en Galiza é claramente descendente,

xa que dos 20.644 traballadores rexistrados no ano 2007 pasa aos 6.901 no 2014. Unha cifra que veñen a reducirse en máis da metade en menos de 10 anos. Nos últimos anos de rexistro (2015 e 2016) o volume de traballadores recupérase até os 7.186 e 7.171 respectivamente, o que vén reverter a dinámica negativa dos últimos anos. En calquera caso, o número de portugueses que anualmente cruza a fronteira por traballo é maior co fluxo á inversa dende Galiza cara á Região Norte.

Commuters anuais por traballo. Contratos laborais transfronteirizos											
Rexión de destino	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Portugueses na Galiza	16626	20644	18699	13156	10425	8592	7229	6930	6901	7186	7171
Espaníais na Região Norte	-	-	-	1457	1577	1683	1668	1862	1995	2039	2522
TOTAL	16626	20644	18699	14613	12002	10275	8897	8792	8896	9225	9693

Táboa 17: *Commuters* anuais transfronteirizos. Contratos laborais transfronteirizos entre a Região Norte e a Galiza (2006-2016). Fonte: elaboración propia cos datos dos informes Euro-Eures.

No caso do fluxo de galegos cara a Portugal, as cifras son notablemente inferiores. En efecto, en ningún dos anos observados o número de *commuters* galegos chega a supor a metade do fluxo de portugueses. O fluxo luso é como mínimo tres veces superior ao de galegos en todo o período estudado. Doutra banda, e contrariamente ao portugués, a tendencia do fluxo galego é positiva. Pasa dos 1.457 traballadores contabilizados en 2009 aos 2.522 no ano 2016. Dende o primeiro ano de rexistro os *commuters* galegos foron en aumento; mais aínda, con cifras moi inferiores aos seus veciños.

Con todo, a cifra xeral de traballadores transfronteirizos na raia galaico-lusa vén a estabilizarse na actualidade despois dun notable descenso que durou seis anos. Pasouse dos 20.644 *commuters* no 2007 (máximo acadado) aos 8.792 no 2013 (mínimo acadado). A partir do

2014 a dinámica comeza a ser ascendente, até que na actualidade falamos de que entre 9.000 e 10.000 persoas se desprazan a través da fronteira cada ano por motivacións laborais (9.693 *commuters* rexistrados no 2016).

Atendemos agora a algunha das características socioeconómicas destes traballadores transfronteirizos, o cal nos permiten en certa medida definir ese fluxo de mobilidade con maior precisión. En primeiro lugar, analizamos o destino dos traballadores. Observamos (táboa 18) como para o 2015 a maioría dos *commuters* galegos están empregados na industria transformadora portuguesa, na cal teñen forte presenza o sector do téxtil ou toda a industria indirecta relacionada co sector da automoción. En segundo lugar está o comercio e reparación de vehículos, seguido das actividades da saúde, mais cun peso bastante reducido en comparación coa industria transformadora. Esta actividade vén a ser o principal destino dos galegos no mercado laboral portugués ano tras ano, coa excepción do ano 2014, onde as cifras descendían notablemente.

CAE da entidade empregadora	2012	2013	2014	2015
Industrias transformadoras, n.e.	421	540	84	617
Comercio por xunto e ao retalho, reparación de vehículos de motor e motocicletas	251	276	87	283
Actividades de saúde humana e apoio social	209	211	149	202
Construción	192	168	153	164
Transportes, almacenamento e comunicacións	132	124	119	124
Actividades administrativas e servizos auxiliares	60	93	151	115
Educación	104	104	94	105
Aloxamento, restauración e similares	67	78	108	96
Actividades inmobiliarias, alugueiros e servizos prestados ás empresas	-	-	135	26
Actividades financeiras e de seguros	-	-	111	15

Táboa 18: Distribución pola Classificação Portuguesa de Actividades Económicas (CAE) dos *commuters* galegos en Portugal (evolución 2012-2015). Fonte: último Informe Euro-Eures.

Para o caso do fluxo de portugueses en Galiza a situación é algo diferente (táboa 19). A meirande parte dos portugueses en Galiza están empregados no sector da hostalaría (servizos de comidas e bebidas), seguido da construción, o transporte e a industria alimentaria. Nos últimos anos a hostalaría galega aumenta o número de efectivos portugueses, mentres que no caso da construción, a caída do sector afectaba tamén aos traballadores deste sector, que se reduciron á metade en tan só tres anos.

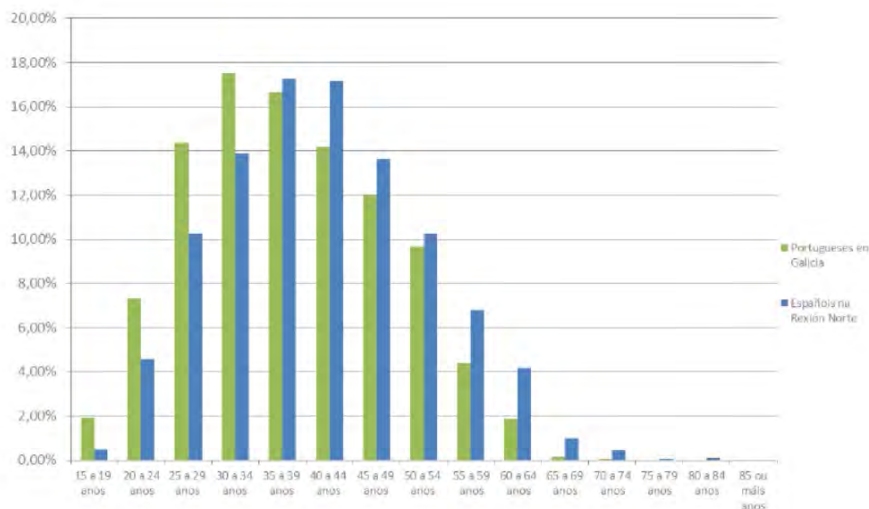
CNAE da entidade empregadora	2013	2014	2015	2016
Servizos de comidas e bebidas	1.003	1.070	1.113	1.384
Construción de edificios	1.258	987	785	630
Actividades de construción especializada	818	771	752	488
Transporte terrestre e por tubaxe	555	603	561	620
Comercio por xunto e intermediarios do comercio, salvo de vehículos de motor e motocicletas	177	230	275	223
Servizos de aloxamento	159	225	249	292
Industria de alimentación	142	218	330	406
Enxeñaría civil	253	217	166	109
Comercio a retallo, agás vehículos de motor e motocicletas	204	216	250	251
Agricultura, gandería, caza e servizos relacionados con elas	138	205	227	274
Pesca e acuicultura	164	168	192	165

Táboa 19: Distribución pola Clasificación Nacional de Actividades Económicas (CNAE) dos *commuters* portugueses na Galiza. Evolución 2013-2016. Fonte: último Informe Euro-Eures.

Queda patente polo tanto que o destino laboral dos traballadores transfronteirizos non é igual en ambas beiras do raia. Non só existe unha notable diferenza cuantitativa, como apuntabamos, senón que tamén a diferenciación entre traballadores galegos e portugueses é cualitativa. Se facemos a comparativa e observamos as actividades de destino a cualificación requirida dos traballadores cambia en ambos

casos. Os portugueses en Galiza traballan principalmente en sectores como a hostalaría ou a construción, traballos polo xeral menos cualificados. Doutra banda, os galegos na Região Norte están empregados na industria, no comercio ou no sector sanitario, polo xeral traballos que requiren maior cualificación.

Centrámonos agora en analizar a distribución por idades dos *commuters* galaico-lusos. Na gráfica (gráfica 9) apréciase con moita claridade a diferente idade dos traballadores transfronteirizos portugueses fronte aos galegos. Os *commuters* portugueses son polo xeral máis novos que os galegos. Isto reflíctese nos catro primeiros estratos de idade, onde a porcentaxe de portugueses novos é maior que a dos galegos. Preto do 60% dos traballadores portugueses en Galiza son menores de 40 anos, mentres que no caso dos galegos é ao revés; esa mesma porcentaxe correspóndese con traballadores maiores de 40 anos. A maioría de traballadores portugueses están entre os 30 e 34 anos, ao contrario dos galegos, que teñen na súa maioría entre 40 e 44 anos. Como consecuencia a idade media do traballador varía dunha beira do Miño á outra. A idade media do *commuter* portugués está ao redor dos 37 anos, mentres que a idade media do traballador pendular galego se sitúa en torno aos 42 anos. En conxunto a idade media do *commuter* galaico-luso é de 40 anos.

Gráfica 9: Distribución por idades dos *commuters* galegos e portugueses.

Fonte: último informe Euro-Eures.

Doutra banda, estes informes achegan unha certa espacialización do destino deses traballadores nunha escala provincial (española) e por distritos (portugueses). Eses datos amosan que aproximadamente o 50% dos *commuters* portugueses se desprazan á provincia de Pontevedra por traballo. De feito, a outra provincia que comparte fronteira con Portugal, Ourense, non é o segundo territorio de destino dos *commuters*, senón a provincia da Coruña. É dicir, a maioría de traballadores portugueses en Galiza vai a concellos situados no eixo atlántico.

No caso dos galegos repartidos nos distritos portugueses a situación é bastante semellante. A maioría de *commuters* galegos diríxense cara o distrito do Porto e, en segundo lugar con cifras moi parellas, ao distrito de Viana do Castelo. Acontece o mesmo que no caso dos portugueses na Galiza: as principais áreas de destino son as

situadas no eixo atlántico. Ademais, aínda que non poidamos precisar con estes datos determinados aspectos da mobilidade laboral na nosa área de estudo, si se pode afirmar que a rexión do Miño é unha das principais áreas receptoras de traballadores transfronteirizos. En calquera caso, precisaremos máis esta cuestión cos resultados do traballo de campo.

A continuación falaremos da mobilidade laboral diaria, ou o que é o mesmo, a dos traballadores que cruzan diariamente a fronteira por motivos laborais. Observamos na táboa 20 os valores no relativo a este aspecto. Do mesmo xeito que nos *commuters* anuais, as cifras deste fluxo son diferentes e mesmo a tendencia é completamente distinta en cada caso. A evolución das cifras de *commuters* portugueses é descendente, xa que se pasa dos 2.041 traballadores no 2008 (máximos acadado) aos 676 do ano 2014 (mínimo acadado). Na actualidade (ano 2015, rexistro máis actual) a cifra sitúase nos 695 traballadores que diariamente cruzan a fronteira por motivos laborais. O último informe facilita o dato deste fluxo no ano 2016¹², que reduce a 443 os *commuters* portugueses na Galiza. No caso galego é a inversa a evolución do volume de traballadores aumenta co paso dos anos. Pásase dos 424 *commuters* no 2004 (mínimo acadado) aos 865 do ano 2015.

A cifra de *commuters* diarios portugueses foi superior a dos galegos até o 2014, ano no que a balanza se inverte e os galegos pasan a ser máis que os portugueses. En conxunto, o volume total de

¹² Acontece en varias ocasións neste informes que o dato máis actual achegado dende unha beira do Miño non se corresponde co da outra beira do Miño no que se refire ao último ano de rexistro. Polo xeral os datos que proveñen de Portugal van un ano por detrás dos que proveñen da Galiza. Neste caso, analizaremos por separado o dato para o caso dos *commuters* portugueses na Galiza, mais ao falar do dato conxunto de *commuters* diarios galaico-lusos asumiremos o ano 2015 como o dato máis actual, xa que é o máis recente para contabilizar a cifra total.

commuters na eurorrexión Galiza-Região Norte acadou o seu máximo no ano 2007 con 2.107 traballadores. Desde ese ano as cifras descenden até os 1.459 persoas no 2012. A partir de aí prodúcese un aumento por riba dos 1.500 traballadores até situarse no derradeiro ano contabilizado en 1.560 *commuters* galaico-lusos. Con todo, podemos dicir que entre 1.000 e 2.000 persoas cruzan a fronteira diariamente por motivacións exclusivamente laborais cada ano.

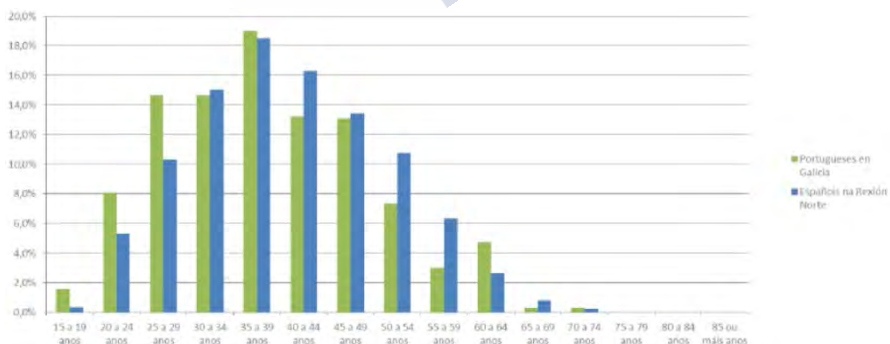
Commuters diarios por traballo											
	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Residentes na Região Norte con traballo na Galiza	1478	2107	2041	1496	1056	922	844	856	676	695	443
Residentes en España con traballo na Região Norte	-	-	-	424	516	624	615	741	851	865	-
TOTAL	1478	2107	2041	1920	1572	1546	1459	1597	1527	1560	443

Táboa 20: *Commuters* diarios transfronteirizos. Residentes no seu país de orixe con traballo diario declarado na outra beira do Miño. Fonte: elaboración propia cos datos dos informes Euro-Eures.

No referente á distribución dos traballadores pendulares diarios por actividades económicas acontece algo similar ao que mencionabamos anteriormente con respecto ás cifras anuais, aínda que con algún matiz diferente. No caso dos galegos con traballo diario en Portugal, a maioría dedícase a actividades relacionadas coa industria transformadora, co comercio ou en xeral con actividades que requiren un maior grao de cualificación. Porén, apenas é significativo no *commuting* diario aqueles traballadores empregados en actividades da saúde, que si tiñan maior relevancia no *commuting* anual. Quizais neste caso opten por establecerse directamente na outra beira do Miño. No caso dos portugueses na Galiza, os *commuters* diarios son principalmente os empregados en actividades de transporte e

construción. Desaparece neste caso o *commuting* diario no sector da hostalaría, que si tiña importancia no *commuting* anual.

En canto á idade dos *commuters* diarios, os portugueses seguen a ser os máis novos en canto ao desprazamento transfronteirizo laboral (gráfica 10). As porcentaxes de traballadores portugueses son maiores cas dos galegos nos estratos de menor idade, ao contrario que os estratos de idade máis avanzada, onde os galegos rexistran un maior volume de traballadores. Practicamente o 60% dos *commuters* diarios portugueses son menores de 35 anos, mentres que no caso dos galegos o 70% son maiores de 35 anos. Neste caso o maior volume de traballadores pendulares diarios é igual para ambos casos, isto é, aqueles traballadores comprendidos entre os 35 e os 40 anos. Con todo a idade media dos galegos traballando na Região Norte é de 40 anos, algo inferior á cifra achegada anualmente. En canto aos portugueses na Galiza, teñen unha idade media de 37 anos, exactamente a mesma que a media anual. Neste caso a idade media do *commuter* galaico-luso é algo menor que a media anual, ao redor dos 38 anos.

Gráfica 10: Distribución por idades dos *commuters* diarios galegos e portugueses. Fonte: último informe Euro-Eures.

En último lugar analizamos o destino deses traballadores pendulares diarios. Resulta evidente que, polo custo en tempo e cartos de desprazamento, as cifras amosan que as provincias e distritos próximos á fronteira son os que máis *commuters* reciben (táboas 21 e 122). Para o caso dos portugueses en Galiza (táboa 21) a principal provincia de destino é Pontevedra (provincia correspondente coa nosa área de estudo), que rexistra ao redor do 76% dos traballadores desprazados. En segundo lugar está a provincia da Coruña (15%), seguida de Ourense (7%) e Lugo (2%). A evolución destas cifras no reparto por provincias é loxicamente descendente en consecuencia coa baixada de *commuters* portugueses. Porén, a provincia da Coruña é a única que non presenta unha excesiva caída das cifras; de feito, no último ano de rexistro (2015) recupera parte dos efectivos perdidos nos dous anos anteriores. En xeral todas as provincias veñen de reducir o número de *commuters* portugueses, mais non ao mesmo ritmo. As provincias da Coruña e Ourense son as que menor descenso sufriron, pois perderon ao redor do 41% dos traballadores entre o ano 2007 e o ano 2015. Lugo e Pontevedra son as que máis diminuíron efectivos (78% e 71% respectivamente). Chama a atención o caso da provincia de Pontevedra, xa que é a que máis *commuters* recibe mais tamén a que máis perdeu ao longo destes últimos anos.

Provincia	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
A Coruña	176	202	173	139	67	109	63	76	104
Lugo	70	135	92	45	20	23	23	7	9
Ourense	83	136	108	65	45	34	69	46	49
Pontevedra	1.778	1.568	1.123	807	790	678	701	547	533
Total	2.107	2.041	1.496	1.056	922	844	856	676	695

Táboa 21: Distribución por provincias galegas do *commuters* diarios portugueses. Evolución 2007-2015. Fonte: último informe Euro-Eures.

No caso contrario, a maioría dos galegos diríxense cara ao distrito de Viana de Castelo -distrito correspondente coa nosa área de estudo- con ao redor do 73% dos traballadores desprazados (táboa 22). En segundo lugar está o distrito de Braga (11%) seguido de Porto (10%), Vila Real (4%) e Bragança (2%). Co paso dos anos todos os distritos portugueses aumentaron o número de *commuters* galegos, salvo no caso do Porto, que no 2015 rexistraba unha cifra máis baixa que o ano anterior (2014). Que a evolución sexa positiva en cada distrito pode resultar lóxico xa que o número de galegos desprazados por traballo á outra beira do Miño aumentou co paso dos anos, aínda que non necesariamente ese aumento sexa homoxéneo en todos os distritos. Porén, o aumento de traballadores galegos é común a todos os distritos salvo, como dicíamos no caso do Porto.

Distrito	2011	2012	2013	2014	2015
Braga	88	59	98	108	99
Bragança	0	3	3	7	19
Porto	59	65	88	107	85
Viana do Castelo	470	488	545	610	626
Vila Real	7	0	7	19	36
Total	624	615	741	851	865

Táboa 22: Distribución por distritos portugueses do *commuters* diarios galegos. Evolución 2011-2015. Fonte: o último informe Euro-Eures.

Para concluír este apartado sintetizamos as principais características detectadas da análise da mobilidade laboral transfronteiriza galaico-lusa. Obsérvase que o fluxo de *commuters* é maior dende Portugal cara a Galiza. A meirande parte dos portugueses que cruzan a fronteira por motivos laborais teñen unha cualificación máis baixa ca dos seus veciños galegos. No referente ao perfil do

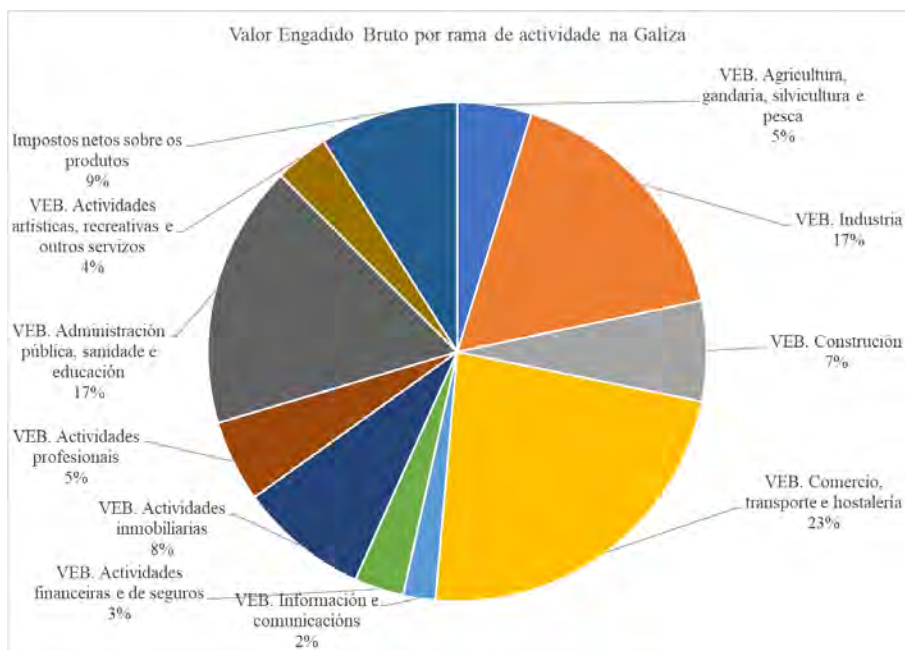
traballador transfronteirizo, o *commuter* portugués está menos cualificado e é máis novo co galego, quen procura un traballo máis axeitado á súa formación na outra beira do Miño. Ademais, tanto no caso dos traballadores pendulares anuais coma no dos diarios, as principais áreas de destino (provincias e distritos) son aquelas nas que se insire a nosa área de estudo, isto é, Pontevedra e Viana do Castelo.

4.2.3. Fluxos económicos

Pasamos a continuación a analizar a situación económica da área de estudo, as principais características do sistema produtivo de ambas beiras do Miño e as súas similitudes e diferenzas. Sempre dende unha óptica transfronteiriza, faremos fincapé naquelas dinámicas de cooperación ou colaboración entre actores dun mesmo sector. Cabe ter en conta que en materia económica a dispoñibilidade de datos a escala municipal é bastante limitada, polo que nomeadamente faremos unha análise do contexto eurorrexional e, na medida do posible, referirémonos á situación local. En calquera caso, trátase de facer unha aproximación á situación económica conxunta e non de elaborar unha fonda análise nesta materia. Ademais, a enquisa proposta amplía en certa medida toda a cuestión da economía local.

Para coñecer cales son os principais sectores económicos na eurorrexión podemos analizar varios indicadores, como o Valor Engadido Bruto (VEB) por rama de actividade, a existencia de clústeres en determinados sectores punteiros, ou as principais exportacións de produtos. En primeiro lugar, analizamos as cifras das achegas ao PIB de cada unha das ramas de actividade na Galiza e na Região Norte para o ano 2017 (gráficas 11 e 12) e atopar así algunhas semellanzas. Cabe sinalar que, contrariamente ao caso portugués, no caso galego as cifras compútanse antes de imputarlle ao VEB os impostos indirectos para

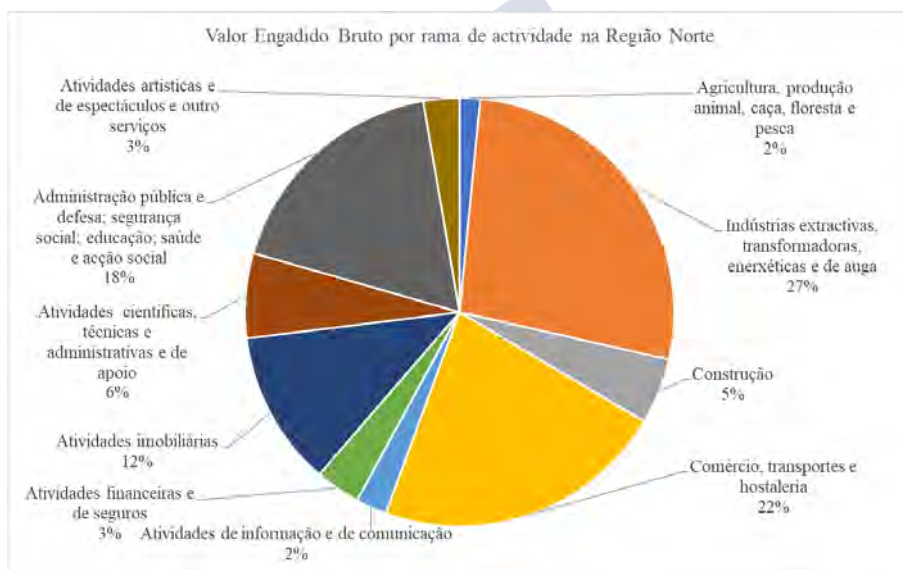
calcular o PIB. En calquera caso e para o que a nós nos interesa, podemos facermos unha idea das principais actividades de cada rexión e valorar a súa similitude en termos de cohesión económica transfronteiriza.

Gráfica 11: VEB por rama de actividade na Galiza para o ano 2017. Fonte: elaboración propia a partir dos datos do IGE.

Para o caso galego (gráfica 11) as actividades que máis aportan ao PIB pertencen ao sector servizos, isto é: o comercio, transporte e hostalaría (23%) e a administración pública, sanidade e educación (17%). En segundo lugar, a industria galega supón o 17% do PIB, seguido das actividades inmobiliarias (8%) e a construción (7%). No caso portugués (gráfica 12) a actividade que máis importancia ten no PIB rexional é a industria (27%), seguido de actividades do sector servizos como o comercio, os transportes e a hostalaría (22%) ou as

actividades relacionadas coa administración pública (18%). En menor medida poderíamos sinalar outras actividades como as actividades inmobiliarias (12%), as actividades científicas (6%) ou a construción (5%). Así, ollamos como para o conxunto da eurorrexión o sector terciario ou a industria son as principais actividades para ambas beiras da fronteira. De feito, esta similitude vén a reflectirse tamén nas características dos principais clústeres de ambas rexións (táboa 23). Na maioría dos casos correspóndense con estes sectores económicos punteiros.

Gráfica 12: VEB por rama de actividade na Região Norte para o ano 2017.

Fonte: elaboración propia a partir dos datos do INE (Pt).

Obsérvase a existencia de clústeres similares a ambos lados da fronteira en certas actividades económicas como o téxtil e a moda, os produtos alimentarios, o sector da madeira e os produtos relacionados co mar. Ademais cabe destacar a aparición do EUROclusTEX, o

primeiro clúster transfronteirizo, nado no marco da POCTEP, do sector téxtil na eurorrexión Galiza-Norte de Portugal, e que sentou as bases da colaboración entre as empresas de ambas beiras da fronteira.

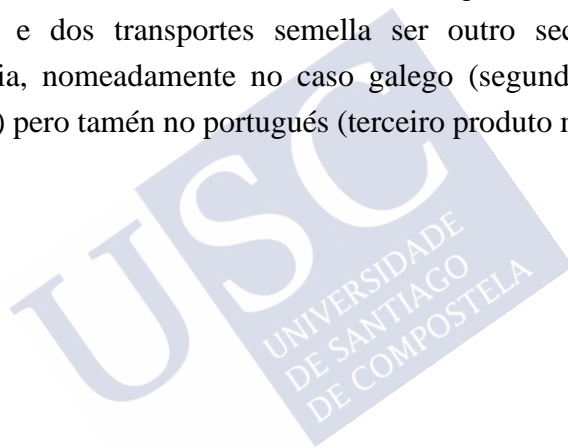
Clústeres Galicia	Clústeres Norte de Portugal
<ul style="list-style-type: none"> ▪ ACLUNAGA – Asociación Clúster del Naval Gallego ▪ ACLUXEGA - Clúster da Xeotermia de Galicia ▪ AEG - Clúster de la Alimentación Ecológica de Galicia ▪ AEITegal - Agrupación Empresarial Innovadora Termal de Galicia ▪ BIOGA - Clúster Tecnológico Empresarial de las Ciencias de la Vida ▪ CBG - Clúster de biotecnología de Galicia ▪ CEAGA – Fundación Clúster de Empresas de Automoción de Galicia ▪ CETGA - Clúster de la Acuicultura de Galicia ▪ CLAG – Clúster Audiovisual Galego ▪ CLG – Clúster de Logística y Transporte ▪ CLUERGAL - Clúster das enerxías renovables ▪ Clúster Alimentario de Galicia ▪ CMA – Clúster da Madeira de Galicia ▪ COINTEGA – Confederación de Industrias Textiles de Galicia ▪ GRANITO - Clúster del Granito ▪ Graphic Cluster – Clúster do Producto Gráfico e do Libro Galego ▪ TIC GALICIA - Clúster TIC Galicia 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Health Cluster - Pólo de Competitividade e Tecnología da Saúde ▪ APCM - Pólo de Competitividade e Tecnología da Moda ▪ PortugalFoods - Pólo de Competitividade e Tecnología Agro-industrial: Alimentos, Saúde e Sustentabilidade ▪ AIFF - Pólo de Competitividade e Tecnología das Industrias de Base Florestal ▪ PCT da Mobilidade - Pólo de Competitividade e Tecnología das Industrias da Mobilidade ▪ PRODUTECH - Pólo de Competitividade das Tecnologías de Produção ▪ Cluster das Empresas de Mobiliário de Portugal ▪ ADDICT - Cluster das Industrias Criativas na Região do Norte ▪ ADVID - Cluster dos Vinhos da Região Demarcada do Douro ▪ OCEANO XXI - Cluster do Conhecimento e da Economia do Mar

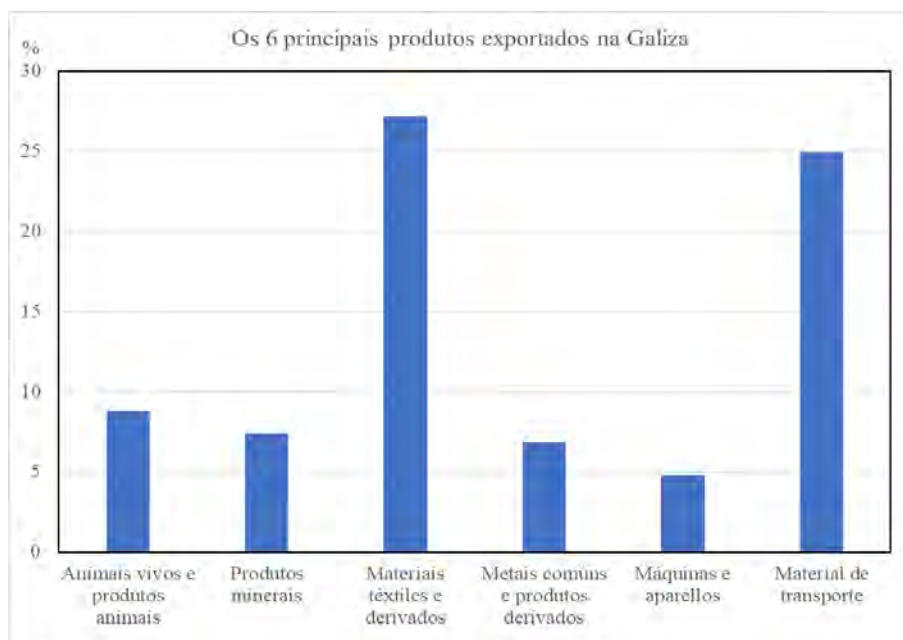
Táboa 23: Principais clústeres da eurorrexión Galiza-Norte de Portugal.

Fonte: PIC Galiza-Norte de Portugal (2014-2020).

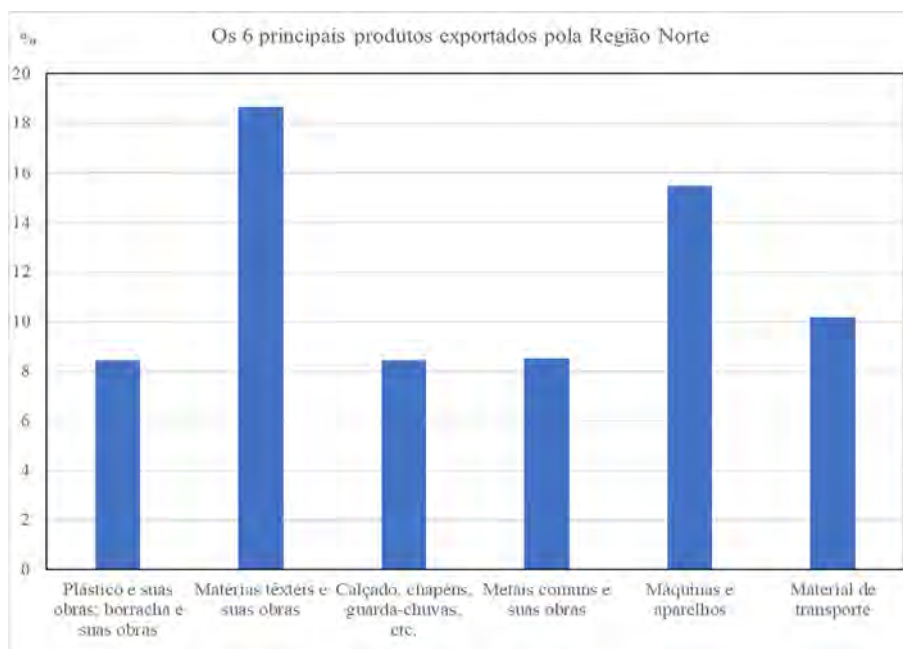
Se atendemos agora aos principais produtos exportados por ambas rexións, ollamos tamén algún paralelismo (observamos os 6 primeiros produtos máis exportados) (gráficas 13 e 14). No caso galego (gráfica 13), hai unha diferenza notable entre os dous primeiros produtos exportados en comparación cos demais. Son os materiais téxtiles (27,17%) e os materiais de transporte e automoción (24,93%). En menor medida poderíamos sinalar os animais e produtos derivados

(8,81%), os produtos minerais (7,42%) e os metais comúns e produtos derivados (6,84%). Para o caso portugués (gráfica 14), os principais produtos exportados son os materiais téxtiles (18,65%) e as máquinas e aparellos (15,48%). En menor medida sinalamos os materiais de transporte e automoción (10,17%), os metais comúns e produtos derivados (8,54%) e o calzado e derivados (8,43%). Queda patente que o téxtil é a industria máis importante par ambas rexións en canto ás exportacións, cuestión que comparten e que xa ollábamos na existencia dun clúster transfronteirizo na materia. En segundo lugar o sector do automóbil e dos transportes semella ser outro sector de notable importancia, nomeadamente no caso galego (segundo produto máis exportado) pero tamén no portugués (terceiro produto máis exportado).

Gráfica 13: Porcentaxe dos principais produtos exportados da Galiza en función do total de exportacións no ano 2017. Fonte: elaboración propia a partir dos datos do IGE.

Gráfica 14: Porcentaxe dos principais produtos exportados da Região Norte en función do total de exportacións no ano 2017. Fonte: elaboración propia a partir dos datos do INE (Pt).

Centrándonos agora nalgunhas cifras da nosa área de estudo, obtemos en primeiro lugar unha perspectiva da situación empresarial. Na seguinte táboa (24) observamos a estrutura das empresas por concello en función do número de traballadores. Percíbese a simple vista como a maioría das empresas da nosa área de estudo, en cando a volume de traballadores, son eminentemente pequenas. En todos os casos as empresas que teñen en nómina a menos de 10 traballadores superan o 90% do total de empresas en cada concello. Temos en conta que nesta tipoloxía de pequena empresa tamén están engadidos os autónomos. En número absolutos podemos destacar, como é lóxico, aos concellos con maior volume de poboación. Os aos cinco concellos con

maior volume deste tipo de empresas son principalmente concellos portugueses e soamente un concello galego: Monção (2883 empresas), Caminha (2095 empresas), Valença (1638 empresas), Tui (1368 empresas) e Melgaço (1170 empresas).

Empresas por concello segundo volume de traballadores (2016)									
Concello/nº traballadores	menos de 10	%	10 - 49	%	50 - 249	%	máis de 250	%	TOTAL
A Guarda	777	95	36	4	4	0	0	0	817
O Rosal	484	97	14	3	1	0	0	0	499
Tomíño	1006	97	28	3	1	0	0	0	1035
Tui	1368	96	54	4	7	0	1	0	1430
Salvaterra	630	96	26	4	1	0	0	0	657
As Neves	202	95	11	5	0	0	0	0	213
Arbo	190	97	5	3	1	1	0	0	196
Crecente	97	97	3	3	0	0	0	0	100
Caminha	2095	98	35	2	6	0	0	0	2136
V.N. Cerveira	951	96	26	3	8	1	2	0	987
Valença	1638	97	47	3	4	0	1	0	1690
Monção	2883	98	61	2	4	0	0	0	2948
Melgaço	1170	99	10	1	1	0	0	0	1181

Táboa 24: Empresas por concello segundo volume de traballadores (2016).

Fonte: elaboración propia a partir dos datos do IGE e INE (Pt).

En canto ás empresas cun volume de entre 10 e 49 empregados, as cifras non superan o 5% en todos os casos. En número absolutos podemos destacar os casos de Monção (61 empresas), Tui (54 empresas) ou Valença (47 empresas), aínda que proporcionalmente supoñen menos do 5% do número total de empresas do municipio. O número de empresas cun volume de traballadores de entre 50 e 249 non ascende nin ao 1% na maioría dos concellos. Só nos casos de Vila Nova de Cerveira e Arbo a porcentaxe chega ao 1%. En números absolutos as cifras non superan en ningún caso as 10 empresas.

O número de empresas con máis de 250 asalariados é practicamente inexistente. Podemos nomear, en número absolutos, a Vila Nova de Cerveira con dúas empresas deste tipo ou a Valença e Tui con unha empresa deste tipo cada un. Queda patente que na nosa área de estudo predominan as chamadas pemes (pequenas e medianas empresas), polo menos en canto ao volume de traballadores e, basicamente, empresas pequenas con menos de 10 empregados.

Sen deixar a análise empresarial, observamos a continuación o volume de empresas en función do tipo de actividade segundo as pertinentes clasificacións de actividades económicas para cada país (CNAE en España e CAE en Portugal) (táboa 25). Sen deternos a analizar actividade por actividade, achegamos unha visión xeral. Así, para entendela, hai que ter en consideración as seguintes agrupacións de actividades: a letra 'A' corresponde a actividades do sector primario, entre as letras 'B-E' trátase de actividades do sector secundario, a letra 'F' correspóndese co sector da construción, e entre as letras 'G-S' atópanse as actividades dos sector servizos.

Empresas por concello segundo actividade económica (CAE/CNAE) (2016)																				
	A	B	C	D	E	F	G	H	I	J	K*	L	M	N	O*	P	Q	R	S	
A Guarda	118	0	45	0	1	112	228	18	64	8	30	14	50	13	2	31	25	17	41	
O Rosal	105	0	54	0	1	94	111	17	38	1	6	2	15	5	1	12	8	6	23	
Tomíño	143	0	80	1	4	168	284	51	92	11	24	10	50	20	2	17	12	21	45	
Tui	39	5	117	5	3	278	457	55	133	7	31	29	92	25	1	28	47	25	53	
Salvaterra	45	3	67	2	0	142	173	34	51	3	15	16	35	15	1	7	16	7	25	
As Neves	27	2	16	0	1	30	56	16	20	1	2	5	11	3	1	5	1	6	10	
Arbo	41	0	20	0	1	26	49	13	27	0	2	1	4	1	1	1	1	4	4	
Crecente	16	0	12	0	0	21	27	5	10	0	1	4	0	0	1	0	1	0	2	
Caminha	224	1	95	6	1	300	419	29	220	16	-	50	165	203	-	109	134	60	104	
V.N. Cerveira	81	2	74	5	1	134	203	36	115	7	-	22	77	79	-	29	51	21	50	
Valença	151	11	97	1	5	148	511	44	153	12	-	46	90	195	-	54	77	16	79	
Monção	1117	9	128	6	1	335	416	46	168	8	-	29	152	251	-	66	114	27	75	
Melgaço	545	0	63	1	0	105	136	27	82	1	-	11	39	59	-	25	35	13	39	

*K. Estas actividades económicas non son consideradas en Portugal no 2016 (actividades financeiras e de seguros).
 *O. Estas actividades económicas non son contabilizadas no 2016 para Galiza (actividades da administración pública).
 *As categorías "T" (actividades do fogar) e "U" (organismos internacionais) non son consideradas polos dous países.

Táboa 25: Empresas por concello segundo actividade económica (CNE/CAE) (2016). Fonte: Elaboración propia segundo datos do IGE e INE (Pt).

O sector que máis empresas aglomera é con claridade o sector servizos (da letra G á S) para todos os concellos. O segundo sector máis importante por concello en canto ao volume de empresas non está tan claro. Varía entre as actividades do sector da construción (letra F) ou do sector primario (letra A). Así, os concellos nos que a construción é o segundo sector máis importante en canto a volume de empresas son: Tomíño, Tui, Salvaterra, As Neves, Crecente, Vila Nova de Cerveira, e Caminha. Doutra banda, os concellos co sector primario como segundo sector máis importante en canto a tamaño de empresas son: A Guarda, O Rosal, Arbo, Valença, Monção e Melgaço. As actividades do sector primario que destacan son a pesca e a viticultura. Neste senso, destacamos o caso de Monção, con tradición vitivinícola, e o seu alto número de empresas dedicadas ao sector primario (1117 empresas, o 37,9% do total de empresas do concello). O sector que en xeral ten menor peso en canto a volume de empresas é o sector industrial (da letra

G á S). O número de empresas neste sector non supera o 10% das empresas totais do conxunto dos concellos.

Neste punto, podemos facer unha comparativa co contexto da eurorrexión en base aos principais sectores produtivos que detectábase (sector servizos, industria téxtil ou a automoción). Deste xeito, temos que fixarnos nas actividades marcadas na táboa 25 coas letras ‘G’ (actividades relacionadas coa mecánica e a automoción), ‘I’ (hostalaría) e ‘C’ (industrias manufactureiras). Así, observamos que o volume de empresas relacionadas coa automoción e a mecánica é bastante elevado en todos os concellos, incluso representa nalgún caso a rama de actividade onde hai máis empresas. En canto ao sector da hostalaría as cifras son máis baixas que o anterior e, aínda que en comparación coas demais actividades as cifras son altas, non é a principal rama de actividade por número de empresas en ningún concello; porén, ten unha presenza notable na maioría, sobre todo no caso dos portugueses. En canto á industria manufactureira -onde tamén se inclúen outros produtos ademais do téxtil- as cifras son máis baixas cas de hostalaría. En ningún caso é a rama de actividade que máis volume de empresas acolle, pero si podemos destacar a súa importancia en concellos grandes, como Tui, Valença, Caminha ou Monção.

En definitiva, semella que os principais sectores punteiros da eurorrexión Galiza-Norte de Portugal teñen unha certa correspondencia na nosa área de estudo. Nomeadamente no caso do sector servizos ou no de empresas relacionadas co sector da automoción. En menor medida o sector téxtil tamén está representado. Esta é unha cuestión da que falaremos máis adiante a raíz dos resultados do traballo de campo.

A seguir, analizamos algunhas das cifras do sector primario, na media en que a dispoñibilidade de datos en ambos países ibéricos

permite unha comparativa a escala local. Segundo o recollido nos censos agrarios estatais, podemos facer a comparativo local en 3 indicadores: o tamaño das explotacións, o aproveitamento segundo o uso e o aproveitamento segundo o tipo de explotación agrícola.

No primeiro deles (táboa 26), apréciase con claridade como a maioría das explotacións agrarias da nosa área de estudo son de menos de 5 hectáreas, o cal é un indicativo importante do minifundismo patente nas terras do Miño. En segundo lugar, as explotación de entre 5 e 20 hectáreas non supoñen máis do 5% do total de explotacións para todos os concellos. E, en canto ao terceiro e cuarto nivel, as explotación de entre 20 e 50 hectáreas ou as de máis de 50 hectáreas, computan menos do 1% do total de explotacións por concello. En xeral, o número de explotacións agrarias é maior na beira portuguesa ca na galega; pero é de destacar o grande número de explotacións en Monção e Melgaço. Existe, polo tanto, un claro minifundismo compartido entre ambas marxes do río Miño. Isto pode indicar que os patróns de ocupación e aproveitamento do solo agrario seguiron os mesmos principios en ambos territorios.

Número de explotación por tamaño (2009)					
	<5 ha	5 ha - <20 ha	20 ha - < 50 ha	>50 ha	TOTAL
A Guarda	15	2	0	0	17
O Rosal	112	6	2	4	124
Tomiño	326	47	7	7	387
Tui	110	14	3	0	127
Salvaterra	287	15	3	3	308
As Neves	189	14	0	2	205
Arbo	126	17	4	0	147
Crecente	51	6	3	0	60
Caminha	380	10	0	10	400
V.N. Cerveira	258	16	5	4	283
Valença	700	26	9	4	740
Monção	1987	33	7	12	2039
Melgaço	973	30	4	12	1019

Táboa 26: Número de explotacións por tamaño (2009). Fonte: elaboración propia a partir dos datos do último censo agrario de Galiza e Portugal.

No referente ao aproveitamento das explotacións agrarias (táboa 27) o principal tipo de explotación son as terras de labranza, salvo nos casos de concellos con outro tipo de explotación principal; isto é: O Rosal (pastos permanentes), Tomiño (explotacións arbóreas e forestais) ou Vila Nova de Cerveira (pastos permanentes). As porcentaxes de terras labradas superan o 40% da superficie total na maioría dos casos, salvo nos tres xa mencionados, xunto co da Guarda. No segundo tipo de explotación (pastos permanentes) as porcentaxes de superficie polo xeral non superan o 30%, salvo nos casos do Rosal (48,5%), Salvaterra (33%) e Vila Nova de Cerveira (69,1%). En canto ás explotación

forestais, as cifras son en comparación máis baixas cos pastos, e tampouco superan o 30% da superficie explotada, agás nos casos de Tomiño (44,8%), Caminha (43%) ou Melgaço (47,35). Para o conxunto da nosa área de estudo predominan as terras de labranza como principais superficies explotadas, agás casos puntuais. Tamén, doutra banda, se observamos as cifras por hectáreas apréciase que as superficies son polo xeral maiores na beira portuguesa. Con todo, o tipo de explotación é semellante en ambas lados da fronteira, mais a superficie aproveitada é considerablemente maior na marxe portuguesa.

Superficie total das explotacións agrarias segundo aproveitamento (2009)									
	Total	Terras labradas		Pastos permanentes		Explotacións arbóreas e forestais		Outras superficies	
	Has.	Has.	%	Has.	%	Has.	%	Has.	%
A Guarda	29	11	37,9	6	20,7	8	27,6	4	13,8
O Rosal	842	309	36,7	408	48,5	20	2,4	105	12,5
Tomiño	2288	781	34,1	316	13,8	1024	44,8	167	7,3
Tui	395	202	51,1	83	21,0	72	18,2	38	9,6
Salvaterra	587	271	46,2	194	33,0	93	15,8	29	4,9
As Neves	949	408	43,0	199	21,0	267	28,1	75	7,9
Arbo	448	270	60,3	85	19,0	65	14,5	28	6,3
Crecente	234	144	61,5	32	13,7	26	11,1	31	13,2
Caminha	6503	3292	50,6	392	6,0	2794	43,0	25	0,4
V.N. Cerveira	7234	1373	19,0	4999	69,1	840	11,6	22	0,3
Valença	5805	2759	47,5	1439	24,8	1569	27,0	38	0,7
Monção	15106	6801	45,0	3522	23,3	4281	28,3	502	3,3
Melgaço	31741	15810	49,8	879	2,8	14977	47,2	75	0,2

Táboa 27: Superficie total das explotacións agrarias segundo aproveitamentos (2009). Fonte: elaboración propia a partir dos datos do último censo agrario de Galiza e Portugal.

Afondamos agora no tipo de cultivo nas terras de labranza (táboa 28). Para a metade dos concellos o principal aproveitamento son os cultivos herbáceos, con cifras que superan o 80% da superficie cultivada nalgún caso (A Guarda e V. N. de Cerveira). Hai que ter en conta que a efectos censais esta categoría de cultivo abrangue unha

importante variedade de especies (cereais, leguminosas, patacas, cultivos industriais, cultivos forraxeiros, hortalizas, flores e plantas ornamentais, sementes e plántulas destinadas á venda, e outros cultivos herbáceos). Deste xeito, complicase a tarefa de especificar un tipo de cultivo maioritario por concello.

Aproveitamento das terras labradas nas explotacións agrícolas											
	Total	Cultivos herbáceos		Frutais		Olivar		Viñedo		Outros cultivos	
	Has.	Has.	%	Has.	%	Has.	%	Has.	%	Has.	%
A Guarda	11	9	81,8	1	9,1	0	0,0	1	9,1	0	0,0
O Rosal	309	61	19,7	23	7,4	0	0,0	223	72,2	2	0,6
Tomíño	781	289	37,0	177	22,7	0	0,0	246	31,5	69	8,8
Tui	202	120	59,4	7	3,5	0	0,0	66	32,7	9	4,5
Salvaterra	270	168	62,2	8	3,0	0	0,0	94	34,8	0	0,0
As Neves	408	169	41,4	5	1,2	0	0,0	231	56,6	3	0,7
Arbo	271	47	17,3	1	0,4	0	0,0	222	81,9	1	0,4
Crecente	144	45	31,3	3	2,1	0	0,0	96	66,7	0	0,0
Caminha	269	209	77,7	7	2,6	3	1,1	50	18,6	0	0,0
V.N. Cerveira	204	165	80,9	8	3,9	1	0,5	30	14,7	0	0,0
Valença	602	304	50,5	79	13,1	0	0,0	219	36,4	0	0,0
Monção	2034	760	37,4	4	0,2	1	0,0	1269	62,4	0	0,0
Melgaço	713	155	21,7	0	0,0	0	0,0	558	78,3	0	0,0

Táboa 28: Superficie total das explotacións agrícolas segundo tipo de cultivo (2009). Fonte: elaboración propia a partir dos datos do último censo agrario de Galiza e Portugal.

Doutra banda, 6 dos 13 concellos teñen, en maior ou menor medida, unha clara especialización vitivinícola. Son os casos do Rosal, As Neves, Arbo, Crecente, Monção e Melgaço; e mesmo, nalgúns deles supérase o 70% do aproveitamento agrícola. De feito, estes concellos forman parte das zonas de denominación de orixe protexida dos produtos vitivinícolas (Denominación de Orixe Rías Baixas, subzonas de O Rosal e Condado de Tea, no caso dos galegos e a Denominação de Origem Protegida Vinhos Verdes, subzona de Monção, para o caso dos portugueses). En menor medida, os cultivos frutais teñen presenza

destacada soamente en concellos como Tomiño (22,7%) ou Valença (13,1%), aínda que non son os produtos principais destes municipios.

Con respecto á outra ‘pata’ do sector primario, a pesca, non existen datos cuantitativos dispoñibles sobre a situación da pesca no río Miño. Deste xeito, unicamente podemos falar da existencia dun convenio de aproveitamento compartido do río (ver en Anexo 1). Trátase dun regulamento conxunto onde se especifican cuestións como: o exercicio da pesca, as artes empregadas, as vedas, os lances, os tamaños da captura permitidos por especie, a explotación das pesqueiras, as autoridades competentes ou os réximes de sancións.

A partir dos datos económicos achegados definimos un contexto eurorrexional que ten certa correspondencia coa nosa área de estudo. Ademais, observamos tamén algunhas das características do espazo miñoto, compartidas nalgún caso por ambos territorios fronteirizos. Semella polo tanto existir certa correspondencia en canto a especialización económica da zona de estudo, así como unha estrutura agraria semellante en canto ao tipo de explotacións e o tamaño destas. En calquera caso, no capítulo de análise dos datos recollidos no campo podemos observar como estas cuestións teñen relación co comercio de proximidade e coas interaccións transfronteirizas.

4.2.4. Cooperación transfronteiriza.

No seguinte apartado achegamos algunhas experiencias, nomeadamente, oficiais sobre as accións ou proxectos de cooperación transfronteiriza desenvolvidos ou en fase de desenvolvemento na nosa área de estudo. En primeiro lugar e no eido do Programa de Cooperación Transfronteiriza España e Portugal (POCTEP) Interreg V-A España Portugal 2014-2020, están en marcha numerosos proxectos

en base aos distintos eixos temáticos deste programa (táboa 29). No marco deste programa presentáronse 135 proxectos entre España e Portugal para o ano 2016, dos que están en marcha para a eurorrexión Galiza-Norte de Portugal 33, repartidos nos diferentes eixos temáticos.

A continuación expoñemos a lista dos proxectos en marcha nos diferentes eixos. A maioría deles teñen unha vinculación indirecta coa nosa área de estudo, máis cabe destacar aqueles que teñen unha vinculación directa co Miño transfronteirizo: ‘Geres_Xures_Dinamico’, ‘Visit_rio_minho’, ‘Migra-Miño_Minho’, ‘Coop_Act’ e o ‘Smart_Miño’.

ÁREA DE COOPERACIÓN	Galicia-Norte	Norte-Castilla y León	Castilla y León-Centro	Centro-Extremadura Alentejo	Alentejo-Algarve Andalucía	Proyectos plurirregionales	TOTAL EJE
EJE							
1. Crecimiento inteligente a través de una cooperación transfronteriza para el impulso de la innovación	8	4	4	6	6	7	33
2. Crecimiento integrador a través de una cooperación transfronteriza a favor de la competitividad empresarial	6	3	3	5	4	6	27
3. Crecimiento sostenible a través de una cooperación transfronteriza por la prevención de riesgos y la mejora de la gestión de recursos naturales	12	7	3	7	10	12	50
4. Mejora de la capacidad institucional y la eficiencia de la administración pública a través de la cooperación transfronteriza	7	2	3	3	3	4	22
TOTAL	33	16	13	21	23	29	135

Táboa 29: Proxectos aprobados e en marcha desde o 2016 no eido do Programa de cooperación INTERREG V A España Portugal 2014-2020. Fonte: boletín Euro-Eures (2017).

Para o eixo temático 1 (impulso á innovación) están en marcha os seguintes proxectos:

- VALORNATURE. Coordinador: Pólo de Inovação em Engenharia de Polímeros (PIEP). Creación dun centro de excelencia en materiais avanzados e sustentables para o aproveitamento dos recursos naturais no sector industrial.

- MANUFACTUR4. Coordinador: Axencia Galega de Innovación (GAIN). Transferir á industria do sector naval-metalmecánico novas tecnoloxías de fabricación avanzada a baixo custo.
- NANOEATERS. Coordinador: Axencia Galega de Innovación (GAIN). Aplicación de solucións nanotecnolóxicas de valor engadido para a definición de novos produtos e servizos para a súa explotación comercial.
- IBEROS. Coodinador: Universidade de Vigo. Creación do Instituto Bioengineering Network para o envellecemento saudable (IBEROS). Promover a investigación e innovación de excelencia que contribúa a mellorar a calidade de vida e a saúde da poboación, especialmente en enfermidades asociadas ao envellecemento.
- NUTRIAGE. Coordinador: Consellería de Política Social. Envellecemento saudable a través da avaliación, estudo e deseño de estratexias nutricionais que optimicen o estado das persoas, para así evitar o seu declive funcional e cognitivo.
- CVMAR. Coordinador: Universidade do Minho. Innovación industrial en biotecnoloxía mariña.
- CODIGOMAS. Coordinador: Axencia de Coñecemento en Saúde (ACIS). Creación dun ecosistema transfronteirizo de innovación no campo da saúde, que fomente a cooperación segundo o modelo da cuádruplo hélice e valoración orientada ao mercado.
- BIOMASA. Coordinador: ENERGYLAB. Mellorar as capacidades dos centros de I + D da rexión no emprego da

biomasa como recurso endógeno, para aplicar métodos e tecnoloxías innovadoras nos sectores tradicionais.

Para o eixo temático 2 (competitividade empresarial) están en marcha os seguintes proxectos:

- ECICII_PLUS. Coordinador: Confederación de Empresarios de Pontevedra (CEP). Fortalecer a capacidade de internacionalización das pemes mediante a cooperación transfronteiriza e o uso de sinerxías de experiencia.
- COOPERATEXPOR. Coordinador: Confederación de Industrias Têxtils de Galicia (COINTEGA). Mellora da competitividade das pemes no sector têxtil-moda no territorio transfronteirizo Galicia-Norte de Portugal.
- CLOSTERBIOTRANSFRONTERIZO. Coordinador: BICMINHO. Promover a cooperación, integración e competitividade do sector biotecnolóxico en Galicia- Norte de Portugal para convertelo nun polo de excelencia na biotecnoloxía.
- LACES. Coordinador: Consellería de Economía, Emprego e Industria. Promoción e consolidación da economía social. Xerar e consolidar emprego mediante a execución de programas pilotos para a competitividade e promoción de empresas de economía social.
- LEADER. Coordinador: Consellería de Política Social. Promover o desenvolvemento económico transfronteirizo mediante a mellora das competencias laborais e emprendedoras dos mozos no territorio.
- INTERNOVAMARKET_FOOD. Coordinador: Fundación Centro Tecnolóxico da Carne (CTC). Contribuír a

caracterizar á Eurorexión nun tecido empresarial sólido e sustentable baseado en tres piares: internacionalización, innovación e marketing.

Para o eixo temático 3 (prevención de riscos e mellora da xestión dos recursos naturais) están en marcha os seguintes proxectos:

- AQUALITRANS. Coordinador: Augas de Galicia. Sistema de xestión e control para a mellora da eficiencia na depuración e na calidade ambiental da auga a nivel transfronteirizo.
- ECODESTIN. Coordinador: Asociación Galega de Actividades Náuticas (AGANPLUS). Incrementar o atractivo do territorio mediante a valorización do patrimonio natural e cultural no sector econáutico a través da aplicación de novas tecnoloxías de realidade aumentada e co posicionamento internacional.
- GERES_XURES_DINAMICO. Coordinador: Consellería de Medio Ambiente e Ordenación do Territorio. Fortalecer a entidade e identidade propia da Reserva da Biosfera Transfronteiriza Gerês-Xurés (RBTGX).
- BIOTECFOR. Coordinador: Associação Florestal de Portugal (FORESTIS). Aumentar os niveis de eficiencia no uso dos recursos forestais, contribuír así ao desenvolvemento da bioeconomía e economía circular.
- TROCO. Coordinador: Cámara de Comercio de Pontevedra, Vigo e Vilagarcía. Aumentar a eficiencia forestal na mitigación do cambio climático mediante o desenvolvemento e xestión da súa capacidade de secuestro

de CO₂, co emprego e impulso da economía baixa en carbono no sector do transporte.

- MARRISK. Coordinador: Consellería de Medio Ambiente e Ordenación do Territorio. Garantir un crecemento intelixente e sustentable das zonas costeiras coa avaliación dos riscos costeiros máis importantes nun escenario de cambio climático.
- RAIA_TERMAL. Coordinador: Confederación Hidrográfica Miño-Sil. Desenvolvemento do destino turístico termal fronteirizo galego-portugués mediante a valorización de espazos naturais térmicos, a xestión e a comercialización conxunta do destino.
- GEOARPAD. Coordinador: Axencia para a Modernización Tecnolóxica de Galicia (AMTEGA). Valorar o patrimonio cultural de Galicia - Norte de Portugal como elemento de cohesión social e desenvolvemento estrutural transfronteirizo.
- RES2VALHUM. Coordinador: Universidade do Minho. Valorización de residuos orgánicos, produción de sustancias húmicas.
- VISIT_RIO_MINHO. Coordinador: Comunidade Intermunicipal do Alto Minho (CIM Alto Minho). Capitalizar a marca Río Miño, a través de actividades de conservación e valorización ambiental dos recursos asociados á promoción do río como destino ecoturístico.
- MIGRA_MIÑO_MINHO. Coordinador: Consellería de Medio Ambiente e Ordenación do Territorio. Mellorar a protección e conservación do hábitat fluvial da sub-bacía

do tramo internacional do río Miño desde o encoro de Freira até a súa desembocadura.

- **ESTRAEE.** Coordinador: Deputación de Pontevedra. Adaptar os puntos limpos á nova normativa aplicable aos RAEE (Residuos de Equipos Eléctricos e Electrónicos).

Para o eixo temático 4 (mellora da capacidade institucional) están en marcha os seguintes proxectos:

- **COOP_ACT.** Coordinador: Câmara Municipal de Vila Nova de Cerveira. Cooperación transfronteiriza Cerveira-Tomiño. Promoción dun crecemento sustentable do territorio que repercute na calidade de vida e na cohesión social da poboación da beira do río Miño.
- **CTC_LIMIA_LIMA_CAVADO.** Coordinador: Comunidade Intermunicipal de Cávado. Comunidade Territorial de Cooperação Limia-Lima-Cávado.
- **SMART_MIÑO.** Coordinador: Deputación de Pontevedra. Realización de experiencias piloto de xestión conxunta de equipamentos, actividades culturais e de transporte que favorezan a mobilidade a ambos marxes da fronteira.
- **IMPACT_RIS3T.** Coordinador: Axencia Galega de Innovación (GAIN). Emprender accións de cooperación transfronteiriza RIS3 na Eurorexión que permitan maior eficiencia na utilización dos fondos estruturais.
- **EUROCIDADE_2020.** Coordinador: AECT Eurocidade Chaves-Verín. A eurocidade de Chaves-Verín como ferramenta para achegar Europa 2020 aos cidadáns.
- **RED_MAY.** Coordinador: Consellería de Política Social. Rede comunitaria de apoio e mantemento de persoas

maiores no medio rural a través da tecnoloxía e a innovación.

- GNP_AECT. Coordinador: AECT Galicia-Norte de Portugal (GNP-AECT). Consolidación dos procesos de cooperación establecidos polos axentes da Eurorrexión Galicia-Norte Portugal, dar continuidade e reforzar as accións transfronteirizas de éxito dos últimos anos.

Ademais poderíamos engadir algúns de aprobación máis recente e de aplicación na nosa área de estudo, tales como:

- MINO_DESTINO_NAVEGABLE. Xestión conxunta dos espazos da rede Natura 2000. Promoción do turismo sustentable, conservación da natureza e mellora da navegabilidade do río.
- UNICIDADE. Coordinador: Municipio de Valença. Afianzar e desenvolver a eurocidade Tui-Valença e a futura axenda estratéxica conxunta para o 2019-2021.

No ámbito local son numerosas as iniciativas de cooperación transfronteiriza en distintos ámbitos. Desenvólvense accións en temas como o deporte, a cultura, a economía local, o turismo, a sustentabilidade medioambiental, etc. Habitualmente están impulsadas desde as institucións en colaboración con asociacións ou agrupacións competentes en cada materia, aínda que tamén xorden iniciativas desde a sociedade. Neste último caso, podemos destacar a experiencia pedagóxica de ‘Ponte...nas ondas!’ (Cid et al, 2008) que desde a súa plataforma radiofónica iniciada en 1995 promove a comunicación, a colaboración e a confraternización entre os centros educativos galegos e portugueses da raia a prol do achegamento cultural transfronteirizo.

Tanto foi o seu éxito que mesmo recibiu o recoñecemento de Patrimonio Inmaterial Galego-Portugués da UNESCO no ano 2004.

Desde o punto de vista da gobernanza existen tres grandes proxectos como son a creación da AECT Río Miño e das eurocidades Tui-Valença ou Tomiño-Cerveira. A AECT Río Miño nace en 2018 como institución con personalidade xurídica propia no eido da rexión transfronteiriza do río Miño. Nace coa vontade de emprender acción e proxecto para o desenvolvemento deste espazo en ámbitos como o patrimonio natural e cultural, a economía local, o turismo ou a xestión de servizo e equipamentos. Ademais están a elaborar unha plan estratéxico nesta dirección. No caso das eurocidades -que xa teñen algo máis de percorrido, nomeadamente no caso de Tui e Valença- a través da firma de convenios de colaboración, desenvolven actividades de cooperación transfronteiriza entre ambas beiras do Miño en ámbitos como a cultura, a gastronomía, o deporte, a mobilidade ou a economía local, entre outros.

Destacamos tamén a elaboración de documentos estratéxicos para o desenvolvemento territorial no caso da eurocidade Tomiño-Cerveira, que fixan uns obxectivos e liñas de actuación conxunta. Neste documento estratéxico cabe sinalar tamén as iniciativas de xestión conxunta de determinados servizos públicos, para o emprego compartido de servizos como a piscina municipal ou o conservatorio de música. Na eurocidade Tui-Valença tamén está previsto desenvolver unha axenda estratéxica para ambos territorios no período 2019-2021 cunhas liñas de actuación similares (emprego, servizos compartidos, xestión e gobernanza, cultura, deporte ou turismo).

En definitiva, os proxectos de cooperación transfronteiriza son unha realidade na nosa área de estudo e veñen a desenvolverse con forza

nos últimos anos no eido do presente período do POCTEP Interreg V-A España Portugal 2014-2020. As temáticas dos proxectos son variadas, pero co obxectivo común de promover o desenvolvemento dos territorios transfronteirizos en base aos seus potenciais recursos endóxenos, a mellora da competitividade empresarial, o impulso da innovación, a mellora da capacidade institucional ou a conservación e xestión dos recursos naturais.

5. Análise

Neste capítulo entramos de cheo no tratamento dos datos recollidos a partir da enquisa. A análise dos datos permítenos achegarnos ás dinámicas e fluxos transfronteirizos da nosa área de estudo, non só desde unha aproximación descritiva, senón tamén desde a predición. Os datos son os que nos permiten comprobar a hipótese xeral desta investigación, a cal está construída en base a unha perspectiva teórica que xa elaboramos. Neste senso e para comprobar a construción da rexión transfronteiriza do Miño, abordamos a análise de dous xeitos. En primeiro lugar, desde unha óptica estatística, coa comprobación da incidencia e impacto dos datos recollidos no proceso de construción rexional. En segunda instancia, comprobamos a proposta a través do modelo de Paasi (1986), onde empregamos non só o tratamento estatístico previo, senón tamén o avance historiográfico e socioterritorial previo.

5.1. Preliminares: descrición da mostra

Neste primeiro apartado da análise, como xa introducimos no capítulo de metodoloxía, aportamos a ‘ficha técnica’ do traballo de campo. Falamos sobre cales foron os resultados da aplicación da técnica de recollidas de datos mediante enquisas, cales foron os problemas ou incidencias atopados e a resposta por parte da poboación de estudo.

Entre outras cuestións, estes preliminares verifican a representatividade da posterior análise e dos propios datos obtidos. Así, este apartado queda subdividido nos seguintes tres subapartados: participación e distribución; erros de non mostraxe; e reaccións habituais.

5.1.1. Participación e distribución

Neste subapartado observamos en primeiro lugar a participación na sondaxe (táboa 30). Achéganse datos sobre a participación xeral, as porcentaxes de rexeitamento, as motivacións de rexeitamento e as porcentaxes por tipo de enquisa (persoal e auto-cuberta). Ademais, analizamos tamén a distribución espacial destes valores.

	Invitacións a participar	Participa						Non participa					
		Total		Persoal		Auto-cuberta		Total		Falta de tempo		Outros	
		Abs.	%	Abs.	%	Abs.	%	Abs.	%	Abs.	%	Abs.	%
A Guarda	30	29	96,7	20	69,0	9	31,0	1	3,3	1	100,0	0	0,0
O Rosal	20	18	90,0	14	77,8	4	22,2	2	10,0	1	50,0	1	50,0
Tomíño	43	39	90,7	33	84,6	6	15,4	4	9,3	2	50,0	2	50,0
Tui	57	49	86,0	38	77,6	11	22,4	8	14,0	2	25,0	6	75,0
Salvaterra	28	27	96,4	23	85,2	4	14,8	1	3,6	0	0,0	1	100,0
As Neves	15	12	80,0	12	100,0	0	0,0	3	20,0	0	0,0	3	100,0
Arbo	10	9	90,0	9	100,0	0	0,0	1	10,0	1	100,0	0	0,0
Crecente	8	7	87,5	7	100,0	0	0,0	1	12,5	0	0,0	1	100,0
Caminha	57	47	82,5	39	83,0	8	17,0	10	17,5	3	30,0	7	70,0
V.N. Cerveira	29	26	89,7	20	76,9	6	23,1	3	10,3	1	33,3	2	66,7
Valença	51	40	78,4	33	82,5	7	17,5	11	21,6	4	36,4	7	63,6
Monção	66	54	81,8	44	81,5	10	18,5	12	18,2	6	50,0	6	50,0
Melgaço	28	26	92,9	21	80,8	5	19,2	2	7,1	2	100,0	0	0,0
TOTAL	442	383	86,7	313	81,7	70	18,3	59	13,3	23	39,0	36	61,0

Táboa 30: Datos xerais sobre a participación na enquisa.

Polo xeral, a participación foi bastante elevada, na maioría dos concellos por riba do 80% (gráfica 15). De xeito contrario, o rexeitamento a participar na enquisa foi en xeral baixo, por debaixo do 21% (máxima taxa acadada en Valença) (gráfica 15). Só 59 persoas

rexearon participar na investigación por varios motivos que analizamos a continuación. Se sumamos as 59 negativas e as 383 participacións, temos en total 442 invitacións a participar no traballo de campo, dos que un 86,7% foi satisfactorio (persoas que decidiron participar) e soamente un 13,3% decidiu rexeitar a invitación a participar (táboa 30). Tivemos polo tanto unha media xeral de participación bastante elevada, o cal beneficia enormemente ao tempo e aos medios dedicados á recollida de datos.

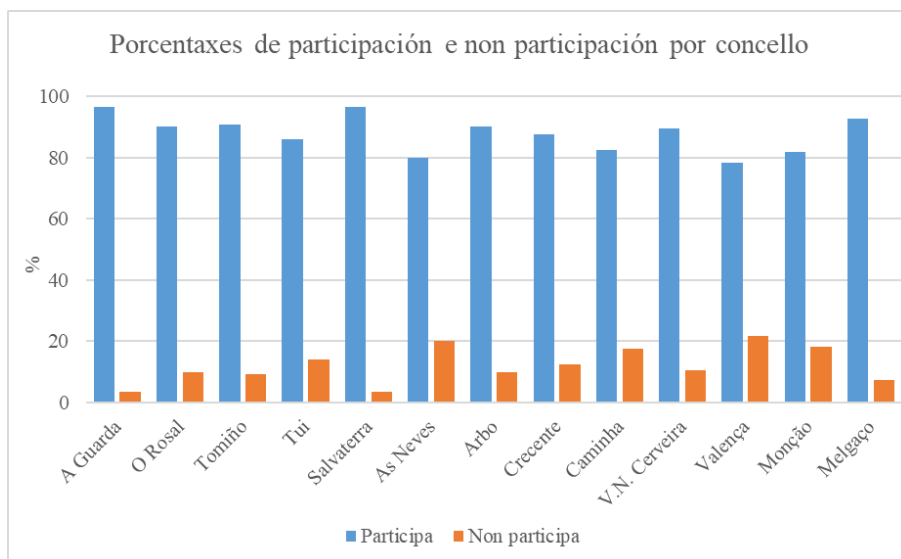
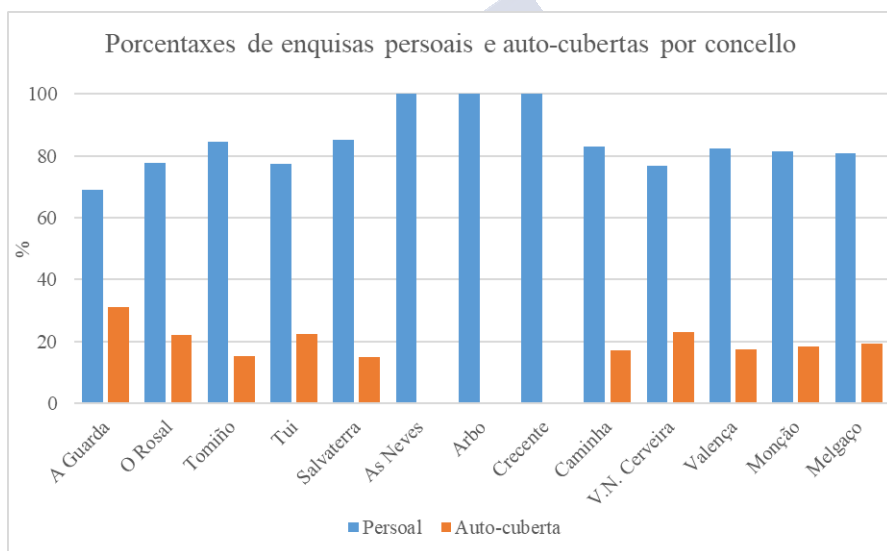

Gráfico 15: Porcentaxes de participación e rexeitamento na enquisa por concello.

Centrámonos agora no detalle destas cifras, é dicir, como resultou a participación e cales son os motivos habituais do rexeitamento. En canto á participación, os resultados por cada tipo de enquisa (gráfica 16) amosan unha maioría de enquisas persoais, as cales, como xa anticipamos no capítulo metodolóxico, garanten unha maior calidade

dos datos recollidos así como tamén unha maior fiabilidade na resposta. A mínima porcentaxe acadada por concello en canto a enquisas persoais é do 69%, mais os restantes concellos sitúanse por riba do 75%. Deste xeito, as porcentaxes de enquisas auto-cubertas é polo tanto bastante baixo, soamente nun caso chega ata o 31%, mentres que na totalidade dos demais concellos non supera o 25%. Así, nesta investigación tivemos unha porcentaxe de recollida directa dos datos moi elevada, cunha media para todo o territorio dun 81,7% de enquisas persoais e só un 18,3% de enquisas autoadministradas.

Gráfica 16: Porcentaxes de enquisas persoais e auto-cubertas por concello.

Con respecto á non participación na enquisa, aínda que as porcentaxes como xa observamos foron baixas (táboa 30), cabe afondar nas súas causas. A determinación delas non sempre é doada, ben sexa porque nalgún caso o enquisado non alegaba motivo, ou ben porque en ocasións as causas xorden da interpretación do entrevistador sobre os

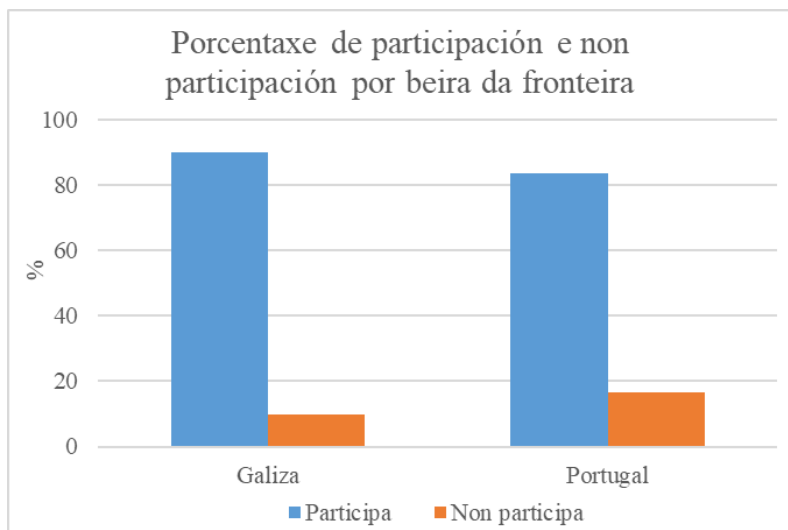
acenos, actitudes ou alegacións por parte do enquisado. Deste xeito, os datos de rexeitamento cómpre consideralos subxectivos. Diferenciamos dúas categorías causais do rexeitamento: por ‘falta de tempo’ (un dos motivos máis alegados) e a categoría ‘outros’, onde engadimos nomeadamente o rexeitamento sen alegar causa, o medo a participar ou, nalgún caso, algún tipo de prexuízo cara o cuestionario ou cara o entrevistador. Así pois, do 13,3% de non participación na enquisa un 39% correspóndese coa falta de tempo, mentres que o 61% ten outra orixe causal. Se temos en conta que a categoría ‘outros’ abrangue varios motivos, queda claro que a falta de tempo foi a causa principal do rexeitamento a participar. Hai que ter en conta a dificultade de atopar participantes nun lugar público que non estean a facer absolutamente nada ou que estean agardando por algo, é dicir, que non teñan que facer algo ou ir a algún lugar. Polo tanto, reafirmamos o anterior, a porcentaxe de rexeitamento foi baixa e polo tanto o resultado e a participación foron moi positivos.

Profundamos a seguir, aínda que xa o anticipamos puntualmente, a distribución espacial das enquisas realizadas. Con respecto ás porcentaxes de participación e rexeitamento, as cifras da beira galega son algo máis positivas que as da beira portuguesa (táboa 31 e gráfica 17). A participación e o rexeitamento na Galiza é do 90% e 10% respectivamente, mentres que en Portugal é do 83,5% e 16,5% respectivamente. Cabe subliñar como o rexeitamento na beira portuguesa é maior, con 3 dos 5 concellos portugueses que superan a cifra absoluta dos 10 rexeites, mentres que no caso dos outros dous as cifras son semellantes aos concellos galegos (táboa 30). En ningún caso nos concellos galegos se superaron os 8 rexeitamentos en cifras absolutas. Porén, proporcionalmente este feito non ten excesiva relevancia, xa que eses tres concellos portugueses precisamente teñen

un maior número de enquisas realizadas, polo que a probabilidade de atopar un rexeitamento é maior. Así, as cifras de participación e rexeitamento por concellos son lixeiramente máis positivas na Galiza mais, como xa observamos con respecto á media por beira da fronteira, a diferenza é mínima. Cabe sinalar que na totalidade dos concellos houbo como mínimo unha persoa que rexeitou participar, é dicir que en ningún concello houbo un 100% de participación. Non entanto, consideramos moi positiva a participación na maioría dos concellos, nomeadamente naqueles cunha porcentaxe de participación superior ao 90%; son os casos da Guarda, O Rosal, Tomiño, Salvaterra, Vila Nova de Cerveira e Melgaço.

	Invitacións a participar	Participa						Non participa					
		Total		Persoal		Auto-cuberta		Total		Falta de tempo		Outros	
		Abs.	%	Abs.	%	Abs.	%	Abs.	%	Abs.	%	Abs.	%
Galiza	211	190	90,0	156	82,1	34	17,9	21	10,0	7	33,3	14	66,7
Portugal	231	193	83,5	157	81,3	36	18,7	38	16,5	16	42,1	22	57,9
TOTAL	442	383	86,7	313	81,7	70	18,3	59	13,3	23	39,0	36	61,0

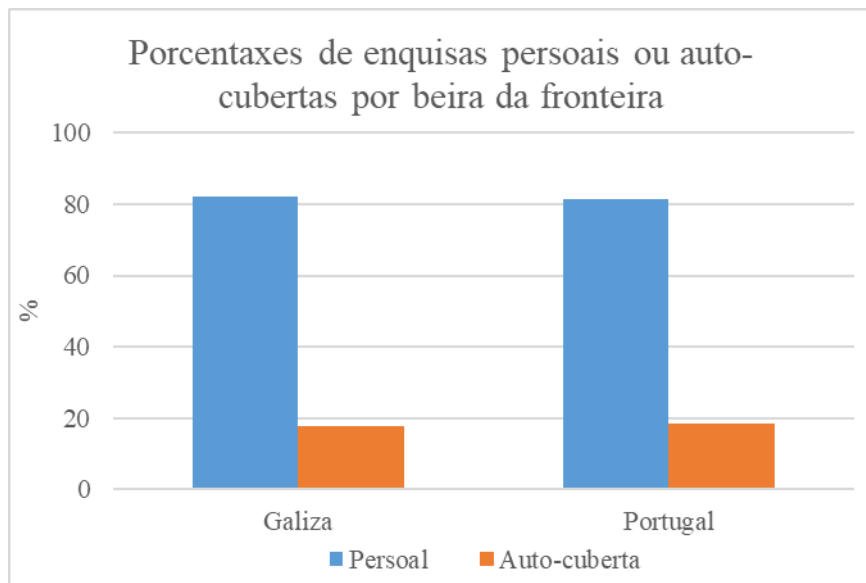
Táboa 31: Datos xerais sobre a participación e rexeitamento na enquisa por beiras da fronteira.

Gráfica 17: Porcentaxes de participación e rexeitamento por beira da fronteira.

Ao afondarmos nas cifras de participación e rexeitamento e observarmos a súa distribución espacial, podemos resaltar algunha cuestión. En canto á participación por enquisa persoal ou auto-cuberta as cifras están relativamente parellas se comparamos as medias para cada lado da fronteira (gráfica 18). Ambas as dúas beiras acadan cifras moi próximas á media xeral da área de estudo, é dicir, ao 81,7% de enquisas persoais e ao 18,3% de auto-cubertas (táboa 31). Se observamos a distribución por concello (táboa 30), aínda que as medias sexan semellantes, obsérvase que no caso dos concellos galegos a amplitude de cifras é maior que no caso dos portugueses. No caso das enquisas persoais para os concellos galegos a cifra mínima é do 69% e a máxima do 100%, mentres que no caso dos portugueses a variación vai desde o 76,9% ao 83% respectivamente. Algo inversamente proporcional acontece nas enquisas auto-cubertas. Destacamos que só en tres concellos se acadou a cifra do 100% de enquisas persoais, isto

é, no caso das Neves, Arbo e Crecente, concellos nos que a porcentaxe de participación foi moi elevada.

Gráfica 18: Porcentaxes de enquisas persoais e auto-cubertas por beira da fronteira.

Nas cifras do rexeitamento con respecto á súa distribución espacial acontece algo semellante á distribución da participación. Cada unha das orlas da fronteira acada cifras próximas ás medias xerais (táboa 31). Isto é, tanto a beira galega como a portuguesa (33,3% e 42,1%, respectivamente) acadan cifras de rexeitamento por falta de tempo próximas á cifra media para toda a área de estudo (39%).

Doutra banda, acontece o mesmo en canto ás 'outras' causas do rexeitamento; tanto a beira galega como a portuguesa (66,7% e 57,9% respectivamente) acadan cifras próximas á media xeral da área de estudo (61%). Destacamos polos resultados positivos o caso dos

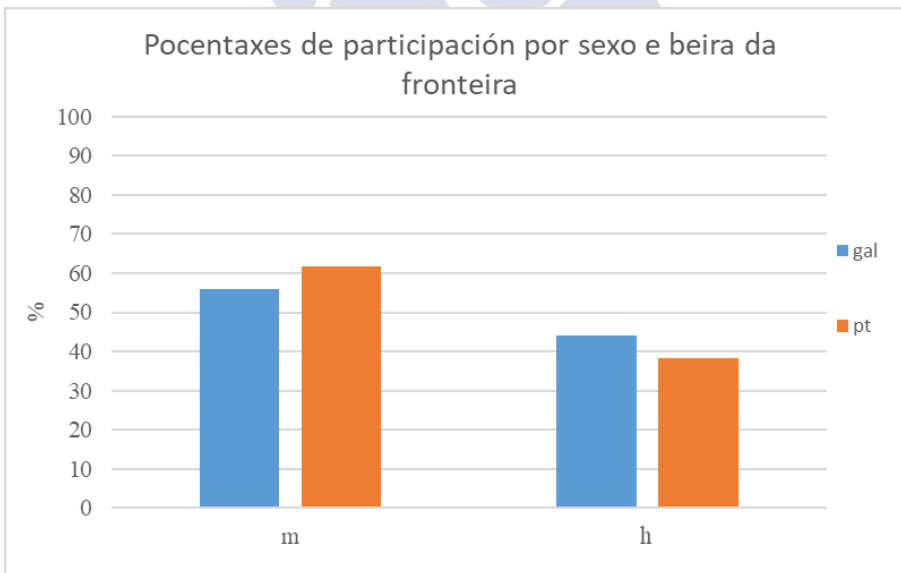
concellos da Guarda, Tomiño, Salvaterra e Melgaço por teren unha porcentaxe de rexeitamento inferior ao 10% (táboa 30).

En canto á distribución de cada unha das causas por concello non hai nada salientable que comentar, salvo que a amplitude das cifras é enorme, desde o 0% ao 100%. O rexeitamento foi polo xeral maior na beira portuguesa (táboa 31), aínda que non excesivamente superior á galega. Como nota salientable, percibimos un maior rexeitamento por ‘outras’ causas na beira portuguesa que na galega. Neste senso, non sabemos ata que punto afectou na confianza (ou medo) do enquisado o feito de que tanto a investigación como o enquisador teñan unha procedencia galega. Descoñecemos, de contarmos cun enquisador portugués, canto afectaría isto á participación dos enquisados galegos.

A seguir analizamos os resultados en canto á participación na enquisa diferenciada entre mulleres e homes (táboa 32 e gráfica 19). En primeiro lugar, as cifras totais para toda a área de estudo amosan unha maior participación das mulleres con respecto aos homes; en concreto, hai un 58,7% de participación de mulleres (225 mulleres en cifras absolutas) fronte a un 41,3% de participación de homes (158 homes en cifras absolutas). Con respecto á distribución por orelas da fronteira, ambos territorios presentan unha maior participación de mulleres (55,8% no caso galego e 61,7% no caso portugués) ca de homes (44,2% na Galiza e 38,3% en Portugal). Na comparativa entre ambos territorios fronteirizos a participación de mulleres é maior na beira portuguesa ca na galega, mentres que a dos homes é maior na Galiza ca en Portugal.

		pais		Total
		gal	pt	
m	Observed	106	119	225
	% within column	55.8 %	61.7 %	
h	Observed	84	74	158
	% within column	44.2 %	38.3 %	
Total	Observed	190	193	383
	% within column	100.0 %	100.0 %	

Táboa 32: Datos (absolutos e relativos) da participación por sexo (variable ‘xen’: ‘m’ mulleres; ‘h’ homes) e por beira da fronteira (variable ‘pais’: ‘gal’ Galiza; ‘pt’ Portugal).

Gráfica 19: Porcentaxes da participación por sexo (‘m’ mulleres, ‘h’ homes) e por beira da fronteira (‘gal’ Galiza, ‘pt’ Portugal).

5.1.2. Erros de non mostraxe

Como xa anticipamos en varias ocasións, este subapartado versa sobre todos aqueles erros de non mostraxe da enquisa, é dicir, todos aqueles erros que non teñen que ver coa selección ou cálculo da mostra. Recordamos que os erros de non mostraxe son aqueles producidos no proceso de enquisar (erros de resposta) ou os que se producen por ausencia de resposta (erros de non resposta). O primeiro dos erros de respostas é aquel que ten que ver co contexto onde se atopa o enquisado. Neste senso a totalidade das enquisas persoais foron en espazos públicos ou en locais comerciais. As enquisas persoais realizadas en lugares públicos foron feitas a persoas que estaban á espera de algo e, nomeadamente, sentados, ben sexa nun parque, nunha praza ou nalgunha cola de espera dalgún edificio público. A mesma lóxica seguiuise no caso dos locais comerciais; as persoas que decidiron participar non tiñan problemas de tempo. Así, os erros de resposta por unha cuestión de presa ou situación de apuro por parte do enquisado rara vez tiveron lugar, xa que, como se vén a indicar, as persoas nesas circunstancias non participaron.

Coas enquisa auto-cubertas aconteceu algo semellante, a maioría destas foron en lugares públicos, locais comerciais ou nos domicilios privados. As enquisas auto-cubertas en lugares públicos ou locais comerciais foron cubertas polos propios enquisados porque eles mesmos se ofertaban a facelo. En calquera caso o enquisador estaba presente para resolver calquera dúbida, polo que sería dubidoso cualificalas como enquisas auto-cubertas nun sentido estrito. As auto-cubertas polos enquisados nos seus domicilios privados foron escasas, mais en todos os casos foron a petición do propio enquisado, é dicir, existía unha vontade de participar mais nese preciso momento non podían e, polo

tanto, ofertaban levalas e entregalas máis tarde ou outro día. En calquera dos dous casos, o tempo non foi un problema xa que, do mesmo xeito que as enquisas persoais, as persoas con présa ou falta de tempo directamente rexeitaban participar.

O segundo caso de erros de resposta débese a problemas co cuestionario, isto é, o enquisado non entende unha determinada pregunta. Dada a alta porcentaxe de enquisas persoais, de existir este problema resolvíase *in situ* cunha explicación máis detallada por parte do entrevistador. Aínda que se procurou que a enquisa tivese unha linguaxe clara e sinxela, as preguntas que algunha vez xeraron problemas de comprensión foron a 25 e a 30. Na 25 pregúntase ao enquisado sobre os lugares que coñece da outra beira da fronteira. A maior dúbida sobre esta pregunta era sobre o tipo de lugar que tiñan que responder. Así, para solucionalo, comentábaselle que podía ser calquera lugar, ben sexa un concello en xeral, o nome dunha vila ou dunha parroquia en particular, unha zona concreta dentro dunha vila, un lugar ou escultura emblemática, unha zona natural ou urbana, etc. Con isto solucionábase a dúbida e, cabe sinalar que, en ningún caso se deron exemplos reais dentro da zona de estudo para non condicionar a resposta. Na pregunta 30 pregúntase polo grao de semellanza entre ambas sociedades miñotas (cun rango de resposta en escala Likert). A dúbida foi semellante á anterior e, para iso, incidíase nos exemplos que aparecen no propio cuestionario. É dicir, insistíase en que tiñan que valorar unha maior ou menor semellanza social sobre cuestións como os costumes, os hábitos, as tradicións, a forma de ser, a economía, a cultura, os estudos, etc. Sexa como for, as dúbidas nestas dúas preguntas foron escasas e na maioría dos casos resolvíase *in situ* coa axuda do enquisador.

Outro erro habitual de resposta refírese ao condicionamento que pode impoñer a presenza do enquisador aínda que resulta complexo de medir. Para evitar este tipo de condicionamento aplicáronse unhas certas pautas ou técnicas de interacción co enquisado, nomeadamente no primeiro momento ao explicar á finalidade da enquisa. Así, procurábase: incidir na absoluta voluntariedade de participación; no carácter anónimo do cuestionario; na pescuda de respostas sinceras; no carácter totalmente neutral do estudo, é dicir, que o cuestionario non pretende obter un tipo de resposta concreta senón que calquera tipo de resposta é válida (sexa ‘positiva’ ou ‘negativa’); etc. Este tipo de erro está moi asociado a outro erro de resposta habitual, relacionado coa actitude do enquisado para dar unha resposta en base a unha ‘desexabilidade social’. Neste senso, seguiuase a incidir na finalidade da enquisa.

Porén, si detectamos nalgunha ocasión que o enquisado daba un resposta ‘desexable’ pero non ao 100% sincera. Nomeadamente isto pasou na resposta sobre o idioma vehicular entre as distintas poboacións da fronteira (pregunta 27). Desde o punto de vista institucional, formal ou mesmo cultural, sábese que o galego e o portugués son idiomas semellantes e, polo tanto, promóvense como as linguas máis apropiadas para o entendemento entre ambas poboacións do Miño. No entanto, como veremos na análise dos resultados no apartado 5.2, hai casos de portugueses e galegos que empregan o castelán como o idioma vehicular. De feito, durante o traballo de campo en Portugal, houbo casos de portugueses que respondían que o portugués era o idioma empregado para falar cos galegos aínda que co enquisador estivesen a tentar falar en castelán. Así, nos casos no que detectabamos este tipo de resposta ‘desexable’ tentamos corrixila. En calquera caso, isto pasou en contadas ocasións. Con todo, e tendo en conta a dificultade de medir

este tipo de erros de resposta, consideramos que a presenza deste tipo de erro foi ínfima.

Os erros de non resposta débense fundamentalmente á ausencia de resposta á totalidade da enquisa ou parte dela. Posto que xa analizamos o rexeitamento a participar, falaremos a continuación sobre as preguntas que máis ausencia de resposta teñen. Na seguinte táboa (táboa 33) obsérvanse as porcentaxes de non resposta por pregunta e variable do cuestionario. Desde unha perspectiva xeral, a maioría das preguntas non rexistraron ausencia de resposta. Doutra banda, as preguntas que xeraron ausencia de resposta podemos clasificalas en tres categorías: 1) ausencia de resposta por medo, vergoña ou non querer dar certa información (nomeadamente preguntas que quizais requirían algún tipo de información ou valoración máis ‘persoal’); 2) ausencia de resposta en preguntas abertas e, polo tanto, cun carácter máis opcional (nomeadamente aquelas preguntas que ofertaban dúas ou tres posibilidades voluntarias de resposta aberta); e, por último, 3) ausencia de respostas en preguntas onde o enquisado non tiña clara a resposta que dar.

Á marxe desta categorización, hai que ter en conta que cada ausencia de resposta ten que ver coa temática de cada pregunta e, polo tanto, cada ausencia de resposta presenta unha casuística particular. Ademais e como é lóxico, débese ter en conta que neste rexistro a porcentaxe de non resposta está a calcularse en base ao número de respostas potenciais, é dicir, o número de enquisados que deben responder a determinada pregunta en función dunha resposta anterior noutra pregunta (por exemplo: resulta lóxico que só participen na pregunta sobre o número de familiares emigrados aquelas persoas que

responderon anteriormente ‘si, teño ou tiver familiares emigrados na outra beira da fronteira’).

A partir desta clasificación, analizamos as cifras de non resposta e as súas posibles causas en función do tipo de pregunta (táboa 33). No primeiro grupo (as respostas que requiren dunha certa valoración ou información persoal) consideramos as seguintes: a cuestión sobre o traballo/ocupación e o lugar de traballo (pregunta: 4, variables: ‘ocup’ e ‘ocup.lug’); a pregunta sobre os motivos de non considerar a outra beira da fronteira como lugar para actividades de lecer (pregunta: 19, variables: ‘non.lecer1’ e ‘non.lecer2’); a pregunta sobre a consideración de cruzar a fronteira por turismo no futuro (pregunta: 21, variable: ‘tur.fut’); a pregunta sobre o idioma que emprega para falar cunha persoa da outra beira do Miño, tanto na súa beira como cando está na outra beira (pregunta: 27, variables: ‘fala.propio’ e ‘fala.vecino’); e, por último, as preguntas sobre o número de familiares que residen ou que emigraron nalgún momento á outra beira da fronteira (preguntas: 33 e 34, variables: ‘fam.res.num’ e ‘fam.emi.num’).

Pregunta	Variable	Respostas potenciais	Non resposta	%	Pregunta	Variable	Respostas potenciais	Non resposta	%
1	idade	383	0	0	20	estacion4	334	0	0,0
2	xen	383	0	0	21	tur.pas	383	0	0,0
3	residencia	383	0	0	21	tur.fut	383	128	33,4
4	ocup	383	63	16,4	22	motiv.tur (1-11)	296	0	0,0
4	ocup.lug	383	4	1	23	tempo.tur	296	0	0,0
5	frec	383	0	0	24	euro.tur	296	4	1,4
6	medio (1-8)	383	0	0	25	lugar.tur1	383	58	15,1
7	paso (1-2)	383	0	0	25	lugar.tur2	383	126	32,9
8	motivo (1-9)	383	0	0	26	nivel.idioma	383	0	0,0
9	traballa/traballou	383	0	0	27	fala.propio	383	2	0,5
10	paro	383	0	0	27	fala.vecino	383	3	0,8
11	atopar	57	0	0	28	pro.idioma	383	0	0,0
12	traballo	57	0	0	29	amigos	383	0	0,0
12	metodo	57	6	10,5	30	semella	383	0	0,0
13	frec.compra	357	0	0	30	semella1	383	102	26,6
14	frec.servicio	357	0	0	30	semella2	383	176	46,0
15	motiv.compra (1-7)	357	0	0	30	semella3	383	315	82,2
16	prod.servi1	357	8	2,2	31	cultura1	383	83	21,7
16	prod.servi2	357	116	32,5	31	cultura2	383	164	42,8
16	prod.servi3	357	290	81,2	31	cultura3	383	324	84,6
17	lecer	334	0	0	32	parente	383	0	0,0
18	motiv.lecer (1-9)	334	0	0	32	Parente (1-4)	126	0	0,0
19	non.lecer1	49	28	57	33	fam.resi	383	0	0,0
19	non.lecer2	49	48	98,0	33	fam.resi.num	92	6	6,5
20	estacion1	334	0	0	34	fam.emi	383	0	0,0
20	estacion2	334	0	0	34	fam.emi.num	60	2	3,3
20	estacion3	334	0	0	35	reside	383	0	0,0

Táboa 33: Porcentaxe de non resposta por pregunta e variable da enquisa.

A porcentaxe de non resposta na pregunta sobre a ocupación (pregunta 4) é relativamente baixa. Un 16,4% dos enquisados non responderon a pregunta sobre o seu traballo, dos cales soamente un 1% non indicou o lugar de traballo. Neste caso, semella que houbo certa reticencia, medo ou vergoña a dar información sobre a situación laboral, aínda que a enquisa sexa anónima. Pode darse o caso de persoas que non quíran responder en que traballan, ou o caso de persoas en situación de desemprego que non quíran comunicalo no cuestionario. En calquera caso, as cifras de non resposta son baixas e hai que ter en

conta que esta é unha das preguntas introdutorias para o control e estratificación socioeconómica.

A pregunta 19 relativa aos motivos polos que non realiza actividades de lecer na outra beira da fronteira ten outra casuística. Esta pregunta require, en certa medida, unha valoración da outra orella da fronteira, no senso de argumentar o motivo polo que a persoa non leva a cabo este tipo de desprazamentos transfronteirizos. Esta cuestión pode suscitar medo ou rexeitamento á resposta, xa que implicaría dicir algo aparentemente negativo. A resposta é aberta e existen dous espazos baleiros para cubrir libremente o motivo do ‘non’ desprazamento. Deste xeito existe a posibilidade de que o enquisado crea suficiente dar só un motivo e, polo tanto, o segundo espazo quedaría baleiro. Este é a razón pola cal tamén valoramos estas cifras na segunda categoría de erros de non resposta. Para esta categoría temos que considerar a cifra da primeira variable (‘non.lecer1’), xa que as persoas que non contestaron nesta primeira opción tampouco contestaron na segunda e, deste xeito, esta é a cifra real de persoas que non deron ningún tipo de resposta a esta pregunta. Así, podemos dicir que o 57% das persoas que non realizan desprazamentos transfronteirizos por lecer non achegaron un motivo para tal comportamento.

A pregunta sobre a consideración de cruzar a fronteira por turismo no futuro recolle un 33,4% de ausencia de resposta (pregunta 21). Con esta cifra enténdese que a persoa ou ben non quería dar a información, ou ben non tiña clara unha posible viaxe futura. Por isto, tamén engadimos esta ausencia de resposta na terceira categoría. Outra pregunta que xerou erros de non resposta do primeiro tipo foi a pregunta 27, sobre o idioma que emprega cada persoa para comunicarse con outra do outro lado da fronteira, tanto no seu país coma no outro. En

ambos casos as porcentaxes de non respostas están por debaixo do 1%, soamente 3 e 4 casos dos 383 enquisados. Nesta ocasión, posto que non houbo problemas de mal entendemento da pregunta, a ausencia de resposta débese fundamentalmente a algún tipo de medo ou vergoña a dicir a verdade. O feito de tratarse dunha enquisa sobre as dinámicas transfronteirizas pode provocar un certo medo a unha resposta entendida como ‘negativa’ en canto á relación do galego e o portugués como linguas semellantes. Como xa comentamos anteriormente neste subapartado, esta cuestión idiomática pode xerar un tipo de resposta ‘desexable’ e non sincera, aínda que nesta ocasión estamos a falar dos casos que resultaron dunha ausencia de resposta. Así, a porcentaxe de non resposta a esta pregunta resultou practicamente insignificante.

Por último, as preguntas 33 e 34 tamén xeraron algún tipo de reticencia a dar información considerada persoal. Son as preguntas sobre o número de familiares residentes no outro lado do Miño e o número de familiares que emigraron á outra beira da fronteira. A ausencia de resposta nesta pregunta está calculado só para aqueles que previamente responderon que si tiñan familiares nesta situación, polo que o número de respostas potenciais é de 92 e 60, respectivamente. Polo tanto, a porcentaxe de non resposta nestas dúas preguntas foi de 6,5% e 3,3% respectivamente, o cal é unha cifra bastante baixa.

O segundo tipo de erros de non resposta correspóndese con aquelas preguntas abertas onde existen dúas ou tres posibilidades de contestar en poucas palabras. Son as preguntas 16, 25, 30 e 31, sobre os produtos ou servizos que adoita consumir na outra beira do Miño, lugares que coñece do territorio veciño, as cousas nas que as sociedades son semellantes e as cousas que coñece da cultura da outra beira da fronteira. A meirande parte de ausencias de resposta débese

fundamentalmente a que os enquisados consideraron suficiente dar só unha ou dúas respostas en lugar das tres. Neste caso, como a cantidade de opcións ofertadas para expresar esa resposta aberta é opcional, non ten demasiada relevancia o erro de non resposta. Considerámolas como unha categoría propia ao tratarse de preguntas abertas. Ademais, hai que ter en conta que neste tipo de preguntas débese deixar unha certa marxe ao enquisado e por iso existen varias opcións de resposta. A efectos cuantitativos na análise dos datos, consideramos estas opcións no seu conxunto, non individualmente, xa que o interese radica no tipo de resposta aberta e non na preferencia ou na orde desas opcións. É dicir, no tipo de resposta obtida e non a frecuencia de repetición da resposta en si mesma. Así, dado que este tipo de erro de non resposta non ten relevancia pola xénese das preguntas, consideramos estas cifras na seguinte categoría.

A terceira categoría de ausencia de resposta correspóndese con aquelas persoas que non tiñan clara a súa resposta. En primeiro lugar, atendemos ás cifras da preguntas abertas que considerabamos tamén para a segunda categoría, isto é, as preguntas 16, 25, 30 e 31. Para cuantificar estes casos de varias opcións de respostas abertas, debemos fixarnos na cifra da primeira opción e así achegar a porcentaxe real de persoas que non responderon a totalidade desta pregunta (posto que, se non contestaron á primeira opción, tampouco contestaron as seguintes). Na pregunta 16, sobre os produtos e servizos que adoita consumir na outra beira da fronteira, temos que ter en conta que as repostas potenciais son de 357, é dicir, 357 persoas que habitualmente desprázanse por este motivo e, polo tanto, poden especificar o produto ou servizo que consumen. Así, a porcentaxe de non resposta a esta pregunta é do 2,2%, polo que existe unha maioría de enquisados que responderon a esta pregunta como mínimo coa primeira das 3 opcións.

Outra cuestión de interese que sacamos destas cifras é que das persoas que si deron unha resposta a esta pregunta só ao redor dun 20% a completou nas tres opcións de resposta (é dicir, que ao redor dun 80% non completaron as tres opcións).

No caso da pregunta 25, co máximo de respostas potenciais posibles, as cifras ascenden ao 15,1% de ausencia de resposta, o cal quere dicir que esta pregunta xeraba máis indecisión no enquisado. Para o caso das preguntas 30 e 31, se temos en conta tamén o máximo de respostas potenciais posibles, as porcentaxes ascenden a 26,6% e 21,7% respectivamente. Trátase dunha cuarta parte dos enquisados e, aínda que non sexa unha excesiva taxa de non resposta, hai que ter en conta as dúbidas que xeraron estas dúas preguntas. É normal a dúbida ao tratarse de repostas abertas, con necesidade de afondar ou reflexionar e que suscitan medo a dar unha resposta incorrecta, cuestións que tamén tivemos en conta para os posibles erros de resposta. Como dato salientable, do mesmo xeito que na pregunta 16, as porcentaxes de resposta completa á pregunta, é dicir, responder as tres opcións posibles, roldan o 20% en ambas cuestións.

Doutra banda, consideramos outra vez a ausencia de resposta á pregunta 19 sobre o lecer. Neste caso correspóndese con aquelas persoas que si deron un motivo para non desprazarse por lecer mais consideraron suficiente facelo soamente nunha resposta e non en dúas. Así, se restamos as persoas que non contestaron en ambas opcións, a cifra de ausencia de resposta na segunda opción é do 40%. Porén, parécenos unha cifra agardable ao tratarse dunha segunda opción de resposta nunha pregunta con implicacións negativas. Por último, o 33,4% de ausencia de resposta na pregunta 21 tamén podemos considerala nesta categoría, xa que non só existe unha reticencia a dar

esta información, senón que tamén o enquisado pode non saber que responder ao tratarse do futuro.

5.1.3. Reaccións habituais

Con este último subapartado e para rematar coa análise preliminar da mostra, queremos comentar brevemente algunhas das achegas dos enquisados sobre o cuestionario en particular. Algunhas das reaccións habituais ao estudo ou á enquisa. Polo xeral a reacción foi boa, os participantes recibiron ben a enquisa e mesmo valoraron positivamente un estudo deste tipo. Deducimos, pois, que se percibe a cooperación transfronteiriza como un feito real e presente na vida cotiá do seu territorio e, aínda que exista unha maior ou menor implicación individual nas relacións transfronteirizas, enténdese como un tema en voga dentro do seu contexto territorial.

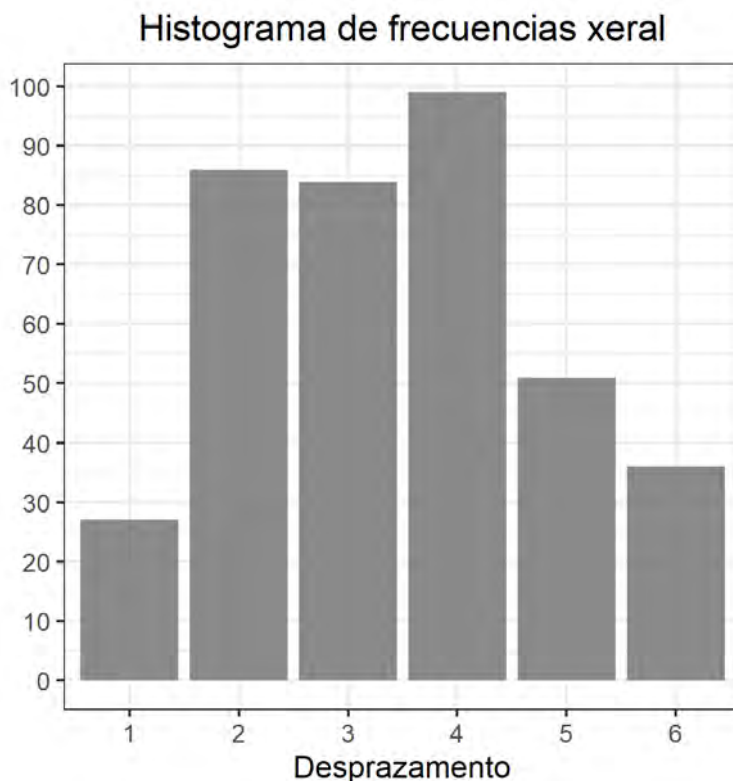
Houbo algún caso que dubidaba da finalidade investigadora e académica do cuestionario polo que incidimos neste feito para a tranquilidade dos participantes. Nalgún caso puntual pensábase que a realización do cuestionario tiña unha implicación institucional, a xeito de ‘encargo do concello ou doutra administración’, e mesmo temían por algún tipo de repercusión institucional por participar. As técnicas de interacción co enquisado para introducir á enquisa foron claves para que a participación resultara un éxito. O feito de que fose tamén un tema en voga e que estivese relacionado cunha dinámica habitual nas súas vidas repercutiu no interese da maioría dos enquisados. Deste xeito, a boa recepción da enquisa ou o interese polo tema xerou unha gran cantidade de valoracións, experiencias, opinións, etc., que en definitiva achegaron un valor engadido aos datos. Comentaremos máis sobre esta achega cualitativa no apartado 5.2.5.

5.2. Fluxos e interaccións transfronteirizas na raia do Miño

Neste apartado da análise tratamos os datos recollidos no campo. Para isto, como xa explicamos no capítulo metodolóxico, aplicamos varias técnicas de análise. Este apartado subdivídese en cinco subapartados. En primeiro lugar, realizamos unha análise descritiva e comparativa con técnicas univariáveis. A seguir aplicamos modelos predictivos no segundo e terceiro subapartado respectivamente: en primeira instancia, facemos predicións a partir da relación entre dúas variables; e, en segundo lugar, aplicamos modelos predictivos para relacións de máis de dúas variables. O cuarto subapartado versa sobre os perfís de raianos. En último lugar, a achega cualitativa do cuestionario.

5.2.1. Análise descritiva e comparativa: técnica univariable

Analizamos a seguir o alcance dos resultados das principais variables da enquisa. Isto faise, fundamentalmente, a través de histogramas de frecuencias onde aparecen representados o número de respostas recollidas por cada tipo de resposta posible. En primeiro lugar, observamos o comportamento da variable ‘frecuencia de desprazamento transfronteirizo’ (código: ‘frec.’) (gráfica 20), correspondente á pregunta número 5 do cuestionario (cada canto tempo cruza vostede a fronteira?). Existen 6 opcións de resposta para esta pregunta: (1) anualmente; (2) mensualmente; (3) cada 15 días; (4) semanalmente; (5) cada 2-3 días; (6) diariamente. A media de resposta para a totalidade da área de estudo é de 3,44, é dicir, que a resposta media oscila entre unha frecuencia de desprazamento semanal (4) e cada 15 días (3) para toda a poboación de estudo. Na gráfica obsérvase como as frecuencias medias son as máis respondidas. Se comparamos os extremos, a frecuencia máis alta (6) acada valores superiores á frecuencia máis baixa (1).

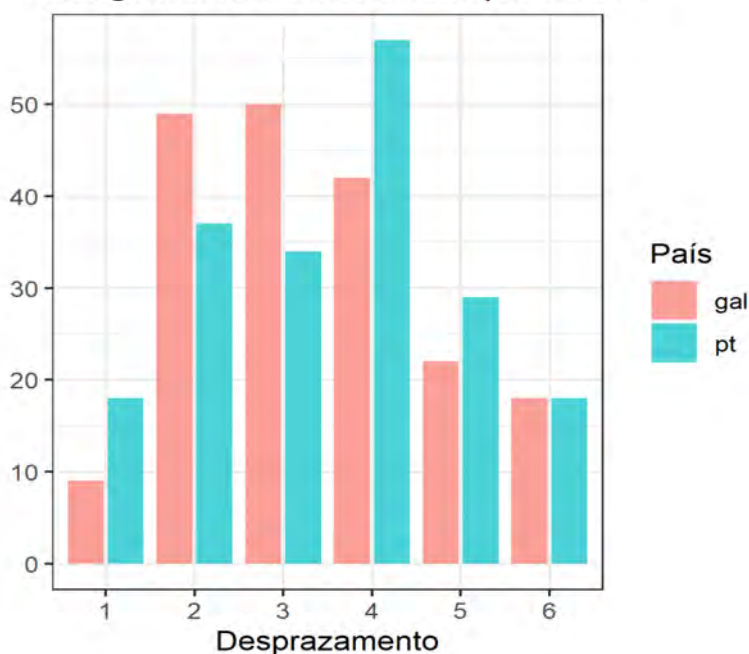

Gráfica 20: Histograma de frecuencias xeral sobre a variable ‘frecuencia de desprazamento transfronteirizo’ (código: ‘frec.’).

Na comparativa entre beiras da fronteira (gráfica 21), observamos como na beira portuguesa os desprazamentos transfronteirizos realízanse con frecuencias lixeiramente máis altas que no caso da beira do Miño galego. É dicir, as frecuencias de desprazamento máis altas teñen maior taxa de resposta na beira portuguesa, mentres que ao contrario, as frecuencias máis baixas son máis habituais na beira galega. En calquera caso, esta diferenciación por beiras da fronteira non é tan significativa se observamos a frecuencia media por cada beira do Miño. A frecuencia media para o caso galego é de 3,38, mentres que para o

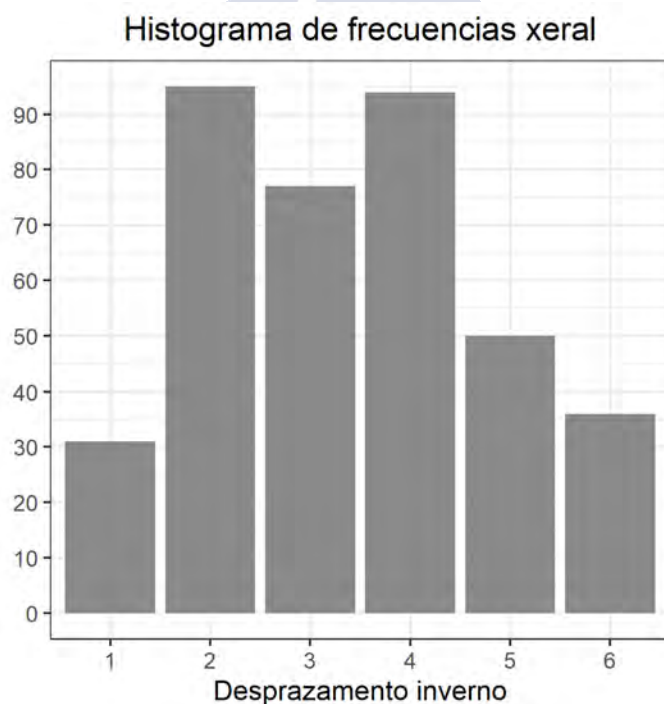
caso portugués é de 3,49. Polo tanto, é certo que as frecuencias de desprazamentos transfronteirizos son máis importantes no caso portugués, pero non tanto como para incidir nunha clara diferenciación entre os dous territorios de estudo. A frecuencia de desprazamento transfronteirizo para a nosa área de estudo oscila entre a semanal (4) e cada 15 días (3), sen diferenciación significativa entre ambas beiras. Como apunte singular, cabe mencionar que os resultados dun estudo similar que realizamos no marco dunha tesina de máster cinco anos atrás -aínda que para a metade da área de estudo que aquí contemplamos- sinalan unha frecuencia media de desprazamento transfronteirizo similar á obtida neste estudo.

Histograma de frecuencias por beira

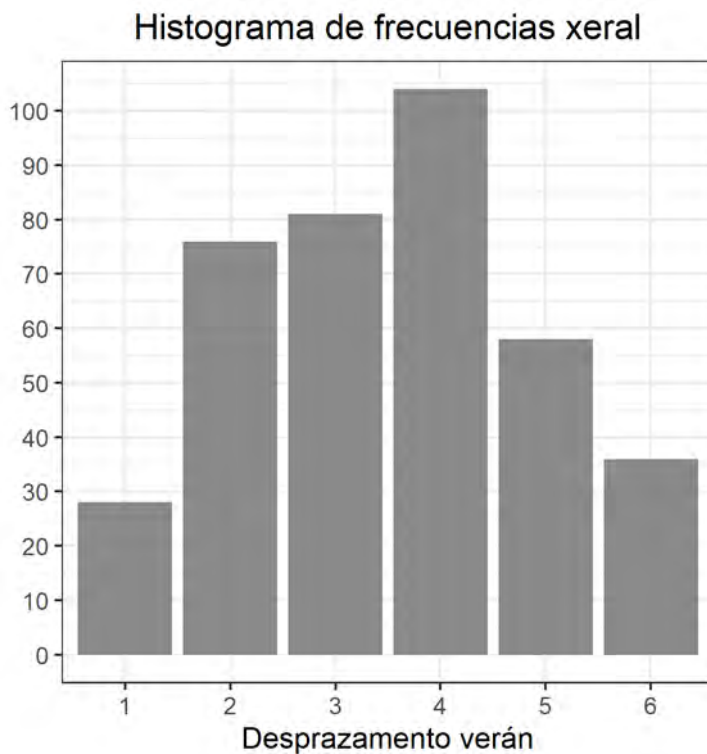

Gráfica 21: Histograma de frecuencias por beira do Miño sobre a variable 'frecuencia de desprazamento transfronteirizo' (código: 'frec.').

A seguir analizamos un pequeno matiz sobre a frecuencias de desprazamento. Preguntabamos a cada enquisado que especificase se a frecuencia que eles respondían era igual no verán que no inverno (gráficas 22 e 23). Así, os datos amosan que existe unha pequena diferenza. A frecuencia de desprazamento no verán é maior que no inverno, tanto para o computo xeral da área de estudo, como para a diferenciación por beiras. A media da frecuencia de desprazamento no inverno é de 3,3, mentres que no verán é de 3,51, polo que a diferenza estacional existe mais é mínima. Na comparativa por beiras da fronteira acontece algo semellante ao caso da frecuencia xeral (non estacional), as cifras acadadas en Portugal son lixeiramente superiores ás da Galiza.

Gráfica 22: Histograma de frecuencias xeral sobre a variable ‘frecuencia de desprazamento transfronteirizo en inverno’ (código: ‘frec.i’)

Gráfica 23: Histograma de frecuencias xeral sobre a variable ‘frecuencia de desprazamento transfronteirizo en verán (código: ‘frec.v’).

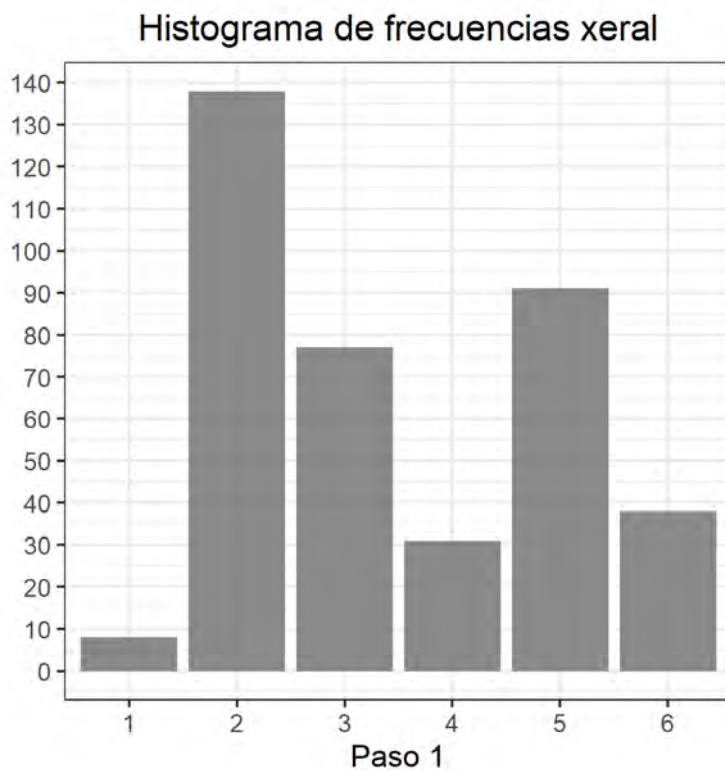
Observamos a seguir o comportamento da variable ‘medio de transporte’ (código: ‘medio[1-8]’), correspondente á pregunta número 6 do cuestionario (Cando cruza a fronteira, en que medio de transporte o realiza habitualmente -varias respostas son posibles-?). Existen 7 opcións de resposta pechada para esta pregunta e 2 opcións abertas: (1) coche; (2) moto; (3) autobús; (4) tren; (5) bicicleta; (6) a pé; (7) ferry; (7nom) especificar en que medio; (8) outros. Na diferenciación por beira as cifras apenas teñen variabilidade, polo que neste caso

analizamos só os valores xerais. O 80% dos enquisados para o cómputo total da área de estudo empregan o coche como medio de transporte máis habitual, seguido, en segundo lugar, do desprazamento a pé (9,7%) e, en terceiro, do ferry (6,5%). No caso das persoas que empregan o ferry, o 89,3% levan o coche no ferry, mentres que o 7,1% e o 3,6% montan a pé e en bicicleta (respectivamente) neste transporte fluvial. Para que conste, na opción de resposta ‘outros’ apenas houbo 3 casos, nos que a resposta fai tamén referencia a vehículos a motor de uso privado: ‘autocaravana’, ‘camión’ e ‘furgoneta’.

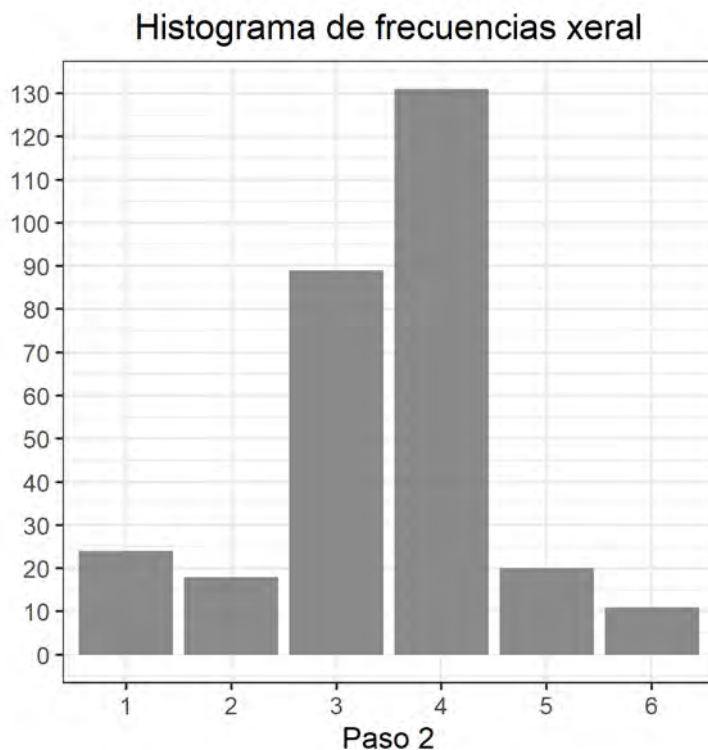
A seguir centrámonos no comportamento das variables ‘paso transfronteirizo’ (código: ‘paso1’ e ‘paso2’) (gráficas 24 e 25), correspondente á pregunta número 7 do cuestionario (Cales son os pasos máis habituais que vostede emprega para cruzar a fronteira? - sinale dous pasos fronteirizos. Sinale co número 1 o máis habitual e co número 2 o paso que máis emprega en segundo lugar-). Existen 6 opcións de resposta para esta pregunta: (1) Ferry A Guarda - Caminha; (2) Ponte da Amizade Goián (Tomiño) - Cerveira; (3) Ponte Internacional Tui - Valença (ponte vella); (4) Ponte Internacional Tui - Valença (ponte nova); (5) Ponte Internacional João Verde e Amador Saavedra (Salvaterra - Monção); e (6) Ponte Internacional Arbo - Melgaço. Neste caso, o único en toda a análise univariable, resulta de interese facer a comparativa entre concellos e non por beira da fronteira, xa que practicamente cada concello ten a súa propia ponte transfronteiriza e, polo tanto, resulta máis oportuno a observación nesta escala. En termos xerais, para toda a poboación de estudo o paso máis habitual para realizar desprazamentos transfronteirizos é a ponte da amizade entre Guían (Tomiño) e Cerveira, seguida da ponte entre Salvaterra e Monção e a ponte nova entre Tui e Valença (ponte vella) (gráfica 24). A segunda opción de paso máis habitual é a ponte

internacional entre Tui e Valença (ponte nova) seguido da outra ponte entre estas dúas localidades (ponte vella) (gráfica 25).

Se atendemos ás cifras sobre a Intensidade Media Diaria (IMD) de vehículos lixeiros e pesados, que xa analizamos no capítulo 4, o paso transfronteirizo máis transitado era a ponte nova entre Tui e Valença, seguido da ponte entre Salvaterra e Monção e, en terceiro lugar, a ponte entre Goián e Cerveira. Se contrastamos estas cifras coas da enquisa, obsérvase claramente que a preferencia dos raianos é ben distinta polo que, isto indica, unha diferenza entre o fluxo ‘nativo ou raiano’ e o ‘foráneo’ nos pasos transfronteirizos da nosa área de estudo. As cifras de IMD da ponte nova de Tui e Valença responden nunha notable porcentaxe, como xa intuíamos, a un tráfico transfronteirizo a maior escala e non local, quizais, á conexión entre as áreas metropolitanas de Vigo e o Grande Porto (incluíndo os vales do Ave e do Cávado), o que tamén implica os fluxos entre os principais núcleos industriais da eurorrexión Galiza-Norte de Portugal. Porén, cabe sinalar que as altas cifras da ponte entre Goián e Cerveira responden a unha casuística particular, tal como se verá máis adiante na comparativa por concellos.

Gráfica 24: Histograma de frecuencias xeral sobre a variable 'primeiro paso transfronteirizo' (código: 'paso1').

Gráfica 25: Histograma de frecuencias xeral sobre a variable ‘segundo paso transfronteirizo’ (código: ‘paso2’).

No caso da observación por concellos cabe sinalar varias cuestións de interese (gráficas 26 e 27). Previamente, hai que ter en conta que o interese nesta comparativa por concellos non radica no número de respostas por paso transfronteirizo (xa que o reparto de enquisas por concello non é, como xa dixemos, equitativo) senón que o interese radica en observar cal é a preferencia de paso de cada enquisado e en función do seu concello de orixe. Con respecto ao paso máis habitual (gráfica 26) observamos en primeiro lugar como o ferry entre A Guarda e Caminha (1) estase a empregar única e exclusivamente polos

habitantes deses dous concellos. En segundo lugar, a (2) Ponte da Amizade Goián (Tomiño) – Cerveira, a (3) Ponte Internacional Tui - Valença (ponte vella), a (4) Ponte Internacional Tui - Valença (ponte nova), e a (5) Ponte Internacional João Verde e Amador Saavedra (Salvaterra - Monção) presentan maior variedade de orixe municipal. A ponte entre Goián e Cerveira (2) soporta tráfico de persoas procedentes da Guarda, O Rosal, Tomiño, Cerveira e Caminha e, en menor medida, de Tui e de Valença. No caso dos cinco primeiros concellos resulta obvia a causa, xa que é a ponte transfronteiriza máis próxima, pero tamén, isto explica as altas cifras de tránsito raiano desta ponte.

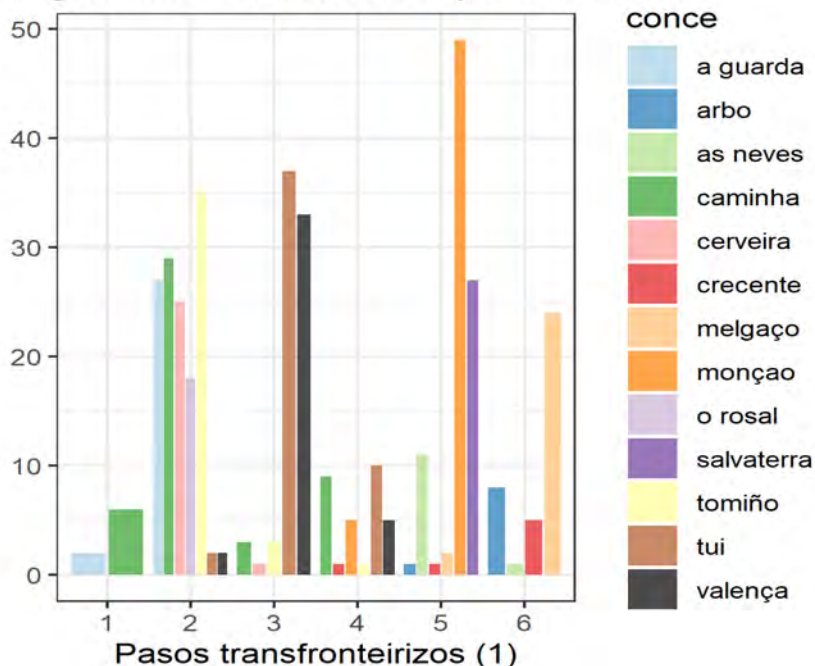
Resulta salientable o feito de que, se comparamos o número de respostas na Guarda e Caminha para o ferry (1) e para a Ponte da Amizade (2), obsérvase claramente como as persoas destes concellos empregan máis a segunda có primeiro. Isto podería explicar, en certa medida, que o ferry teña unha finalidade distinta a do transporte local dos raianos, xa que, o volume de pasaxeiros que leva o ferry (como analizamos no capítulo 4) non se corresponde co volume de respostas dos raianos. Así, podemos afirmar que unha boa parte do volume de pasaxeiros do ferry é de usuarios de fóra da nosa área de estudo, o que pode explicar que a efectos prácticos o ferry actúe como transporte turístico.

No das pontes entre Tui e Valença (ponte vella -3- e ponte nova -4-) e entre Salvaterra e Monção (5), a variabilidade da orixe municipal dos usuarios é máis ampla. Obtense unha orixe de cinco concellos distintos no primeiro caso e seis concellos distintos no segundo e terceiro caso. Porén, nestas tres pontes si existe unha clara maioría de usuarios procedentes dos propios concellos que albergan estas pontes e, en menor medida, doutros concellos próximos. Como dato salientable,

no caso de Tui e Valença -xa que teñen dúas pontes transfronteirizas- obsérvase que os seus habitantes optan por empregar en primeiro lugar a ponte vella (3) nos seus desprazamentos transfronteirizos, mentres que a ponte nova (4) ten cifras máis baixas. Este feito, conecta e demostra o que xa intuíamos cando analizabamos as cifras de IMD no capítulo 4, isto é, que a ponte vella se caracteriza por albergar desprazamentos transfronteirizos a escala local, mentres que a ponte nova (autoestrada) responde principalmente a desprazamentos a escala rexional ou máis abrangente. No caso da ponte entre Melgaço e Arbo (6), acontece algo semellante á de Goián e Cerveira, xa que tamén é a ponte transfronteiriza máis próxima aos concellos das Neves e Crecente.

Histograma de frecuencias por concello

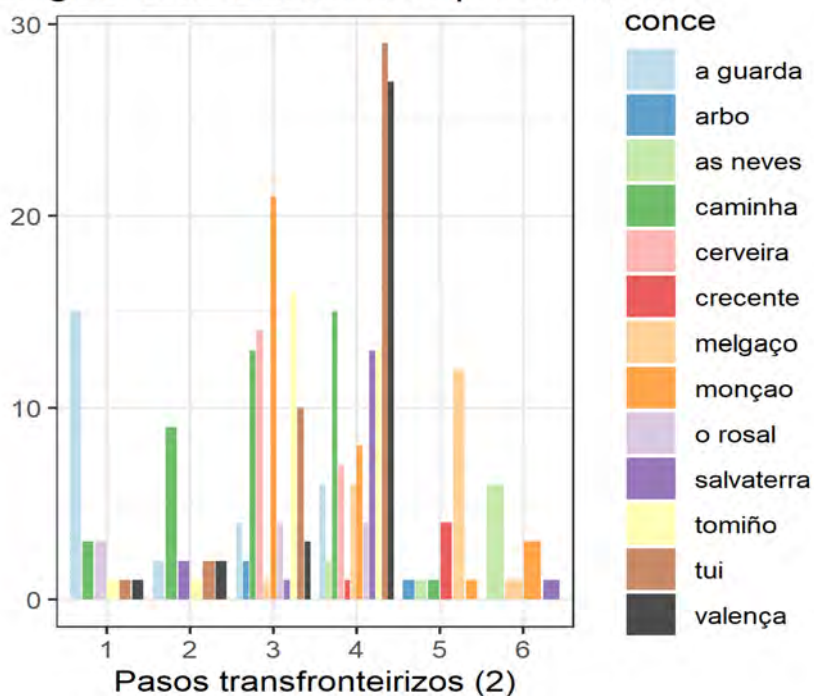

Gráfica 26: Histograma de frecuencias por concello sobre a variable 'primeiro paso transfronteirizo' (código: 'paso1')

Con respecto ao segundo paso máis habitual (gráfica 27), obsérvase, en xeral, que a orixe dos usuarios de cada paso transfronteirizo é moi variada. Isto resulta normal, xa que se trata do paso alternativo para cada un dos enquisados, é dicir, non é o paso prioritario para o desprazamento transfronteirizo senón que é o secundario. Deste xeito tamén resulta habitual que os enquisados respondan como paso alternativo o segundo paso máis próximo ao eu concello. Cómpre salientar algúns fenómenos observados que presentan interese analítico. O ferry (1) como paso alternativo para o desprazamento transfronteirizo ten agora unha orixe municipal do

usuarios máis variada, así, aparecen tamén os concellos do Rosal, Tomiño, Tui e Valença. No caso das dúas pontes entre Tui e Valença (3 e 4) a variabilidade na orixe dos usuarios amplíase considerablemente, de xeito que ambas pontes son empregadas por case a totalidade das orixes municipais posibles.

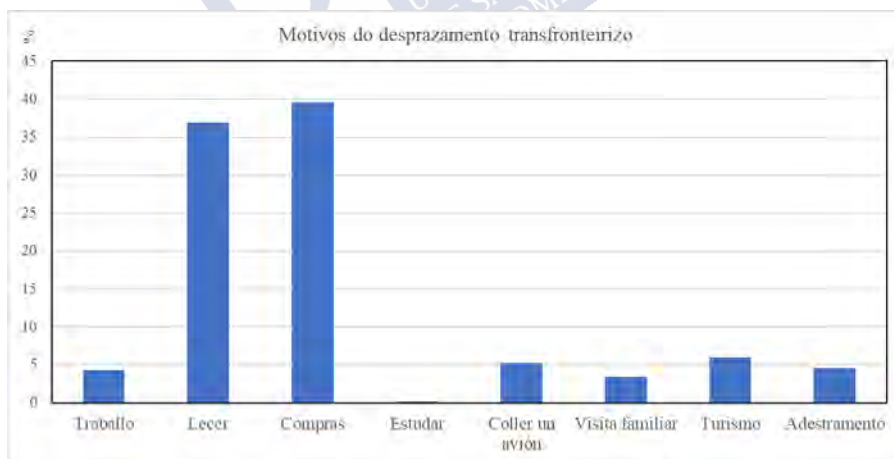
Histograma de frecuencias por concello

Gráfica 27: Histograma de frecuencias por concello sobre a variable 'segundo paso transfronteirizo' (código: 'paso2')

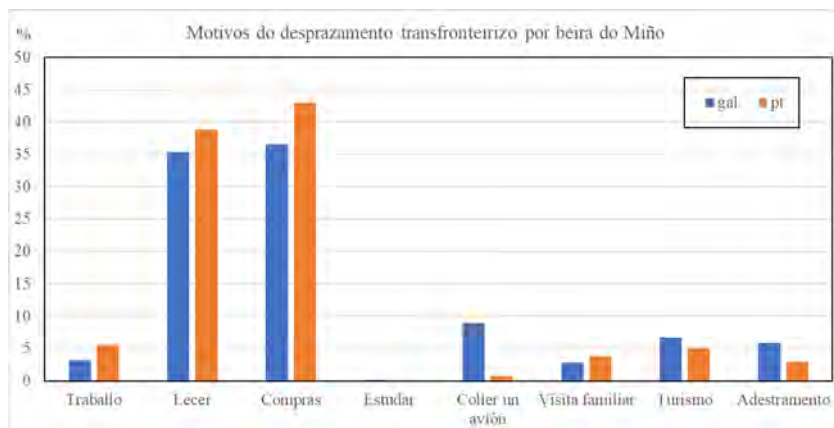
A seguir, observamos o comportamento da variable 'motivo do desprazamento transfronteirizo' (código: 'motiv[1-9]') (gráficas 28 e 29), correspondente á pregunta número 8 do cuestionario (Podería sinalar os motivos polos que cruza a fronteira (varias respostas son

posibles)?). Existen 8 opcións de resposta pechada para esta pregunta e 1 opción aberta: (1) traballo; (2) lecer; (3) compras (produtos e servizos); (4) estudar; (5) coller un avión; (6) visita familiar; (7) viaxe turístico; (8) adestramento deportivo; (9) outros. Na gráfica xeral sobre a totalidade da área de estudo (gráfica 28), apréciase claramente como as compras e o lecer (39% e 36% respectivamente) son os principais motivos dos raianos para desprazarse alén da fronteira. Os resultados son semellantes aos que obtivemos no eido da tesina de máster hai cinco, onde tamén as compras e o lecer eran as motivacións principais para o movemento transfronteirizo (valores medios por riba do 30%). En menor medida poderíamos sinalar outros motivos como a viaxe turística (5,98%), coller un avión (5,2%), adestramento deportivo (4,54%), o traballo (4,32%) ou a visita familiar (3,32%). Con respecto á opción aberta (outros, variable: ‘motiv9’) só tres persoas responderon o motivo ‘amizades’, é dicir, que cruzan a fronteira para visitar amizades.

Gráfica 28: Porcentaxe de resposta na variable ‘motivo do desprazamento’ (codigo: ‘motiv[1-8]).

Na comparativa por beira da fronteira os motivos que máis se alegan son tamén as compras e, en segundo lugar, o lecer, aínda que teñen maior importancia na beira portuguesa que na galega. Porén, cabe determos a analizar algunha comparativa nas restantes motivacións para cruzar a fronteira. En primeiro lugar, os motivos de traballo teñen maior peso na beira portuguesa que na galega, en parte, como analizaremos máis adiante, porque hai máis portugueses con traballo actualmente na Galiza que á inversa. En segundo lugar, resulta moi evidente a diferenza entre a beira galega e a portuguesa no que se refire a coller un avión. Isto débese fundamentalmente a que dos dous aeroportos máis próximos á área de estudo -o de Vigo e o de Porto- o portuense é o que ten con diferenza unha maior oferta de destinos e compañías. Deste xeito, resulta habitual que os galegos crucen a fronteira para colleren un avión no aeroporto de Sá Carneiro en Porto. Nos restantes motivos as porcentaxes de resposta son practicamente semellantes, salvo no caso do adestramento deportivo xa que para os galegos este motivo ten unha maior relevancia que para os portugueses. Esta última cuestión conecta co que ollaremos máis adiantes sobre os motivos de compra ou servizo.

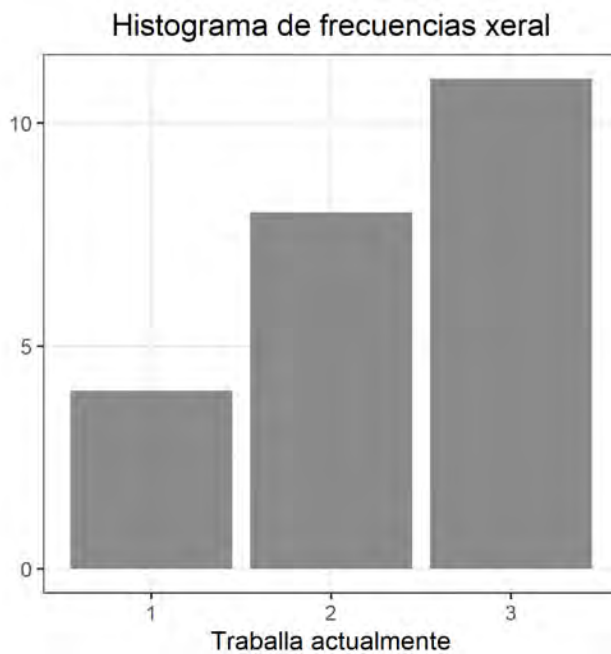

Gráfica 29: Porcentaxe de resposta na variable ‘motivo do desprazamento’ por beira da fronteira (codigo: ‘motiv[1-8]).

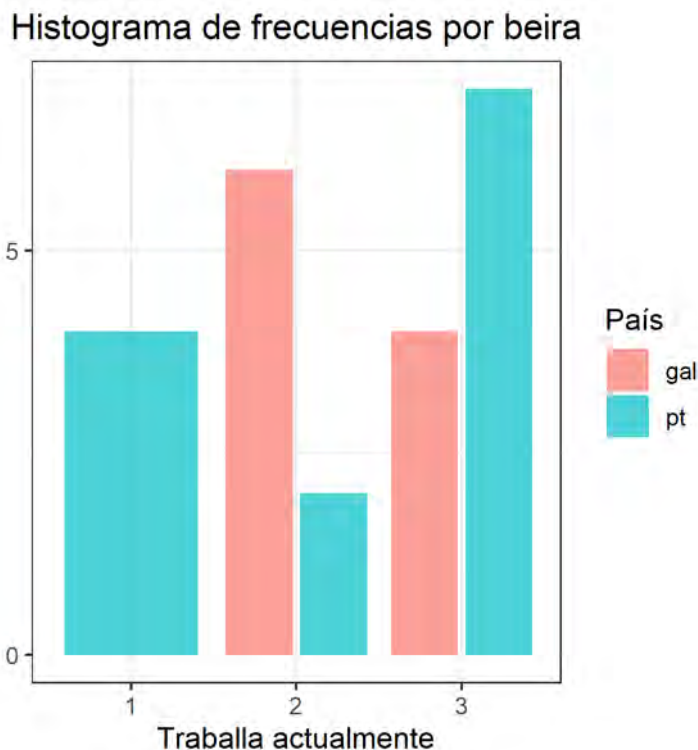
A seguir, analizamos o comportamento das variables ‘traballa ou traballo na outra beira da fronteira’ (código: ‘traballa’ e ‘traballou’) (gráficas 30, 31, 32 e 33), correspondente á pregunta número 9 do cuestionario (Traballa ou traballou vostede na outra beira do Miño? Durante canto tempo?). Dunha banda, existen 3 opcións de resposta para a variable traballa: (0) non, nunca; (1) si, por menos de 3 meses ; (2) si, por máis de 3 meses; (3) si, irregularmente. Doutra banda, existen 3 opcións de resposta para a variable traballou: (0) non, nunca; (1) si, por menos de 3 meses ; (2) si, por máis de 3 meses; (3) si, irregularmente. Hai que ter en conta que nesta pregunta só contestou afirmativamente -en calquera das dúas variables- un 14,9% da poboación de estudo. Obviamente imos analizar unicamente as respostas afirmativas e para deste xeito obtermos diferentes casuísticas e situacións laborais. En calquera caso, como datos xerais podemos afirmar que un 14,9% da poboación da nosa área de estudo ten ou tivo algún tipo de relación laboral transfronteiriza, un 8,1% ten traballo actualmente na outra beira da fronteira e un 1,6% realiza un *commuting*

diario. É dicir, na nosa área de estudo, un 8,1% da poboación realiza un *commuting* por traballo -non necesariamente a diario- e, ademais, un 1,6% da poboación o realiza diariamente. En números absolutos isto implicaría en que ao redor de 9.300 (8,1%) traballadores transfronteirizos proceden da nosa área de estudo que podemos computar como anuais. Ademais, ao redor de 1.800 persoas realizan un desprazamento diario por este motivo. Se contrastamos esta cifra coa que analizamos no capítulo 4 -entre 9.000 e 10.000 traballadores transfronteirizos anuais e entre 1.000 e 2.000 *commuters* diarios- podemos inferir que a maior parte dos desprazamentos do ámbito eurorrexional se producen na nosa área de estudo. Isto implicaría que a intensidade máxima de relacións laborais verdadeiramente transfronteirizas é no territorio analizado.

Afondamos agora no tipo de relación laboral deses *commuters* en función da duración desa relación. Polo xeral (gráfica 30), a maioría dos traballadores transfronteirizos presentan unha relación laboral irregular (3), pois teñen unha frecuencia de desprazamento irregular. Podería ser o caso dos autónomos, dos contratos por obra, xornadas laborais partidas en cada beira da fronteira, etc. En segundo lugar están os traballadores con contratos superiores aos tres meses (2) e, por último, os que traballan por menos de tres meses (1). Con respecto á comparación por beiras da fronteira, cabe sinalar varias cousas (gráfica 31). En primeiro lugar, unicamente os traballadores portugueses teñen unha relación contractual inferior aos tres meses. No segundo caso, son maioría os traballadores galegos cunha relación contractual superior aos tres meses. Con respecto á relación irregular, este tipo de traballo asóciase máis cos traballadores portugueses.

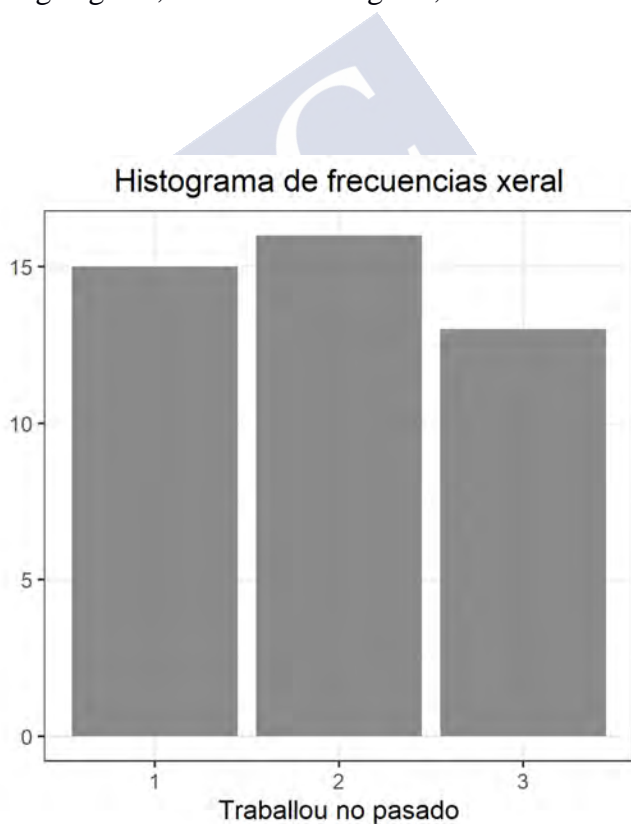
Gráfica 30: Histograma de frecuencias xeral sobre a variable ‘traballa actualmente na outra beira da fronteira’ (código: ‘traballa’).

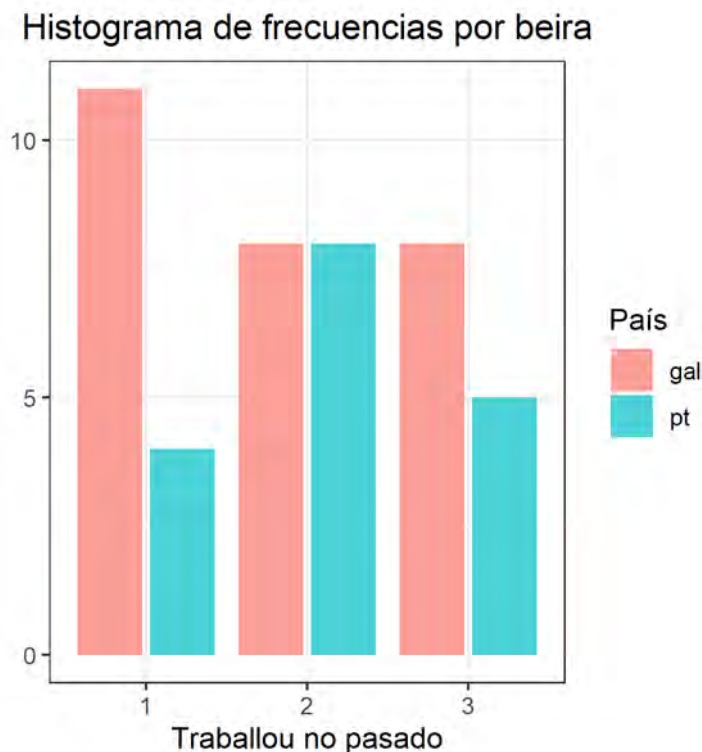
Gráfica 31: Histograma de frecuencias por beira da fronteira sobre a variable ‘traballa actualmente na outra beira da fronteira’ (código: ‘traballa’).

Atendemos agora ao tipo de relación laboral das persoas que traballaron algunha vez no pasado na outra beira do Miño en función da duración desa relación (gráfica 32). En xeral, hai máis respostas de xente que traballou no pasado na outra beira da fronteiriza que na actualidade. As cifras por tipo de contrato son bastante semellantes no cómputo xeral da nosa área de estudo. A maioría de ‘antigos’ traballadores transfronteirizos tiveron unha relación por máis de 3 meses (2), seguido da relación por menos de 3 meses (1) e, por último, da relación irregular (3). Evidentemente, das persoas que responderon

que si traballaron no pasado na outra beira da fronteira, non sabemos se esa experiencia laboral foi hai moito ou pouco tempo. Porén, estas cifras dan unha idea do tipo de relación contractual máis habitual para os traballadores transfronteirizos, isto é, por máis de tres meses. Na comparativa por beira da fronteira (gráfica 33), as cifras amosan unha maioría de galegos nas experiencias laborais pasadas e, ademais con contratos de pouca duración (menos de tres meses). Na segunda categoría, a de contratos de máis de tres meses (2), hai un empate entre portugueses e galegos e, na relación irregular, volven ser unha maioría de galegos.

Gráfica 32: Histograma de frecuencias xeral sobre a variable ‘traballou na outra beira da fronteira’ (código: ‘traballou’).

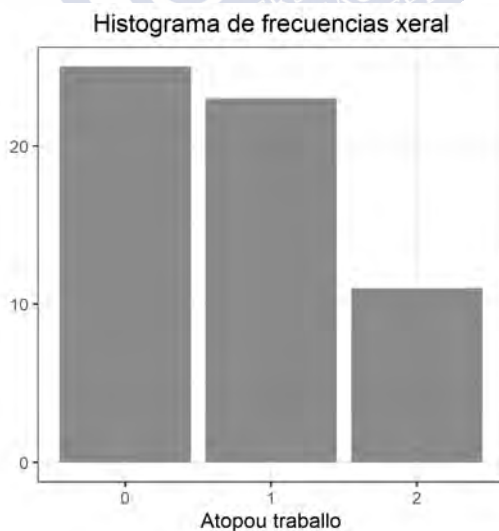

Gráfica 33: Histograma de frecuencias por beira da fronteira sobre a variable ‘traballou na outra beira da fronteira’ (código: ‘traballou’).

A pregunta número 10 (variable: ‘paro’) versa sobre se os enquisados consideran á outra beira do Miño como un territorio posible onde buscar traballo (Cando vostede busca traballo, busca tamén na outra beira do Miño? (inclúese todos os xeitos posibles: aplicacións para móbil, oficinas de traballo, plataformas web tipo *infojobs*, taboleiros de anuncios, entrega de currículos, etc.). A resposta nesta pregunta pode ser un ‘si’ ou un ‘non’. Os resultados amosan que soamente un 14,9% da poboación da nosa área de estudo considera á outra beira da fronteira como un territorio posible onde buscar traballo,

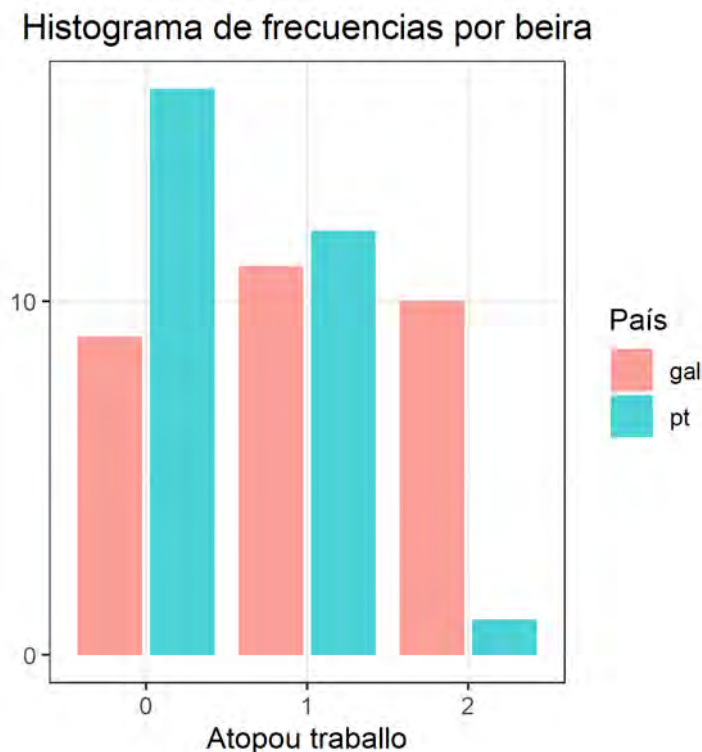
polo tanto, un 85,1% non o contempla. O resultado por beira do Miño é practicamente idéntico ás porcentaxes xerais.

A pregunta número 11 (variable: 'atopar') é condicional á anterior (Sendo "Si" a resposta na pregunta nº 10, atopou o traballo que buscaba?). Neste caso as posibles respostas son tres: (0) non; (1) si; e (2) si, mais non o que buscaba. Dado que esta pregunta é condicionada, hai que ter en conta que as conclusións soamente son representativas daquelas persoas que si buscan traballo na outra beira do Miño, é dicir, do 14,9% da poboación da área de estudo. En calquera caso interésanos coñecer o resultado. Para o conxunto da área de estudo (gráfica 34) o 43,9% non atopou traballo, o 40,4% atopou o traballo e o 19,3% atopou traballo mais non o que buscaba. Na comparativa por beira da fronteira (gráfica 35), hai un 30% de galegos non atopa traballo, un 36,7% que si o atopa e un 33,3% que atopa traballo mais non o que buscaba.

Gráfica 34: Histograma de frecuencias xeral sobre a variable 'atopar traballo' (código: 'atopar').

No caso dos portugueses, un 55,2% no atopa traballo, un 41,4% atópao e só un 3,4% atopa outro traballo distinto do que procuraba. Estas cifras din en primeiro lugar que os portugueses teñen máis dificultades para atopar traballo na outra beira do Miño, porén, son os que máis fácil atopan o traballo que procuran. Os galegos en cambio, teñen máis facilidade para atopar traballo, menos que os portugueses para atopar o traballo que buscan pero máis para atopar outro traballo que non sexa o que buscaban. Os traballos que máis se atopan na outra beira do Miño están relacionados co sector da automoción (variable: ‘traballo’) (pregunta 12: Sendo “Si” a resposta na pregunta nº 10, podería sinalar o traballo atopado e o método empregado?). Nesa mesma pregunta 12, o método máis habitual para atopar traballo na outra beira da fronteira (variable: ‘metodo’) son as ‘amizades’, con moita diferenza con respecto ao segundo e terceiro método, as entrevistas persoais ou as Empresas de Traballo Temporal (ETT) respectivamente.

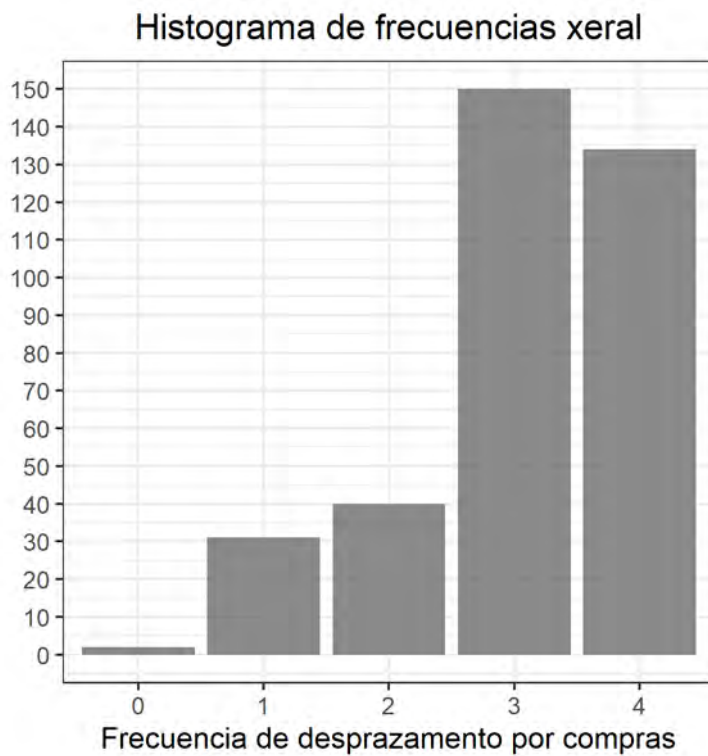

Gráfica 35: Histograma de frecuencias por beira da fronteira sobre a variable 'atopar traballo' (código: 'atopar').

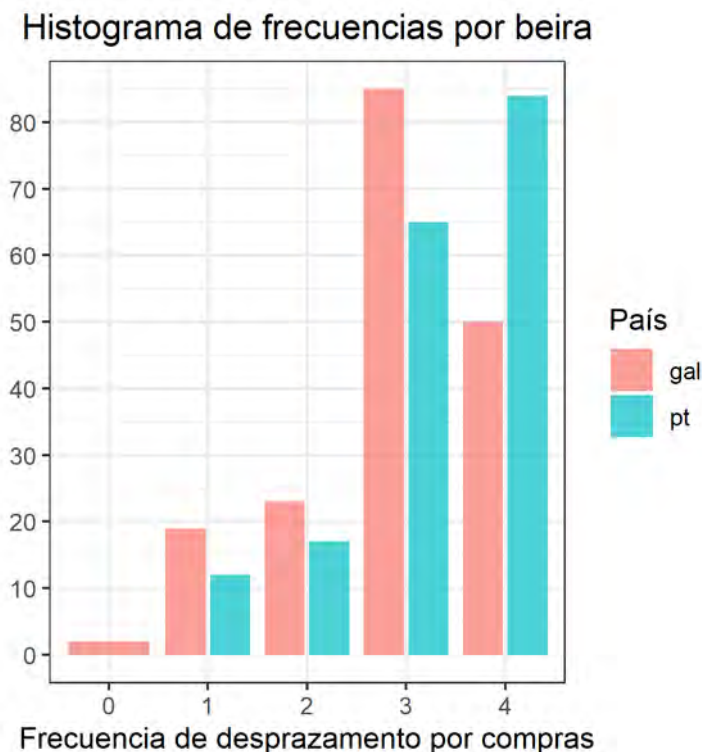
A seguir, cambiamos de bloque temático e analizamos as frecuencias de desprazamentos transfronteirizos por motivo de compra de produtos ou consumo de servizo (variables: 'frec.compra' e 'frec.servicio') (preguntas 13 e 14: Adoita vostede facer compras na outra beira do Miño? -calquera produto: alimentación, roupa, tecidos, combustibles, material deportivo, material de construción, pesca, etc.- Responda unha frecuencia de media, aproximada; Adoita vostede pagar por algún servizo na outra beira do Miño? -calquera servizo: mecánico,

servizo deportivo, servizos sanitarios, reparación, moda, asesoramento, clases particulares, etc.- Responda unha frecuencia de media, aproximada). Hai 5 posibles respostas (0) nunca; (1) case nunca (1-3 veces ao ano); (2) poucas veces (4-9 veces ao ano); (3) esporadicamente (cada mes); e (4) regularmente (cada semana). En conxunto, un 93% da nosa poboación de estudo desprázase por compra de produtos ou consumo de servizos á outra beira da fronteira. Deste xeito, as conclusións sobre a análise das dúas variables teñen unha representatividade alta, xa que representan á maioría da poboación de estudo.

Os datos xerais para a frecuencia por compras (gráfica 36) amosan unhas frecuencias de desprazamento transfronteirizo bastante altas. A frecuencia media sitúase entre a semanal e a mensual. Do 93% xeral para ambas variables, un 99,4% contestou algunha das respostas de frecuencia para comprar algún produto. A máis contestada é a frecuencia mensual (3) cun 42% de respostas, seguida da semanal (4) cun 37,5%. Na comparativa por beiras da fronteira (gráfica 37) a tendencia é semellante pero con diferenzas significativas nas dúas frecuencias máis altas. Isto é, para o caso galego a frecuencia máis respondida é a mensual (47,5%) con moita diferenza con respecto á beira portuguesa (36,5%). Namentres, no caso portugués, acontece o contrario, é máis habitual cruzar cada semana (47,2%) para mercar calquera produto en comparación coa Galiza (27,9%).

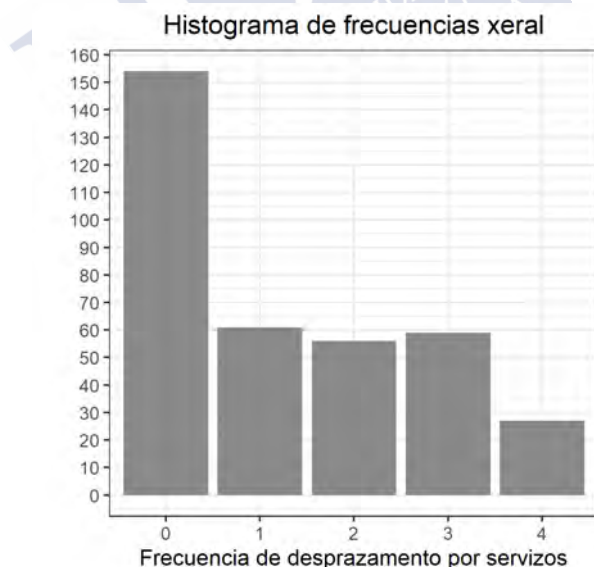
Gráfica 36: Histograma de frecuencias xeral sobre a variable 'frecuencia de compra de produtos' (código: 'frec.compra').

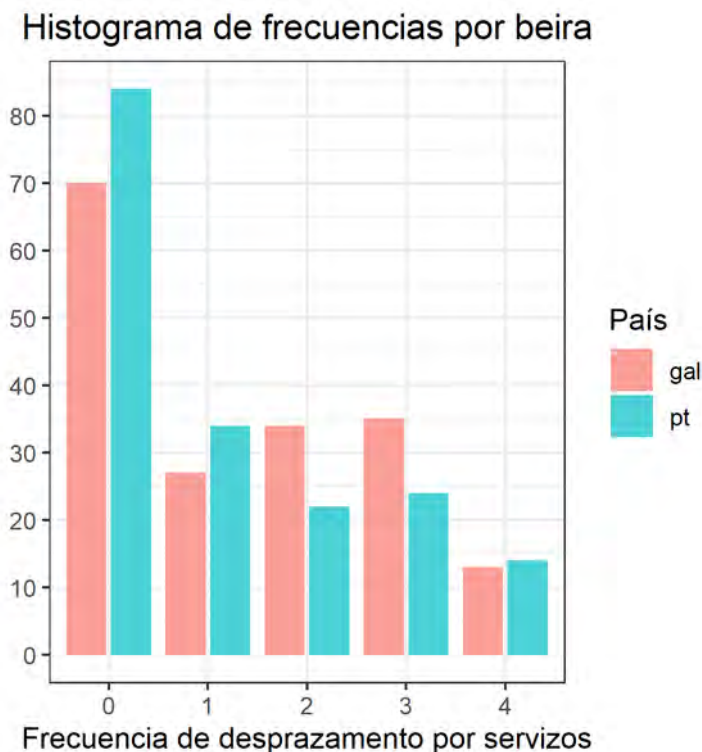
Gráfica 37: Histograma de frecuencias por beira da fronteira sobre a variable ‘frecuencia de compra de produtos’ (código: ‘frec.compra’).

A situación con respecto á frecuencia de desprazamento por motivos de consumo de servizos é bastante diferente (gráfica 38). Neste caso a frecuencia máis respondida, e cunha notable diferenza con respecto ás demais, é a de nunca. É dicir, que o 43% da poboación que se despraza por compras, nunca (0) o fai para consumir algún tipo de servizo. Isto contrasta coa compra de produtos (recordamos, un 99,4% respondera polo menos algún tipo de frecuencia -fose alta ou baixa-). O reste de frecuencia de desprazamento por consumo de servizos descende paulatinamente desde as frecuencias máis baixas ata as máis

altas (por exemplo: só un 7,6% consume algún servizo semanalmente (4)). Na comparativa por beira da fronteira (gráfica 39), acontece, como é lóxico, algo semellante. A beira portuguesa acada cifras máis altas que a galega na frecuencia ‘nunca’ (0) (47,2% e 39,1% respectivamente). En compensación, as frecuencias medias (2 e 3, 19% e 19,6% respectivamente) son máis respondidas na beira galega. Na frecuencia semanal (4), ambas beiras acadan cifras practicamente iguais (ao redor do 7,5%). En xeral e a pesar da diferente frecuencia, cabe destacar que o 57% da poboación da nosa área de estudo que se despraza por compras á outra beira do Miño o fai por unha necesidade ou interese nun determinado servizo. Isto pode deberse a unha ausencia de servizos na propia beira da fronteira do enquisado, os diferencial de prezos ou ben porque a calidade do servizo é mellor na outra beira do Miño.

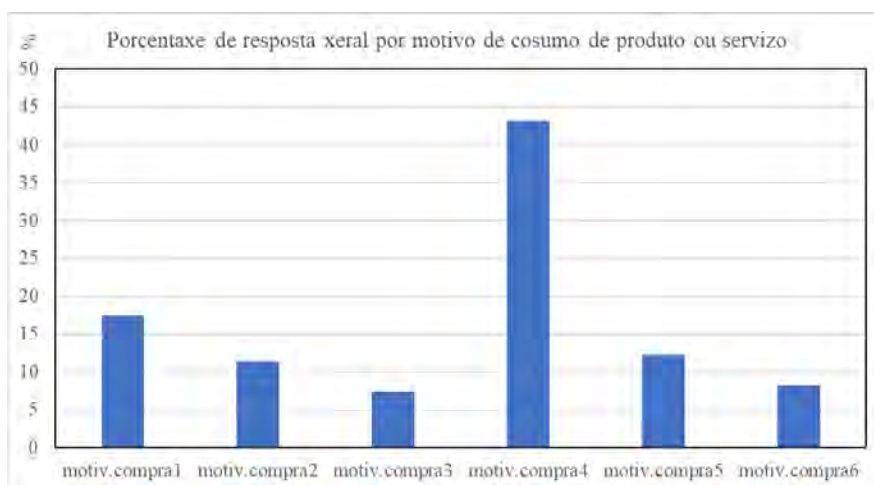
Gráfica 38: Histograma de frecuencias xeral sobre a variable ‘frecuencia de consumo de servizos’ (código: ‘frec.servicio’).

Gráfica 39: Histograma de frecuencias por beira da fronteira sobre a variable 'frecuencia de consumo de servizos (código: 'frec.servicio).

A seguir analizamos os motivos da compra de produtos ou consumo de servizos na outra beira da fronteira (pregunta 15) (variable: 'motiv.compra[1-6]). Nesta pregunta hai 6 respostas pechadas e unha aberta: (1) hai produtos que non hai na miña vila/freguesía/parroquia; (2) hai servizos que non hai na miña vila/freguesía/parroquia; (3) mellor calidade nalgúns produtos ou servizos que necesito; (4) prezos máis baratos nalgúns produtos ou servizos que necesito; (5) por unha cuestión de proximidade. Máis preto da miña casa; (6) Por ningún motivo en especial. Indiferente; (7) Outros motivos (especificar). Para

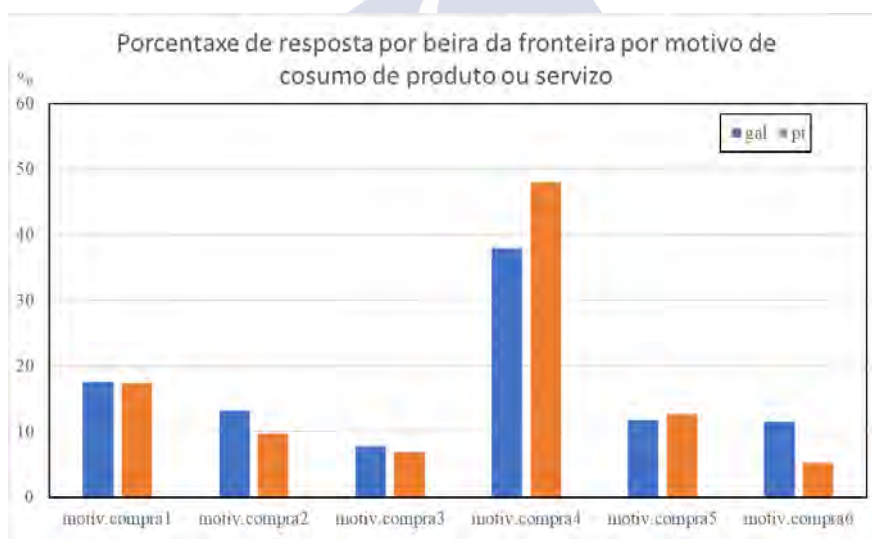
a totalidade da área de estudo (gráfica 40), o motivo máis respondido foi o diferencial de prezos (4) cun 43,3% das respostas nesta pregunta, a seguir pola existencia de produtos na outra beira que no hai na miña beira (1) cun 17,4% de respostas. Na categoría de ‘outros’ (7) as respostas máis comunmente rexistradas foron: ‘por pasear’, é dicir, que as actividades de lecer tamén motivan ás compras; e o motivo ‘abre os domingos’, fundamentalmente alegado por galegos que aproveitan que os supermercados do país veciño abren os domingos.

Gráfica 40: Porcentaxe de resposta na variable ‘motivo de consumo de produto ou servizo’ (codigo: ‘motiv.compra[1-6]’)

Na comparativa do motivos de compra e servizo por beira do Miño hai algunha cuestión que cómpre indicar (gráfica 41). En primeiro lugar, que o motivo do diferencial de prezos segue a ser o máis alegado por todos os enquisados, mais no caso dos portugueses (48%) foi máis respondido que no caso galego (38%). En segundo lugar e con cifras semellantes para ambas beiras do Miño atópase a inexistencia de produtos na beira do enquisado que si hai na outra beira (en ambas

beiras recollemos cifras que roldan o 17%). Semella que estas dúas causas están relacionadas, xa que o feito de ter outros produtos e ademais máis baratos, na outra beira da fronteira, antóllase unha motivación importante para desprazarse. Por último, cabe sinalar o motivo dos servizos que si hai na outra beira e que non hai na miña (2). O caso galego rexistra cifras algo superiores que as do portugués (13,3% e 9,7% respectivamente.) Neste caso, o interese radica non na diferenza de porcentaxes, senón na importancia de incentivar ou mellorar os acordos para compartir servizos públicos entre dúas localidades transfronteirizas, xa que, coas cifras na man, iso demanda a poboación.

Gráfica 41: Porcentaxe de resposta na variable ‘motivo de consumo de produto ou servizo’ por beira da fronteira (codigo: ‘motiv.compra [1-6]’)

Deseguido analizamos o comportamento da variable ‘produtos ou servizos que adoita consumir na outra beira do Miño’ (código: ‘prod.servi[1-3].’) (pregunta 16: Que produtos ou servizos adoita

mercar/consumir na outra beira do Miño? -sinale polo menos 2-) (táboas 34 e 35), correspondente á pregunta número 5 do cuestionario (cada canto tempo cruza vostede a fronteira?). Existen 3 opcións de resposta aberta. Nesta ocasión e porto que son respostas abertas, analizamos o conxunto das tres respostas para o total da área de estudo. Hai que ter en conta que as respostas potenciais para esta pregunta é de 357, posto que só teñen que contestar a esta pregunta as persoas que sinalaban as compras como motivo de desprazamento. En calquera caso, o interese desta pregunta radica no aspecto cualitativo e non na suma de respostas.

Así, os produtos máis sinalados (táboa 34) son en primeiro lugar a alimentación, respondida aproximadamente a partes iguais entre galegos e portugueses, no que se especifican produtos como: o bacallau, o marisco, os produtos de panadaría ou repostaría, entre outros. A maioría dos enquisados que responderon alimentación argumentaban que o diferencial de prezos e o feito de que haxa produtos na outra beira do Miño que non hai na súa beira, son os principais motivos para a súa compra. En segundo lugar está a roupa, sen diferenciación significativa por beiras e coa aplicación dos mesmos motivos. Os combustibles (gasolina ou gas), en terceiro lugar, é o principal produto reclamado polos portugueses polo importante diferencial de prezos con respecto á beira galega. O téxtil (sabas, toallas, etc.), sen engadir á roupa, un produto demandado fundamentalmente por galegos, os cales entenden que na outra beira da fronteira hai unha mellor relación calidade-prezo. En último lugar, están os produtos de hixiene con 17 respostas.

Produtos	num.respostas
Alimentación	153
Roupa	136
Combustibles	132
Téxtil	18
Pro. Hixiene	17

Táboa 34: Os cinco produtos máis mercados na outra beira da fronteira.

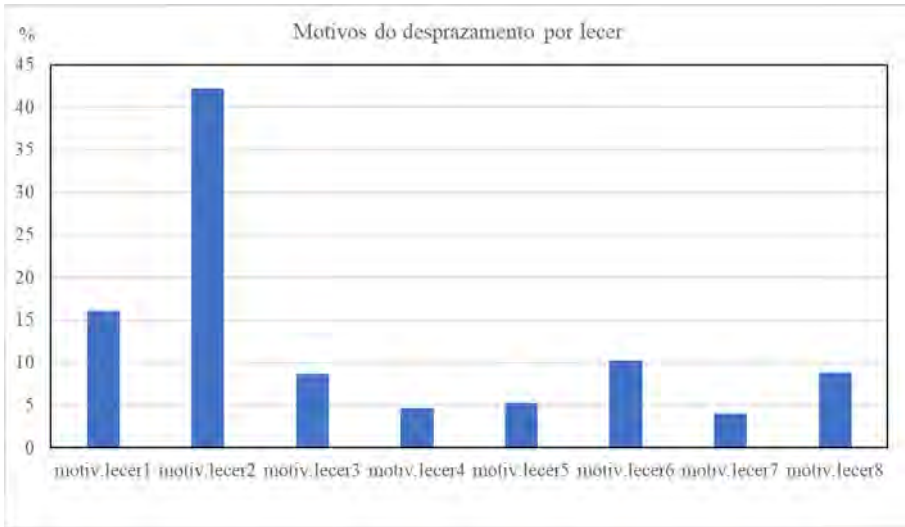
Con respecto aos servizos (táboa 35) hai que ter en conta que, do mesmo xeito que a súa frecuencia de desprazamento, o número de respostas é menor. En calquera caso, o servizo que máis motiva o desprazamento transfronteirizo é a restauración, onde agrupamos restaurantes, bares, hoteis, etc. Neste caso non existe unha clara diferenciación entre beiras da fronteira. En segundo lugar, o mecánico é un servizo demandado principalmente por galegos alegando prezos máis baratos na man de obra ou nos recambios. A seguir, a piscina tamén é un servizo demandado na súa maioría por galegos, nomeadamente de Tomiño ao non teren este servizo no seu concello, que en cambio está presente no concello veciño de Vila Nova de Cerveira. En menor medida sinalamos outros servizos respondidos como o ximnasio ou o dentista.

Servizo	num.respostas
Restauración	32
Mecanico	22
Piscina	21
Ximnasio	3
Dentista	2

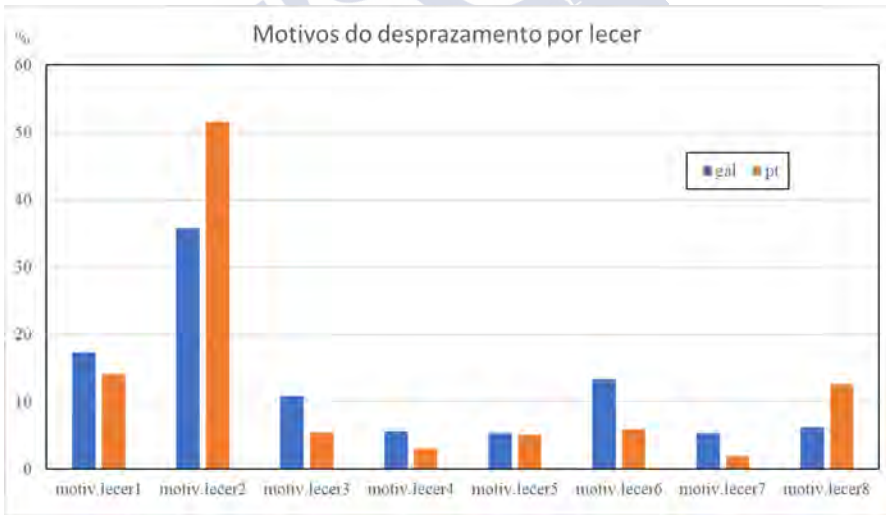
Táboa 35: Os cinco servizos máis demandados na outra beira da fronteira.

A continuación observamos a resposta á variable ‘motivos para o desprazamento por lecer’ (gráficas 42 e 43) (variable: ‘motiv.lecer[1-9]’) na pregunta 18 (De ser afirmativa a resposta na pregunta nº17, cales son os motivos? -varias respostas son posibles-) e que estaba condicionada a que o lecer sexa un motivo xeral de desprazamento. Ten 8 preguntas pechadas e unha aberta: (1) mellores espazos e equipamentos para realizar actividades de lecer; (2) por cambiar de aires e pasar o rato nun sitio distinto a miña vila; (3) hai actividades/eventos socioculturais de interese que non hai na miña vila; (4) maior riqueza na paisaxe que rodea á actividade de lecer; (5) mellores condicións naturais para a práctica dalgunha actividade de lecer; (6) prezos máis baixos na hostalería; (7) maior calidade na hostalería; (8) teño amigos/as na outra beira do Miño; (9) outros.

Nas preguntas sobre o lecer as respostas potenciais, é dicir, unha vez superada pregunta previa condicional, son de 334. Na totalidade da área de estudo o motivo por lecer máis sinalado é o motivo 2 (por cambiar de aires e pasar un rato noutro sitio diferente) cun 43,2%, nomeadamente no caso dos portugueses, seguido do motivo 1 (16,1%) e o motivo 6 (10,3%). Como dato salientable na comparación por beiras cabe destacar o motivo de lecer por ter amizades na outra beira do Miño, o cal para os portugueses ten máis presenza que para o caso dos galegos. Os galegos superan os portugueses na comparativa dos motivos 1, 3 e 6. Por destacar algúns dos motivos que os enquisados achegaban para non desprazarse por lecer, destacamos os seguintes: falta de tempo e preferencia polo seu país para actividades de lecer.

Gráfica 42: Motivos de desprazamento por lecer.

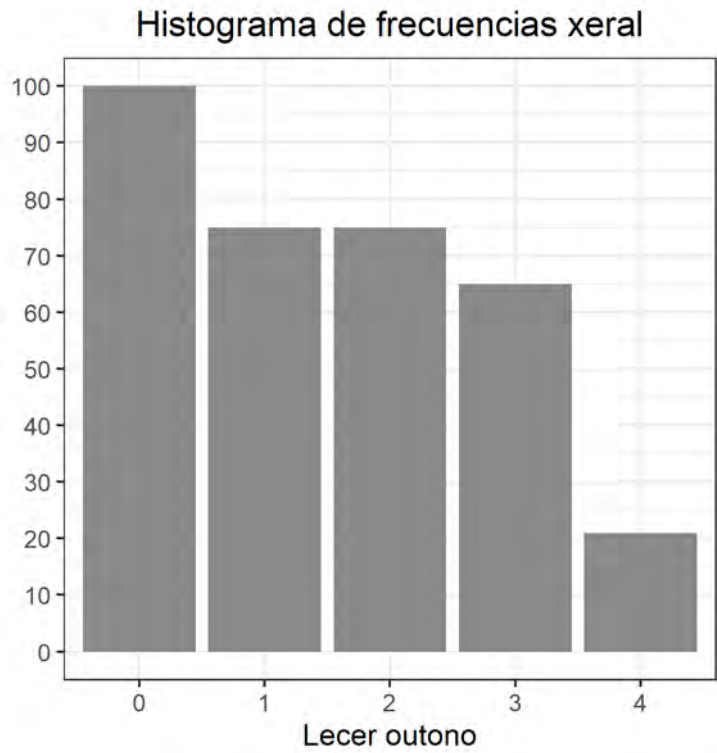

Gráfica 43: Motivos de desprazamento por lecer por beira da fronteira.

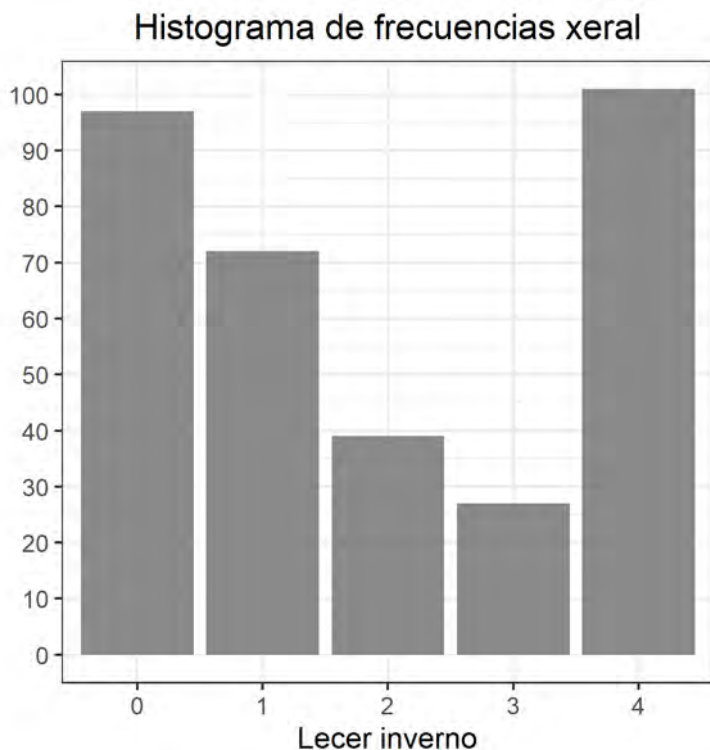
A seguir analizamos os resultado da pregunta de frecuencias de desprazamentos transfronteirizos por lecer en función da estación do

ano (variables: ‘estacion1’ outono, ‘estacion2’ inverno, ‘estacion3’ primavera e ‘estacion4’ verán) (preguntas 20: Cal é a época do ano na que pasa máis tempo de lecer na outra beira do Miño? -sinale cunha numeración do 1 ao 4, tendo en conta que o 1 significa moi habitual e 4 pouco habitual- -naquelas estacións do ano onde non cruce a fronteira por motivos de lecer non a inclúa na numeración-). Hai 5 posibles respostas: (0) nunca; (1) moi habitual; (2) habitual; (3) pouco; e (4) moi pouco. No primeiro caso, no outono (gráfica 44), as frecuencias están bastantes repartidas. A opción máis respondida é a opción ‘nunca’ aínda que no chega a supor a metade das respostas. Porén, a media de resposta nesta estación é do 2,1, polo tanto, a frecuencia media de desprazamento por lecer é alta nesta época do ano. Deste xeito, as frecuencias ‘moi habitual’ (1) e ‘habitual’ (2), en segunda e terceira posición, agrupan practicamente a metade das respostas. As medias para cada unha das beiras da fronteira son similares á media xeral para toda a área de estudo.

En canto á estación de inverno (gráfica 45), a frecuencia media para toda a área de estudo é un pouco máis alta (2,6) que no outono, o que indica unha frecuencia media ou media-baixa de desprazamento por esta motivación. Non obstante, na gráfica, tanto a frecuencia ‘nunca’ como a frecuencia ‘pouco habitual’ son claramente as dúas respostas máis contestadas, o que indica que a mobilidade por lecer no inverno é bastante baixa.

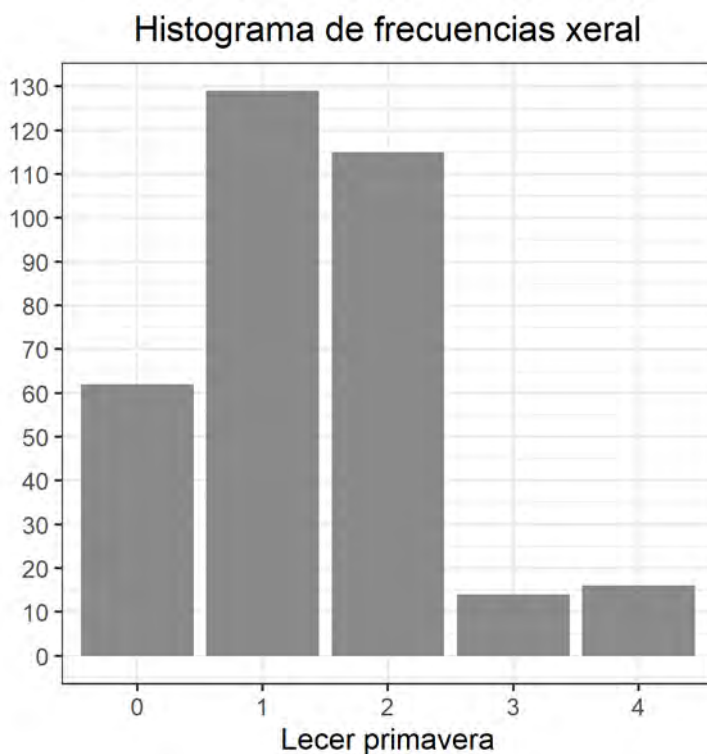
Gráfica 44: Frecuencia de desprazamento por lecer en outono.

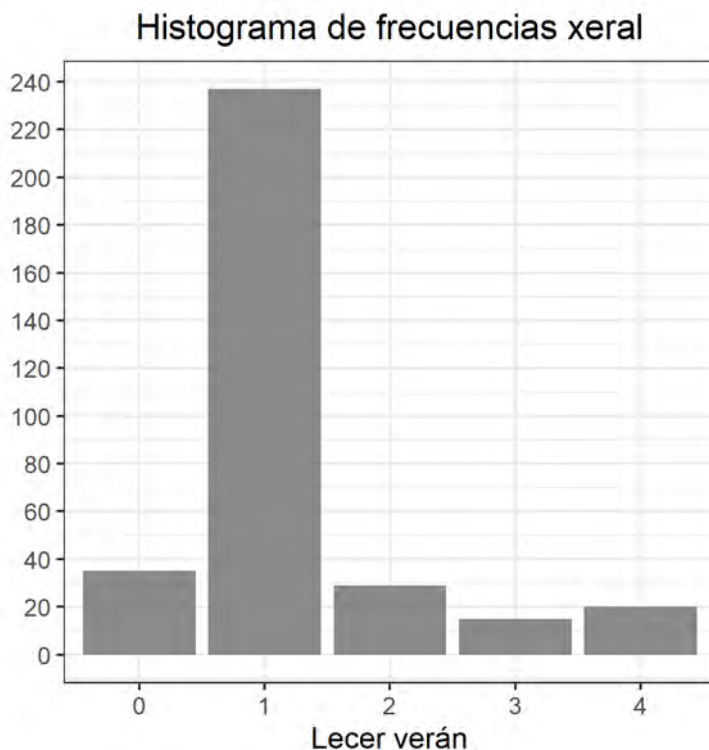
Gráfica 45: Frecuencia de desprazamento por lecer en inverno.

En contraste, na primavera (gráfica 46) e nomeadamente no verán (gráfica 47) a situación invértese. As medias para a primavera e o verán son de 1,7 e 1,4 respectivamente, similares tamén ás respectivas medias por beira da fronteira. Na primavera xa comeza a observarse o cambio nas frecuencias de desprazamentos por lecer, baixan as respostas nas frecuencias baixas (3 e 4) e a resposta ‘nunca’ reduce enormemente as súas cifras con respecto ao outono e ao inverno. No caso do verán, non cabe dúbida que a maioría da poboación escolle esta estación para desprazarse con maior frecuencia á outra beira da fronteira por actividades de lecer. Na gráfica obsérvase como a frecuencia 1 (moi

habitual) supera en case 200 respostas ás demais opcións. Con todo, e en relación co obxectivo da pregunta, existe unha clara diferenciación estacional no mobilidade transfronteiriza por lecer. As estacións con peores situacións meteorolóxicas (*a priori*) son as que rexistran menos frecuencias de desprazamento, mentres que nas épocas con mellor tempo a poboación afirma desprazarse con maior asiduidade.

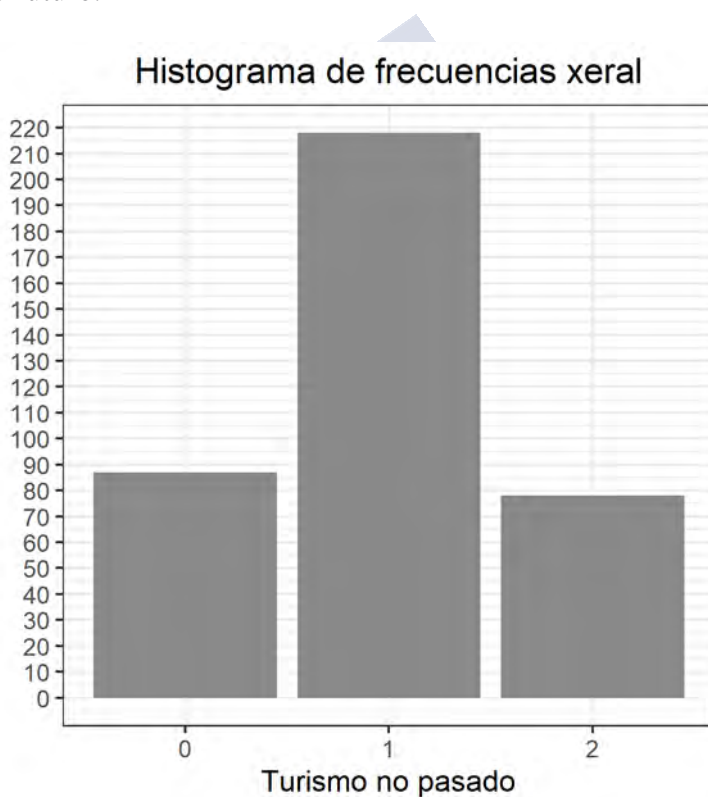
Gráfica 46: Frecuencia de desprazamento por lecer en primavera.

Gráfica 47: Frecuencia de desprazamento por lecer en verán.

A seguir tratamos o bloque de turismo. En primeiro lugar atendemos ás respostas recollidas na pregunta 21 sobre se o turismo é un motivo de desprazamento (Realizou ou ten pensado realizar algunha viaxe turística planificada á outra beira do Miño?) (variable: 'tur.pas'). Esta pregunta está dividida en dúas, unha sobre se realizou unha viaxe turística alén da fronteira no pasado, e outra se pensa facelo no futuro. Xa comentamos a baixa taxa de resposta na pregunta sobre o futuro, polo que neste caso só consideramos a pregunta do pasado. Doutra banda, tamén hai que ter en conta que a pregunta permitía considerar calquera parte do territorio veciño, é dicir, que a viaxe turística en

cuestión podería traspasar a nosa área de estudo, de feito, na maioría dos casos así o indicaba o enquisado. De calquera xeito imos analizamos os resultados. Hai 3 tipos de respostas pechadas: (0) non, nunca (nin no pasado nin no futuro); (1) si; e (2) non (no pasado). Os resultado amosan que a maioría dos enquisados si realizaron no pasado algunha viaxe turística a territorio veciño (gráfica 48) un 56,9% dos enquisados, mentres que un 22,7% asegura que nunca (nin no pasado nin no futuro) e un 20,4% contesta que non foi no pasado e deixa a porta aberta ao futuro.

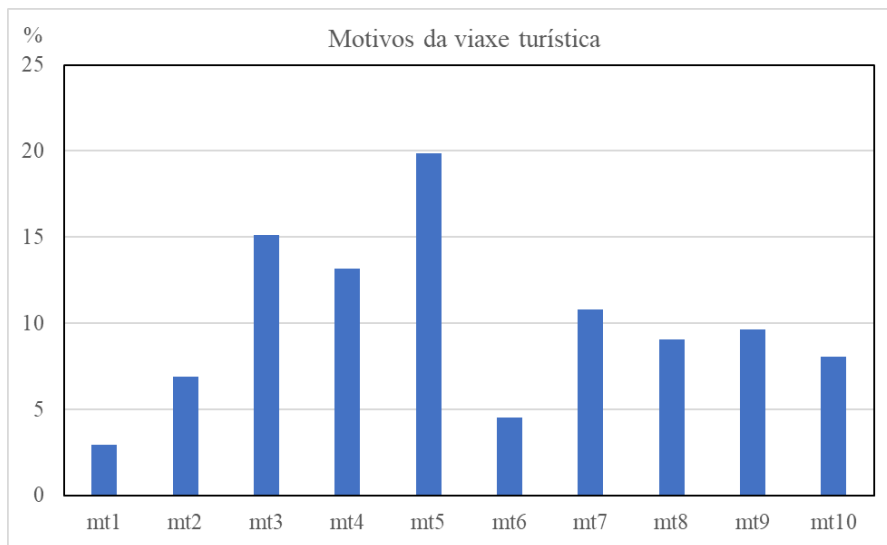

Gráfica 48: Histograma de frecuencias xeral sobre a variable ‘viaxe turística no pasado’ (código: ‘tur.pas’).

A continuación afondamos na variable anterior e atendemos as cifras da variable ‘motivos para o desprazamento por turismo’ (gráficas 49 e 50) (variable: ‘motiv.tur[1-11]’) na pregunta 22 (De ser afirmativa a resposta na pregunta nº21, cales son os motivos? -varias respostas son posibles-). Esta pregunta estaba condicionada a que o turismo sexa un motivo xeral de desprazamento. Ten 11 preguntas pechadas e unha aberta: (1) profesionalidade dos servizos de turismo; (2) calidade dos equipamentos e espazos dedicados ao turismo; (3) baixos prezos do lugar (hoteles, compras, hostalería, etc.); (4) proximidade social e cultural (lingua, estilo de vida, etc.); (5) Proximidade xeográfica. Aforrar custos de viaxe; (6) hai produtos turísticos que non hai noutro lugar; (7) calidade medioambiental e paisaxística; (8) calidade da oferta cultural; (9) calidade da oferta gastronómica; (10) situacións meteorolóxicas favorables para o turismo; e (11) outros.

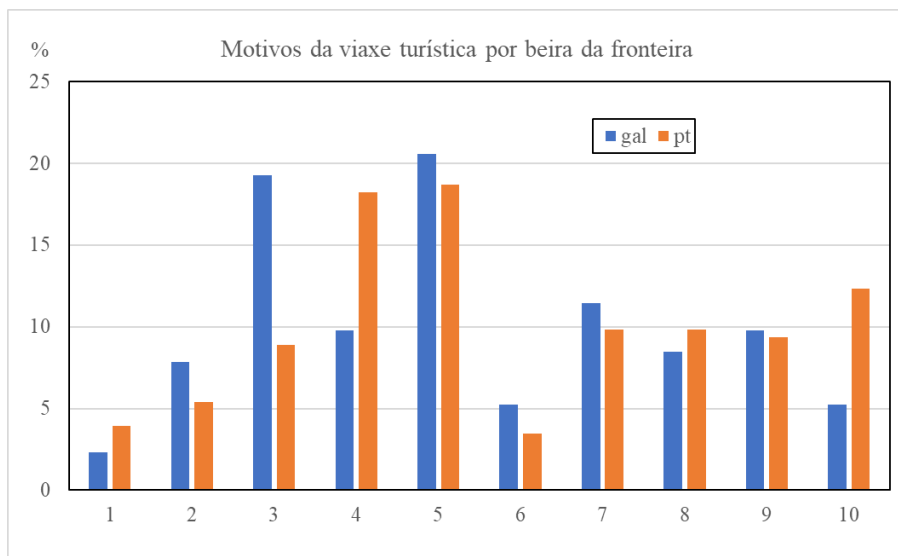
Para a totalidade da poboación de estudo, o que motiva en primeiro lugar un desprazamento por turismo é aforrar custos da viaxe debido á proximidade xeográfica. En segundo lugar destacan os baixos prezos de lugar, seguido pola proximidade social e cultural. Con algo máis de distancia apórtanse outros motivos como a calidade medioambiental e paisaxística ou a calidade gastronómica. Semella evidente que a proximidade xeográfica e sociocultural entre estes dous territorios fronteirizos é un motivo importante para cruzar a fronteira por turismo. Así, pódese inferir que para a maioría dos raianos viaxar alén do Miño non é unha experiencia turística internacional, senón máis ben, unha viaxe para coñecer un territorio semellante e próximo. O diferencial de prezos tamén volve ser un motivo relevante para cruzar a fronteira, neste caso por turismo. En canto á opción de resposta aberta, o máis

contestado é ‘por coñecer’ con moita diferenza sobre a resposta ‘asistir a un evento’.

Gráfica 49: Motivos da viaxe turística (variable: ‘motiv.tur[1-10]’).

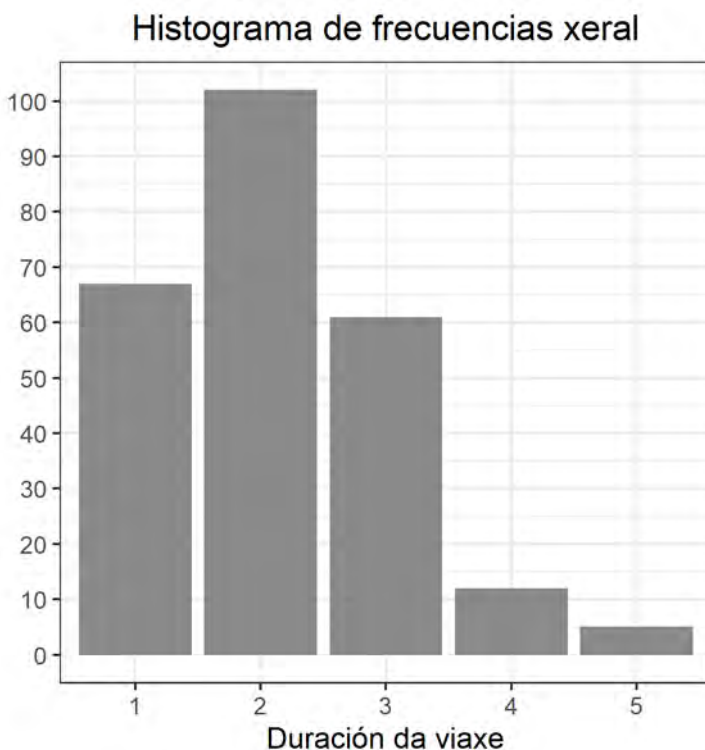
A diferenciación por beiras da fronteira non amosa uns resultados moi diferentes malia que emerxe algún dato que resulta relevante achegar. En efecto, a proximidade xeográfica é o motivo máis relevante para os portugueses, mentres que para os galegos os baixos prezos son a principal motivación para escoller destinos alén do Miño. En ambos casos a proximidade xeográfica segue a ser o principal motivo turístico.

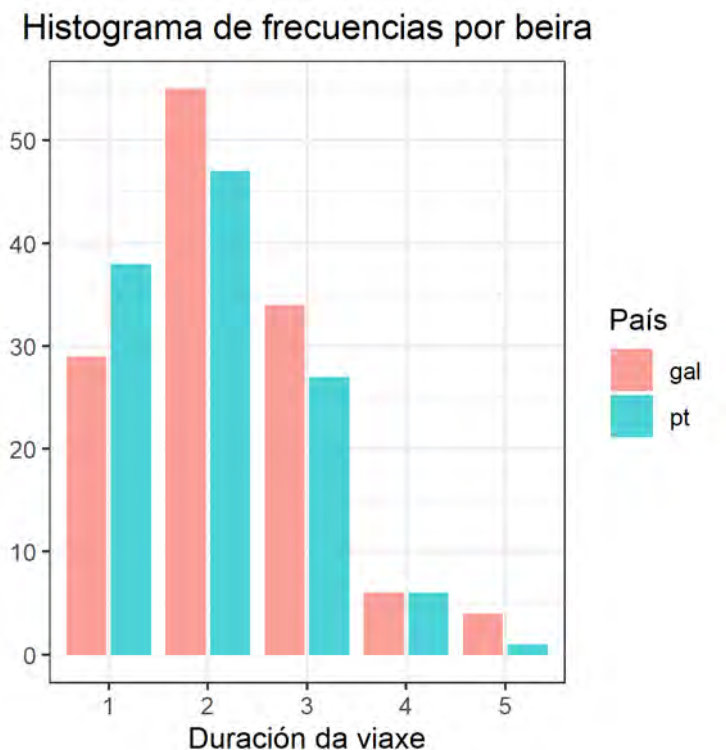
Gráfica 50: Motivos da viaxe turística por beira da fronteira (variable: ‘motiv.tur[1-10]’).

A seguir observamos ás cifras sobre o tempo medio de duración das viaxes e o gasto económico medio na viaxe (variables: ‘tempo.tur’ e ‘euro.tur’) (preguntas 23 e 24) (De ser afirmativa a resposta na pregunta nº21, podería sinalar canto tempo aproximado durou ou ten pensado que dure a súa estancia turística no país veciño?) (De ser afirmativa a resposta na pregunta nº21, podería sinalar canto diñeiro aproximadamente gastou na totalidade da viaxe -transportes, estadía, compras, lecer, etc.-?). Na pregunta 23 hai 5 posibles respostas pechadas: (1) menos de 3 días; (2) entre 3 e 5 días; (3) entre 5 e 10 días; (4) entre 10 e 15 días; e (5) máis de 15 días. Na pregunta 24 hai 5 posibles respostas pechadas: (1) menos de 100€; (2) entre 100 e 200€; (3) entre 200 e 300€; (4) entre 300 e 500€; e (5) máis de 500€.

En xeral, a duración das viaxes é curta (gráfica 51), a resposta ‘entre 3 e 5 días’ (2) é a máis contestada, seguida da opción de ‘menos de 3 días’ (1). A media de duración da viaxe para a totalidade da poboación de estudo que viaxa por turismo é de 2,13, polo que a opción (2) é a que máis representa a estas persoas. Na comparativa por beira da fronteira (gráfica 52) a diferenza é pequena, mais a beira portuguesa ten un media de duración máis baixa ca galega, é dicir, polo xeral os galegos que viaxan afirman facelo por máis días.

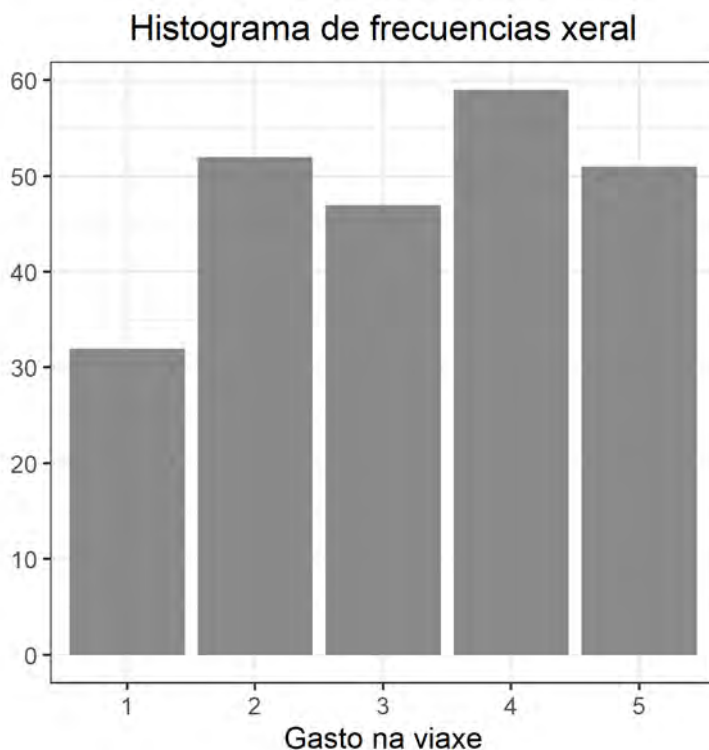
Gráfica 51: Histograma de frecuencias xeral sobre a variable ‘duración da viaxe turística’ (código: ‘tempo.tur’).

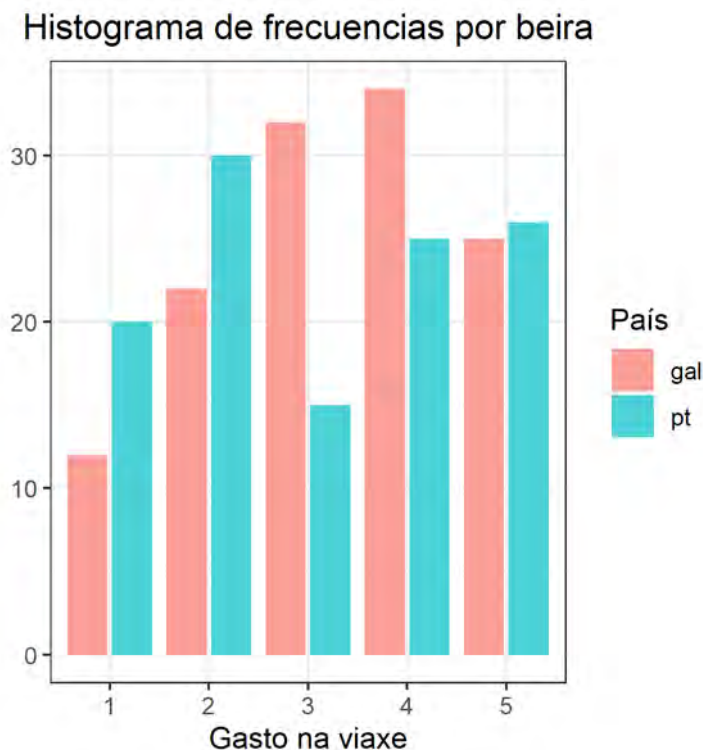
Gráfica 52: Histograma de frecuencias sobre a variable ‘duración da viaxe turística’ por beira da fronteira (código: ‘tempo.tur’).

En canto ao custo das viaxes (gráficas 53 e 54) en xeral é alto. O gasto medio é de entre 200 e 300€. Na beira galega o gasto resulta algo maior que na portuguesa. As cifras están bastante repartidas mais os rangos altos (4 e 5) teñen máis número de respostas. Se observamos a gráfica en canto á comparativa por beiras (gráfica 54), a galega -que ten un gasto medio maior- presenta unha progresión continua, é dicir, que aumenta o número de respostas en función do aumento do gasto ata establecer o máximo de resposta na opción ‘entre 300 e 500€’. Porén

no caso do veciño a progresión das cifras debuxa outra situación, de xeito que semella que na beira portuguesa haxa dúas progresións distintas. Dunha banda, unha progresión para o baixo custo da viaxe (desde o valor 1 ata o 2) e, doutra banda, outra progresión para o gasto alto (dese o valor 3 ata o 5). Neste senso, rexistramos dous tipos de perfís de turista na beira portuguesa. Un perfil baixo en canto a poder adquisitivo e polo tanto en canto a gasto na viaxe, e doutra banda, un perfil alto en canto a poder adquisitivo e gasto na viaxe.

Gráfica 53: Histograma de frecuencias xeral sobre a variable ‘custo da viaxe turística’ (código: ‘euro.tur’).

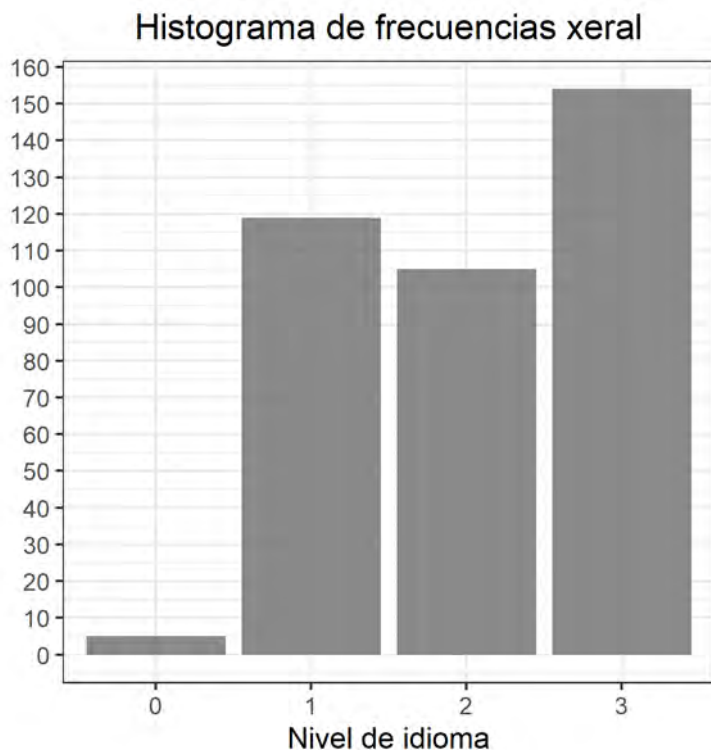

Gráfica 54: Histograma de frecuencias xeral sobre a variable ‘custo da viaxe turística’ por beira da fronteira (código: ‘euro.tur’).

A seguir e para rematar con bloque de turismo, propuxemos unha preguntas sobre o coñecemento do territorio veciño, é dicir, que sinalasen algún lugar coñecido ou visitable por eles na outra beira da fronteira. Trátase da pregunta 25 e ten dúas respostas abertas (variable: ‘lugar.tur[1-2]’) (Podería sinalar polo menos dous produtos ou lugar de interese turístico da outra beira do Miño? -enténdese por “da outra beira do Miño” aqueles territorios situados próximos á fronteira, non máis de aproximadamente 50km de distancia coa fronteira-.). Nesta pregunta podían responder un lugar concreto ou un concello/núcleo en particular

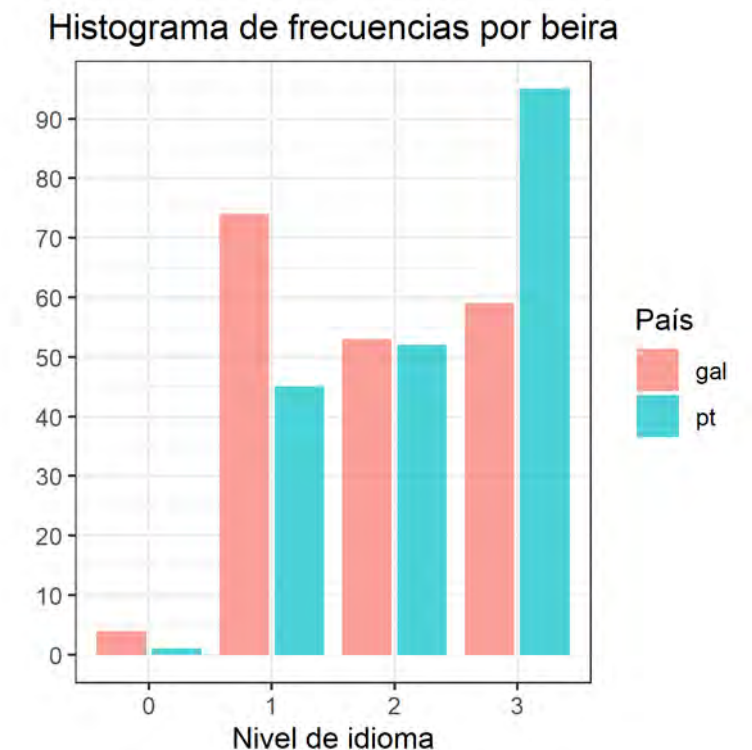
coa única condición de que non estivese a máis de 50 quilómetros da fronteira. Os resultados amosan que os principais lugares coñecidos polos portugueses son de maior a menor resposta: Vigo, o Monte Santa Trega (A Guarda), Baiona, o Monte Aloia (Tui), Tui e Praia América (Nigrán). En menor medida indícanse o Parque da Canuda (Salvaterra), a Praia de Samil (Vigo) ou o núcleo de Salvaterra. Para os galegos os lugares máis coñecidos de maior a menor respostas son: o núcleo de Cerveira, a fortaleza de Valença, Valença, Caminha ou o parque do Castelinho (Cerveira). En menor medida poderíamos sinalar a Monção, a serra Peneda-Gerês (Melgaço), Vila Praia de Âncora (Caminha), Viana do Castelo, o Bom Jesus (Braga) ou o Cervo de Cerveira.

Entramos no bloque de sociedade e cultura e observamos en primeiro lugar o nivel de desenvolvemento coa lingua da outra beira do Miño (variable: 'nivel.idioma'). Na pregunta 26 (Entende e fala vostede a lingua da outra beira do Miño? -español/galego ou portugués en función de onde viva vostede-) recollemos cifras sobre o nivel de comprensión e expresión na lingua do veciño. Hai 4 respostas pechadas posibles: (0) non; (3) perfectamente (nivel alto); (2) con solvencia (nivel medio); (1) o mínimo para facerme entender (nivel baixo). Os resultados xerais amosan un nivel alto para toda a poboación de estudo (gráfica 55). A media para toda a poboación de estudo é de 2,1, o que indica un nivel medio-alto da comprensión e expresión na outra lingua. As máximas respostas acumúlanse na opción de resposta 'perfectamente' (3). Practicamente inexistente son as cifras da resposta 'non' (0).

Gráfica 55: Histograma de frecuencias xeral sobre a variable ‘nivel de idioma’ (código: ‘nivel.idioma’).

Na comparativa por beiras da fronteira os resultados amosan unha importante diferenza (gráfica 56). Os galegos teñen un nivel máis baixo de comprensión e expresión na outra lingua en comparación cos portugueses, polo que os portugueses afirman ter máis facilidade para comunicarse coas persoas da outra beira do Miño. Así, nos resultados individuais, a beira galega acumula as máximas respostas na primeira opción (nivel básico), mentres que os portugueses teñen unha taxa de resposta bastante alta na opción ‘perfectamente’ (3).

Gráfica 56: Histograma de frecuencias sobre a variable ‘nivel de idioma’ por beira da fronteira (código: ‘nivel.idioma’).

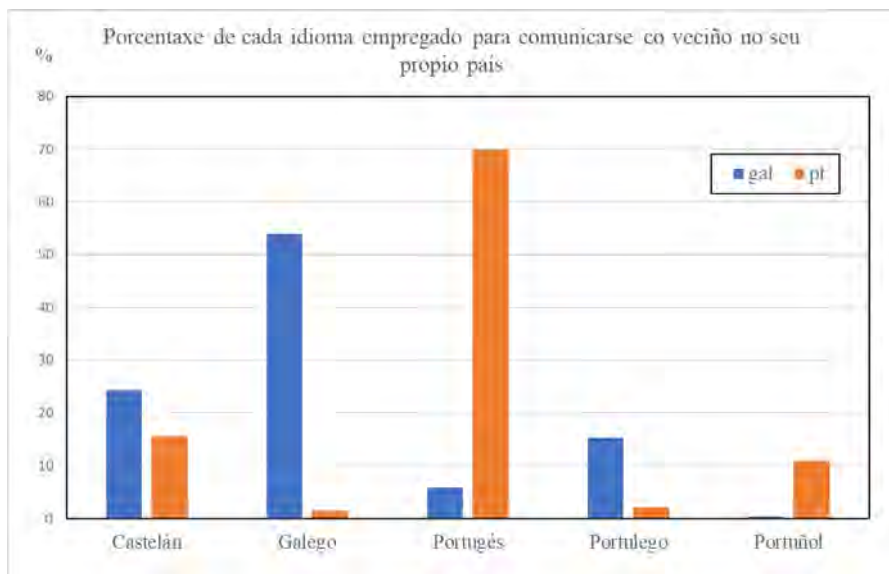
A seguir desenvolvemos esta cuestión sobre o idioma na pregunta 27 (Que idioma emprega vostede cando fala con alguén da outra beira do Miño? Cando está vostede na súa beira do Miño?; e cando está vostede na outra beira do Miño?). Nela afondamos no idioma habitual empregado para comunicarse coas persoas da outra beira do Miño, tanto cando a conversa é no seu propio país como cando é no veciño. Nesta preguntas hai dúas respostas abertas, unha para o idioma empregado no seu país (variable: ‘fala.propio’) e outra cando a conversa é no país

veciño (variable: 'fala.vecino'). Neste senso, imos analizar a pregunta por separado e por cada beira do Miño.

En primeiro lugar analizamos os resultados das conversas con raianos da outra beira do Miño no propio país do enquisado (gráfica 57). No caso dos galegos, as principais linguas empregadas no seu propio país para falar co veciño son: o galego (54%), o castelán (24,3%) e o portulego (15,3%). Destas cifras obtemos varias inferencias. En primeiro lugar, a notable porcentaxe de castelán indica dúas cousas: ou ben unha reticencia a falar galego como lingua vehicular cos portugueses, ou ben unha idea prefixada de que os portugueses entenden mellor o castelán que os galegos. En segundo lugar, as baixas cifras de portugués indican tamén dúas cousas: un baixo nivel do portugués na beira galego ou a idea prefixada de que o galego (ou portulego) funciona perfectamente como lingua vehicular para falar cunha persoa portuguesa. Por último e con isto comprobamos o anterior, a alta porcentaxe de resposta do galego como principal lingua xunto coa cifras do portulego, indican que para a maioría dos galegos da nosa área de estudo o galego é a principal lingua para entenderse cos veciños da outra beira do río dentro do seu propio país. Deste xeito, non consideran necesario mudar ao portugués para entenderse co veciño, de feito, a taxa de resposta de portugués é bastante baixa (5,8% dos galegos).

No caso dos resultados da beira portuguesa as cifras máis altas acádanse no portugués (69,8%), castelán (15,6%) e portuñol (10,9%). As dinámicas na beira portuguesa son ben distintas. O idioma máis empregado segue a ser, igual que no caso dos galegos, o seu propio idioma. Porén, resulta interesante observar como o segundo e terceiro idioma empregado é o castelán ou o portuñol. É dicir, que resulta

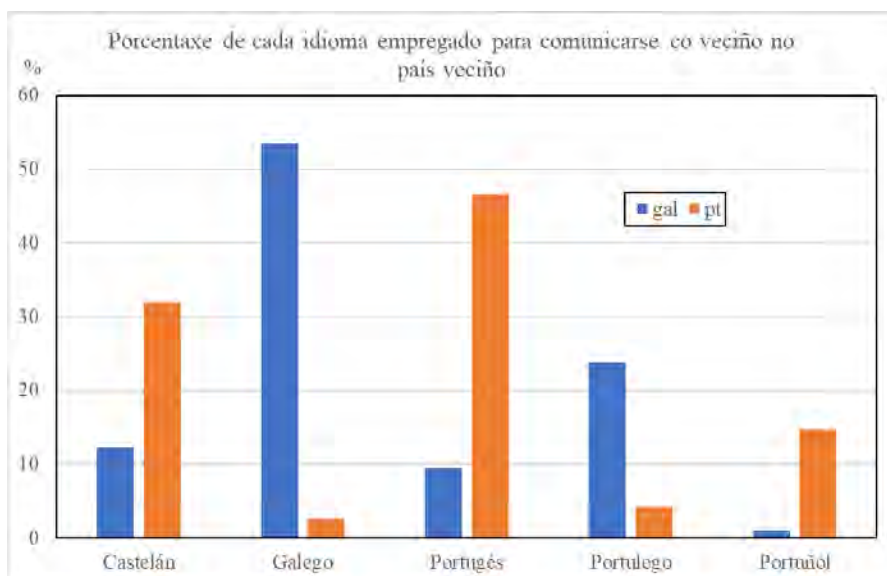
habitual mudar o idioma para falar co veciño dentro do seu propio país. Isto pode indicar varias cousas: que a poboación portuguesa teña un alto nivel de castelán, que teña a idea prefixada de que os galegos non entenden o portugués, ou que descoñezan ou non recoñezan a existencia e semellanza do galego. Por último, sinalar que as cifras do galego ou o portulego son moi baixas, próximas ao cero.

Gráfica 57: Porcentaxe de cada idioma empregado para comunicarse co veciño no seu propio país (variable: 'fala.propio').

Atendemos agora as cifras da variable 'fala.vecino' (gráfica 58). Na beira galega, rexistramos a máxima cifra no galego (53,4%), seguido do portulego (23,8%) e o castelán (12,2%). Con respecto á situación anterior, descende notablemente o emprego do castelán para comunicarse coa poboación na outra beira do Miño (dun 24,3% no país propio a un 12,2% no país veciño). En consecuencia aumenta notablemente o emprego do portulego e o portugués. Isto indica

claramente, que os galegos da nosa área de estudo están afeitos a falar galego cando están na outra beira do Miño, ou, de ser o caso, mesturado co portugués (portulego). Apréciase polo tanto que a percepción xeral dos galegos é que o galego e o portugués son linguas moi semellantes. Porén, a proximidade idiomática é unha das cuestións que analizaremos a continuación. No caso portugués a situación é bastante semellante á referida ao idioma empregado no propio país, aínda que con algunha cuestión relevante que comentar. É dicir, o portugués segue a ser o idioma máis empregado (46,6%), seguido do castelán (31,9%) e o portuñol (14,7%) cando se trata de comunicarse cos galegos na Galiza. Se xa anteriormente nos chamaba a atención a presenza do castelán e o portuñol, agora a importancia é incluso maior. As cifras amosan un notable incremento do emprego do castelán por parte dos portugueses para comunicarse cos galegos na Galiza. Tanto é así, que se sumamos as porcentaxes do castelán e do portuñol, suman practicamente o mesmo que a porcentaxe de portugués. Isto significa que practicamente a metade da poboación portuguesa da nosa área de estudo opta por mudar de idioma cando se despraza á Galiza. Como xa comentamos isto pode deberse a dúas cuestións: que teñan a idea prefixada de que os galegos non entenden o portugués, ou que descoñezan ou non recoñezan a existencia e semellanza do galego.

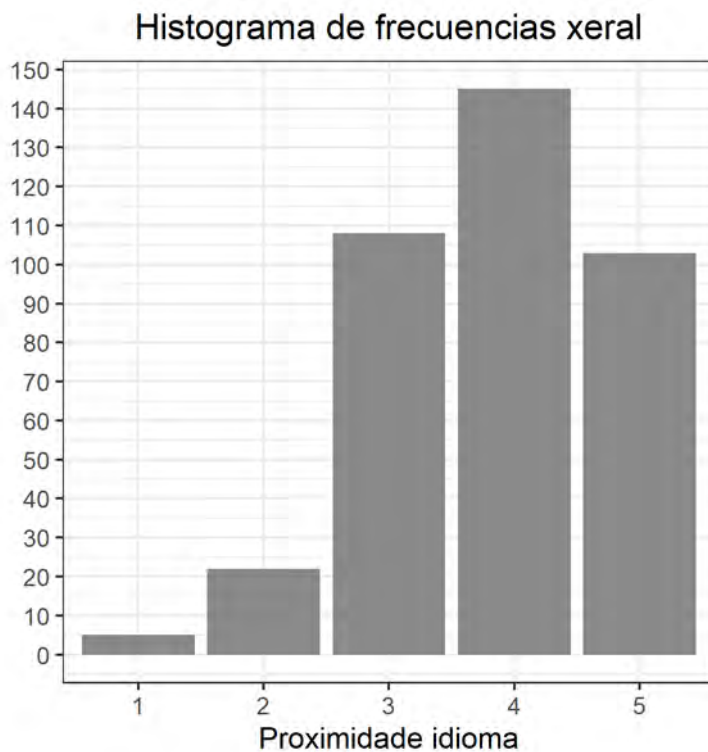

Gráfica 58: Porcentaxe de cada idioma empregado para comunicarse co veciño no país veciño (variable: 'fala.vecino').

En relación co anterior analizamos agora as cifras da variable 'proximidade do idioma galego e portugués' (variable: 'pro.idioma') na pregunta 28 (Que grao de proximidade considera vostede que teñen o portugués e o galego? -nunha escala de 1 a 5, onde 1 supón nada próximo e 5 moi próximo-). As cifras para toda a nosa área de estudo (gráfica 59) amosan un grao de proximidade bastante alto, cunha media de resposta do de 3,8. A opción 4 é a máis respondida, seguida da 3 e da 5. Polo tanto, as altas taxas de respostas recollidas para os graos altos de semellanza idiomática (4 e 5) relatan que a poboación, en xeral, percibe que galego e portugués son próximos ou moi próximos.

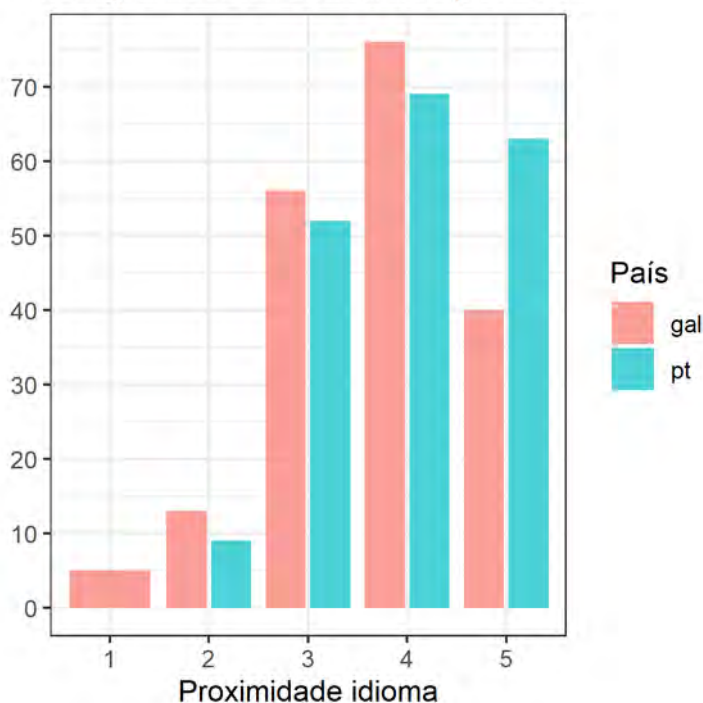
A comparativa por beiras da fronteira (gráfica 60) amosa que a semellanza idiomática e, en xeral, menos percibida polos galegos (media de resposta de 3,7) que polos portugueses (3,9 de media). O grao

máis alto (5) ten maior taxa de resposta na beira portuguesa que na galega, mentres que o 4 e o 3 ten maior resposta na galega. Chama a atención tamén como a beira galega é a única beira que rexistra respostas no grao máis baixo de semellanza (1 ‘pouco semellantes’). A percepción xeral dos portugueses sobre a semellanza dos idiomas é maior da que perciben os galegos, o cal contrasta coas cifras do emprego do idioma para comunicarse co veciño, tanto na súa propia beira como na outra. Este resultado podería explicar a hipótese previa sobre que os portugueses teñen a idea prefixada de que os galegos non entenden ben o portugués. Porén as cifras dos galegos tampouco son baixas e, ademais, as cifras sobre o emprego do idioma amosaban que para os galegos o galego é un idioma vehicular para comunicarse con portugueses. Polo tanto, isto pode deberse a unha falta de comunicación ou de coñecemento desa realidade da semellanza idiomática. Podería ser tamén, que algunhas das respostas dos portugueses sobre a proximidade idiomática estivesen idealizadas e que logo na realidade non se traduza nun maior emprego do seu idioma para falar con veciño.

Gráfica 59: Histograma de frecuencias xeral sobre a variable ‘proximidade entre o galego e o portugués’ (código: ‘pro.idioma’).

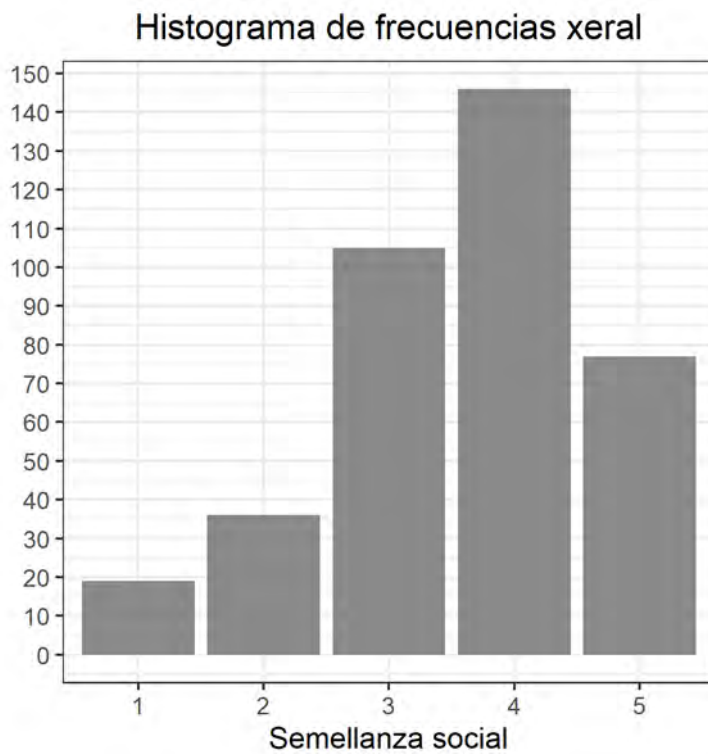
Histograma de frecuencias por beira

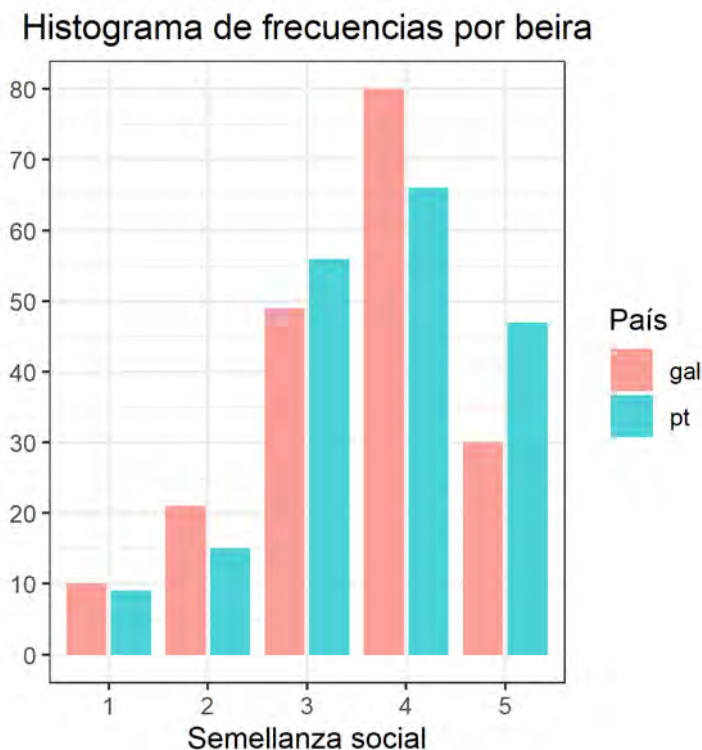
Gráfica 60: Histograma de frecuencias sobre a variable ‘proximidade entre o galego e o portugués’ por beira da fronteira (código: ‘pro.idioma’).

A pregunta 29 versa sobre a existencia ou non de relacións sociais establecidas alén da fronteira, é dicir, a existencia ou non de amizades ou persoas coas que teña contacto da outra beira da fronteira (Ten vostede amigos/as ou persoas coas que manteña contacto regular ou irregular da outra beira do Miño?). As repostas posibles son ‘si’, ‘non’ ou ‘ns/nc (non sabe/non contesta)’. Para o cómputo total da área de estudo, practicamente o 60% da poboación afirma ter amizades na outra beira do Miño. Na comparativa por beiras o resultado é semellante, entorno ao 60% de repostas afirmativas.

Analizamos a continuación as cifras da variable ‘semellanza social’ (variable: ‘semella’) na pregunta 30 (Considera vostede que a xente da outra beira do Miño é semellante a nós -costumes, cultura, economía, estudos, etc-? -nunha escala de 1 a 5, onde 1 supón nada semellante e 5 moi semellante-). Par ao conxunto da poboación de estudo (gráfica 61) a media é de 3,6, polo que a percepción sobre a semellanza social está máis próxima aos valores altos que aos baixos. A opción máis respondida é a cuarta, seguido da terceira. As cifras por beira da fronteira (gráfica 62) indican algo semellante, mais a resposta media galega (3,5) indica un menor grao de semellanza que a respostas portuguesa (3,6). As cifras sobre o grao máximo de semellanza (5) teñen maior taxa de resposta na beira portuguesa que na galega, mentres que na cuarta opción é a beira galega a que recolle máis respostas. A diferenza da proximidade idiomática, os valores acadados no grao máis baixo de semellanza (1, ‘moi pouco semellante’) teñen maior presenza en ambas beiras da fronteira aínda que sexa a opción menos contestada. Isto contribúe a diminuír á media de resposta e, como consecuencia, os miñotos perciben unha maior proximidade idiomática (3,8 de media) que sociocultural (3,6 de media). En calquera caso, nunha escala Likert (de 1 a 5) ambas percepcións aproxímanse a graos de semellanza elevados.

Gráfica 61: Histograma de frecuencias xeral sobre a variable 'semellanza social' (código: 'semella').

Gráfica 62: Histograma de frecuencias sobre a variable ‘semellanza social’ por beira da fronteira (código: ‘semella’).

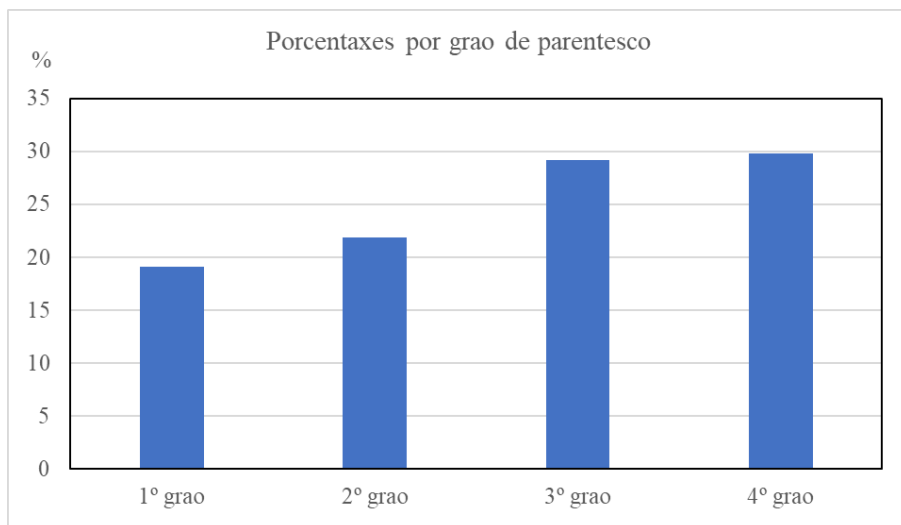
A seguir en relación coa anterior cuestión, preguntamos aos enquisados sobre que elementos consideran semellantes entre ambas sociedades miñotas (variable: ‘semella[1-3]’) (pregunta 30: en que cousas? Sinale dúas ou tres que se lle ocorran). Trátase dunha pregunta con 3 respostas abertas, polo que analizaremos aquelas cuestións máis repetidas polos enquisados en cada beira da fronteira. Na beira portuguesa os aspectos ou cuestións que habitualmente consideran semellantes son, de maior a menor frecuencias de resposta: as costumes, a cultura, a gastronomía, a forma de ser (onde destacaban ser alegres e

sociables), a pesca no río (algunhas persoas especificaban falando da pesca da lamprea ou das pesqueiras) e o idioma. En menor medida poderíamos destacar a agricultura, o contrabando e a viticultura. No caso galego as respostas son practicamente as mesmas, aínda que as frecuencias de respostas varían lixeiramente. Así, destacamos para o caso galego: as costumes, a gastronomía, a forma de ser (tamén destacando o ser alegres e sociables), o idioma, a cultura e a pesca (tamén algunhas persoas destacaron a pesca da lamprea ou as tradicionais pesqueiras). En menor medida, mencionaron a agricultura, o contrabando ou a viticultura. En definitiva, semella que os raianos identifican unha serie de cuestións comúns da cultura ou da sociedade que os singularizan e diferencian doutros.

A pregunta 31 versa tamén sobre o coñecemento cultural, mais neste caso sobre aquelas cousas que os diferencian, ou que son singulares de cada beira do Miño (que cousas coñece da cultura da outra beira do Miño? Sinale polo menos dúas) (variables: 'cultura[1-3]'). Na beira galega destacan os seguintes fitos da cultura da outra orla do Miño, de maior a menor frecuencia de resposta: a gastronomía (destaca con moita diferenza o bacallau e, en menor medida, os viños verdes), o fado, a música, a forma de ser (onde destaca a relixiosidade), ou as festas. En menor medida destacamos as concertinas (instrumento musical), os festivais de música ou baile tradicional. Na beira portuguesa destacan da cultura galega: a gastronomía (principalmente o marisco pero tamén o polbo), as tapas, a música ou as festas. En menor medida poderíamos destacar a RTVG (en concreto o programa Luar foi moi aludido), as porcelanas de Sargadelos, as festas de Reis ou a arte.

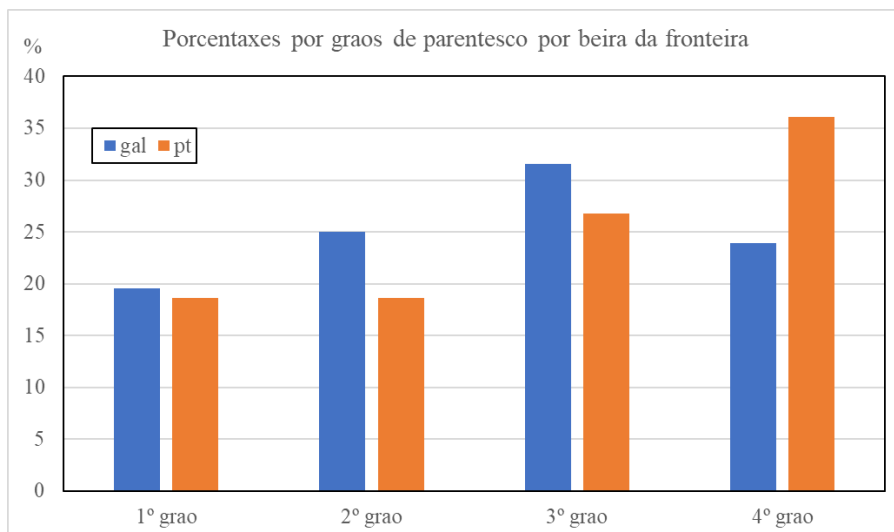
En último lugar, observamos as respostas no bloque sobre relacións de parentesco. A primeira pregunta (pregunta 32) versa sobre se a

persoa enquisada ten parentes nados na outra beira do Miño (variable: 'parente'). Os resultado amosan que o 32,9% da poboación de estudo ten un parente nado na outra beira do Miño, o cal indica unha porcentaxe importante de familias mixtas. Esta cifra mantense se analizamos cada beira da fronteira por separado. Na mesma cuestión, pedimos aos enquisados que teñen un familiar nado na outra beira do Miño que sinalaran o grao de parentesco. Neste caso hai 4 posibles graos de parentesco e polo tanto de respostas (variable: 'parente[1-4]'): 1) pais/fillos/as, esposo/a, sogros ou nora/xenro; 2) avós, netos, irmáns ou cuñado/a; 3) bisavós/as, bisnetos/as, tíos/as ou sobriños/as; e 4) tataravós/as, tataranetos/as, primos/as, tíos/as avós/as ou sobriños/as. Para o total da poboación da área de estudo que afirma ter familiares nados na outra beira do Miño (gráfica 63) o principal grao de parentesco é o 4º grao (29,8%), seguido do 3º grao (29,2%). Estes resultados amosan que as relacións de parentesco transfronteirizas son principalmente con familiares indirectos ou ben con xeracións pasadas. Porén, as relacións con familiares máis directos (1º e 2º grao) son tamén habituais, xa que acadan unhas cifras ao redor do 20%.

Gráfica 63: Porcentaxes por grao de parentesco (variables: 'parente[1-3]').

Na comparativa por beiras (gráfica 64) as cifras non están repartidas de xeito tan homoxéneo, senón que hai algunhas diferenzas que cómpre sinalar. A beira portuguesa acada a súa máxima taxa de resposta no 4º grao, mentres que os galegos teñen maioritariamente relacións de parentesco de 3º grao. Os galegos teñen unha relacións de parentesco máis repartidas entre os diferentes graos, mentres que os portugueses case dobran as súas cifras entre o 1º grao e o 4º. En xeral, cabe destacar que unha boa parte da poboación ten algún tipo de relación de parentesco coa outra beira do Miño. Os contactos transfronteirizos a raíz da percepción dunha proximidade social, cultural, territorial ou mesmo económica (por exemplo a pesca no río) teñen como consecuencia unha importante presenza de matrimonios e familias mixtas.

Gráfica 64: Porcentaxes por grao de parentesco por beira do Miño (variables: ‘parente[1-3]').

As seguintes preguntas afondan nesas relacións de parentesco e axudan a caracterizar un pouco máis estas situacións de transculturalidade. A pregunta 33 indaga sobre a presenza de familiares residentes na outra beira do Miño independentemente do seu lugar de nacemento (ten vostede algún familiar residindo na outra beira do Miño independentemente do seu lugar de nacemento?) (variables: ‘fam.resi’ e ‘fam.resi.num’). Os resultados amosan que ao redor do 25% da poboación de estudo ten algún familiar que reside na outra orella do Miño. No caso portugués a porcentaxe aumenta ata o 32% e no caso galego redúcese ata o 15%. En canto ao número concreto de familiares, a media para toda esta poboación é de 3 familiares residentes na outra beira, 4 para o caso galego e 3 para o portugués.

A pregunta 34 versa sobre a inmigración transfronteiriza (ten vostede algún familiar directo -máximo ata o 3º grao- que emigrara á

outra beira do Miño?) (variables: ‘fam.emi’ e ‘fam.emi.num’). O resultado para toda a área de estudo indica que ao redor do 15% da poboación ten algún familiar directo emigrado ou que emigrara ao outro lado do Miño. No caso portugués a porcentaxe é maior e ascende ata o 21%, mentres que no caso galego se reduce ata o 10%. Sobre o número de familiares emigrados ou que emigraran, a media para toda a poboación con familiares emigrados e para ambas orelas do Miño é de 1 familiar.

A derradeira pregunta (pregunta 35: reside ou residiu vostede na outra beira do Miño?) (variable: ‘reside’) versa sobre se os enquisados viven ou viviron algunha vez no lado contrario do beira do Miño. Os resultados amosan que só o 3% da poboación residiu no pasado na outra beira do Miño e, na actualidade, menos do 1% reside na outra banda da fronteira. Así, con todo, os resultados amosan que as familias mixtas son unha realidade na nosa área de estudo, polo que a fronteira non supón un impedimento claro para unha boa parte da poboación.

5.2.2. Modelos predictivos: técnicas bivariáveis

Unha vez rematada a análise descritiva dos datos, imos aplicar modelos de predición, para debuxar dinámicas e tendencias reais da poboación, o que contribúe non só a saber como funciona a realidade transfronteiriza, senón que axuda a predicir en certa medida como vai funcionar no futuro próximo. Para isto aplicamos, como xa anticipamos no capítulo 3, técnicas de relación entre variables. Neste subapartado aplicamos técnicas bivariáveis para saber como se comportan dúas variables ao relacionarse entre si. Para isto propoñemos varias hipóteses de análise e as corroboramos ou desestimamos en función do resultado da aplicación da técnica de análise. Recordamos que para validar ou

invalidar cada hipótese hai que ter en conta a relación do valor 'p' co 'alpha' aplicado (ver sobre esta cuestión o capítulo 3).

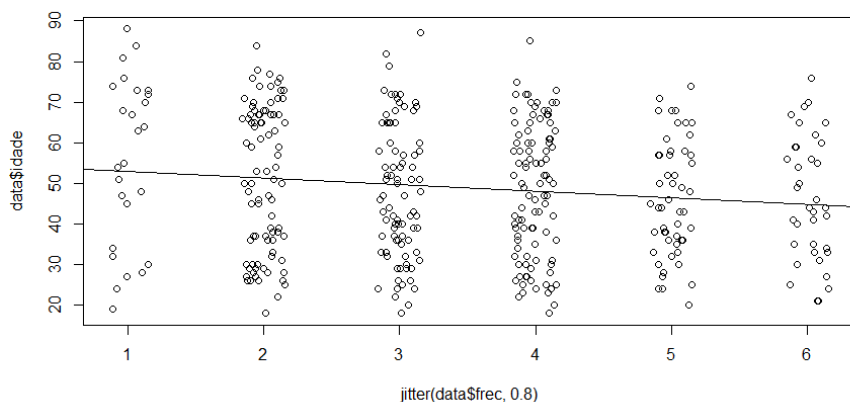
Hipóteses coa variable 'idade' como variable dependente:

1. Hipótese: a frecuencia de desprazamento é capaz de predicir a idade do raiano?

Relación de variables: 'frec-idade'.

A relación destas dúas variables é marxinalmente significativa (gráfica 65). Un aumento dun punto na frecuencia predí un descenso en 1,6 puntos na idade do raiano. É dicir, existe a tendencia de que a canta maior frecuencia de desprazamento, menor idade do raiano. A xente de mediana e baixa idade tende a desprazarse con maior frecuencia (intercepto: 54,5)¹³.

¹³ O feito de que a tendencia ou a predición se dirixa cara a xente nova ou cara a xente vella, determinámolo en función do intercepto da regresión lineal. Isto é, o intercepto é o valor da variable dependente (neste caso a idade) se o predictor (a frecuencia) é cero. É dicir, se a frecuencia de desprazamento é cero a liña da regresión lineal indicaría unha idade de 54 anos (54,5). A partir dese intercepto a variable independente aumenta ou diminúe. Isto aplicámolo para todas as regresións, nomeadamente para as de idade .

Gráfica 65: Regresión lineal sobre a relación de variables da hipótese 1.

2. Hipótese: o feito de ter traballo ou ter traballado na outra beira do Miño indica ou predí unha determinada idade?

Relación de variables: ‘traballa-idade’ e ‘traballou-idade’.

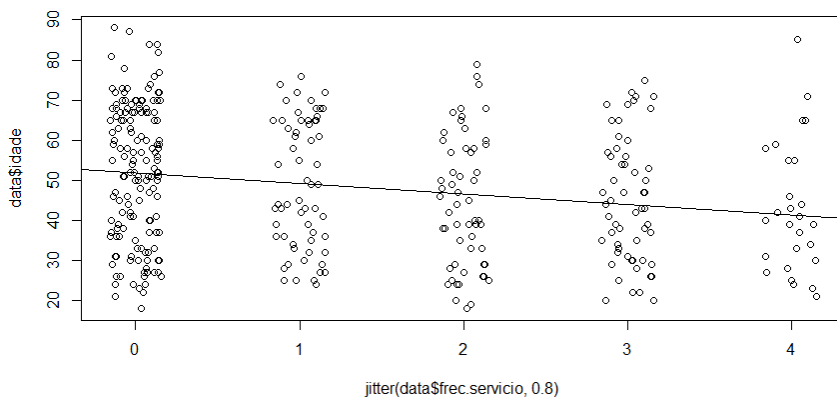
En ningún dos dous casos a relación é significativa, o cal quere dicir que o feito de ter traballo ou traballar no pasado na outra beira do Miño non predí ou indica unha determinada idade.

3. Hipótese: a frecuencia de compra de produtos ou consumo de servizos determina a idade dos raianos?

Relación de variables: ‘frec.compra-idade’ e ‘frec.servicio-idade’.

No caso da frecuencia de compra a relación coa idade non é significativa. No caso da frecuencia por servizo a relación é significativa (gráfica 66). Un aumento dun punto na frecuencia de servizos predí unha diminución da 2,7 puntos na idade. É dicir, canta maior frecuencia de desprazamento por servizos, menor idade do

raiano. Habitualmente, a xente cunha frecuencia de desprazamentos por servizos alta é máis nova (intercepto: 51,8).

Gráfica 66: Regresión lineal sobre a relación de variables da hipótese 3.

4. Hipótese: o nivel de idioma axuda a predicir a idade do raiano?

Relación de variables: 'nivel.idioma-idade'.

Neste caso a relación entre estas dúas variables non é significativa polo que a hipótese proposta queda desestimada.

5. Hipótese: o idioma empregado para comunicarse co veciño tanto no propio país como no veciño predí unha determinada idade do raiano?

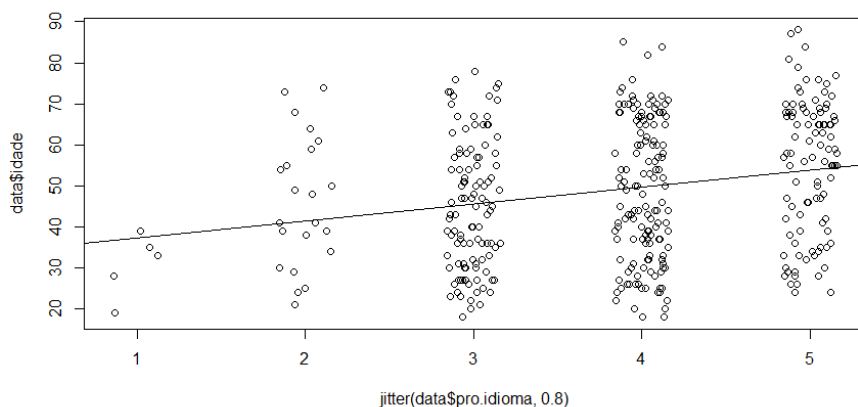
Relación de variables: 'fala.propio-idade' e 'fala.vecino-idade'.

A relación entre variables non é significativa, polo que a hipótese proposta queda desestimada. A relación de variables proposta non predí ningún tipo de comportamento dos raianos ao respecto.

6. Hipótese: a percepción dunha proximidade idiomática predí unha determinada idade do raiano?

Relación de variables: ‘pro.idioma-idade’.

A relación destas dúas variables é significativa (gráfica 67). Un aumento na percepción da proximidade idiomática predí un aumento de 4,1 puntos na idade do raiano. Isto quere dicir que canta máis proximidade idiomática percibe un raiano, maior idade ten. Conforme aumenta a idade as persoas son máis propensas a percibir unha maior semellanza idiomática (intercepto 33,2).

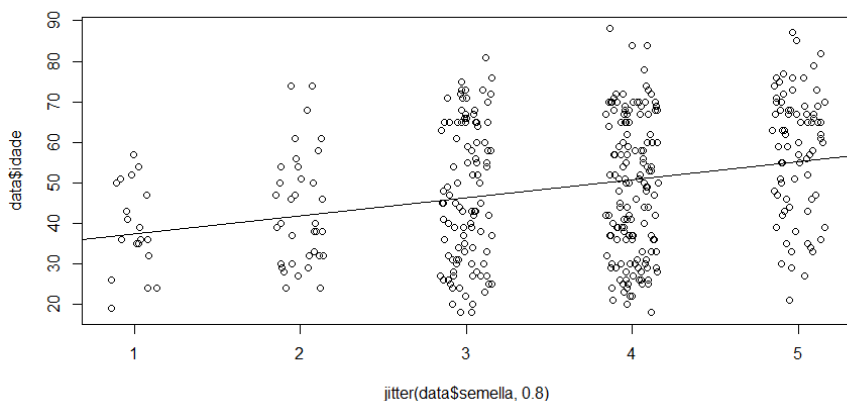

Gráfica 67: Regresión lineal sobre a relación de variables da hipótese 6.

7. Hipótese: a percepción dunha proximidade sociocultural predí unha determinada idade do raiano?

Relación de variables: ‘semella-idade’.

A relación entre estas dúas variables é significativa (gráfica 68), dun xeito similar á hipótese 6. Un aumento dun punto na variable ‘semellanza sociocultural’ predí un aumento de 4,4 puntos na idade do raiano. Isto é, canto maior é a percepción dunha semellanza sociocultural, maior é a idade do raiano (intercepto 33,1).

Gráfica 68: Regresión lineal sobre a relación de variables da hipótese 7.

8. Hipótese: o feito de ter un parente na outra beira do Miño axuda a predicir ou determinar a idade do raiano?

Relación de variables: ‘parente-idade’.

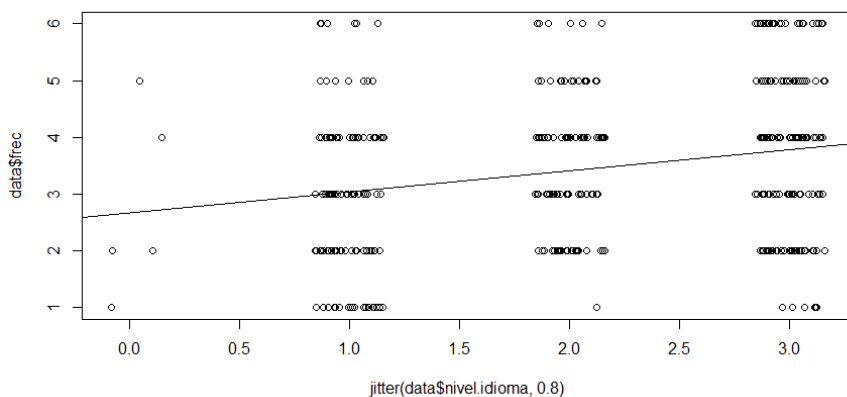
Nesta caso a relación de variables non é significativa e, polo tanto, desestimamos a hipótese proposta.

Hipóteses coa variable ‘frecuencia de desprazamento’ como variable dependente:

9. Hipótese: o nivel de idioma axuda a predicir a frecuencia de desprazamento?

Relación de variables: ‘nivel.idioma-frec’.

A relación de variables é significativa (gráfica 69). Un aumento dun punto no nivel de idioma indica un aumento de 0,37 puntos na frecuencia de desprazamento. Isto quere dicir que as persoas que máis se desprazan á outra beira do Miño teñen polo xeral un maior nivel de comprensión idiomática co veciño. Cantas máis experiencias na outra beira do Miño maior é a comprensión co veciño.

Gráfica 69: Regresión lineal sobre a relación de variables da hipótese 9.

10. Hipótese: o idioma empregado para falar co veciño, tanto nunha beira como na outra, predí unha frecuencia de desprazamento?

Relación de variables: ‘fala.propio-frec’ e ‘fala.vecino-frec’.

Esta hipótese proposta queda desestimada xa que estas variables non teñen unha relación estatisticamente significativa.

11: Hipótese: a percepción dunha proximidade idiomática pode predicir unha frecuencia de desprazamento determinada?

Relación de variables: ‘pro.idioma-frec’.

Neste caso a relación de variables non é significativa, polo que a hipótese proposta queda desestimada.

12. Hipótese: a percepción dunha proximidade sociocultural predí unha determinada frecuencia de desprazamento?

Relación de variables: ‘semella-frec’.

Neste caso a relación de variables non é estatisticamente significativa, polo que a hipótese proposta queda desestimada.

13: Hipótese: a existencia de relacións de parentesco pode predicir unha frecuencia de desprazamento determinada?

Relación de variables: ‘parente-frec’.

A relación destas variables non é significativa, polo que a hipótese proposta queda desestimada.

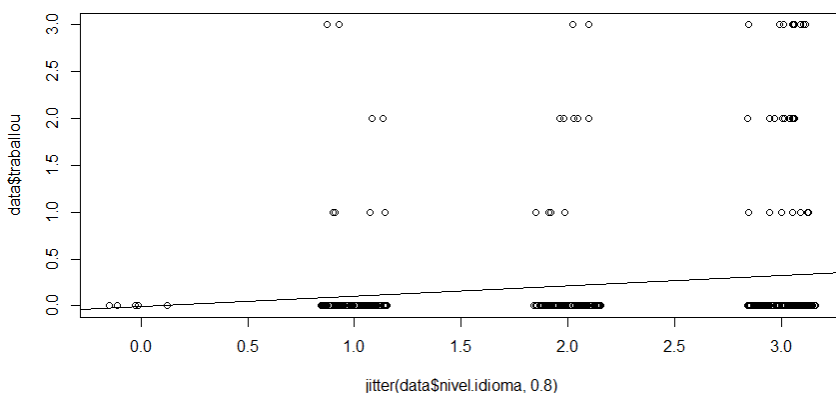
Hipóteses coa variable ‘traballa ou traballou na outra beira do Miño’ como variable dependente:

14: Hipótese: o nivel de idioma axudar a predicir que unha persoa teña ou tivese traballo na outra beira do Miño?

Relación de variables: ‘nivel.idioma-traballa’ e ‘nivel.idioma-traballou’.

A primeira relación de variables non é significativa, polo que a hipótese proposta queda desestimada para a variable ‘traballa’ como variable dependente. No segundo caso a relación é marxinalmente significativa (gráfica 70). Un aumento dun punto na variable nivel de

idioma predí un aumento de 0,11 puntos na variable traballou. É dicir, que o feito de ter traballado na outra beira do Miño indica unha tendencia, ou dito doutro xeito, unha probabilidade maior, de ter mellor nivel de expresión e comprensión do idioma da outra beira do Miño.

Gráfica 70: Regresión lineal sobre a relación de variables da hipótese 14.

15: Hipótese: A percepción de proximidade idiomática pode axudar a predicir que unha persoa teña ou tivese traballo na outra beira do Miño?

Relación de variables: ‘pro.idioma-traballa’ e ‘pro.idioma-traballou’.

No caso de ambas variables a relación non é significativa, polo que a hipótese proposta queda desestimada.

16: Hipótese: a percepción de proximidade sociocultural pode axudar a predicir que unha persoa teña ou tivese traballo na outra beira do Miño?

Relación de variables: ‘semella-traballa’ e ‘semella-traballou’.

No caso de ambas variables a relación non é significativa, polo que a hipótese proposta queda desestimada.

É probable que a baixa taxa de resposta afirmativa nas variables ‘traballa’ e ‘traballou’ impida realizar correlacións de variables significativas cando estas son dependentes. Deste xeito, só se atopa unha marxinalmente significativa.

Hipóteses coa variable ‘nivel de idioma’ como variable dependente:

17. Hipótese: o idioma empregado para comunicarse co veciño, tanto no seu país como no veciño, predí o nivel de comprensión e expresión dun raiano no idioma veciño?

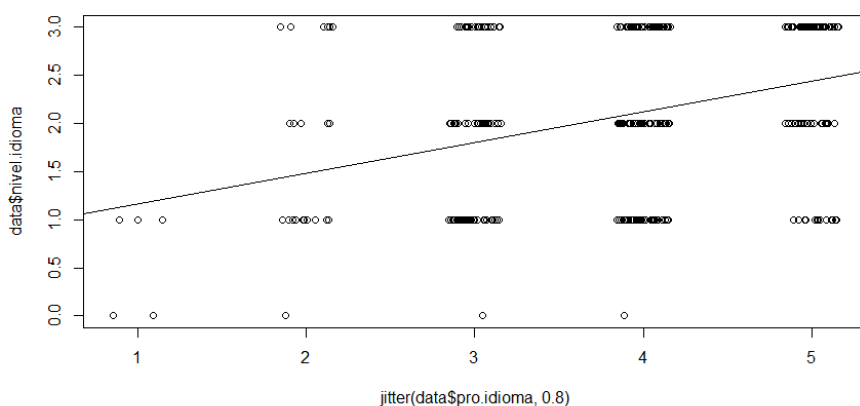
Relación de variables: ‘fala.propio-nivel.idioma’ e ‘fala.vecino-nivel.idioma’.

Esta hipótese proposta queda desestimada, xa que estas variables non teñen unha relación estatisticamente significativa.

18. Hipótese: a percepción dunha proximidade idiomática entre o galego e o portugués determina ou predí o nivel de comprensión e expresión dun raiano do idioma veciño?

Relación de variables: ‘pro.idioma-nivel.idioma’.

O resultado desta correlación é estatisticamente significativa (gráfica 71). Un aumento dun punto no nivel de idioma medra en 0,31 puntos a consideración dunha proximidade idiomática. Isto é, os raianos que se entenden perfectamente cunha persoa da outra beira do Miño son os que maior proximidade idiomática perciben entre o galego e o portugués.

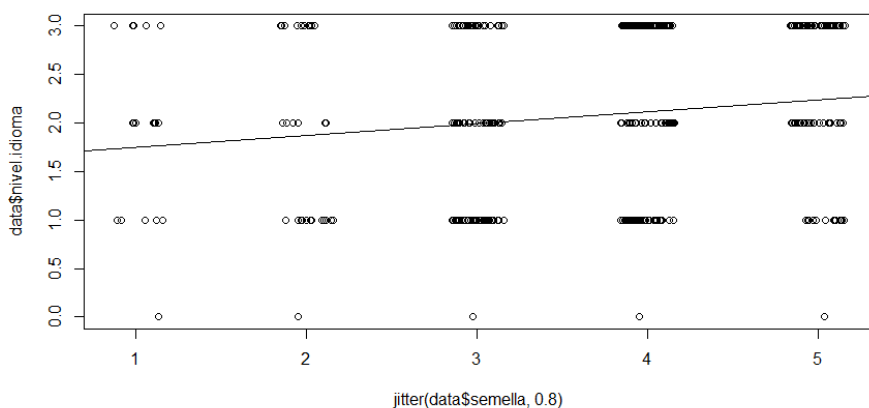
Gráfica 71: Regresión lineal sobre a relación de variables da hipótese 18.

19. Hipótese: a percepción dunha proximidade sociocultural determina ou predí o nivel de comprensión e expresión dun raiano do idioma veciño?

Relación de variables: 'semella -nivel.idioma'.

O resultado desta correlación é marxinalmente significativa (gráfica 72). Un aumento dun punto no nivel de idioma incrementa en 0,12 puntos a consideración dunha semellanza sociocultural. Isto é, os

raianos que se entenden perfectamente cunha persoa da outra beira do Miño tenden a percibir unha maior proximidade sociocultural.

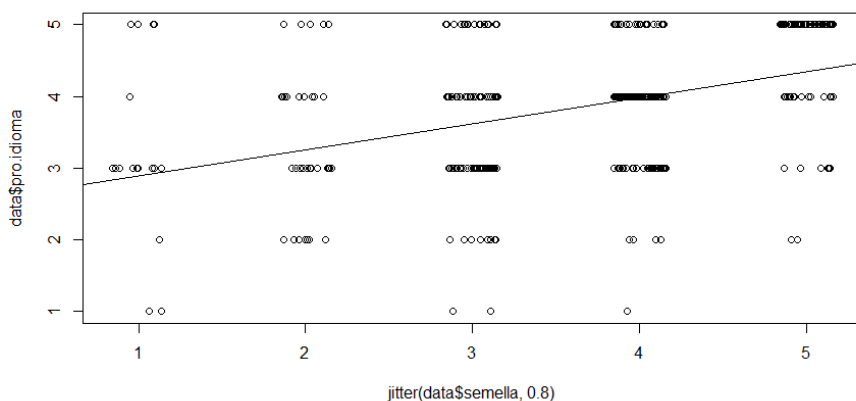
Gráfica 72: Regresión lineal sobre a relación de variables da hipótese 19.

Hipótese coa variable ‘proximidade idiomática’ como variable dependente:

20. Hipótese: a percepción dunha semellanza sociocultural pode predicir a percepción dunha proximidade idiomática?

Relación de variables: ‘semella-pro.idioma’.

A relación de variables é significativa (gráfica 73). Un aumento dun punto na percepción dunha semellanza sociocultural indica un aumento de 0,36 puntos na percepción dunha proximidade idiomática. Isto quere dicir que os raianos que perciben unha maior semellanza sociocultural son máis propensos a percibiren tamén unha maior proximidade idiomática.

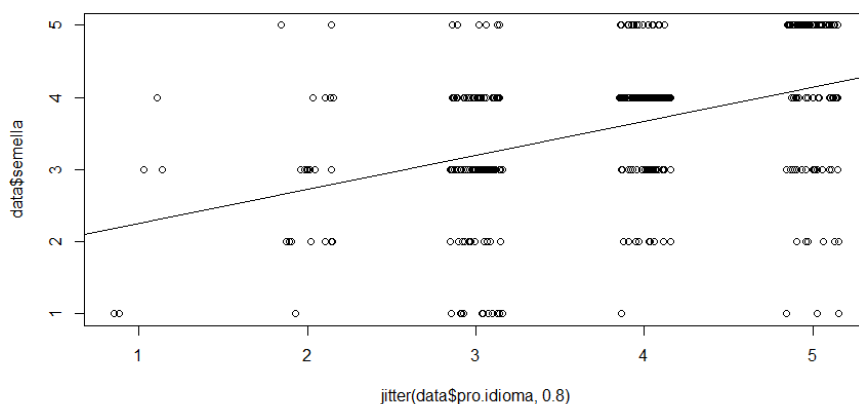
Gráfica 73: Regresión lineal sobre a relación de variables da hipótese 20.

Hipótese coa variable ‘semellanza sociocultural’ como variable dependente:

21. Hipótese: a percepción dunha proximidade idiomática pode predicir a percepción dunha semellanza sociocultural?

Relación de variables: ‘pro.idioma-semella’.

De xeito inverso que na hipótese 20, a relación entre a variable ‘semellanza sociocultural’ como variable dependente da ‘proximidade idiomática’ tamén é estatisticamente significativa (gráfica 74). Un aumento dun punto na percepción dunha proximidade idiomática indica un aumento de 0,47 puntos na percepción dunha semellanza sociocultural. Isto quere dicir que os raianos que perciben unha maior proximidade idiomática son máis propensos a percibiren tamén unha maior semellanza sociocultural.

Gráfica 74: Regresión lineal sobre a relación de variables da hipótese 21.

5.2.3. Modelos predictivos: técnicas multivariantes

No seguinte subapartado continuamos cos modelos predictivos que nos permiten ir un paso alén na explotación da enquisa realizada. Neste caso as correlacións son entre varias variables, o que nos permite precisar aínda máis as predicións de dinámicas raianas. Do mesmo xeito que o apartado anterior, propoñemos unha serie de hipóteses que comprobamos mediante as técnicas de estatística multivariable. A maioría das hipóteses de análise proposta baséanse nunha variable dependente relacionada con varias independentes, polo que as técnicas máis habitualmente escollidas son a regresión loxística cando se trata dunha variable dependente binaria (respostas si o non) e unha regresión lineal múltiple cando non é binaria. Nun caso empregamos tamén un modelo de ecuacións estruturais para ollar a relación entre dúas variables dependentes e unha independente.

Modelos predictivos:

1. Hipótese: unha determinada percepción sobre a semellanza sociocultural e idiomática pode predicir unha maior ou menor frecuencia de desprazamento ?

Variables: ‘frec-pro.idioma-semella’.

A relación entre estas variables non é significativa, polo que a proximidade idiomática ($P=0,705$) ou a semellanza sociocultural ($P=0,568$) non axudan a predicir a frecuencia de desprazamento.

2. Hipótese: unha determinada percepción sobre a semellanza sociocultural e idiomática pode predicir unha maior ou menor idade?

Variables: ‘idade-pro.idioma e semella’.

Neste caso a relación entre variables é significativa coa variable ‘semella’ ($p<0,001$) e marxinalmente significativa coa variable ‘pro.idioma’ ($p<0,05$). Cada punto que aumenta a variable semellanza sociocultural predí un aumento de 3,5 anos de idade, mentres que cada punto que aumenta a variable proximidade idiomática predí marxinalmente un aumento de 2,44 anos na idade. Isto é, segundo aumenta a idade do raiano medra a súa percepción dunha maior semellanza idiomática e sociocultural.

3. Hipótese: o feito de ter algún tipo de vinculación directa coa outra beira do Miño (variables: ‘amigo’, ‘traballa/ou’ e ‘parente’) pode predicir a semellanza idiomática e sociocultural?

Variables: ‘amigo- pro.idioma e semella’.

Neste caso fixemos un modelo de ecuacións estruturais porque hai máis de unha variable dependente. A relación entre estas variables é significativa, a cada punto que aumenta a variable amigos, a variable pro.idioma aumenta 0,27 ($p < 0,05$), mentres que un incremento dun punto na variable ‘amigos’ predí un aumento de 0,4 na variable ‘semella’ ($P < 0.001$). Hai que ter en conta que as variables dependentes están relacionadas ente si, polo tanto, teñen un efecto na relación coa variable independente. Neste senso, as regresións do modelo de ecuacións estruturais permiten controlar o efecto da relación entre as variables dependentes.

Modelos exploratorios:

A continuación aportamos algúns dos modelos exploratorios que analizamos co gallo de aportar dinámicas máis concretas. Trátase de explorar o nivel de predición que teñen diversas variables da enquisa sobre unha variable dependente fixa. Cada modelo explica unha porcentaxe da variabilidade desa variable dependente. Para entender a análise temos que observar os seguintes parámetros da táboa de resultados para cada modelo: o ‘*estimate*’, que indica o efecto de cada predictor na variable dependente (canto varía a variable dependente en función de cada variable independente); o ‘*t value*’ que vén a indicar a potencia de incidencia de cada predictor ($t\ value = estimate / standard\ error$); e o valor p, que como xa indicamos no capítulo 3, é o parámetro de significación estatística en función do *alpha* establecido.

1. Hipótese/modelo exploratorio: pódese predicir a frecuencia de desprazamento en base aos motivos cuestionados, controlados por variables demográficas (idade, xénero e país)?

Procúrase establecer un modelo de predición da frecuencia de desprazamento en base a varias variables da enquisa. O mellor modelo que atopamos pode explicar o 27% da variabilidade da frecuencia de desprazamento (táboa 36). Os predictores que mellor predín a frecuencia por orde de importancia son: ‘motiv8’ (adestramento deportivo), ‘amigos’ (relacións sociais estables), ‘motiv1’ (traballo), ‘motiv.lecer7’ (maior calidade na hostalaría), ‘nivel.idioma’ (nivel de comprensión da outra lingua), ‘motiv3’ (compras) e ‘motiv.lecer1’ (mellores espazos e equipamentos para realizar actividades de lecer). Isto quere dicir que estas variables son as que mellor predín a frecuencia de desprazamento, ao mesmo tempo que o modelo ten en conta a variabilidade que achega cada unha delas e que poden afectar á predición.

O motivo de ‘adestramento deportivo’ (‘motiv8’) é o que maior potencia de predición ten. Segundo o tamaño do efecto (valor p), cada aumento dun punto no motivo 8 predí un aumento de 1,02 puntos na frecuencia. É dicir, que a existencia dunha motivación deportiva pode inducir o desprazamento transfronteirizo. En segundo lugar ter relacións sociais estables (‘amigos’) con persoas da outra beira do Miño tamén predí un aumento da frecuencia de desprazamentos alén da fronteira. Cada punto de aumento na variable amigos predí un aumento de 0,61 puntos na frecuencia de desprazamento. En terceiro lugar, ter traballo na outra beira da fronteira (‘motiv1’) tamén provoca un aumento dos desprazamentos transfronteirizos, cada punto que aumenta a variable ‘traballo’ predí un aumento de 0,79 puntos na frecuencia. Cunha relación marxinalmente significativa poderíamos falar tamén: da maior calidade na hostalaría (‘motiv.lecer7’), do nivel de comprensión do idioma da outra beira (‘nivel.idioma’), das compras (‘motiv3’), dos mellores espazos e equipamentos para realizar actividades de lecer

(‘motiv.lecer1’) ou da visita familiar (‘motiv6’); como outros motivos que indican unha tendencia a predicir a frecuencia de desprazamento.

Frecuencia de desprazamento					
	Estimate	Std. Error	t value	Pr(> t)	
(Intercept)	1.831.207	0.386842	4.734	3.32e-06	***
data\$idade	0.007088	0.004153	-1.707	0.088856	.
data\$paist	0.150729	0.143230	1.052	0.293435	
data\$xenm	0.051954	0.138068	0.376	0.706949	
data\$motiv1	0.799191	0.218544	3.657	0.000299	***
data\$motiv3	0.695288	0.265817	2.616	0.009330	**
data\$motiv6	0.532016	0.245318	2.169	0.030848	*
data\$motiv8	1.024.590	0.205577	4.984	1.03e-06	***
data\$amigos	0.616385	0.143032	4.309	2.19e-05	***
data\$nivelidioma	0.228030	0.081814	2.787	0.005637	**
data\$motiv.lecer1	0.308960	0.152782	2.022	0.043989	*
data\$motiv.lecer7	0.785350	0.266507	2.947	0.003448	**
Signif. codes: 0 '***' 0.001 '**' 0.01 '*' 0.05 '.' 0.1 ' ' 1					

Táboa 36: Resultados da hipótese/modelo exploratorio 1 sobre a frecuencia de desprazamento.

Desde o punto de vista da ordenación territorial ou da actuación no territorio, este modelo indícanos, en base aos cálculos estatísticos, que aspectos terían que promoverse para mellorar a mobilidade transfronteiriza. Se quixésemos potenciar a frecuencia de desprazamento transfronteiriza teríamos que incentivar estes predictores. É dicir, o feito de establecer relacións sociais, ter actividades deportivas ou a posibilidade de ter traballo, repercute nunha maior necesidade de cruzar a fronteira. Doutra banda e, en menor medida, a calidade na hostalaría ou as compras tamén motivan a interacción entre raianos. Segundo este modelo exploratorio se potenciásemos estas cuestións aumentaría a frecuencia de desprazamentos.

2. Hipótese/modelo exploratorio: pódese predicir a frecuencia de desprazamento en verán en base aos motivos cuestionados?

No segundo modelo exploratorio estudamos as variables que poden predicir a frecuencia de desprazamento en verán, neste caso tamén tendo en conta que a frecuencia de desprazamento en inverno ten unha incidencia importante ao tratarse dunha variable oposta á dependente. O modelo pode predicir o 91% da variabilidade da frecuencia en verán (táboa 37). Neste caso, os predictores son marxinalmente significativos, polo que só podemos falar dunha tendencia. Os predictores que mellor predín a frecuencia en verán son, de maior a menor potencia de predición: ‘motiv.lecer3’ (hai actividades/eventos socioculturais de interese que non hai na miña vila), ‘motiv.lecer5’ (mellores condicións naturais para a práctica dalgunha actividade de lecer), ‘motiv.lecer7’ (maior calidade na hostalaría) e ‘semella’ (semellanza sociocultural).

Cada punto na variable ‘motiv.lecer3’ indica unha tendencia dun aumento de 0,18 puntos na frecuencia de desprazamento en verán. Un aumento dun punto na variable ‘motiv.lecer5’ indica un aumento de 0,20 puntos no desprazamento en verán. O aumento dun punto na variable ‘motiv.lecer7’ supón un incremento de 0,20 puntos no desprazamento en verán. Un aumento dun punto na variable ‘semella’ provoca unha diminución de 0,04 puntos na frecuencia de verán. Dada a alta porcentaxe de predición do modelo, podemos dicir que o aumento da frecuencia de desprazamento transfronteirizo en verán tende a estar motivado polas actividades de lecer, polas condicións naturais e pola calidade da hostalaría. O lecer polo tanto, é unha das motivacións principais para desprazarse alén da fronteira no verán.

Frecuencia de desprazamento en verán					
	Estimate	Std. Error	t value	Pr(> t)	
(Intercept)	0.50265	0.09991	5.031	8.06e-07	***
data\$freq.i	0.92026	0.01610	57.167	<2e-16	***
data\$motiv.lecer3	0.18554	0.06206	2.990	0.00300	**
data\$motiv.lecer5	0.20907	0.07634	2.739	0.00651	**
data\$motiv.lecer7	0.20089	0.08784	2.287	0.02284	*
data\$semella	0.04483	0.02189	-2.048	0.04135	*
Signif. codes: 0 '***' 0.001 '**' 0.01 '*' 0.05 '.' 0.1 ' ' 1					

Táboa 37: Resultados da hipótese/modelo exploratorio 2 sobre a frecuencia de desprazamento en verán.

Como cuestión relevante destacamos a relación coa variable ‘semella’ (semellanza sociocultural), xa que a relación é negativa. Isto quere dicir, directamente, que as persoas que perciben máis semellanza sociocultural teñen menos frecuencia de desprazamento no verán. Se lle damos a volta e o explicamos dun xeito máis entendible, isto quere dicir que, existe maior probabilidade de que as persoas que se desprazan no verán á outra beira do Miño sexan polo xeral as que menos perciben unha semellanza sociocultural. É dicir, que as persoas cunha percepción baixa sobre a semellanza sociocultural adoitan desprazarse só no verán, mentres que as persoas que perciben unha alta semellanza sociocultural adoitan facelo tamén en inverno. Isto compróbase mellor no seguinte modelo.

3. Hipótese/modelo exploratorio: pódese predicir a frecuencia de desprazamento en inverno en base aos motivos cuestionados?

No terceiro modelo exploratorio estudamos as variables que poden predicir a frecuencia de desprazamento en inverno. Neste caso, tamén temos en conta, como no anterior, que a frecuencia de desprazamento en verán ten incidencia ao tratarse dunha variable oposta á dependente. O modelo pode predicir o 90% da variabilidade da frecuencia en

inverno (táboa 38). Todos os predictores son marxinalmente significativos. Deste xeito o máis relevante neste modelo exploratorio é observar a variable ‘semella’ e explicar a situación con respecto ao modelo anterior. Un aumento na variable ‘semella’ indica unha tendencia de aumento de 0,04 puntos na frecuencia de inverno. Isto quere dicir que, tendencialmente, a frecuencia de desprazamento en inverno aumenta en función do aumento na percepción dunha semellanza sociocultural. Ou dito doutro modo, que a poboación que máis se despraza en inverno é a que mellor semellanza sociocultural percibe e, contrariamente, as persoas que teñen menor percepción da semellanza sociocultural son as que menos se desprazan en inverno. Marxinalmente, os motivos de compras (‘motiv3’) e adestramento deportivo (‘motiv8’) son os que predín unha tendencia de maior frecuencia de desprazamento en inverno.

Frecuencia de desprazamento en inverno					
	Estimate	Std. Error	t value	Pr(> t)	
(Intercept)	0.38011	0.12233	-3.107	0.00203	**
data\$frec.v	0.95943	0.01662	57.744	<2e-16	***
data\$motiv8	0.14679	0.07484	1.961	0.05056	.
data\$motiv3	0.15446	0.08956	1.725	0.08541	.
data\$paispt	0.10306	0.04495	2.293	0.02240	*
data\$semella	0.04952	0.02091	2.369	0.01836	*
Signif. codes: 0 '***' 0.001 '**' 0.01 '*' 0.05 '.' 0.1 ' ' 1					

Táboa 38: Resultados da hipótese/modelo exploratorio 3 sobre a frecuencia de desprazamento en inverno.

4. Hipótese/modelo exploratorio: pódese predicir a semellanza sociocultural en base a predictores sobre o idioma, a frecuencia de desprazamento ou as relacións sociais establecidas?

O derradeiro modelo exploratorio afonda na percepción da semellanza sociocultural (‘semella’) e se esta pode predicirse en base á

frecuencia ('frec'), a variables relacionadas co idioma ('pro.idioma.' e 'fala.vecino') ou á variable relacións sociais establecidas ('amigos'). Con este modelo podemos explicar o 20% da variabilidade da semellanza sociocultural (táboa 39). Neste modelo tivemos que establecer unha interacción de control para separar as cifras da variable 'fala.vecino' en función do país de orixe de cada enquisado. Os predictores con maior potencia de predición son, de maior a menor: 'pro.idioma' (proximidade idiomática), 'fala.vecino'-portugués-pt (no caso dos portugueses que falan portugués na Galiza) e 'amigos' (relacións sociais establecidas). Así, os resultados da análise amosan unha relación significativa coa variable proximidade idiomática ('pro.idioma'). Marxinalmente significativa é a relación coas variables 'fala.vecino' e 'amigos'.

Cada punto que aumenta na proximidade idiomática predí un aumento da semellanza sociocultural de 0,41 puntos. A seguir, cada punto que aumenta na variable 'fala.vecino' (en concreto no caso dos portugueses que falan portugués na outra beira do Miño) aumenta en 1,03 puntos na variable semellanza sociocultural. No caso dun aumento dun punto na variable 'amigos', prodúcese un aumento de 0,31 puntos na variable 'semella'. Isto quere dicir varias cousas. En primeiro lugar, canto maior sexa a proximidade idiomática percibida, maior é a semellanza sociocultural sentida. En segunda instancia, os portugueses que falan portugués cun galego na outra beira do Miño tende a percibir unha maior semellanza sociocultural. Por último, o feito de ter amigos indica unha tendencia a percibir unha maior semellanza sociocultural.

Semellanza sociocultural					
	Estimate	Std. Error	t value	Pr(> t)	
(Intercept)	1.806.772	0.268475	6.730	6.67e-11	***
data\$frec	0.003847	0.037330	0.103	0.91799	
data\$amigos	0.314286	0.107914	2.912	0.00381	**
data\$pro.idioma	0.417054	0.056523	7.379	1.10e-12	***
data\$fala.vecinogalego	0.022343	0.225672	0.099	0.92119	
data\$fala.vecinoportu\xf1ol	0.610470	0.697729	0.875	0.38219	
data\$fala.vecinoportugues	0.418911	0.313462	-1.336	0.18226	
data\$fala.vecinoportulego	0.031530	0.254226	0.124	0.90136	
data\$paispt	0.332223	0.242443	-1.370	0.17144	
data\$fala.vecinogalego:data\$paispt	0.200485	0.489339	0.410	0.68226	
data\$fala.vecinoportu\xf1ol:data\$paispt	0.617734	0.732157	0.844	0.39938	
data\$fala.vecinoportugues:data\$paispt	1.033.691	0.353551	2.924	0.00368	**
data\$fala.vecinoportulego:data\$paispt	0.651582	0.431958	1.508	0.13231	
Signif. codes: 0 '***' 0.001 '**' 0.01 '*' 0.05 '.' 0.1 ' ' 1					

Táboa 39: Resultados da hipótese/modelo exploratorio 4 sobre a semellanza sociocultural.

5.2.4. Perfís de raianos

No seguinte subapartado achegamos unha visión de conxunto das tres análises aplicadas nos anteriores subapartados (análise descritiva, modelos predictivos bivariados e modelos predictivos multivariados). Preténdese achegar unha serie de dinámicas habituais dos raianos ou, como nós o alcumamos, ‘perfís de raianos’. Trátase de reducir a unha escala individual un tipo de dinámicas transfronteirizas máis habituais no conxunto dos raianos da nosa área de estudo. Como existen varias dinámicas habituais diferenciadas achegamos varios perfís distintos. Hai que ter en conta, como é lóxico, que cada perfil de raiano non é excluínte dos demais, senón que, por exemplo, unha persoa pode ter varias dinámicas transfronteirizas habituais na súa vida cotiá e, polo tanto, comparte neste caso varios perfís de raianos. Con todo, determinamos unha serie de perfís habituais de raiano que comentamos a seguir (figura 21).

1º perfil. Hai un perfil xeral para toda a poboación de estudo que indica que as persoas con maior frecuencia de desprazamento son aquelas que acadan un maior nivel de entendemento co veciño. Ademais, estes raianos tenden a aproveitarse habitualmente do diferencial de prezos para realizar compras e/ou tamén atopan na outra beira do Miño un espazo diferente onde pasar tempo por lecer.

2º perfil. As cifras sobre a frecuencia de desprazamento estacional amosan unha baixa frecuencia en inverno e unha alta frecuencia no verán, nomeadamente por lecer. O perfil de raiano que adoita desprazarse alén do Miño en inverno é aquel que percibe unha alta semellanza sociocultural e que atopa nas compras, no lecer e nas actividades deportivas un motivo para realizar ese desprazamento.

3º perfil. Contrariamente ao anterior perfil, o raiano que detecta unha baixa semellanza sociocultural adoita desprazarse máis no verán, nomeadamente por lecer e, en concreto por varios motivos. O primeiro deles son as condicións naturais para o lecer, as cales valora positivamente para desprazarse por ese motivo. En segundo lugar, os eventos ou actividades programadas que non hai no seu lado do Miño, os cales, ademais, son máis habituais nesta época do ano. Por último, a calidade da hostalaría é outro dos motivos que habitualmente os empurran a desprazarse.

4º perfil. Habitualmente as altas frecuencias de desprazamento por servizos correspóndense con raianos de mediana ou baixa idade. Estes atopan no diferencial de prezos, ou mesmo na proximidade de servizos que non hai na súa vila, unha oportunidade para consumir servizos como a restauración, servizos mecánicos ou a piscina.

5º perfil. Existe un perfil moi claro do raiano portugués que cruza habitualmente a fronteira para o consumo de combustibles (tanto para vehículos como para o fogar) e que o fai fundamentalmente polo diferencial de prezos.

6º perfil. Existe tamén un perfil moi claro do raiano galego que se despraza alén da fronteira para comprar produtos de alimentación. Fundamentalmente polo aproveitamento do diferencial de prezos pero tamén, en menor medida, pola oportunidade de atopar produtos diferentes.

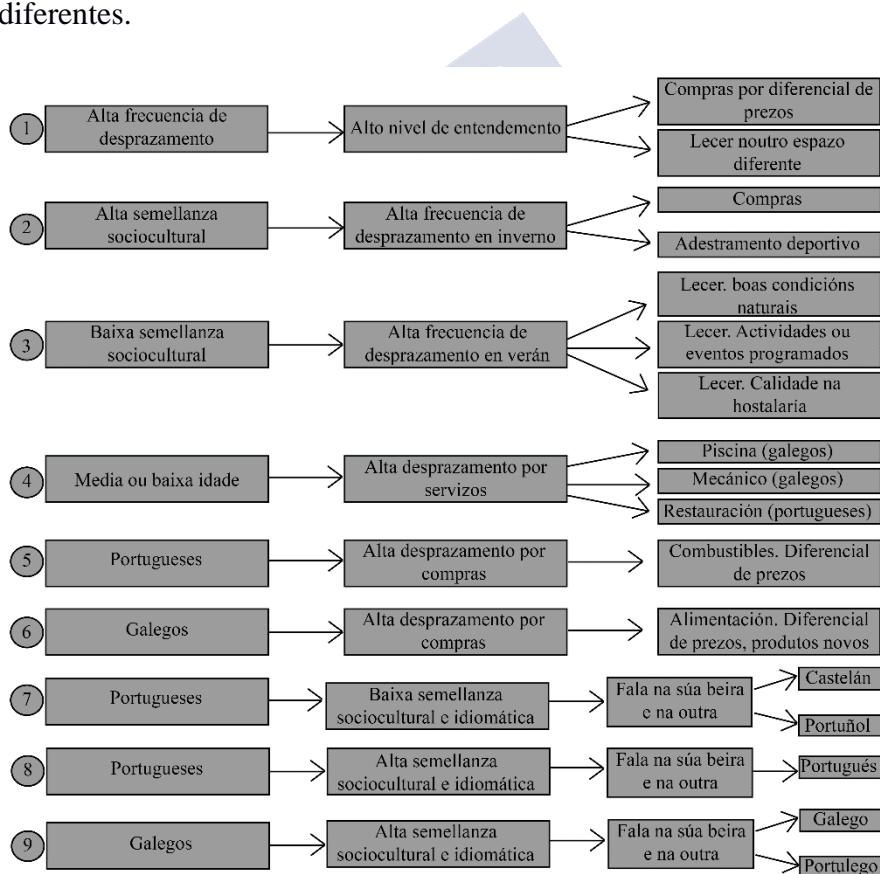

Figura 21: Distintos perfís de raianos

7º perfil. Hai un perfil habitual de raiano portugués que non percibe apenas semellanza sociocultural e que muda de idioma ao castelán ou ao portuñol para comunicarse co veciño, tanto cando está no seu país como canda está no país veciño.

8º perfil. Contrariamente ao anterior, existe un perfil estatisticamente significativo de raiano portugués que non muda o idioma ao comunicarse co veciño, tanto no seu país como no veciño. Habitualmente este ‘tipo’ de raiano percibe un alto grao de semellanza sociocultural e idiomática entre ambas beiras do Miño.

9º perfil. É moi común o perfil de raiano galego que ao percibir unha alta semellanza social e cultural alén do Miño, entende que o idioma galego, ou en tal caso o portulego, é o idioma vehicular para comunicarse co veciño.

Alén destes perfís tamén atopamos certas dinámicas que habitualmente acontecen cunha elevada porcentaxe de acerto e que contribúen, en parte, a conformar os perfís que vimos a desenvolver. En primeiro lugar, as frecuencias de desprazamento para a nosa área de estudo roldan a frecuencia semanal e quincenal; ademais, as frecuencias teñen unha lixeira diferenciación estacional. Son máis altas no verán que no inverno. En segunda instancia, hai un forte correlación, como se dunha relación simbiótica se tratase, entre a percepción da semellanza sociocultural, a percepción da proximidade idiomática e o nivel de comprensión e comunicación co veciño. Estas tres variables están polo xeral moi relacionadas entre si e, de feito, aliméntanse unhas das outras; se hai algunha variación en calquera delas, esta afecta ás demais. Incluso, tralo observado cos datos, os raianos de ambas beiras do Miño adoitan coincidir naquelas cuestións sociais e culturais compartidas.

Doutra banda, resulta moi habitual que estas cuestións veñan a impulsarse co feito de ter relacións sociais establecidas na outra beira do Miño. Isto é, o feito de ter amigos/as, parentes ou incluso ter traballado na outra beira do Miño, provoca a percepción dunha maior proximidade sociocultural e idiomática. En definitiva, os datos amosan unha serie de dinámicas habituais na vida dos raianos, facilmente detectables en relación a outras, e que parten dunha representatividade e significación estatística aceptable.

5.2.5. Achega cualitativa do cuestionario

No seguinte subapartado, transmitimos todas aquelas valoracións, opinións, experiencias, etc., que os raianos comentaron durante a realización do traballo de campo. Realizamos transcripcións practicamente literais das impresións dos raianos ou incluso outras cuestións que detectamos nós e que, como xa comentamos no capítulo metodolóxico, tomamos nota no diario de campo. Cómpre dicir que todas están traducidas ao galego. O único dato que achegamos sobre cada unha das testemuñas dos raianos é o concello onde se recolleu. Evidentemente non entraremos a valoralas desde o punto de vista estatístico, pero si contribúen enormemente a entender mellor os resultados da análise dos datos ou incluso a amplialos. Esta achega cualitativa non ten outro obxectivo que o de complementar os datos.

Testemuña 1: “Hai moito negocio cos portugueses” (Tui).

Testemuña 2: “Hai moita xente traballando alí (en Portugal) en fábricas relacionadas coa automoción. Coñezo varias persoas que traballan alí” (Tui).

Testemuña 3: “Os portugueses non se portan igual na súa casa que cando veñen aquí. Aquí deixan todo sucio e son pouco cívicos, contrariamente a como se portan na súa vila” (Tui).

Testemuña 4: “Hai colas enormes de portugueses nas gasolineiras” (A Guarda).

Testemuña 5: “O servizo nos bares é en xeral moi lento” (A Guarda).

Testemuña 6: “Teñen (os portugueses) mellor preparados os espazos para o paseo e o lecer en xeral” (A Guarda).

Testemuña 7: “Teñen (os portugueses) mellor coidado o aspecto e limpeza das súas vilas e cascos históricos” (A Guarda).

Testemuña 8: “Levámonos moi ben con eles (cos portugueses)” (O Rosal).

Testemuña 9: “Veñen moitos (portugueses) á feira do viño (do Rosal)” (O Rosal).

Testemuña 10: “Temos moito que aprender dos portugueses. Están mellor en moitas cousas” (O Rosal).

Testemuña 11: “Os españois sodes moi maleducados, creedes que sodes mellores que nós, o español é moi prepotente”. “É increíble! Nós aprendemos o seu idioma e eles nin sequera o intentan, veñen aquí a Portugal e agardan que nós os entendamos e contestemos en español. Teñen por iso a mente máis pechada e mesmo son máis incultos.” “Nós movémonos por todo o mundo e non temos problema cos idiomas, Canadá, Francia, etc., un español só verás que emigra a países hispanofaltantes.” “Somos moi distintos, mira por exemplo vós tedes

unha monarquía que nin é democracia nin nada, nós temos unha república!” (Monção).

A persoa da testemuña 11 foi un deses casos onde o enquisado respondía no cuestionario que falaba portugués co veciño da outra beira do Miño, mais con nós falaba en español ou en portuñol a pesar do noso intento de falar portugués e de asegurarlle que entendíamos o portugués perfectamente. Como xa comentamos no capítulo 3, houbo algún caso de resposta por ‘desexabilidade social’, nomeadamente nas cuestións de idioma.

Testemuña 12: “Levámonos moi ben, eles veñen moito por aquí a mercar menciñas e nós imos moito a por combustible, á piscina ou a pasear no parque da Canuda” (Monção).

En Caminha tamén detectamos algún caso de xente, nomeadamente persoas maiores, que responden na enquisa que falan en portugués cunha persoa galega en ambas beiras do Miño, mais na realidade a nós falábannos en portuñol.

Testemuña 13: “Vila Praia de Âncora e A Guarda sempre tiveron moita relación pola pesca, mesmo hai moitos que foron casar alá” (Caminha).

En Caminha escoitamos varias anécdotas sobre as grandes ligazóns familiares entre xente de Âncora e da Guarda, nomeadamente polo tema da pesca, xa que o núcleo pesqueiro de Caminha é Vila Praia de Âncora.

Detectamos tamén en Tomiño un par de casos de xente de mediana idade que semellaba mentir na pregunta do idioma que empregan cos portugueses. Nun caso, aseguraba falar portugués cos portugueses cando apenas semellaba falar ou escribir galego. Tamén percibimos

outro caso dunha persoa que aseguraba falar portugués cos portugueses cando realmente lles fala en castelán. Ao final contaba, en castelán, que:

Testemuña 14: “Ben, eu portugués falo, pero como eles entenden o castelán pois ao final lles falas en castelán” (Tomiño).

A raíz destas dúas situacións, daba a sensación de que estas persoas tiñan unha certa reticencia (ou medo) a ‘falar mal’ da relación con Portugal, probablemente debido ao forte discurso ‘pro-amizade transfronteiriza’ que se promove nos últimos anos desde as dúas casas municipais veciñas. Como consecuencia, as persoas que padecen este ‘condicionamento’ adoitan dar respostas moi positivas nas preguntas do idioma que empregan, nas de semellanza idiomática ou social ou mesmo nas de coñecemento da outra beira (cultura, lugares, etc.). En calquera caso, hai que puntualizar que estes casos foron poucos, non máis de 2-3 persoas das 39 totais para Tomiño (o que vén a ser ao redor do 5%).

Testemuña 15: “Aquí no río, tanto portugueses como galegos, pescamos a lamprea do mesmo xeito” (Tomiño).

Testemuña 16: “Cando era novo había moito contrabando, incluso a Guarda Civil o sabía e o permitía. Recordo cruzar o río a nado para intercambiar café ou legumes. Tamén o tabaco era moi habitual” (Salvaterra).

Testemuña 17: “Hai moita relación cos portugueses por negocio. Tamén aquí en Crecente hai moita xente con familiares portugueses” (Crecente).

Varias persoas de Melgaço puxeron como segunda opción de paso habitual transfronteirizo o paso de São Gregório (que non conta para

este estudo ao localizarse na raia seca). En calquera caso hai que ter en conta que para a poboación de Melgaço o paso de São Gregório é outra opción de cruzar a fronteira.

Estas foron algunhas das testemuñas que, en moitos casos, eran impresións que escoitabamos con frecuencia. Resulta de interese comprobar que algunhas delas corroboran o que observamos coa análise do datos, polo que moitas das cuestións que estatisticamente teñen importancia son realidades tamén percibidas polos raianos (alto nivel de frecuencia, semellanza sociocultural, etc.). Noutros casos achéganse novas visións sobre a cuestión fronteiriza, experiencias que definen como é a vida na fronteira ou como foi no pasado. Percibimos con elas outros aspectos que non amosan os datos, as impresións, os clixés, os prexuízos ou valoracións sobre a vida na fronteira ou sobre o veciño. O estudo da identidade ou da confrontación de identidades na fronteira require dunha análise cualitativa máis extensa. Porén, cunhas poucas testemuñas percibimos puntos de encontro e desencontro, confrontación de identidades (o ‘eu’ fronte ao ‘outro’) ou incluso trazos dunha construción identitaria común, ligada ao convivir coa fronteira, ao aproveitarse dela polas oportunidades que oferta, ao contexto sociocultural común, polo xeito de entender o río Miño como fito importante das súas vidas, como fonte de recursos, etc.

5.3. A construción do espazo transfronteirizo miñoto. Análise co modelo de Paasi (1986)

No derradeiro apartado deste capítulo analítico estudamos a construción da rexión transfronteiriza miñota a través do modelo de institucionalización rexional de Paasi (1986). Tomamos como referencia todo o apuntado anteriormente, tanto a análise dos datos

como o estudo do contexto da área de estudo e comprobamos se a través deste modelo se identifica un proceso de construción rexional.

5.3.1. Forma territorial

Esta primeira fase versa sobre a forma que acada a rexión, polo que as fronteiras que delimitan o espazo son un elemento importante. Estes límites establécense por unha determinadas prácticas sociais que se identifican cunha determinada forma espacial. Porén, son as institucións as que recollen esas determinadas prácticas sociais e as converten nun espazo delimitado nun mapa. Para o noso caso, hai que ter presente constantemente que a fronteira é un elemento cun importante efecto, non só na vida da poboación que a habita, senón tamén na amplitude territorial dos seus efectos.

Do mesmo xeito que unha rexión se estende a partir dun punto central claro ata uns límites máis ben difusos, á nosa área de estudo acontécelle o mesmo. Está moi claro cal é o centro da rexión transfronteiriza do Miño, que é a propia fronteira do río, mais non está moi claro cales son os límites ou ata onde chega a influencia dese punto central. Son as institucións as que estableceron en varias ocasións uns límites a ese espazo. Ao tratarse dunha cuestión territorial relativamente recente, non existe tampouco unha grande tradición ou un longo proceso histórico de delimitación deste espazo. Así, poderíamos diferenciar principalmente dous intentos de establecer unha forma territorial a este espazo transfronteirizo.

Dunha banda, o primeiro intento correspóndese coa asociación Uniminho (Asociación do Val do Minho Transfronteirizo), que establecía en 2005 uns primeiros límites a unha rexión do val do Miño transfronteirizo (figura 22). Nesta delimitación incluíanse 21 concellos, 16 da beira galega e 5 da beira portuguesa. Non queda moi claro cales son os argumentos para esta delimitación, pero semella ser unha

delimitación estritamente funcional, onde poder traballar e desenvolver proxecto conxuntos de cooperación transfronteiriza. Semella que esta delimitación ten unha orixe institucional ou que está creada a partir dunhas relacións de gobernanza. Unha explicación para esta inferencia é que o reparto territorial non sexa equitativo ou que non estea moi claro. Ademais, se esta delimitación estivese argumentada pola existencia dunhas prácticas sociais transfronteirizas asociadas a unha determinada forma territorial, resulta sorprendente que non estea engadido un concello eminentemente fronteirizo como é Caminha. Este primeiro intento de delimitación do espazo rexional transfronteirizo semella estar elaborado cunha lóxica *top-down*, é dicir, que parte dunha proposta desde os órganos de poder e que non responde, nos termos de Paasi, a un proceso social historicamente continxente (lóxica *bottom-up*).

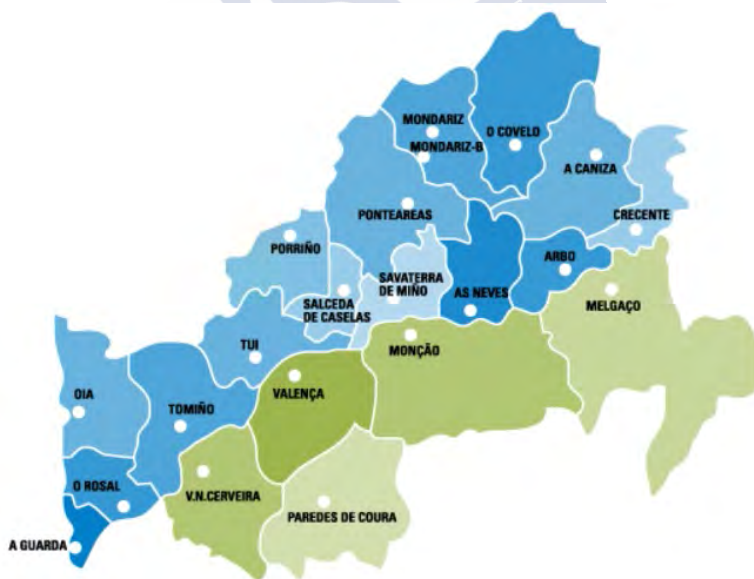

Figura 22: Forma territorial establecida por Uniminho da rexión do vale do Miño transfronteirizo. Fonte: Uniminho.

En segundo lugar, sinalamos a forma territorial establecida para a rexión transfronteiriza do Miño por parte da AECT do río Miño no ano 2018 (Figura 23). Neste caso a superficie de territorio é maior que no anterior caso e implica a máis municipios. Participan 26 concellos, 10 da beira portuguesa e 16 da beira galega. Adírense 5 concellos da beira portuguesa en comparación coa delimitación anterior da asociación Uniminho. Non sabemos ata que punto a implicación de todas as partes é resultado dunha demanda ou dun proceso social. O que está claro é que o establecemento dunha forma territorial reforza a reprodución dunha imaxe simbólica dunha rexión. Esta forma territorial establecida ten pouco recorrido e aínda é pronto para recoñecer un impacto na conciencia ou identidade da poboación que a habita ou o grao de identificación con ela. En calquera caso, como xa comentamos anteriormente no capítulo teórico, unha rexión non ten porque ter unha delimitación clara, senón que os seus límites poden ser difusos. En liña con Passi, poderíamos estar ante ese tipo de rexión cunha delimitación vaga ou difusa, onde as estruturas das expectativas sociais predominan por riba dos límites físicos ou administrativos.

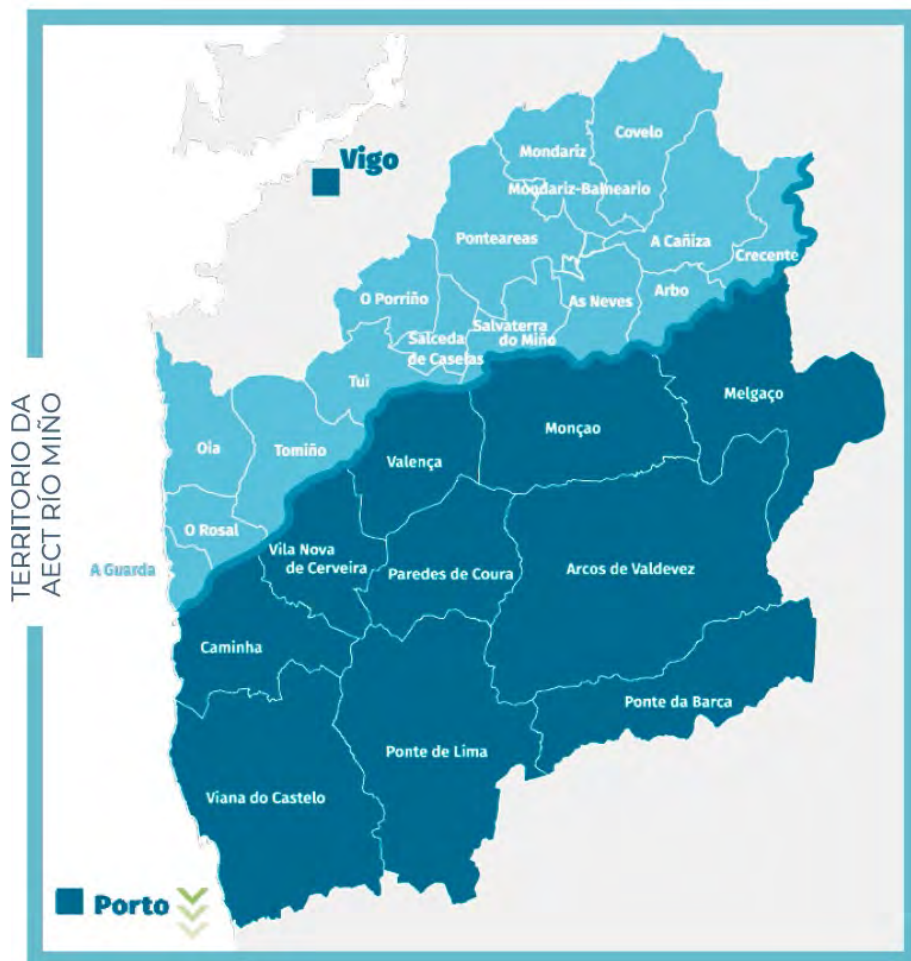

Figura 23: Forma territorial establecida pola AECT Río Miño da rexión transfronteiriza do Miño. Fonte: AECT Río Miño.

5.3.2. A forma simbólica

A segunda fase do modelo de Passi (1986) ten que ver coa forma ou valor simbólico que adquire a rexión para a súa poboación. Desde un punto de vista estrito desta fase, a reprodución de símbolos e estilos de vida reflíctense nunha determinada forma simbólica da rexión. Para

o noso caso e tralo visto na análise, hai evidencias dunhas dinámicas particularmente asociadas á existencia dunha convivencia transfronteiriza, un estilo de vida raiano que se aproveita das oportunidades da fronteira e, en definitiva, un espazo vivido, onde o territorio alén do Miño forma parte da vida diaria dos raianos.

Non está claro até que punto esas dinámicas e prácticas sociais transfronteirizas están asociadas cunha determinada forma espacial da rexión. O cuestionario elaborado para esta investigación non pregunta directamente pola identificación dos raianos cunha determinada forma rexional, xa que, como dicíamos, é relativamente recente. Non obstante, inclúe varios aspectos que se poden extraer en termos dunha construción identitaria miñota, cunha serie de elementos característicos relacionados cun xeito de vivir ese espazo. Poderíamos identificar unha serie de elementos acordes cunha posible identidade ou conciencia rexional miñota. O río funciona como elemento central da vida dos raianos, non só como espazo de lecer, senón tamén como fonte de recursos económicos. Tamén, no mesmo senso da importancia do río, vén a reflectirse na toponimia en ambas beiras do Miño, non só en nomes de lugares como Tomiño, Caminha, Salvaterra do Miño, Baixo Miño/Alto Minho, etc., senón tamén no emprego do nome por parte de institucións como a CIM do Alto Minho ou as xa nomeadas Uniminho ou a AECT do Miño.

Da mesma maneira, os propios raianos detectan unha notable importancia en canto ao alto grao de semellanza sociocultural ou proximidade idiomática, feito tamén importante na forma simbólica. A narrativa dunha historia común ou territorio compartido na *Gallaecia* romana -e mesmo, con anterioridade- ou na Idade Media son cuestións que deixaron unha certa pegada na actualidade. A convivencia entre ambas beiras do Miño, aínda incluso cando os territorios permanecían separados pola fronteira, provoca a repetición dunha serie de elementos culturais colectivos, ben sexan os hábitos, o aproveitamento do río, os

patróns de ocupación do espazo, a lingua, a gastronomía, o comercio clandestino, etc. Polo tanto, identificamos unha serie de elementos que se considera que caracterizan un estilo de vida raiano e que poden atribuírse a unha determinada forma simbólica ou conciencia rexional miñota. Estes símbolos reflíctense tanto nas prácticas sociais que identificamos como nas accións institucionais. Porén, non está claro que na actualidade isto estea asociado a unha forma territorial concreta, senón máis ben á área que rodea á fronteira e que posúe un estilo de vida diferenciado doutros espazos. En definitiva, e a través de Paasi, existen patróns de comportamento no espazo que indican un tipo de idea de comunidade o que reflicte unha certa intencionalidade social de reproducir as estruturas de expectativas.

5.3.3. A creación de institucións

A creación das institucións vén a relacionarse coa reprodución desa simboloxía territorial da rexión, de xeito que contribúen coas súas prácticas a reforzaren a identidade ou conciencia rexional. Desde o punto de vista da creación de institucións, a súa aparición é relativamente recente. Semella responder a todas aquelas prácticas e discursos sociais transfronteirizas que veñen a reproducirse ao longo da historia, no senso de crear unha estrutura de gobernanza para este espazo.

Inicialmente podemos sinalar a Uniminho e á recentemente creada AECT do Miño, como as principais institucións con competencia única e exclusivamente ligada á rexión transfronteiriza do Miño. A Associação do Vale do Minho Transfronteiriço (Uniminho) nace en 2005 pola iniciativa conxunta da Comunidade Intermunicipal do Vale do Minho (actual CIM Alto Minho) e a Deputación Provincial de Pontevedra -institucións de carácter supramunicipal). A primeira é unha asociación de dereito público, que se crea coa finalidade de promover e

fomentar o desenvolvemento territorial a través de accións de cooperación transfronteiriza en materias como:

- Agricultura, pesca e desenvolvemento económico.
- Medio ambiente, recursos naturais e ordenación do territorio.
- Saúde e cuestións sociais.
- Uso, aproveitamento conxunto e protección do Rio Minho.
- Administración municipal.
- Educación, formación e emprego.
- Cultura, deporte, lecer, patrimonio e turismo.
- Infraestruturas de saneamento básico e de aprovisionamento público.
- Defensa do Río Miño e da súa bacía hidrográfica.

A AECT do río Miño é a primeira institución europea deste tipo para a rexión transfronteiriza do Miño. Existe outra para o ámbito de actuación da eurorrexión Galiza-Norte de Portugal (AECT Galiza-Norte de Portugal), onde se inclúe tamén a nosa área de estudo, mais non estritamente para esta rexión transfronteiriza. A AECT do Miño nace con capacidade xurídica propia a partir do proxecto ‘Smart Minho’, no eido do Programa Interreg V-A España-Portugal (POCTEP), por iniciativa conxunta da CIM Alto Minho, a Deputación de Pontevedra e a Fundación Centro de Estudos Eurorrexionais. Ten por obxectivo acadar a máxima cohesión económica e social da rexión transfronteiriza do val do río Miño a partir da posta en marcha de proxectos e accións conxuntas en aspectos como:

- A valorización e promoción dos recursos do territorio.
- A promoción do patrimonio cultural e natural común.
- A captación de financiamento europeo e estatal para as diferentes iniciativas de emprendemento.

- A creación e consolidación dunha marca turística ‘Río Miño’ como elemento de identificación do territorio.
- Promover os servizos e equipamentos compartidos entre os concellos de ambas beiras do Miño

Precisamente esta institución desenvolveu recentemente un plan estratéxico de desenvolvemento territorial para os vindeiros 10 anos en base a cinco eixos estratéxicos: gobernanza e programa de servizos conxuntos, turismo sustentable e responsable, cultura transfronteiriza, mobilidade sustentable e, en último lugar, sustentabilidade e innovación económica. Polo tanto, esta figura nace, nos termos de Paasi, como resposta a todas aquelas accións e discursos sociais transfronteirizos que vimos de analizar nesta investigación. En concordancia coa segunda fase do modelo deste autor, esta institución semella contribuír á reprodución da forma rexional e da forma simbólica da rexión.

5.3.4. Rol da rexión na identidade ou conciencia rexional miñota

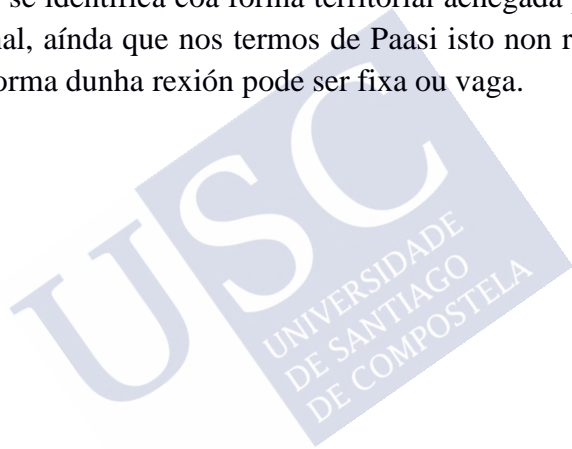
A derradeira fase versa sobre o *status* ou rol da rexión na estrutura espacial da sociedade e na súa conciencia rexional. Como é lóxico ao tratarse dun espazo transfronteirizo, as distintas realidades e identidades nacionais están aínda presentes e conviven e confrontan co estilo de vida miñoto. As trabas que isto ocasiona, por exemplo, en termos xurídicos ou na prestación de servizos, están moi presentes na vida diaria dos raianos, non só en canto á ocupación do espazo, senón tamén na reprodución do mesmo. O rol que a rexión transfronteiriza do Miño ten na identidade miñota vese afectada por este feito. As prácticas sociais camiñan cara a construción dun espazo transfronteirizo propio, singular e funcional, pero a realidade dos contextos nacionais segue a estar presente. O papel administrativo das recentes institucións rexionais do Miño supón un paso vital para a institucionalización da rexión ao engadir á rexión as prácticas administrativas. Porén, na liña de Paasi, son as asociacións, agrupacións ou iniciativas sociais as que

reproducen a conciencia rexional coas súas prácticas diarias (por exemplo a iniciativa ‘Ponte...nas ondas!’ que vimos no capítulo 4). Por isto, o rol da rexión transfronteiriza do Miño semella estar aínda afastada da vida diaria raiana, das súas prácticas e, en definitiva, da súa conciencia rexional.

En definitiva, e en base á aplicación do modelo de Paasi (1986), podemos afirmar que existe un proceso de construción rexional en marcha, que aínda ten moito que camiñar e, polo tanto, que non está consolidado ou na súa plenitude en canto ao ‘ciclo de vida’ dunha rexión ou da institucionalización rexional. Sobre este proceso de construción temos que ter varias cousas en conta no referente ao modelo de Paasi. Existe unha forte reprodución social deste espazo, en canto ás estruturas de expectativas, ás prácticas sociais transfronteirizas, aos discursos ou á reprodución dos símbolos ou fitos identitarios conxuntos. Amais, prodúcese unha forte compoñente social neste proceso de construción rexional. Comprobamos a existencia dunha forma simbólica, das trazas dunha identidade miñota e raiana e, nomeadamente, dunhas prácticas sociais diarias que conforman un espazo vivido transfronteirizo. Comprobamos tamén a posta en marcha da forma institucional e da forma territorial, e como as institucións avogan nas súas liñas estratéxicas polo desenvolvemento dunha identidade propia da rexión, que a identifique e a diferencie das demais. Aínda que, está por ver canto arraiga iso na poboación en canto á construción da conciencia ou identidade rexional dos habitantes.

Nos termos de Paasi, as rexións son procesos sociais historicamente continxentes, que chegan a institucionalizarse como parte dun proceso de transformación rexional máis amplo. Nese proceso xoga un papel moi importante a identidade ou conciencia rexional das persoas, no senso de verse identificadas cunhas determinadas prácticas discursos e símbolos que á súa vez son parte estrutural no proceso de construción rexional. Para o noso caso, existe unha forte identidade rexional, non

tanto na fixación duns límites territoriais ben definidos, mais si cunhas prácticas, discursos e estilos de vida na fronteira que vimos de desenvolver ao longo deste capítulo analítico. Doutra banda, desenvólvese desde o plano institucional a identidade da rexión en canto ás características socioeconómicas, de gobernanza ou de ordenación do territorio que a definen. Semellan estar moi claras a segunda e a terceira fase do Modelo de Paasi, máis non tanto o seu rol na conciencia rexional dos miñotos en canto á persistencia dos contextos estatais. En menor medida, tamén está por ver como a poboación se identifica coa forma territorial achegada pola cartografía institucional, aínda que nos termos de Paasi isto non resulte relevante xa que a forma dunha rexión pode ser fixa ou vaga.

6. Discusión

Comezabamos esta investigación subliñando un cambio de paradigma que se produciu no estudo das fronteiras. O tránsito dunha ollada centrada no límite fronteirizo como foco principal de estudo e análise, a outra máis partidaria da análise do ámbito territorial que resulta da interacción con ese límite. Os postulados construtivistas explican a insistencia en comprender a fronteira como un produto artificial e contemporáneo e, sobre todo, en conceptualala como un produto social, político, económico e cultural.

Proliferan na actualidade os enfoques que estudan as áreas transfronteirizas como resultado da praxe social, mais tamén os procesos de destrución e reforzamento das fronteiras, a confrontación e creación das identidades fronteirizas ou, en definitiva, como na literatura anglosaxoa moderna se alcuma, os procesos de *bordering*, *ordering* e *othering* (Houtum, 2000; Houtum e Naerssen, 2002; Berg e Houtum, 2003; Kolossov, 2005; Houtum, 2005; Paasi, 2005; Vaughan-Williams, 2009; Newman, 2011). Estes enfoques postmodernistas marcan unhas premisas de partida para moitas investigacións sobre as fronteiras e, como non podería ser doutro xeito, o desenvolvemento teórico-conceptual desta pescuda.

Neste marco, a análise realizada na presente investigación demostra un proceso activo de destrución do límite fronteirizo que vai acompañado da construción dun espazo onde a fronteira é un centro que une e non unha barreira que separa. As altas frecuencias de desprazamento no

espazo transfronteirizo do Miño (frecuencias de desprazamentos semanais ou quincenais como media para toda a poboación estudada) demostran unha construción activa da rexión transfronteiriza. As interaccións alén da fronteira son constantes, os contactos co veciño son habituais e as dinámicas derivadas desta cuestión evidencian que o espazo transfronteirizo é unha realidade na vida diaria dos raianos.

Ademais, este tese amosa que o legado dun pasado común e a reprodución duns símbolos socioculturais conxuntos veñen a favorecer tamén estes procesos en marcha e apuntan á existencia dunha certa identidade raiana ou dun xeito de sentir e vivir a fronteira. Percíbese, así, unha forte compoñente social na construción do espazo transfronteirizo miñoto. É a propia sociedade a que demanda un espazo de intercambio e interacción, o que denota a importancia da compoñente social e espacial neste proceso do mesmo xeito que o afirma Paasi (2011b).

Esta constatación conecta tamén cos enfoques sobre antropoloxía de fronteiras, que estudan, entre outras cousas, a relación dialéctica entre as nocións sociais do espazo e o lugar, ou o *in beetwen* da fronteira como espazo intersticial onde confrontan culturas, forzas de poder, identidades nacionais, etc. (Donnan e Wilson, 1999; Donnan, 2001 e 2003). Desde estes enfoques, incídese tamén na frecuente desconexión entre as fronteiras político-administrativas e as fronteiras culturais. Isto é, a cultura é algo cambiante no espazo, no lugar e no tempo e, por iso, non ten porque estar cinguida a unhas determinadas formas ou fronteiras territoriais (Donnan e Wilson, 1999; Medina, 2008). Neste senso, algúns autores falan da ‘cultura de fronteira’ ou da ‘hibridación cultural’ (Martínez, 1994; Uriarte, 1994; Medina, 2008), cuestións que tamén quedan patentes na nosa área de estudo a través das altas porcentaxes de relacións de parentesco transfronteirizas (recordemos, o 32,9% da poboación da nosa área de estudo ten algún tipo de relación de parentesco coa outra beira do Miño). Así, no noso caso, son evidentes ambas cuestións, a presenza dunha cultura de fronteira e a hibridación cultural. Os datos sobre a relativamente alta percepción

media de semellanza idiomática e sociocultural da poboación de estudo (3,8 e 3,6 respectivamente sobre 5 nunha escala Likert), evidencian trazos dunha cultura ou identidade propia da fronteira. Percíbense trazos culturais identitarios do raiano miñoto, ou do xeito de vivir no *in beetwen*, que para o noso caso chega a mesturarse ou hibridarse nos termos das achegas de Martínez (1994).

Porén, a achega cualitativa do cuestionario amosa tamén algún reduto onde persiste a diferenciación identitaria ou a presenza das identidades nacionais. Conforme aos datos obtidos, isto vén a traducirse en que aínda persiste a función da fronteira como ‘barreira mental’, no senso de que a pesar da disolución da barreira física, económica e comercial pode persistir un sentimento de identidades diferenciadas en ambas beiras da fronteira (Houtum e Naerssen, 2002; O’Dowd, 2003). Subsiste, polo tanto, como afirmaba Amstrong (1982), a importancia da fronteira como símbolo da construción dos nacionalismos, e polo tanto dos Estados-nación, que se traduce na creación dunha barreira subconsciente nalgúns raianos. En síntese, no noso caso de estudo conviven ambos procesos, a emerxencia dunha cultura ou identidade de fronteira e a persistencia das barreiras mentais. Con todo, resulta máis significativo o primeiro proceso.

En segundo lugar, a presente tese de doutoramento partiu tamén das achegas da xeografía rexional, en concreto, da chamada nova xeografía rexional. Estes enfoques, en relación cos postulados postmodernistas, afondan no estudo da rexión como construción social e cultural e no seu carácter difuso, flexible ou permeable con respecto á súa orixe ou á súa forma (Gilbert, 1998; Farinós e Fernández, 2017). O auxe destes postulados está relacionado coa crecente globalización e o novo papel das rexións, no referente a que funcionan na actualidade como actores principais nos mercados internacionais e o que repercute nunha nova realidade nas relacións Estado-rexión (Keating, 1998). A aparición da rexión como actor partícipe na toma de decisións vén a definir unhas novas relacións de gobernanza a diferentes escalas, ou o que se coñece

como territorialidades múltiples ou gobernanza multinivel (Paasi, 2009b e 2011b; Farinós e Fernández, 2017).

Para o noso caso, é evidente que a figura da AECT río Miño supón a aparición dun novo actor rexional e, que en termos de gobernanza, aspira a ser un nexo de unión entre a escala local e a europea ou global. Este novo actor intercede pola rexión transfronteiriza do Miño, a prol do seu desenvolvemento, para diferenciala e situala no plano europeo como un territorio diferenciado. Cuestión que se evidencia no documento estratéxico que están a desenvolver, onde aspiran a potenciar aqueles recursos endóxeos diferenciadores. Unha rexión que está a construírse en base a unhas prácticas sociais que, como ollamos, camiñan nesa dirección. Ademais, o feito de que se estea a producir unha construción rexional a través dunha fronteira denota o marcado carácter flexible desta figura territorial, onde os límites preexistentes non son unha barreira, senón que, como o noso caso indica, serven como centro dunhas novas dinámicas rexionais.

Ao comezo do capítulo teórico falabamos da importancia que tiveron as fronteiras nos procesos de territorialización dun determinado nacionalismo ou estado (Hobsbawm, 1990; Guibernau, 1996). As fronteiras servían como elemento importante na reprodución e produción das identidades territoriais e, polo tanto, na identificación dunha rexión. Porén, desde a nova xeografía rexional advírtese que para definir unha rexión as fronteiras non teñen que estar necesariamente ben delimitadas, senón que máis ben son un espazo difuso de transición que non ten por que coincidir coas fronteiras administrativas. Precisamente nesta liña, e a partir da análise da nosa área de estudo, queda patente que a fronteira do Miño non é unha barreira, senón máis ben unha ponte. As fronteiras estatais disólvense e dan como resultado esa área de transición que, a partir dunha serie de dinámicas sociais e institucionais constatadas, se está a converter nunha nova realidade rexional. O noso caso confirma o feito de que as rexións non están estritamente cinguidas ás delimitacións administrativas previas, senón que as veces, as

necesidades ou demandas da sociedade para co seu territorio traspasan os límites prefixados e constrúen un espazo funcional alén da fronteira.

Pese a todos os aspectos positivos de confluencia, no fondo detectamos nas respostas dos enquisados un conflito lingüístico no subconsciente colectivo da identidade raiana, que actúa como un elemento separador, ou diferenciador. Referímonos ás respostas das persoas entrevistadas ao respecto da lingua de comunicación transfronteiriza (portugués, galego, castelán, portuñol ou portulego), en función da marxe do río na que se encontra.

Con base ao estudo das achegas da nova xeografía rexional e, en concreto, do estudo das rexións transfronteirizas, construímos unha definición para este tipo de espazos rexionais. Nela falabamos dunha serie de características para explicar unha rexión transfronteiriza, aínda que como dicíamos, a maior ou menor intensidade de cada unha delas non ten un efecto limitador para a conformación deste espazo. Así, sinalabamos unha serie de condicións *sine qua non* que se deben cumprir en maior ou menor medida para considerar unha rexión transfronteiriza. Condicións como: a existencia dunha ‘vontade social’ de construír un determinado espazo transfronteirizo; unha ‘vontade política’ en canto ao establecemento de relacións formais alén da fronteira; e a existencia de dinámicas de ‘cooperación transfronteiriza’ que indiquen unha serie de relacións vinculantes entre ambas marxes dunha fronteira. En segundo lugar, mencionamos as ‘similitudes territoriais’ como elemento secundario que pode favorecer a existencia dunha rexión transfronteiriza, pero que en ningún caso é unha condición excluín-te para definila.

En base a isto, esta definición pode aplicarse ao noso caso de estudo a través dos resultados da análise. En primeiro lugar, existe unha importante compoñente de vontade social en canto á construción dun espazo vivido cotián alén da fronteira. As frecuencias altas de desprazamento a través da fronteira, as dinámicas comerciais, o aproveitamento dos servizos dunha beira ou da outra, o tempo de lecer

na outra marxe do río, etc., son algunhas das dinámicas transfronteirizas constatadas. Existe, polo tanto, unha vontade social de construír un espazo funcional onde as diferentes oportunidades que oferta a outra beira da fronteira son aproveitadas na vida diaria dos raianos. O seu radio de acción ou o seu espazo vivido, en termos de Frémont (1976), constrúese a partir dunha realidade de convivencia transfronteiriza, onde o raiano, como ‘actor territorializado’ (Gumuchian *et al*, 2003), contribúe a transformar e construír o territorio.

En segundo lugar, na raia do Miño firmáronse unha serie de acordos bilaterais para a conformación dunha rexión transfronteiriza onde participaron todas as instancias administrativas competentes nesta área. Como resultado creouse unha institución propia para xestionar este espazo (ACET Río Miño), que se establece como un novo grao de gobernanza entre a escala local e a europea. Esta entidade elabora instrumentos de xestión para este espazo, cuns determinados obxectivos e accións encamiñadas a impulsar e desenvolver esta rexión. Certifícase tamén a vontade política de promover esta figura territorial, cuns determinados mecanismos de gobernanza e prácticas nesa dirección.

En terceiro lugar, constatamos tamén a existencia de experiencias de cooperación transfronteiriza para este espazo delimitado nas que se potencia a súa supervivencia. Analizamos no capítulo 4 unha serie de proxectos e accións conxuntas de cooperación transfronteiriza, como a creación das eurocidades, a xestión común de servizos e equipamentos, a programación cultural e deportiva compartida, o regulamento de aproveitamento conxunto do río, ou as propias iniciativas e dinámicas da sociedade. Doutra banda, tamén identificamos no capítulo 4 todas aquelas similitudes socioculturais e socioterritoriais que contribúen, da mesmo xeito, á construción dun espazo rexional transfronteirizo. Aquelas cuestións de encontro entre as dúas sociedades miñotas teñen un efecto moi positivo neste proceso. Así, confírmase que a definición achegada encaixa no caso da rexión transfronteiriza do Miño.

Doutra banda, esta investigación tiña o obxectivo de estudar a realidade rexional do Miño a través do modelo de institucionalización rexional de Paasi (1986). Un modelo que formula unha serie de fases que se deben cumprir para falar dunha rexión institucionalizada ou consolidada. Trátase dunha definición algo diferente que a anterior, ademais de que non está ideada inicialmente para espazos transfronteirizos. Para este autor, a formación dunha rexión pasa por un proceso histórico de reivindicación social, onde son as prácticas, os discursos, as representacións, etc., as que guían esa construción. Así, toda a cuestión simbólica e identitaria cobra un importancia vital na visión de Paasi. Unha cuestión residualmente importante, por exemplo, na definición que aportabamos anteriormente sobre unha rexión transfronteiriza.

Para o noso caso estudamos a construción da rexión transfronteiriza do Miño a través deste modelo (Paasi, 1986). No capítulo 5 analizamos cada unha das fases do modelo a partir dos datos recollidos nunha enquisa de campo. Concluímos que o proceso de institucionalización rexional non está completo, senón que está en marcha e semella que progresa nesa dirección. A compoñente institucional e social camiñan cara á consolidación rexional, no relativo a que existen unha serie de prácticas e discursos que o confirman. Porén, a construción dunha identidade rexional diferenciada non está ben interiorizada na poboación pola presenza das identidades nacionais ou estatais aínda persistentes neste territorio. Existen, como dicíamos, trazos dunha identidade raiana, mais aínda persisten, segundo os nosos datos, síntomas da confrontación das identidades nacionais ou estatais.

Neste senso, o rol da rexión na conciencia ou identidade dos raianos aínda non está afianzado. Está por ver como estas cuestións evolucionan co paso dos anos na nosa área de estudo. Así, en posteriores investigacións poderíase afondar na cuestión da identidade raiana e achegar unha conclusión máis precisa ou, quizais, diferente á achegada nesta contribución. Porén, cos nosos datos, se aplicamos o modelo de Paasi, concluímos que a rexión transfronteiriza do Miño é unha realidade en proceso aínda non consagrada.

Á marxe do mundo académico, no discurso da Unión Europea incídese no importante papel das rexións transfronteirizas para o desenvolvemento da cooperación transfronteiriza, co obxectivo de favorecer a cohesión social e económica do espazo comunitario. Para levar a cabo isto, a disolución das fronteiras entres os países membros tiña que converterse nunha realidade. Porén, como apuntamos na nosa investigación, as dinámicas transfronteirizas no Miño foron unha realidade incluso nos períodos da historia onde a fronteira permanecía pechada (durante os reinos separados na idade media, cos réximes ditatoriais no século XX, etc.).

As dinámicas transfronteirizas leváronse de xeito clandestino en certos momentos da historia, o que indica unha constante vontade social de actuar no territorio a pesar das barreiras político-administrativas. O discurso europeo responde a unha lóxica economicista que na maioría dos casos non se corresponde coa realidade social das poboacións raianas. Deste xeito, comprobamos que as dinámicas transfronteirizas son unha característica cultural dos raianos miñotos e non unha cuestión que nacera a partir do impulso da cooperación transfronteiriza por parte de Unión Europea a mediados do século XX.

De feito, se volvemos ao plano académico, na actualidade moitos autores inciden noutros razoamentos que motivan a interacción transfronteiriza. Argumentos que non só achegan unha serie de casuísticas explicativas, senón que tamén poñen en dúbida o discurso europeo oficial. Desde o punto de vista da mobilidade, a Unión Europea promove a integración a través de políticas que fomentan a mobilidade interna (Morata, 2004, 2007; Oliveras, Durá e Perkmann, 2010; Trillo e Paül, 2015), o que convertía aos espazos transfronteirizos en laboratorios da integración europea (Perkmann e Sum, 2002; Kramsch e Hooper, 2004). Estas políticas baséanse na premisa de que a poboación se move por racionalidade económica (Velde, 2010). No entanto, se trasladamos esta cuestión á nosa área de estudo e a comparamos co estudo de Soutif (1999) sobre a mobilidade laboral europea, a situación amosa outra realidade. Segundo este estudo a

rexión transfronteiriza do Miño sitúase no nivel máis baixo de mobilidade laboral, xa que computamos entre 1.000 e 2.000 *commuters* diarios (menos do 2% da poboación da nosa área de estudo).

Estes datos desmontan en certa medida o discurso europeo, posto que a apertura da fronteira non tivo unha especial incidencia no referente á mobilidade laboral. É dicir, que a apertura de fronteiras non xerou por si mesma unha mobilidade e interacción transfronteiriza maior. De feito, analizamos como as cifras de *commuters* diarios diminuíu nos últimos anos (dos 2.107 traballadores en 2007 aos 1.560 en 2015). A expectativa dunha unión faría pensar que se acadarían niveis de mercados laborais centroeuropeos, pero non foi o caso na nosa área de estudo. Existen, polo tanto, outras causas que tamén inflúen, como o nomeado efecto ‘barreira mental’ das fronteiras (Houtum e Velde, 2004a), que aínda persiste no que se refire, por exemplo, á mobilidade laboral.

Evidénciase para o Miño transfronteirizo outro tipo de causas que motivan ou impiden a interacción transfronteiriza. Introducíamos algúns conceptos nesta liña como o ‘paradoxo fronteirizo’ e a importancia dos modelos *pull and push* (Velde, 2010; Knotter, 2014a). Estes conceptos inciden na atracción por diferenciación, é dicir, que “a mobilidade a través da fronteira estímúlase polas propias diferenzas que denota a fronteira” (diferencial de prezos, salarios, oferta de produtos, etc.) (Knotter, 2014a:320).

Para o noso caso queda patente a existencia destes factores, que aparecen nas respostas dos enquisados. As compras son unha das causas máis aludidas (39% da poboación de estudo) para o desprazamento transfronteirizo e, en concreto, o diferencial de prezos é unha das principais motivacións para cruzar a fronteira (43,3% da poboación que se despraza por compras). Tamén emerxen nos datos recollidos máis motivos de atracción ou empuxe (*pull and push*), como a existencia de produtos na outra beira do Miño que non hai na propia (o 17,4% da poboación que se despraza por compras sinalou esta opción como unha

das causas) e, en menor medida, a existencia de servizos na outra marxe da fronteira que non hai na súa propia (o 11% da poboación que se despraza por compras sinalou esta opción como unha das causas). Deste xeito, queda patente que na rexión transfronteiriza do Miño as causas da mobilidade transfronteiriza non responden unicamente a unha apertura de fronteiras politicamente inducida; senón que as lóxicas *pull and push* ou as barreiras mentais teñen aínda unha importante incidencia. Así, definíamos no capítulo analítico unha serie de perfís que se corresponden con esta lóxica (perfís 1, 4, 5 e 6). Trátanse de perfís de raianos claramente influenciados polos factores *pull and push*.

Deste xeito, nos *border studies* xorden novos conceptos que explican as razóns socioculturais das relacións a través da fronteira. En primeiro lugar o concepto de (in)mobilidade, explicado a través dos *keep and repel factors* (factores de retención e repulsión), factores que poden ser reais ou mentalmente construídos (Velde, Jannsen e Houtum, 2005; Velde, 2010). Sinalabamos anteriormente neste capítulo que en canto a mobilidade laboral a poboación do Miño transfronteirizo é aínda algo inmóbil. Isto, segundo estes autores, explícase polos factores de retención (*keep factors*). Para o noso caso estes factores son unha realidade, nomeadamente en canto ás barreiras mentais na persistencia das identidades nacionais que provocan unha certa inmovilidade. Doutra banda, os factores de repulsión (*repel factors*) explican o grao de mobilidade. Isto é, todos os factores de empuxe e atracción (diferencial de prezos, salarios, oferta de produtos, etc.) así como tamén as cifras de alta percepción de semellanza idiomática e sociocultural (3,8 e 3,6 respectivamente sobre 5 nunha escala Likert). Compróbase, polo tanto, a incidencia dos factores reais e mentais no incremento da mobilidade, cuestión que confirmamos a partir dos modelos predictivos e exploratorios.

Neste contexto, introducimos dous conceptos que se empregan para o estudo da (in)mobilidade. A ‘indiferenza’, que se estuda para comprender a inmovilidade e a ‘(in)familiaridade’, que se aplica no eido da mobilidade. A indiferenza está relacionada cos procesos de *othering*,

coas barreiras mentais, co reforzamento do espazo de confort ou, en definitiva, co sentimento de pertenza e a construción da identidade (Houtum e Naerssen, 2002; Houtum, 2003; Velde, Jannsen e Houtum, 2005; Velde, 2010). Achegamos evidencias de que as barreiras mentais persisten na nosa área de estudo, aínda que o seu impacto é reducido. Isto quere dicir que no Miño transfronteirizo a indiferenza, ou a falta de interese por coñecer a outra beira da fronteira, vén a explicarse pola persistencia das barreiras mentais e a confrontación de identidades nacionais/estatais. De feito e en base á análise, establecemos dous perfís de raianos que responden a esta casuística (perfís 3 e 7). Perfís relacionados fundamentalmente cunha percepción de baixa semellanza sociocultural e idiomática e que repercute no pouco interese en establecer relacións de veciñanza.

Porén, as altas cifras de mobilidade, a importante incidencia dos factores de empuxe e atracción así como tamén o alto grao de semellanza idiomática e sociocultural percibido, indican un nivel elevado de familiaridade na nosa área de estudo. Isto xustifica tamén as altas cifras de mobilidade para a nosa área de estudo, en concordancia cos datos analizados. Os resultados da análise estatística realizada tamén amosan o tipo de dimensión da (in)familiaridade que máis afecta á nosa poboación de estudo. Isto é, a dimensión experiencial e a dimensión de proximidade (Szytniewski e Spierings, 2014). Deste xeito, para o noso caso, a importante correlación entre as cifras de mobilidade e a semellanza sociocultural e idiomática indican que a experimentación coa outra beira do Miño xera unha maior percepción de familiaridade. Do mesmo xeito, as cifras do alto grao de similitude sociocultural e idiomática achegadas pola enquisa indican tamén un alto grao de familiaridade pola proximidade percibida. Con todo, a familiaridade ten maior presenza que a indiferenza na nosa área de estudo e isto vese reflectido en varios dos perfís habituais de raianos (perfís 1, 2, 8 e 9). Perfís de raianos onde a semellanza percibida é unha constante motivación para seguir coas relacións alén da fronteira.

7. Conclusións

En primeiro lugar, cómpre concluír a tese de doutoramento retomando as preguntas e hipóteses de partida. Deseguido, fanse as consideracións oportunas nesa dirección.

(1) Resulta a raia do Miño un impedimento real para a vida dos raianos ou, por contra, supón unha ponte que amplía as posibilidades no vivir diario?. Tralo analizado, observamos que, polo xeral, a fronteira non é un impedimento para os miñotos, senón máis ben unha realidade vivida cotiá. Permanecen as confrontacións identitarias propias dun período da fronteira pechada, mais a súa importancia é baixa. Acontecen con maior facilidade as lóxicas do aproveitamento no diferencial do territorio, as oportunidades e posibilidades que oferta o territorio veciño son un grande atractivo para o desenvolvemento transfronteirizo. En definitiva, a fronteira do Miño ten un carácter máis de ponte que de barreira.

(2) Estase a construír, en base a esas novas posibilidades, unha rexión cun límite fronteirizo (río Miño) como centro da mesma? (3) Podemos falar da existencia dunha rexión transfronteiriza cotiá alén dos límites administrativos estatais, baseada nunhas relacións sociais diferenciadas polo feito de orbitar ao redor dunha fronteira? Existen movementos representativos e realidades en canto a dinámicas e prácticas en favor da construción dunha rexión transfronteiriza nun espazo que se presupón funcionalmente operativo. Porén, aínda persisten remanentes no subconsciente colectivo da confrontación de identidades e de dúas realidades estatais presentes. Malia a disolución efectiva da fronteira e da crecente e elevada mobilidade transfronteiriza local, aínda están presentes as barreiras mentais que dificultan este proceso. Constatamos

a través dos datos recollidos no campo que o aproveitamento dos servizos, os espazos de lecer, a deslocalización das compras, o diferencial de prezos e oportunidades, a percepción dun grao medio-alto de semellanza sociocultural e idiomática, así como tamén o establecemento de relacións sociais estables alén da fronteira, son cuestións que favorecen a interacción e a construción dun espazo común. Así, o proceso terá que seguir avanzando e traballando nas cuestións que aínda están por mellorar, e potenciar aquelas que xa funcionan. A rexión transfronteiriza do Miño está en proceso de construción e aínda non se consolidou.

(4) Até que punto a dinámica actual da sociedade miñota parte ou xorde da existencia da fronteira? Quedou patente que o Miño é un elemento central na vida dos raianos, tanto pola súa natureza de tránsito, como pola súa importancia simbólica ou como fonte de recursos. Isto non se reduce ao presente, senón que o Miño sempre tivo esta función, incluso cando ambas beiras do río formaban parte dun mesmo territorio administrativo. Aínda cando ambos países transcorreron por camiños separados o río seguía a ter a mesma función. O río foi un elemento fundamental ao longo da historia, así como un vector de referencia nos patróns de ocupación e aproveitamento do espazo. Independentemente da existencia da fronteira -que como xa vimos cabe entender como un produto sobre todo contemporáneo- o Miño é un elemento central para a poboación que o habita.

(5) En que senso a rexión transfronteiriza do Miño está a construírse en base á vontade dos raianos e non en base a unha determinada política territorial europea ou local? Outra cuestión que quedou patente a partir deste estudo é que as dinámicas de tránsito no Miño xa existían antes incluso da aparición da Unión Europea o do fomento da cooperación transfronteiriza. Hoxe en día o feito de ser dúas realidades estatais distintas no contexto europeo provoca a aparición de conceptos e figuras que dan nome a unhas dinámicas actuais pero que en realidade xa existían. O legado histórico-cultural común nas terras do Miño axuda a entender o que pasou no presente. A natureza de tránsito está implícita

no territorio, na cultura e na sociedade que o habita, polo que, para o noso caso, as prácticas, discursos e representacións sociais ou, en síntese, o estilo de vida raiano vén a motivar os movementos institucionais a prol da consolidación dunha rexión transfronteiriza no Miño.

A seguir, cómpre facer unha valoración sobre as fontes onde se obtiveron os datos estatísticos e cartográficos para unha investigación transfronteiriza como esta. Tivemos certas dificultades para obter datos da rexión, porque dependen de dous ou tres órganos administrativos distintos (Estados español e portugués e Xunta de Galicia, alén dos órganos europeos), que ás veces non empregan os mesmos parámetros estatísticos. Por outra parte, hai moita dificultade para poder obter unha cartografía común á rexión transfronteiriza a distintas escalas, e o mesmo sucede coas fotografías aéreas. É dicir, bótase en falta unha institución que coordine e recolla os datos estatísticos e as distintas cartografías, para unificalas.

Ben é certo que existe o observatorio transfronteirizo Galiza-Norte de Portugal dispoñible en aberto no Instituto Galego de Estatística, porén, a información estatística é escasa e en rara ocasión está dispoñible a escala local. É por isto que esa función quizais lle correspondese ao órgano xestor da rexión transfronteiriza, en coordinación cos institutos estatísticos de ambos países.

Alén do diálogo cos obxectivos e as hipóteses de partida, esta tese de doutoramento achega unhas conclusións que sistematizamos deseguido:

- Existe un claro proceso de construción rexional do Miño transfronteirizo, o cal vén a explicarse por unha serie de factores sociais (emocionais e racionais) e institucionais. Será convinte no futuro seguir coa investigación sobre este feito e corroborar en que

medida se superan as dificultades para a súa consolidación.

- Queda moito por compartir, coordinar e sincronizar entre ambos países e territorios, na toma de decisións, no contexto lexislativo ou fiscal, nas estratexias de desenvolvemento, na produción de datos conxuntos, na elaboración e disposición de cartografía, etc.
- Queda patente a existencia de barreiras mentais que aínda persisten e dificultan o proceso. A presenza de das identidades estatais prevalece nalgún raianos. Así, queda moito por afondar na cuestión da contraposición de identidades ou na presenza dunha identidade propia da fronteira do Miño, non só desde o plano académico senón tamén desde o institucional.
- Por contra, queda evidenciada a vontade social da maioría dos raianos de converter o territorio veciño no seu propio. A dinámicas alén da fronteira demostran a existencia dun espazo vivido conxunto, onde cruzar a fronteira é unha práctica habitual e atópanse un trazos cultural diferenciado.
- As interaccións transfronteirizos no Miño resultan fundamentalmente do aproveitamento das oportunidades que oferta o convivir nun espazo transfronteirizo. Os factores *pull and push* e *keep and repel* presentan unha importancia vital. O diferencial de prezos, de produtos, a xestión de servizos compartidos, o intercambio cultural ou as posibilidades de lecer son as causas fundamentais destas dinámicas.
- As potencialidades deste espazo e da súa realidade evidencian a necesidade de abordar investigación desde outros puntos de vista. Débese observar con

atención o proceso identitario nas súas dimensións emocionais. Son necesarias, polo tanto, abordaxes cualitativas que nos permitan afondar nas lóxicas que operan tras as barreiras mentais. Neste senso, é unha realidade patente que o incremento das relacións sociais establecidas entre raianos potencian a interacción, a cooperación, a aceptación mutua e a convivencia. Así, desde o plano institucional, débese impulsar todas aquelas accións que favorezan o achegamento dos raianos de ambas beiras do Miño. Pódense afianzar os vínculos sociais desde as idades máis pequenas, co intercambio de escolares, coa programación cultural conxunta, con xornadas de convivencia, coa mestura das actividades deportivas, musicas, etc.

- Desde os enfoques de xeografía rexional ou da ordenación do territorio, haberá que observar con atención se a rexión transfronteiriza do Miño é quen de responder ás necesidades da poboación, solucionar problemáticas e, en definitiva, adaptarse con resiliencia ás novas realidades da sociedade, do medio ambiente ou dos mercados europeos e globais. As respectivas autoridades deben ser quen de atoparen solucións ás disfunción administrativas, normativas, fiscais, etc. Doutra banda, débese incorporar o mundo empresarial neste proceso e achegar mecanismos de cohesión laboral que faciliten a mobilidade dos traballadores.
- Queda patente a raíz da nosa investigación que o discurso europeo da integración transfronteiriza por racionalidade económica non se corresponde coa realidade dos raianos. A mobilidade alén da raia é algo

cultural, propio da xente que vive nesta realidade, e non só o impulso político motiva a interaccións. Débese atender á vontade dos raianos co estes espazos e fomentar o intercambio cultural e as relacións sociais transfronteirizas. Só cando haxa unha integración real entre as sociedades de ambas beiras dunha fronteira poderá producirse unha cohesión territorial efectiva no territorio europeo.

BIBLIOGRAFÍA

AGNEW, J. (2002). “Bordering Europe and bounding States: the ‘civilizational’ roots of european national boundaries” en: Kaplan, D. e Häkli, J. (2002) (Eds.). *Borderlands and place: european borderlands in geographical context*. Pp 18-33. Lanham: Rowman and Littlefield.

ANDERSEN, D.J. e KLATT, M. (2012). *The border multiple. The practicing of borders between public policy and everyday life in a re-scaling Europe*. Farnham: Ashgate.

ANDERSON, B. (1983). *Imagined communities. Reflections on the origin and spread of nationalism*. London: Verso.

ANDERSON, J. e O'DOWD, L. (1999). “Borders, Border Regions and Territoriality: Contradictory Meanings, Changing Significance”. *Regional Studies*, 33(7), Pp 593–604.

ANDERSON, J., O'DOWD, L. e WILSON, T. M. (2003). *New borders for a changing Europe: cross-border cooperation and governance*. London/Portland: Frank Cass.

ARMSTRONG, J. (1982). *Nations before nationalism*. Chapel hill: University of North Carolina Press.

ASOCIACIÓN DE REXIÓNS FRONTEIRIZAS DE EUROPA (ARFE) (2004). *European charter for border and cross-border regions*. Gronau: ARFE.

BARROS, C. (1996). “Portugal, fronteira aberta” en: BARROS, C. *Viva el rei! Ensaaios medievais*. Pp 117-133. Vigo: Xerais.

BAUD, M. e SCHENDEL, W. van (1997). “Toward a comparative history of borderlands”. *Journal of World History*. Vol.8 (2). Pp 211-242.

BEL, G. (2010). *España, capital Paris. Origen y apoteosis del Estado radial: del Madrid sede cortesana a la «capital total»*. Barcelona: Destino.

BERAMENDI, J. (2007). *De Provincia a Nación. Historia do galeguismo político*. Vigo: Xerais.

BERG, E. e HOUTUM, H. van. (Eds.) (2003). *Routing borders between territories, discourse and practices*. Aldershot: Ashgate.

BRUNET-JAILLY, E. (2004). “Toward a model of border studies: What do we learn from the study of the Canadian-American border?”. *Journal of Borderlands Studies*, 19(1), Pp 1–12.

BRUNET-JAILLY, E (2005). “Theorizing Borders: An Interdisciplinary Perspective”. *Geopolitics*, 10 (4), Pp 633-649.

CAPEL, H (1976). “La geografía española tras la Guerra Civil”. *Geocrítica*, 1. 36 Paxs.

CAPEL, H. e URTEAGA; J.L. (1982). *Las nuevas geografías*. Barcelona: Salvat.

CASTELLS, M. (2006). *La sociedad en red: una visión global*. Madrid: Alianza.

CEA D’ANCONA, M. A. (2004). *Métodos de encuesta. Teoría y práctica, errores y mejora*. Madrid: Síntesis.

CID, X.M.; CARITA, L.; FEIJOO, X. e VELOSO, S. (2008). “A experiencia de Ponte...nas ondas! e a candidatura do patrimonio inmaterial galego-portugués á UNESCO” en: PEREIRO, X.; RISCO, L. e LLANA, C. (Coords.): *As fronteiras e as identidades raianas entre Portugal e España*. Pp 165-188. Vila Real: UTAD.

Convenio-Marco europeo sobre cooperación transfronteriza entre comunidades o autoridades territoriales, feito en Madrid o 21 de maio de 1980. Boletín Oficial do Estado (España), 16 de outubro de 1990, nº 248, Pp 30270-30279.

COOKE, P. (1997). “Regions in a global market: the experiences of Wales and Baden-Wurttemberg”. *Review of International Political Economy*, 4 (2), 349-381.

DEAS, I. e GIORDANO, B. (2003). “Regions, City-Regions, Identity and Institution Building: Contemporary Experiences of the Scalar Turn in Italy and England”. *Journal of Urban Affairs*, 25 (2), Pp 225–246.

DÍAZ RODRÍGUEZ, M.; RODRÍGUEZ NOVOA, A.A.; CARBALLO LOMBA, A.; CARRERO PAZOS, M.; VÁZQUEZ MARTÍNEZ, A. e VALLE ABAD, P. (2015). “O poboamento na comarca do Baixo Miño e a súa evolución na Prehistoria e na Antigüidade”. *Actas do I Congreso EINIACA* (10-13 de xuño do 2015). Santiago de compostela, Universidade de Santiago de Compostela.

DIENER, A. C. e HAGEN, J. (2009). “Theorizing Borders in a “Borderless World”: Globalization, Territory and Identity”. *Geography Compass*, 3(3), Pp 1196–1216.

DOMÍNGUEZ CASTRO, L. (2006). “Cinquenta anos cooperando entre fronteiras” en: DOMÍNGUEZ CASTRO, L. *Europa e a Cooperação Transfronteiriça..* Pp 151-186. Porto: Eixo Atlántico do Noroeste Peninsular.

DONNAN, H. e WILSON, T. M. (1994). *Border approaches : anthropological perspectives on frontiers*. Lanham: University Press of America.

DONNAN, H. e WILSON, T. M. (1999). *Borders. Frontiers of identity, nation and state*. Oxford: Berg.

DONNAN, H. (2001). “Borders, Anthropology of” en: SMELSER, N. J. e BALTES, P. B. (Eds.). *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*. Pp 1290-1293. Oxford: ElSevier.

DONNAN, H. (2003). “Territoriality, anthropology, and the interstitial: subversion and support in European borderlands”. *Focaal, special section on European States at their borderlands*, 41, Pp 9-20.

FALL, J. J. (2010). “Artificial states? On the enduring geographical myth of natural borders”. *Political Geography*, 29 (3), Pp 140-147.

FARINÓS DASÍ, J. e FERNÁNDEZ ENRÍQUEZ, A. (2017). “Hacia una renovada visión de la región en Geografía” en: FARINÓS DASÍ, J. e OLCINA CANTOS, J. (Eds. e Coords.). *Geografía regional de España. Espacio y comunidades*. Pp 19-79. Valencia: Tirant humanidades.

FERNÁNDEZ REI, F. (1996). “A posición do galego, língua románica reemerxente”, en: LORENZO VÁZQUEZ, R. e ÁLVAREZ BLANCO, R. (Coords.), *Homenaxe á Profesora Pilar Vázquez Cuesta*. Pp 15-46. Santiago de Compostela: Servizo de publicacións da Universidade de Santiago de Compostela.

FERRÃO, J. (1999). “As Geografias do País”, *Janus*, Pp 184-187.

FERRÃO, J. (2002). “Portugal, três geografias em recombinação. Espacialidades, mapas cognitivos e identidades territoriais”, *Lusotopie*, 9 (2), Pp 151-158.

FLINT, C. e TAYLOR, P.J. (2018). *Political geography. World-economy, nation-state and locality*, 7ª edición. London/New York: Routledge.

FLOWERDEW, R. e MARTIN, D. (Eds.) (1997). *Methods in Human Geography*. Harlow: Addison Wesley Longman Limited.

FOUCHER, M. (1988). *Fronts et frontières*. Paris: Fayard.

FOUCHER, M. (2007). *L'obsession des frontières*. Paris: Perrin.

FRÉMONT, A. (1976). *La région espace vécu*. Paris: PUF.

GABBE, J.; MALCHUS, V. e MARTINOS, H. (2000). *Guía práctica de cooperación transfronteriza*, 3ª edición. Gronau: Asociación de Regiones Fronterizas de Europa (ARFE).

GARCÍA ÁLVAREZ, J. (2002). *Provincias, regiones y comunidades autónomas. La formación del mapa político de España*. Madrid: Secretaría General del Estado.

GARCÍA ÁLVAREZ, J. e TRILLO SANTAMARÍA, J.M. (2013). "Between Regional Spaces and Spaces of Regionalism: Cross-border Region Building in the Spanish 'State of the Autonomies'". *Regional Studies*, 47 (1), Pp 104-115.

GILBERT, A. (1998). "The new regional geography in English and French-speaking countries". *Progress in Human Geography*, 12 (2), Pp 208-228.

GIORDANO, B. (2000). "Italian regionalism or "Padanian" nationalism — the political project of the Lega Nord in Italian politics". *Political Geography*, 19 (4), Pp 445-471.

GODINHO, P. (2002). “O contrabando como estratégia integrada nas aldeias da raia trasmuntana”, *A Trave de Ouro*, 22, Pp 209-222.

GUALINI, E. (2003). “Cross-border Governance: Inventing Regions in a Trans-national Multi-level Polity”. *disP - The Planning Review*, 39 (152), Pp 43–52.

GUIBERNAU, M. (1996). *Los nacionalismos*. Barcelona: Ariel.

GUICHARD, F. (1990). *Géographie du Portugal*, París: Masson.

GUICHONNET, P. e RAFFESTIN, C. (1974). *Géographie des frontières*. Paris: Preses Universitaires de France.

GUMUCHIAN, H., GRASSET, E., LAJARGE, R. e ROUX, E. (2003). *Les acteurs, ces oubliés du territoire*. Paris: Anthropos.

GUTIÉRREZ PUEBLA, J. (1998). “Redes, espacio y tiempo”. *Anales de Geografía de la Universidad Complutense de Madrid*, 18, Pp 65-86.

HÄKLI, J. (2008). “Re-Bordering Spaces” en: COX, K. R., LOW, M. e ROBINSON, J. (Eds.). *The SAGE Handbook of Political Geography*. Pp 471-482. London: SAGE.

HARTSHORNE, R. (1936). “Suggestions on the terminology of political boundaries”. *Annals of the Association of American Geographers*, vol. 26, Pp 56-7.

HERNÁNDEZ LEÓN, E., CASTAÑO MADROÑAL, A., QUINTERO MORÓN, V. e CÁCERES FEIRIA, R. (1999). *Fiesta y frontera. Transformaciones de las expresiones simbólicas de la franja fronteriza de Huelva*. Sevilla: Consejería de Cultura, Junta de Andalucía.

HOBSBAWM, E. (1990). *Nations and nationalism since 1780*. Cambridge: Cambridge University Press.

HOBSBAWM, E. e RANGER, T. (1983). *The invention of tradition*. Cambridge: Cambridge University Press.

HOSPERS, G. J. (2006). "Borders, bridges and branding: The transformation of the Øresund region into an imagined space". *European Planning Studies*, 14 (8), Pp 1015–1033.

HOUSE, J. (1980). "The frontiere zone: a conceptual problem for policy makers". *Internaciotal Political Sciencie Review*, 1, Pp 456-477.

HOUSE, J. (1982). *Frontier on the Rio Grande: a political geography of development and social deprivation*. Oxford: Oxford University Press.

HOUTUM, H. van. (1999). "Internationalisation and Mental Borders". *Tijdschrift Voor Economische En Sociale Geografie*, 90(3), 329–335.

HOUTUM, H. van (2000). "III european perspectives on borderlands. An overview of european geographical research on borders, and border regions". *Journal of Borderland Studies*, 15 (1), Pp 56-83.

HOUTUM, H. van e NAERSEN, T. van (2002). "Bordering, ordering and othering". *Tijdschrift Voor Economische En Sociale Geografie*, 93(2), Pp 125–136.

HOUTUM, H. van (2003). "Borders of Comfort: Spatial Economic Bordering Processes in and by the European Union" en: ANDERSON, J., O'DOWD, L. e WILSON, T.M. (Eds.). *New borders for a changing Europe. Cross-border cooperation and governance*. Pp 37-58. London/Portland: Frank Cass.

HOUTUM, H. van e VELDE, M. van der (2004a). "The Power of Cross-Border Labour Market Immobility". *Tijdschrift Voor Economische En Sociale Geografie*, 95(1), Pp 100–107.

HOUTUM, H. van e VELDE, M. van der (2004b). "De-politicizing labour market indifference and immobility in the European Union" en: KRAMSCH, O. e HOOPER, B. (Eds.). *Cross-border governance in the European Union*. London/New York: Routledge.

HOUTUM, H. van, KRAMSCH, O. e ZIERHOFER, W. (2005). *B/ordering space*. Aldershot: Ashgate.

HOUTUM, H. van (2005): "The Geopolitics of Borders and Boundaries". *Geopolitics*, 10 (4), Pp 672-679.

HOUTUM, H. van (2010). "Human blacklisting: the global apartheid of the EU's external border regime". *Environment and Planning D: Society and Space*. 28, Pp 957-976.

JAGETIC ANDERSEN, D. (2014). "Do if you dare: reflections on (Un)familiarity, identity-formation and ontological politics". *Journal of Borderland Studies*, 29 (3), Pp 327-337.

JONES, S.B. (1945). *Boundary-making: A handbook for statesmen, treaty editors and boudary commissioners*. Washington D.C.: Carnegie Endowment for Intenational Peace.

JONES, R. e JOHNSON, C (2014). *Placing the border in everyday life*. Farmham: Ashgate.

JUKARAINEN, P. (2005). "The attitudes of youth toward the other side. The Finnish-Swedish and Finnish-Russian border", en: GANSTER, P. e LOREY D. E. (Eds.). *Borders and border politics in a globalizing world*. Pp 137-150. Oxford: SR Books.

KANNIKE, A. e TASA, M. (Eds.) (2016). *The dynamics of cultural borders*. Tartu: University of Tartu Press.

KAPLAN, D. e HÄKLI, J. (2002) (Eds.). *Borderlands and place: european borderlands in geographical context*. Lanham: Rowman and Littlefield.

KEATING, M. (1998). *The New regionalism in Western Europe: territorial restructuring and political change*. Cheltenham: Edward Elgar.

KLATT, M. (2014). “(Un)familiarity? Labor related cross-border mobility in Sonderjylland/Schleswig since Denmark joined the EC in 1973”. *Journal of Borderlands Studies*, 29 (3), Pp 353-373.

KNOTTER, A. (2002). “The Border Paradox. Uneven development, cross-border mobility and the comparative history of the Euregio Meuse-Rhine”. *Fédéralisme-Régionalisme*, 3, Pp 49-60.

KNOTTER, A. (2014a). “Perspectives on Cross-Border Labor in Europe: ‘(Un)familiarity’ or ‘Pull and push’?”. *Journal of Borderlands Studies*, 29 (3), Pp 319-326.

KNOTTER, A. (2014b). “Changing Border Regimes, Mining, and Cross-border Labor in the Dutch-Belgian-German Borderlands, 1900-1973”. *Journal of Borderlands Studies*, 29 (3), Pp 375-384.

KOLOSSOV, V. (2005). “Border studies: changing perspectives and theoretical approaches”. *Geopolitics*, 10:4, Pp 606-632.

KOLOSSOV, V. e O'LOUGHLIN, J. (1998). “New borders for new world order: territorialities at the fin-de-siècle”. *GeoJournal*, 43 (3) , Pp 259-273.

KRAMSCH, O. e HOOPER, B. (2004). *Cross-border governance in the European Union*. London/New York: Routledge.

KYMLICKA, W. (1995). *Multicultural citizenship: a liberal theory of minority rights*. Oxford: Clarendon Press.

KUEHLS, T. (1996). *Ecopolitics*. Minneapolis: University Minnesota Press.

LABRAÑA BARRERO, S.; PAIS de JESÚS RAMOS, E. e PAÜL CARRIL, V. (2004). “A raia galego-portuguesa em debate. Perspectivas multidisciplinares sobre uma estrutura administrativa herdada” en: MÁRQUES DOMÍNGUEZ, J.A.; GORDO MÁRQUEZ, M. (Coords.). *Fronteras en movimiento*. Pp 153-176. Huelva: Collectanea.

LECHEVALIER, A. e WIELGOHS, J. (eds.) (2013). *Borders and Border Regions in Europe Changes, Challenges and Chances*. Bielefeld: Transcript.

LEE, E. S. (1966). “A Theory of Migration”. *Demography*, 3 (1), Pp 47-57.

LINDÓN, A. (2006). “Geografías de la vida cotidiana” en: LINDÓN, A. e HIERNAUX, D. (Dirs.). *Tratado de geografía humana*. Pp 356-400. Barcelona: Anthropos.

LINDÓN, A. (2012). “La concurrencia de lo espacial y lo social”, en: LEYVA, G. e GARZA TOLEDO, E. de la (eds.). *Tratado de Metodología de las Ciencias Sociales: perspectivas actuales*. Pp 585-622. México: Fondo de Cultura Económica.

LISÓN TOLOSANA, C (1992): *Individuo, estructura y creatividad: etopeyas desde la antropología cultural*. Madrid: Akal.

LISÓN TOLOSANA, C. (1997): *Las máscaras de la identidad. Claves antropológicas*. Barcelona: Ariel.

LOIS GONZÁLEZ, R.C. (1997). “El eje urbano atlántico. Galicia-Norte de Portugal” en: LOPEZ TRIGAL, L.; LOIS GONZÁLEZ, R.C. e GUICHARD, F. (Coords.). *La articulación territorial de la raya hispano-portuguesa*. Pp 137-143. Zamora: Fundación Rei Afonso Henriques.

LOIS GONZÁLEZ, R. C., RODRÍGUEZ GONZÁLEZ, R., SANTOS SOLLA, X. M. e SOMOZA MEDINA, J. (2001). “Galicia y la polisemia del término región”. *Boletín de la A.G.E.*, 32, Pp 209-226.

LOIS GONZÁLEZ, R.C.; SANTOS SOLLA, X.M.; VALCÁRCEL RIVEIRO, C. (2002). “As relacións de Portugal com a Ibéria: uma olhada desde a Galiza”. *Lusotopie*, 10. Pp 193-211.

LOIS GONZÁLEZ, R.C. (2004). “Estructura territorial de Galicia”, en: RODRÍGUEZ GONZÁLEZ, R. (Dir.). *Os concellos galegos para o século XXI. Análise da reestructuración do territorio e do goberno local*. Pp 109-161. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela, IDEGA.

LOIS GONZÁLEZ, R.C.; TRILLO SANTAMARÍA, J.M. (2011): “La frontera como motivo de atracción: una breve mirada a las relaciones Galicia-Região Norte.” *Geopolítica*, 2 (1), Pp 109-134.

LÓPEZ MARTÍNEZ, M. (Dir) (2004). *Galicia, Norte de Portugal: dúas rexións, unha eurorrexión. Construindo a Europa dos cidadáns*. Santiago de Compostela: Eixo Atlántico do Noroeste Peninsular.

LÓPEZ-ROLDÁN, P. e FACHELLI, S. (2015). *Metodología en investigación social cuantitativa*. Barcelona: Universitat Autònoma de Barcelona.

LOPEZ TRIGAL, L. (1997). “Las redes urbanas de la raya hispano-portuguesa”, en: LOPEZ TRIGAL, L.; LOIS GONZÁLEZ, R.C.; GUICHARD, F. (Coords.) (1997). *La articulación territorial de la raya hispano-portuguesa*. Pp 199-206. Zamora: Fundación Rei Afonso Henriques.

LOPEZ TRIGAL, L. e BENITO DEL POZO, P. del (1999). *Geografía política*. Madrid: Cátedra.

LYNCH, K. (2008). *La imagen de la ciudad* (traducción de Enrique Luís Revol). 3ª edición. Barcelona: Gustavo Gili. (Obra orixinal do autor de 1960).

MAcLEOD, G. (1998). “In what sense a region? Place hybridity, symbolic shape, and institutional formation in (post-) modern Scotland”. *Political Geography*, 17 (7), Pp 833-863.

MAÍZ, R. (2004). “Per modum unius: más allá de la dicotomía nacionalismo cívico vs nacionalismo étnico”, en: GURRUTXAGA ABAD, A. (coord.). *El presente del Estado-Nación*. Pp 107-128. Bilbao: Universidad del País Vasco.

MARTÍNEZ, O. J. (1994). *Border people. Life and society in the U.S.-Mexico borderlands*. Tucson: The University of Arizona Press.

MEDINA GARCÍA, E. (2008). “Elucubraciones en torno a la ‘identidad rayana’” en: PEREIRO, X; RISCO, L. e LLANA, C. (Coords.). *As fronteiras e as identidades raianas entre Portugal e España*. Pp 123-144. Vila Real: UTAD.

MÉO, G. di (1991). *L’Homme, la société, l’espace*. Paris: Anthropos.

MÉO, G. di e BULÉON, P. (2005). *L’espace social. Lecture géographique des sociétés*. Paris: Armand Collin.

MOREIRA, L.M. (2015). “Desenhar a linha: a fronteira luso-galega do Alto Minho na cartografia militar portuguesa dos séculos XVII-XIX”. *Revista de Historiografía*, 23 (2), Pp 47-65.

MORATA, F. (2004). “Regiones y gobernanza multinivel en la Unión Europea” en: MORATA, F. (Ed): *Gobernanza multinivel en la Unión Europea*. Pp 19-50. Valencia: Tirant lo Blanch.

MORATA, F. (Cord.) (2007). *Una estrategia de desarrollo sostenible para la Euroregión Pirineos-Mediterráneo: orientaciones básicas*. Barcelona: Institut Universitari d'Estudis Europeus & Generalitat de Catalunya.

MUÑOZ-DELGADO, M^a.C. (Coord.) (2005). *Xeografía*. Madrid: Anaya.

NEWMAN, D. e PAASI, A. (1998). "Fences and neighbours in the postmodern world: boundary narratives in political geography". *Progress in human geography*. 22(2). Pp 186-207.

NEWMAN, D. (2003). "On borders and power: a theoretical framework". *Journal os Borderland Studies*, 18 (1), Pp 13-24.

NEWMAN, D. (2006). "Borders and bordering. Towards an interdisciplinary dialogue". *European Journal of Social Theory*, 9(2), Pp 171-186.

NEWMAN, D. (2011). "Contemporary research agendas in border studies: An overview" en: WASTL-WALTER, D (Ed.). *The ashgate research companion to border studies*. Pp 33-48. Farnham: Ashgate Publishing

NOGUÈ, J. (2006). "Geografía política", en: HIERNAUX, D. e LINDÓN, A. (dir.). *Tratado de Geografía Humana*. Pp 202-219. Barcelona: Anthropos.

NOGUÈ, J. e ALBET, A. (2007). "Cartografía de los cambios sociales y culturales", en: ROMERO, J. (Coord.). *Geografía humana: procesos, riesgos e incertidumbres en un mundo globalizado*. Pp 159-202. 2ª edición. Barcelona: Ariel.

NOIA CAMPOS, C. (2008). “A construción da fronteira hispano-lusa na literatura de tradición oral” en: PEREIRO, X.; RISCO, L. e LLANA, C. (Coords.). *As fronteiras e as identidades raianas entre Portugal e España*. Pp 189-204. Vila Real: UTAD.

O'DOWD, L. (2003). “The changing significance of european borders” en: ANDERSON, J.; O'DOWD, L. e WILSON, T.M. (Eds.). *New borders for a changing Europe. Cross-border cooperation and governance*. Pp 13-36. London/Portland: Frank Cass.

OHMAE, K. (1990). *The borderless world: power and strategy in the interlinked economy*. New York: Harper Business.

OHMAE, K. (1995). *The end of the nation-state*. New York: Free Press.

OLIVERAS GONZÁLEZ, X.; DURÀ GUIMERÀ, A. e PERKMANN, M. (2019). “Las regiones transfronterizas: balance de la regionalización de la cooperación transfronteriza en Europa (1958-2007). *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, 56 (1), Pp 21-40.

Ó TUATHAIL, G. (a.k.a. Gerald Toal) (1996). *Critical geopolitics. The politics of writing global space*. Minneapolis: University of Minnesota Press.

OPPENHEIM, A. N. (1992). *Questionnaire Design, Interviewing and Attitude Measurement*. Londres: Pinter.

PAASI, A. (1986). "The institutionalization of regions: a theoretical framework for understanding the emergence of regions and the constitution of regional identity". *Fennia - International Journal of Geography*, 164 (1), Pp 105-146.

PAASI, A. (1996). *Territories, boundaries and consciousness: the changing geographies of the Finnish-Russian border*. London: John Wiley & Sons.

PAASI, A. (1998). "Boundaries as social processes: Territoriality in the world of flows". *Geopolitics*, 3 (1), Pp 69-88.

PAASI, A. (1999). "Boundaries as social practice and discourse: the Finnish-Russian border". *Regional Studies*, 33 (7), Pp 669-680.

PAASI, A. (2003a). "Territory" en: AGNEW, J., MITCHELL, K. E Ó TUATHAIL, G. (Eds.). *A Companion to Political Geography*. Pp 109-122. Oxford: Blackwell.

PAASI, A. (2003b). "Region and place: regional identity in question". *Progress in Human Geography*, 27 (4), Pp 475-485.

PAASI, A. (2005). "Generations and the 'Development' of Border studies". *Geopolitics*. 10(4), Pp 663-671.

PAASI, A. e PROKKOLA, E. K. (2008). "Regional dynamics, cross-border work and everyday life at the Finnish-Swedish border". *Space and Polity*, 12 (1), Pp 13-29.

PAASI, A. (2009a). "Bounded spaces in a 'borderless world': border studies, power and the anatomy of territory". *Journal of Power*, 2 (2) , Pp 213 - 234.

PAASI, A. (2009b). "The resurgence of the 'Region' and 'Regional Identity: theoretical perspectives and empirical observationson regional dynamics in Europe". *Review of International Studies*, 35, Pp 121-146.

PAASI, A. (2010). "Regions are social constructs, but who or what constructs them? Agency in question". *Environment and Planning A*, 42(10), Pp 2296-2301.

PAASI, A. (2011a). "A border theory: an unattainable dream or a realistic aim for border scholars?", en: WASTL-WALTER. D (Ed.). *The ashgate research companion to border studies*. Pp 11-32. Farnham: Ashgate Publishing.

PAASI, A. (2011b). "The región, identity and power". *Procedia Social and Behavioral Sciences*, 14, Pp 9-16.

PAASI, A. e METZGER, J. (2017). Foregrounding the region. *Regional Studies*, 51(1), Pp 19–30.

PARLAMENTO EUROPEO. Regulamento (CE) nº 1082/2006 do Parlamento Europeo e do Consello, do 5 de xullo do 2006, sobre a Agrupación Europea de Cooperación Territorial (AECT). Diario Oficial da Unión Europea, L 210, do 31/07/2006, Pp 19-24. Disponible en: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/es/ALL/?uri=CELEX:32006R1082>

PAÛL CARRIL, V. e TRILLO SANTAMARÍA, J. M. (2014). “La construcción literaria de los paisajes fronterizos. Una reflexión a propósito del Couto Mixto (Galicia y Portugal). *Documents d’Anàlisi Geogràfica*, 60 (2), Pp 289-314.

PAÛL CARRIL V. e McKENZIE, F. H. (2015). “About Time the Regions Were Recognised: interpreting region-building in Western Australia”. *Australian Geographer*, 46 (3), Pp 363-388.

PAÛL CARRIL, V., CASTAÑER VIVAS, M., TRILLO SANTAMARÍA, J. M., MARTÍN-UCEDA, J. e VICENTE RUFÍ, J. (2017). “La participación española en la cooperación transfronteriza y territorial europea” en: FARINÓS DASÍ, J. e OLCINA CANTOS, J. (Eds. e Coords.). *Geografía regional de España. Espacio y comunidades*. Pp 619-677. Valencia: Tirant humanidades.

PAÛL CARRIL, V. e TRILLO SANTAMARÍA, J. M. (2019). “Hacia una geografía histórica del Gerês/Xurés: la conformación de una región transfronteriza”. *Revista de historiografía*, 30, Pp 119-155.

PERKMANN M. e SUM, N.L. (2002) (eds.): *Globalization, Regionalization and Cross-borderregions*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.

PERKMANN, M. (2002). “Euroregions. Institutional entrepreneurship in the European Union”, en: PERKMANN M. e SUM, N.L. (2002) (eds.): *Globalization, Regionalization and Cross-borderregions*. Pp 103-124. Basingstoke: Palgrave Macmillan

PERKMANN, M. (2003). “Cross-border regions in Europe. Significance and drivers of regional cross-border cooperation”. *European Urban and Regional Studies*, 10 (2), Pp 153-171.

PERKMANN, M. (2007a). “Policy entrepreneurship and multilevel governance: a comparative study of European cross-border regions”. *Environment and Planning C: -Government and Policy*, 25, Pp 861-879.

POPESCU, G. (2008). “The conflicting logics of cross-border reterritorialization: Geopolitics of Euroregions in Eastern Europe”. *Political Geography*, 27 (4), Pp 418-438.

PROKKOLA, E. K. (2007). “Cross-border Regionalization and Tourism Development at the Swedish-Finnish Border: ‘Destination Arctic Circle’”. *Scandinavian Journal of Hospitality and Tourism*, 7 (2), Pp 120 - 138.

PROKKOLA, E. K. (2008): *Making bridges, removing barriers. Cross-border cooperation, regionalization and identity at the Finish-Swedish border*. Vol 37 (3). Oulu: Nordia.

REAL ACADEMIA ESPAÑOLA: *Diccionario de la lengua española*, 23.ª ed., [versión 23.2 en línea]. <<https://dle.rae.es>> [data da consulta: 01/02/2015].

RIAL SANCHEZ, A.F.; VALCARCE FERNÁNDEZ, M.; BARREIRA CERQUEIRAS, E.M.; REGO AGRASO, L.; MARÍÑO FERNÁNDEZ, R.; MÉNDEZ LOIS, M.J.; CARNOTA CARNEIRO, P. e ZAMORA REDRÍGUEZ, E.T. (2012). *Mobilidade, formación e emprego no ámbito transfronteirizo*. Santiago de Compostela: Servizo de Publicacións da Universidade de Santiago de Compostela.

RICQ, C. (2006). *Handbook of Transfrontier Cooperation*. Strasbourg: Council of Europe.

RODRIGUE, J-P.; COMTOIS, C. e SLACK, B. (2007). *The Geography of Transport Systems*. Abingdon: Routledge.

SCHIMANSKY, J. e WOLFE, S. F. (Eds.) (2007): *Border Poetics De-Limited*. Hannover: Wehrhahn.

SCHIMANSKI, J. e WOLFE S. F. (Eds.) (2017). *Border aesthetics concepts and intersections*. Oxford: Berghahn.

SCOTT, J. W. (1999). “European and North American contexts for cross-border regionalism”. *Regional Studies*, 33 (7), Pp 605-617.

SCOTT, J.W. (2000). "Euroregions, Governance and Transborder Co-operation Within the EU", in: VELDE, M. van der e HOUTUM, H. van (Eds.). *Border, Regions and People*. Pp 104-115. London: Pion.

SCOTT, J. W. (2002). "A Networked Space of Meaning? Spatial Politics as Geostrategies of European Integration". *Space and Polity*, 6(2), Pp 147-167.

SCOTT, J. W. (2005). "The EU and "Wider Europe": Toward an Alternative Geopolitics of Regional Cooperation?". *Geopolitics*, 10(3), Pp 429-454.

SCOTT, J. W. (Ed.) (2006). *EU enlargement, region building and shifting borders of inclusion and exclusion*. Aldershot: Ashgate.

SCOTT, J. W. e HOUTUM, H. van (2009). "Reflections on EU territoriality and the "bordering" of Europe". *Political Geography*, 28(5), Pp 271-273.

SCOTT, J. W. (2011). "Borders, border studies and EU enlargement" en: WASTL-WALTER. D (Ed.). *The ashgate research companion to border studies*. Pp 123-142. Farnham: Ashgate Publishing.

SCOTT, J. W. (2012). "European politics of borders, border symbolism and cross-border cooperation". en: WILSON, T. M. e DONNAN, H. (Eds.). *A companion to border studies*. Pp 83-99. Oxford: Blackwell.

SILVEY, R., OLSON, E. A. e TRULEOVE, Y. (2008). “Transnationalism and (Im)mobility: The Politics of Border Crossings” en: COX, K. R., LOW, M. e ROBINSON, J. (Eds.). *The SAGE Handbook of Political Geography*. Pp 483-491. London: SAGE

SOHN, C. (2018). “Cross-border regions” en: PAASI, A.; HARRISON, J. e JONES, M. (Eds.). *Handbook on the Geographies of Regions and Territories*. Pp 298-310. Cheltenham: Elgar.

SOUTIF, V. (1999). *L'intégration européenne et les travailleurs frontaliers de l'Europe occidentale*. Paris: Harmattan.

SPIERINGS, B., e VELDE, M. Van der (2008). “Shopping, borders and unfamiliarity: consumer mobility in Europe”. *Tijdschrift Voor Economische En Sociale Geografie*, 99 (4), Pp 497-505.

STRÜVER, A. (2005). *Stories of the 'Boring Border': The Dutch-German Borderscape in People's Minds*. Münster: Lit-Verlag.

SZYTNIIEWSKI, B. e SPIERINGS, B. (2014). “Encounters with Otherness: Implications of (Un)familiarity for Daily Life in Borderlands”. *Journal of Borderlands Studies*, 29 (3), Pp 339-351.

TIMOTHY D. J. e BUTLER, R. W. (1995). “Cross-border shopping: a North American perspective”. *Annals of Tourism Research*, 22 (1), Pp 16-34.

TORRE GÓMEZ, H. de la e TELÓ, A. J. (Coords.) (2001). *La mirada del otro. Percepciones luso-españolas desde la historia*. Mérida: Editora Regional de Extremadura. Serie de Estudios Portugueses. Mérida

TRILLO SANTAMARÍA, J. M. (2010). *Fronteras y regiones transfronterizas en Europa: el caso de Galicia-Norte de Portugal* [Tese doutoral]. Madrid: Universidad Carlos III de Madrid.

TRILLO SANTAMARÍA, J. M. (2014). “Cross-Border Regions: The Gap Between the Elite's Projects and People's Awareness. Reflections from the Galicia-North Portugal Euroregion”. *Journal of Borderlands Studies*, 29 (2), Pp 257-273.

TRILLO SANTAMARÍA, J. M. e PAÛL CARRIL, V. (2014). “The oldest boundary in Europe? A critical approach to the Spanish-Portuguese border: The raia between Galicia and Portugal”. *Geopolitics*, 19 (1), Pp 161-18.

TRILLO SANTAMARÍA, J. M. e GARCIA, J. C. (2015). “Galicia-Minho: el cuestionamiento de una frontera. Debates en el discurso ibérico”. *Revista de Historiografía*, 23 (2), Pp 159-189.

TRILLO SANTAMARÍA J. M. e PAÛL CARRIL, V. (2015). *A cooperación transfronteiriza e territorial*. Santiago de Compostela: Servizo de publicacións da Universidade de Santiago de Compostela.

TRILLO SANTAMARÍA, J.M. e PIRES, I. (Eds.) (2016). *Fronteras en la investigación peninsular:temáticas y enfoques contemporáneos*. Santiago de Compostela: Servizo de publicacións da Universidade de Santiago de Compostela.

TRILLO SANTAMARÍA, J. M. e PAÛL CARRIL, V. (2016). “Transboundary protected areas as ideal tools? Analyzing the Gerês-Xurés transboundary biosphere reserve”. *Land Use Policy*, 52, Pp 454–463.

URIARTE, L. M. (1994). *La Codosera. Cultura de fronteras y fronteras culturales en la raya luso-extremeña*. Mérida: Asamblea de Extremadura.

URRY, J e SHELLER, M. (2006). “The new mobilities paradigm”. *Environment and Planning A*, 38 (2), Pp 207-226.

URRY, J. (2007). *Mobilities*. Cambridge: Polity.

VAUGHAM-WILLIAMS, N. (2009). *Border politics. The limits of sovereign power*. Edinburgh: Edinburgh University Press.

VELDE, M. van der e HOUTUM, H. van (Eds.) (2000): *Borders, regions and people*. European Research in Regional Science, vol. 10. London: Pion.

VELDE, M. van der e WEVER, E. (2005). “Border and labour market”. *The Romanian Economic Journal*, 8, Pp 139-151.

VELDE, M. van der, JANNSEN, M. e HOUTUM, H. van (2005). "Job mobility in the Dutch-German regional labour market. The threshold of indifference" en: VILSTEREN, G. van e WEVER, E. (Eds.). *Borders and Economic Behaviour in Europe*. Pp 77-96. Assen: Van Gorcum.

VELDE, M. van der (2010). "Boring european borders?! Interaction and mobility across borders". *International Journal of Ageing and Human Development*, 3 (1), Pp 115-125.

VELDE, M. van der e SPIERINGS, B. (2010). "Consumer mobility and the communication of difference: Reflecting on cross-border shopping practices and experiences in the Dutch-German borderland". *Journal of Borderlands Studies*, 25 (3-4), Pp 191-205.

WASTL-WALTER, D (Ed.) (2011). *The ashgate research companion to border studies*. Farnham: Ashgate Publishing

ZOIDO, F.; VEGA, S. de la; PIÑEIRO, A.; MORALES, G.; MAS, R.; LOIS, R. e GONZÁLEZ, J.M. (2013). *Diccionario de urbanismo, geografía urbana y ordenación del territorio*. Madrid: Cátedra.

Índice de figuras, gráficas e táboas

ÍNDICE DE FIGURAS

Páxina

Figura 1. Área de estudo. Val do Miño transfronteirizo.....	8
Figura 2. Dimensións da identidade rexional.....	71
Figura 3. Tipoloxías de entidades de cooperación territorial específica.....	85
Figura 4. Características dunha rexión transfronteiriza.....	90
Figura 5. Teoría-modelo do estudo das áreas fronteirizas.....	92
Figura 6. Fases da institucionalización dunha rexión.....	94
Figura 7. Enfoques nos estudos de fronteiras contemporáneos.....	119
Figura 8. O discurso da UE. Cohesión a través da interacción.....	128
Figura 9. Limiar da indiferenza (<i>Threshold of indifference</i>).....	134
Figura 10. Ancho de banda da infamiliaridade.....	138
Figura 11. Poboación total por parroquias/freguesías do Miño transfronteirizo.....	197
Figura 12. Superficie (km ²) por parroquias/freguesias do Miño transfronteirizo.....	198
Figura 13. Densidade de poboación (hab/km ²) por parroquias/freguesías do Miño transfronteirizo.....	199
Figura 14. <i>Heatmap</i> (mapa de calor) a partir da densidade de poboación por parroquias/freguesías na rexión do Miño transfronteirizo para o ano do censo de 1970.....	200
Figura 15. <i>Heatmap</i> (mapa de calor) a partir da densidade de poboación por parroquias/freguesias na rexión do Miño transfronteirizo para o ano do censo de 1991.....	201
Figura 16. <i>Heatmap</i> (mapa de calor) a partir da densidade de poboación por parroquias/freguesías na rexión do Miño transfronteirizo	

para o ano do censo de 2011.....	202
Figura 17. Evolución da poboación por parroquias/freguesías no Miño transfronteirizo (1970-2011).....	203
Figura 18. Mapa da IMD total de vehículos (lixeiros máis pesados) nos principais pasos fronteirizos da raia hispano-lusa no ano 2016.....	233
Figura 19. Mapa da IMD de vehículos pesados nos principais pasos fronteirizos da raia hispano-lusa no ano 2016.....	245
Figura 20. Mapa da rede TEN-T europea con todos os corredores que a forman (esquerda). Mapa co percorrido do “Corredor Atlántico” establecido na rede TEN-T (dereita).....	247
Figura 21: Distintos perfís de raianos.....	405
Figura 22: Forma territorial establecida por Uniminho da rexión do vale do Miño transfronteirizo.....	413
Figura 23: Forma territorial establecida pola AECT Río Miño da rexión transfronteiriza do Miño.....	415

ÍNDICE DE GRÁFICAS

Páxina

Gráfica 1: Exemplo de regresión lineal. Relación entre a mortalidade infantil e o IDH.....	170
Gráfica 2. Saldo migratorio nos concellos galegos do val do Miño transfronteirizo (período 2011-2016).....	208
Gráfica 3. Saldo migratorio nos concellos portugueses do val do Miño transfronteirizo (período 2011-2016).....	209
Gráfica 4. Evolución da IMD de vehículos lixeiros no Miño transfronteirizo. Anos 2008-2016.....	242
Gráfica 5. Evolución da IMD de vehículos pesados nos pasos fronteirizos do Miño transfronteirizo. Na táboa, cor verde os máximos valores acadados, cor vermella os mínimos acadados.....	248
Gráfica 6. Pasaxeiros do Tren Celta, evolución dos seus primeiros catro anos de vida (2013-2017).....	252
Gráfica 7. Evolución do transporte de viaxeiros por vía fluvial na raia hispano-lusa (2000-2015).....	254

Gráfica 8. Evolución do transporte de vehículos por vía fluvial na raia hispano-lusa (2000-2015).....	257
Gráfica 9. Distribución por idades dos <i>commuters</i> galegos e portugueses.....	264
Gráfica 10. Distribución por idades dos <i>commuters</i> diarios galegos e portugueses.....	267
Gráfica 11. VEB por rama de actividade na Galiza para o ano 2017.....	271
Gráfica 12. VEB por rama de actividade na Região Norte para o ano 2017.....	272
Gráfica 13. Porcentaxe dos principais produtos exportados da Galiza en función do total de exportacións no ano 2017.....	275
Gráfica 14. Porcentaxe dos principais produtos exportados da Região Norte en función do total de exportacións no ano 2017.....	276
Gráfica 15. Porcentaxes de participación e rexeitamento por concello.....	297
Gráfica 16. Porcentaxes de enquisas persoais e autocubertas por concello.....	298
Gráfica 17. Porcentaxes de participación e rexeitamento por beira da fronteira.....	301
Gráfica 18. Porcentaxes de enquisas persoais e auto-cubertas por beira da fronteira.....	302
Gráfica 19. Porcentaxes da participación por sexo ('m' mulleres, 'h' homes) e por beira da fronteira ('gal' Galiza, 'pt' Portugal).....	304
Gráfica 20. Histograma de frecuencias xeral sobre a variable 'frecuencia de desprazamento transfronteirizo' (código: 'frec.').....	317
Gráfica 21. Histograma de frecuencias por beira do Miño sobre a variable 'frecuencia de desprazamento transfronteirizo' (código: 'frec.').....	318
Gráfica 22. Histograma de frecuencias xeral sobre a variable 'frecuencia de desprazamento transfronteirizo en inverno' (código: 'frec.i').....	319
Gráfica 23. Histograma de frecuencias xeral sobre a variable 'frecuencia de desprazamento transfronteirizo en verán (código: 'frec.v').....	320
Gráfica 24. Histograma de frecuencias xeral sobre a variable 'primeiro paso transfronteirizo' (código: 'paso1').....	323
Gráfica 25. Histograma de frecuencias xeral sobre a variable 'segundo paso transfronteirizo' (código: 'paso2').....	324

Gráfica 26. Histograma de frecuencias por concello sobre a variable ‘primeiro paso transfronteirizo’ (código: ‘pasol’)	327
Gráfica 27. Histograma de frecuencias por concello sobre a variable ‘primeiro paso transfronteirizo’ (código: ‘pasol’)	328
Gráfica 28. Porcentaxe de resposta na variable ‘motivo do desprazamento’ (codigo: ‘motiv[1-8]’)	329
Gráfica 29. Porcentaxe de resposta na variable ‘motivo do desprazamento’ por beira da fronteira (codigo: ‘motiv[1-8]’)	331
Gráfica 30. Histograma de frecuencias xeral sobre a variable ‘traballa actualmente na outra beira da fronteira’ (código: ‘traballa’)	333
Gráfica 31. Histograma de frecuencias por beira da fronteira sobre a variable ‘traballa actualmente na outra beira da fronteira’ (código: ‘traballa’)	334
Gráfica 32. Histograma de frecuencias xeral sobre a variable ‘traballou na outra beira da fronteira’ (código: ‘traballou’)	335
Gráfica 33. Histograma de frecuencias por beira da fronteira sobre a variable ‘traballou na outra beira da fronteira’ (código: ‘traballou’)	336
Gráfica 34. Histograma de frecuencias xeral sobre a variable ‘atopar traballo’ (código: ‘atopar’)	337
Gráfica 35. Histograma de frecuencias por beira da fronteira sobre a variable ‘atopar traballo’ (código: ‘atopar’)	339
Gráfica 36. Histograma de frecuencias xeral sobre a variable ‘frecuencia de compra de produtos’ (código: ‘frec.compra’)	341
Gráfica 37. Histograma de frecuencias por beira da fronteira sobre a variable ‘frecuencia de compra de produtos’ (código: ‘frec.compra’)	342
Gráfica 38. Histograma de frecuencias xeral sobre a variable ‘frecuencia de consumo de servizos’ (código: ‘frec.servicio’)	343
Gráfica 39. Histograma de frecuencias por beira da fronteira sobre a variable ‘frecuencia de consumo de servizos (código: ‘frec.servicio’)	344
Gráfica 40. Porcentaxe de resposta na variable ‘motivo de consumo de produto ou servizo’ (codigo: ‘motiv.compra[1-6]’)	345
Gráfica 41. Porcentaxe de resposta na variable ‘motivo de consumo de produto ou servizo’ por beira da fronteira (codigo: ‘motiv.compra [1-6]’)	346
Gráfica 42. Motivos de desprazamento por lecer	350
Gráfica 43. Motivos de desprazamento por lecer por beira da fronteira	350
Gráfica 44. Frecuencia de desprazamento por lecer en outono	352

Gráfica 45. Frecuencia de desprazamento por lecer en inverno.....	353
Gráfica 46. Frecuencia de desprazamento por lecer en primavera.....	354
Gráfica 47. Frecuencia de desprazamento por lecer en verán.....	355
Gráfica 48. Histograma de frecuencias xeral sobre a variable 'viaxe turística no pasado' (código: 'tur.pas').....	356
Gráfica 49. Motivos da viaxe turística (variable: 'motiv.tur[1-10]').....	358
Gráfica 50. Motivos da viaxe turística por beira da fronteira (variable: 'motiv.tur[1-10]').....	359
Gráfica 51. Histograma de frecuencias xeral sobre a variable 'duración da viaxe turística' (código: 'tempo.tur').....	360
Gráfica 52. Histograma de frecuencias sobre a variable 'duración da viaxe turística' por beira da fronteira (código: 'tempo.tur').....	361
Gráfica 53. Histograma de frecuencias xeral sobre a variable 'custo da viaxe turística' (código: 'euro.tur').....	362
Gráfica 54. Histograma de frecuencias xeral sobre a variable 'custo da viaxe turística' por beira da fronteira (código: 'euro.tur').....	363
Gráfica 55. Histograma de frecuencias xeral sobre a variable 'nivel de idioma' (código: 'nivel.idioma').....	365
Gráfica 56. Histograma de frecuencias sobre a variable 'nivel de idioma' por beira da fronteira (código: 'nivel.idioma').....	366
Gráfica 57. Porcentaxe de cada idioma empregado para comunicarse co veciño no seu propio país (variable: 'fala.propio').....	368
Gráfica 58. Porcentaxe de cada idioma empregado para comunicarse co veciño no país veciño (variable: 'fala.vecino').....	370
Gráfica 59. Histograma de frecuencias xeral sobre a variable 'proximidade entre o galego e o portugués' (código: 'pro.idioma').....	372
Gráfica 60. Histograma de frecuencias sobre a variable 'proximidade entre o galego e o portugués' por beira da fronteira (código: 'pro.idioma').....	373
Gráfica 61. Histograma de frecuencias xeral sobre a variable 'semellanza social' (código: 'semella').....	375
Gráfica 62. Histograma de frecuencias sobre a variable 'semellanza social' por beira da fronteira (código: 'semella').....	376
Gráfica 63. Porcentaxes por grao de parentesco (variables: 'parente[1- 3]').....	379
Gráfica 64. Porcentaxes por grao de parentesco por beira do Miño (variables: 'parente[1-3]').....	380
Gráfica 65. Regresión lineal sobre a relación de variables da hipótese 1.....	383

Gráfica 66. Regresión lineal sobre a relación de variables da hipótese 3.....	384
Gráfica 67. Regresión lineal sobre a relación de variables da hipótese 6.....	385
Gráfica 68. Regresión lineal sobre a relación de variables da hipótese 7.....	386
Gráfica 69. Regresión lineal sobre a relación de variables da hipótese 9.....	387
Gráfica 70. Regresión lineal sobre a relación de variables da hipótese 14.....	389
Gráfica 71. Regresión lineal sobre a relación de variables da hipótese 18.....	391
Gráfica 72. Regresión lineal sobre a relación de variables da hipótese 19.....	392
Gráfica 73. Regresión lineal sobre a relación de variables da hipótese 20.....	393
Gráfica 74. Regresión lineal sobre a relación de variables da hipótese 21.....	394

ÍNDICE DE TÁBOAS

Páxina

Táboa 1: Táboa 1: Reparto de enquisas por concello en función do peso proporcional en poboación segundo os datos do último censo do 2011.....	156
Táboa 2: Reparto de enquisas por grupos de idade e concello, segundo datos do último censo do 2011	157
Táboa 3: Extracto (exemplo) da organización da metadata.....	161
Táboa 4: Extracto (exemplo) da forma da matriz de datos	164
Táboa 5: Exemplo de táboa de continxencia. Intención de voto nunhas eleccións xerais segundo sexo.....	169
Táboa 6: Exemplo de análise de varianza. Relación entre a posición ideolóxica en política e as Comunidades Autónomas.....	171
Táboa 7: Datos xerais de poboación e superficie.....	194
Táboa 8. Taxas de poboación no contexto estatal e rexional.....	204
Táboa 9. Principais taxas de poboación.....	207
Táboa 10. Principais indicadores socioeconómicos.....	215

Táboa 11. Indicadores socioeconómicos no contexto nacional e rexional.....	218
Táboa 12. Porcentaxes de ocupación por sectores produtivos.....	223
Táboa 13. IMD rexistrada nos principais pasos fronteirizos entre España e Portugal (2016).....	236
Táboa 14. Evolución da IMD de vehículos lixeiros e pasaxeiros rexistrados na totalidade dos pasos fronteirizos entre España e Portugal (2008-2015).....	237
Táboa 15. Evolución da IMD de vehículos lixeiros nos pasos do Miño transfronteirizo (2001-2016). En vermello o valor máis baixo; en verde o valor máis alto.....	239
Táboa 16: Evolución da IMD de vehículos pesados nos pasos fronteirizos do Miño transfronteirizo. Na táboa, cor verde os máximos valores acadados, cor vermella os mínimos acadados.....	248
Táboa 17. <i>Commuters</i> anuais transfronteirizos. Contratos laborais transfronteirizos entre a Região Norte e a Galiza (2006-2016).....	260
Táboa 18. Distribución pola Classificação Portuguesa de Actividades Económicas (CAE) dos <i>commuters</i> galegos en Portugal (evolución 2012-2015).....	261
Táboa 19. Distribución pola Clasificación Nacional de Actividades Económicas (CNAE) dos <i>commuters</i> portugueses na Galiza. Evolución 2013-2016.....	262
Táboa 20. <i>Commuters</i> diarios transfronteirizos. Residentes no seu país de orixe con traballo diario declarado na outra beira do Miño.....	266
Táboa 21. Distribución por provincias galegas do <i>commuters</i> diarios portugueses. Evolución 2007-2015.....	268
Táboa 22. Distribución por distritos portugueses do <i>commuters</i> diarios galegos. Evolución 2011-2015.....	269
Táboa 23. Principais clústeres da eurorrexión Galiza-Norte de Portugal.....	273
Táboa 24. Empresas por concello segundo volume de traballadores (2016).....	277

Táboa 25. Empresas por concello segundo actividade económica (CNE/CAE) (2016).....	279
Táboa 26. Número de explotacións por tamaño (2009).....	282
Táboa 27. Superficie total das explotacións agrarias segundo aproveitamentos (2009).....	283
Táboa 28. Superficie total das explotacións agrícolas segundo tipo de cultivo (2009).....	284
Táboa 29. Proxectos aprobados e en marcha desde o 2016 no eido do Programa de cooperación INTERREG V A España Portugal 2014-2020.....	286
Táboa 30. Datos xerais sobre a participación na enquisa.....	296
Táboa 31. Datos xerais sobre a participación e rexeitamento na enquisa por beiras da fronteira.....	300
Táboa 32. Datos (absolutos e relativos) da participación por sexo (variable ‘xen’: ‘m’ mulleres; ‘h’ homes) e por beira da fronteira (variable ‘pais’: ‘gal’ Galiza; ‘pt’ Portugal).....	304
Táboa 33. Porcentaxe de non resposta por pregunta e variable da enquisa.....	310
Táboa 34. Os cinco produtos máis mercados na outra beira da fronteira.....	348
Táboa 35. Os cinco servizos máis demandados na outra beira da fronteira.....	348
Táboa 36. Resultados da hipótese/modelo exploratorio 1 sobre a frecuencia de desprazamento.....	398
Táboa 37. Resultados da hipótese/modelo exploratorio 2 sobre a frecuencia de desprazamento en verán.....	400
Táboa 38. Resultados da hipótese/modelo exploratorio 3 sobre a frecuencia de desprazamento en inverno.....	401
Táboa 39. Resultados da hipótese/modelo exploratorio 4 sobre a semellanza sociocultural.....	403

Anexo 1

1. Modelo de enquisa

Enquisa sobre dinámicas transfronteirizas

ANTE
Análise Territorial
GI - 1871

<u>Estratificación socioeconómica</u>		
1. Idade _____		
2. Xénero _____		
☐ Muller ☐ Home		
3. Lugar de residencia (parroquia ou concello) _____		
4. Ocupación e lugar de traballo (parroquia ou concello) _____		
<u>Mobilidade</u>		
5. Cada canto tempo cruza vostede a fronteira?		
☐ Diariamente ☐ Cada 2-3 días ☐ Semanalmente ☐ Cada 15 días ☐ Mensualmente ☐ Anualmente ☐ Nunca		
6. Cando cruza a fronteira, en que medio de transporte o realiza habitualmente (varias respostas posibles)?		
☐ Coche ☐ Moto ☐ Autobús ☐ Tren ☐ Bicicleta ☐ A pé		
☐ Ferry (especificar en que medio) _____ ☐ Outros (especificar) _____		
7. Calles son os pasos máis habituais que vostede emprega para cruzar a fronteira? (sinale dos pasos fronteirizos. Sinala co número 1 o máis habitual e co número 2 o segundo máis habitual)		
☐ Ferry A Guarda - Caminha ☐ Ponte da Amizade Tomiño - Cerveira ☐ Ponte Internacional Tui - Valença (ponte vella) ☐ Ponte Internacional Tui - Valença (ponte nova) ☐ Ponte Internacional João Verde e Amador Saavedra (Salvaterra - Monção) ☐ Ponte Internacional Arbo - Melgaço		
8. Podería sinalar os motivos polos que cruza a fronteira? (varias respostas son posibles)		
☐ Traballo ☐ Lecer (comer, pasear, etc) ☐ Compras ☐ Estudar ☐ Coller un avión ☐ Visita familiar ☐ Viaxe turístico ☐ Adestramento deportivo ☐ Outros (sinalar) _____		
<u>Mobilidade laboral / Commuting</u>		
9. Traballa ou traballou vostede na outra beira do Miño? Canto tempo? (múltiples respostas)		
☐ Non, nunca		
Actualmente:		
☐ Si traballo (por menos de 3 meses)	☐ Si traballo (por máis de 3 meses)	☐ Si traballo (irregularmente)
No pasado:		
☐ Si traballei (por menos de 3 meses)	☐ Si traballei (por máis de 3 meses)	☐ Si traballei (irregularmente)
10. Cando vostede busca traballo, busca tamén na outra beira do Miño? (inclúese todos os métodos posibles: apps para móbil, oficinas de emprego, plataformas tipo infojobs, taboleiros, entrega de currículos, etc)		
☐ Si ☐ Non		
11. Sendo "si" a resposta na pregunta nº10, atopou o traballo que buscaba?		
☐ Si ☐ Non ☐ Si, mais non o que buscaba		
12. Sendo "si" a resposta na pregunta nº11, podería sinalar o traballo atopado e o método para atopalo?		

Comercio

13. Adoita vostede facer compras na outra beira do Miño? (calquera produto: alimentación, roupa, tecidos, combustibles, material de construción, deportivo, pesca, etc.) Responda unha frecuencia media, aproximada.

☐ Regularmente (cada semana) ☐ Esporadicamente (cada mes) ☐ Poucas veces (entre 4 e 9 veces ao ano) ☐ Case nunca (entre 1 e 3 veces ao ano) ☐ Non, nunca

14. Adoita vostede pagar por algún servizo na outra beira do Miño? (calquera servizo: mecánico, deportivo, servizos sanitarios, reparación, asesoramento, moda, etc) Responda unha frecuencia media, aproximada.

☐ Regularmente (cada semana) ☐ Esporadicamente (cada mes) ☐ Poucas veces (entre 4 e 9 veces ao ano) ☐ Case nunca (entre 1 e 3 veces ao ano) ☐ Non, nunca

15. Cales son os motivos de que realice compras ou consuma servizos na outra beira do Miño? (varias respostas son posibles)

- ☐ Hai produtos que non hai na miña vila/parroquia
- ☐ Hai servizos que non hai na miña vila/parroquia
- ☐ Mellor calidade nalgúns produtos ou servizos que necesito
- ☐ Prezos máis baratos nalgúns produtos ou servizos que necesito
- ☐ Por unha cuestión de proximidade co que necesito. Máis preto da miña casa
- ☐ Por ningún motivo en especial. Indiferente
- ☐ Outros motivos (especificar)

16. Que produtos ou servizos adoita mercar/consumir na outra beira do Miño? (sinala polo menos 2)

1.

2.

3.

Leer

17. Adoita vostede realizar actividades de leer (comer, pasear, deporte, praia, etc) na outra beira do Miño? (aínda que as compras podan ser consideradas leer, non deben incluírse nesta pregunta)

☐ Si ☐ Non

18. De ser afirmativa a resposta na pregunta nº17, cales son o/s motivo/s? (varias respuestas son posibles)

- ☐ Mellores espazos e equipamentos para realizar actividades de leer
- ☐ Por cambiar de aires e pasar o rato nun sitio distinto a miña vila
- ☐ Hai actividades/eventos socioculturais de interese que non hai na miña vila
- ☐ Maior riqueza na paisaxe que rodea á actividade de leer
- ☐ Mellores condicións naturais para a práctica dalgunha actividade de leer
- ☐ Prezos máis baixos na hostalería
- ☐ Maior calidade na hostalería
- ☐ Teño amigos/as na outra beira do Miño
- ☐ Outros (sinalar)

19. De ser negativa a resposta á pregunta nº17, podería sinalar o/s motivo/s?

20. Cal é a época do ano na que pasa máis tempo de leer na outra beira do Miño? (sinala cunha numeración do 1 ao 4 cada unha das estacións, tendo en conta que o 1 significa moi habitual e 4 pouco habitual) (naquelas estacións do ano onde non cruce a fronteira por motivos de leer non a inclúa na numeración)

☐ Outono ☐ Inverno ☐ Primavera ☐ Verán

Turismo

21. Realizou ou ten pensado realizar algunha viaxe turística planificada á outra beira do Miño?

☐ Non, nunca

No pasado:

☐ Si

☐ Non

No futuro:

☐ Si

☐ Non

22. De ser afirmativa a resposta na pregunta nº21, cales son os motivos? (varias respostas son posibles)

☐ Profesionalidade dos servizos de turismo
☐ Calidade dos equipamentos e espazos adicados ao turismo
☐ Baixos prezos do lugar (hotel, compras, hostalería, etc)
☐ Proximidade sociocultural (língua, estilo de vida, etc)
☐ Proximidade xeográfica. Aforrar custos de viaxe
☐ Hai produtos turísticos que non hai noutro lugar
☐ Calidade medioambiental e paisaxística
☐ Calidade da oferta cultural
☐ Calidade da oferta gastronómica
☐ Situacións meteorolóxicas favorables para o turismo
☐ Outros (especificar) _____

23. De ser afirmativa a resposta na pregunta nº21, podería sinalar canto tempo aproximado durou ou ten pensado que dure a súa estadia turística no país veciño?

☐ Menos de 3 días ☐ Entre 3 e 5 días ☐ Entre 5 e 10 días
☐ Entre 10 e 15 días ☐ Máis de 15 días

24. De ser afirmativa a resposta na pregunta nº21, podería sinalar canto diñeiro aproximadamente gastou na totalidade da viaxe (transportes, estadia, compras, lecer, etc)?

☐ Menos de 100€ ☐ Entre 100 e 200€ ☐ Entre 200 e 300€
☐ Entre 300 e 500€ ☐ Máis de 500€

25. Sinala polo menos dous produtos ou lugares de interese turístico da outra beira do Miño? (enténdese por "outra beira do Miño" aqueles territorios de **non máis de 50km de distancia aproximada coa fronteira**)

1. _____ 2. _____

Sociedade e cultura

26. Entende e fala vostede a lingua da outra beira do Miño? (español galego ou portugués en función de onde viva vostede)

☐ Non ☐ Perfectamente (nivel alto) ☐ Con solvencia (nivel medio)
☐ O mínimo para facerme entender (nivel básico)

27. Que idioma emprega vostede cando fala con alguén da outra beira do Miño? **Responda segundo o caso**

Cando está vostede na súa beira do Miño? (no seu país)

Cando está vostede na outra beira do Miño? (no país veciño)

28. Que grao de proximidade considera vostede que teñen o portugués e o galego? (nunha escala de 1 a 5, onde 1 supón nada próximo e 5 moi próximo)

Pouco Moito

☐ 1 ☐ 2 ☐ 3 ☐ 4 ☐ 5

29. Tén vostede amigos/as ou persoas coas que manteña un contacto regular ou irregular da outra beira do Miño?

☐ Si ☐ Non ☐ Non sabe / non contesta

30. Considera vostede que a xente da outra beira do Miño é semellante a nós (costumes, cultura, economía, estudos, etc)? (nunha escala de 1 a 5, onde 1 supón nada semellante e 5 moi semellante)

Pouco Moito

☐ 1 ☐ 2 ☐ 3 ☐ 4 ☐ 5

En que cousas? sinala 2 ou 3 que se lle ocorran

1. _____ 2. _____ 3. _____

31. Que cousa coñece da cultura da outra beira do Miño? Sinala polo menos dúas		
1. _____	2. _____	3. _____
Relacións de parentesco		
32. Ten vostede algún familiar ou parente nado na outra beira do Miño? (beira galega ou portuguesa en función do seu país de orixe)		
☐ Non <i>1º grao</i> ☐ País Fillos/as <i>2º grao</i> ☐ Avós Netos Irmáns <i>3º grao</i> ☐ Bisavós/as Bisnetos/as Tíos/as Sobriños/as <i>4º grao</i> ☐ Tataravós/as Tataranetos/as Primos/as Tíos/as avós/as Sobriños/as netos/as	☐ Familia política (indicar grao) _____ ☐ Esposo/a Sogros Nora/xenro ☐ Cuñado/a	
33. Ten vostede algún familiar residindo na outra beira do Miño independentemente do seu lugar de nacemento?		
☐ Si ☐ Non Cantas persoas? _____		
34. Ten vostede algún familiar directo (máximo até o 3º grao) que emigrara á outra beira do Miño?		
☐ Si ☐ Non Cantas persoas? _____		
35. Reside ou residiu vostede na outra beira do Miño?		
☐ Residín no pasado ☐ Resido actualmente ☐ Non, nunca		
Grazas pola súa colaboración		

2. Autorización para realizar enquisas

Autorización para realizar enquisas

A través deste documento, **OS PRESENTES:**

Dr. Rubén C. Lois González, catedrático e director do Departamento de Xeografía da Universidade de Santiago de Compostela (USC) e **Dr. Valerià Paül Carril**, profesor/investigador contratado do Departamento de Xeografía da Universidade de Santiago de Compostela (USC) e polo tanto calidade de representantes da citada Universidade,

AUTORIZAMOS a:

Antón Carballo Lomba, investigador predoutoral do Departamento de Xeografía da Universidade de Santiago de Compostela (USC), para realizar unha **enquisa transfronteiriza** como parte da súa tese de doutoramento e, polo tanto, con **fins única e exclusivamente científicos** e de investigación. A enquisa consta de 35 preguntas e é de **carácter totalmente anónimo**, polo que en ningún caso o nome do enquisado/a será requirido polo enquisador.

Para que tal autorización teña efecto, firman as persoas citadas:

En Santiago de Compostela, 27 de Novembro do 2018.

Dr. Rubén C. Lois González
Coordinador da tese

Dr. Valerià Paül Carril
Coordinador da tese

Antón Carballo Lomba
Doutorando

3. Reglamento da pesca no río Miño

BOE núm. 142

Jueves 12 junio 2008

26893

I. Disposiciones generales

MINISTERIO DE ASUNTOS EXTERIORES Y DE COOPERACIÓN

10053 *CANJE de Notas de fechas 1 de septiembre de 2004 y 6 de septiembre de 2005, constitutivo de Acuerdo entre el Reino de España y la República portuguesa por el que se establece el Reglamento de pesca en el Tramo Internacional del río Miño.*

Excelentísimo Señor Embajador:

Tengo la honra de señalar a la atención de V.E. que nuestros dos Gobiernos consideraron oportuno revisar el Reglamento de pesca aplicable al tramo internacional del río Miño firmado en Madrid el 3 de diciembre de 1980, con vistas a adecuarlo a los problemas que han ido surgiendo estos últimos años en el ejercicio de las artes de pesca así como su adecuación a la normativa reciente de conservación de la naturaleza.

A este efecto, las Delegaciones española y portuguesa en la Comisión Permanente Internacional del río Miño elaboraron un nuevo texto de Reglamento de pesca aplicable al tramo internacional del río, que fue aprobado por unanimidad, en su reunión celebrada en Tui el día 4 de diciembre de 2000. Tras haber sido sometido su texto a estudio de la Comisión Internacional de Límites entre España y Portugal, el nuevo Reglamento fue aprobado por ambas Presidencias mediante Notas Verbales intercambiadas los días 4 y 5 de enero de 2001. Dicho texto contenía 48 artículos y un Anejo en el que están descritas las artes de pesca permitidas y fue redactado en las lenguas española y portuguesa.

Con posterioridad, las Delegaciones española y portuguesa en la Comisión de Límites entre nuestros dos países consideraron oportuno proceder a un cierto número de rectificaciones del texto del Reglamento aprobado en Tui el 4 de diciembre de 2000. Dichas modificaciones obtuvieron la conformidad de ambas partes en la reunión de la Comisión de Límites entre España y Portugal celebrada en Madrid los días 4 y 5 de marzo de 2004, alcanzándose un texto definitivo que acompaño como anejo a esta Nota.

Consiguientemente, tengo el honor de proponer a V.E. que, si el texto del Reglamento que aparece como anejo a la presente Nota merece la conformidad de su Gobierno, la presente Nota y su anejo, junto con su respuesta, constituyan un Acuerdo entre el Reino de España y la República portuguesa por el que se establece el Reglamento de Pesca en el Tramo Internacional del Río Miño, que entrará en vigor en la fecha de la última notificación cru-

zada entre las Partes por la que se acredite el cumplimiento de las formalidades legales internas necesarias.

Aprovecho la oportunidad para reiterar a V.E., Señor Embajador, el sentimiento de mi más alta consideración.

Madrid, 1 de septiembre de 2004.

Excmo. Sr. D. João Rosa Lã, Embajador de Portugal en España, Madrid.

REGLAMENTO DE PESCA EN EL TRAMO INTERNACIONAL DEL RÍO MIÑO

CAPÍTULO I

Del ejercicio de la pesca

Artículo 1.

El ejercicio de la pesca en el tramo internacional del río Miño que sirve de frontera entre España y Portugal quedará regulado de acuerdo con los preceptos establecidos en el presente Reglamento, que será también de aplicación a los aspectos de la navegación que se contemplan en el mismo.

Artículo 2.

1. A los efectos de este Reglamento, se entenderá por tierra firme al terreno de las márgenes del tramo internacional del río que en la máxima bajamar quede al descubierto de las aguas y no circundado por las mismas. También se considerarán tierra firme las islas que en el Tratado de Límites estuvieran atribuidas a España o Portugal.

2. En relación con los «arriños» que reúnen a veces condiciones para ser considerados como tierra firme, perdiendo en otros tal condición, las Autoridades competentes de España y Portugal se reunirán anualmente por iniciativa de cualquiera de ellas durante la mayor bajamar del mes de agosto a fin de comprobar si hay o no alteraciones en los «arriños» en relación con el año anterior. Anualmente, a la vista del informe de dichas autoridades, la Comisión Permanente Internacional del Río Miño definirá los «arriños» que ese año serán considerados como tierra firme.

Artículo 3.

1. La pesca exclusivamente con caña o artes similares se considerará como deportiva y para su ejercicio desde tierra firme será necesario que cada pescador vaya provisto de la licencia preceptiva del país desde cuya tierra firme se pesque. Para la pesca desde embarcaciones serán válidas indistintamente las licencias preceptivas en Portugal o España.

2. La pesca con artes distintas de la caña o similares considerada como pesca profesional, no podrá ser ejercida por los pescadores desde tierra firme. Se exceptúa la «peneira», que podrá ser usada por los pescadores profesionales en la margen de tierra firme del país a que pertenezcan.

Artículo 4.

1. Las licencias y documentos exigidos para pescar en el tramo internacional del río Miño serán expedidos por las Autoridades competentes de cada País.

2. Para la pesca deportiva desde tierra firme también serán válidas las licencias reglamentariamente previstas en cada país para la pesca deportiva en aguas continentales.

3. Para todas estas licencias se abonarán las tasas correspondientes.

Artículo 5.

Los patrones de embarcaciones de pesca deberán acreditar tener suficientes conocimientos profesionales ante la Autoridad competente de la nación respectiva.

Artículo 6.

Los titulares de los documentos preceptivos señalados en el artículo 4 de este Reglamento estarán obligados a presentarlos ante los Agentes de vigilancia pesquera de cualquiera de los países de España o Portugal, siempre que aquéllos así se lo exigieran.

Artículo 7.

1. Todas las embarcaciones llevarán pintadas en ambas amuras y de manera bien visible su número y letras de identificación, con altura no inferior a 20 centímetros; las portuguesas en blanco sobre fondo negro, y las españolas en negro sobre fondo blanco.

2. Todas las embarcaciones navegando mostrarán las luces de navegación previstas en el reglamento internacional para prevenir abordajes. En faena de pesca mostrarán, de noche, una luz blanca visible en todo el horizonte.

3. La tripulación de una embarcación de pesca, siempre que trabaje con redes o de noche, estará compuesta por un mínimo de dos personas, una de las cuales tendrá el título de patrón. Las respectivas Autoridades competentes, podrán autorizar una tripulación mínima de un marinero que tendrá obligatoriamente la categoría de patrón o, en su defecto, reúna la suficiente competencia marinera.

4. Pasado un año de la entrada en vigor del presente Reglamento todas las personas, que pretendan ejercer las actividades pesqueras desde embarcaciones, de forma individual y por primera vez, deberán estar en posesión del título de patrón.

5. La potencia máxima de los motores a utilizar en las embarcaciones de pesca será de 20 HP. No obstante, aquellas embarcaciones que a la entrada en vigor del presente Reglamento estuvieran dotadas con motores de potencia superior a 20 HP podrán seguir utilizándolos para pesca, con carácter transitorio, hasta la sustitución de los mismos.

Artículo 8.

Los patrones de embarcaciones pesqueras estarán obligados a facilitar cuantos datos e información les sean solicitados por las Autoridades competentes.

CAPÍTULO II

De las artes de pesca y su utilización

Artículo 9.

Las artes permitidas para el ejercicio de la pesca en el tramo internacional del río Miño son las siguientes:

Trasmallo; lampreira; solleira o picadoira y varga de solla; varga de mugil, mugileira; peneira o rapeta; anguileira; biturón y cabaceira; palangres y espineles; cañas y liñas.

Hasta tanto no se proceda al dragado de la barra del estuario del río Miño que facilite la entrada de las especies migratorias, continuará autorizándose el uso de la «tela» por un periodo de dos años más contados a partir de la publicación del presente Reglamento, pasado el cual se considerará la conveniencia de seguir permitiéndose o no el empleo de este arte para la pesca de la anguila.

La descripción de estas artes y su uso se detallan en el Anexo de este Reglamento.

Artículo 10.

1. Río arriba de la línea definida por la Torre do Castelo de Lapela (Portugal) y la iglesia de Porto (España) sólo podrán ser utilizadas las siguientes artes:

Anguileira, biturón, cabaceira, palangres y espineles, cañas y liñas de mano.

2. Queda prohibido el empleo de redes en los esteros y en los lugares de confluencia del río Miño con sus afluentes.

3. Queda prohibido el ejercicio de la pesca profesional desde las 0 horas a las 24 horas de cada domingo con todas las artes previstas en este Reglamento, excepto la tela para la pesca de la anguila.

Artículo 11.

En las normas que se indican en el artículo 45, línea g), serán fijados:

1. Las dimensiones y características específicas y las modalidades de utilización de cada una de las redes y aparejos de pesca permitidos en el río Miño.

2. Las zonas para la utilización de las artes de pesca previstas en este Reglamento.

3. La prohibición del empleo de redes en aquellos lugares en los que se juzgue conveniente para la mejor conservación de las especies.

CAPÍTULO III

De las épocas de pesca, vedas y dimensiones mínimas de las especies

Artículo 12.

En las normas que se indican en el artículo 45, línea g), serán fijadas las épocas hábiles de pesca y, por tanto, de veda para cada una de las especies. Dentro de las épocas hábiles de pesca podrá restringirse la utilización de determinadas artes.

Artículo 13.

1. Queda prohibido mantener a bordo, transbordar, desembarcar, transportar, almacenar, exponer o colocar a la venta peces de dimensiones inferiores a las siguientes:

Salmon: 55 cm.

Trucha de mar o reo: 30 cm.

Trucha común: 19 cm.
Sábalo: 30 cm.
Solla: 16 cm.
Lamprea: 50 cm.
Robalo o Lubina: 36 cm.
Anguila adulta: 20 cm.

2. Las dimensiones de los ejemplares capturados serán medidas desde la extremidad anterior de la cabeza hasta el punto medio de la parte posterior de la aleta caudal o cola extendida debiendo ser inmediatamente devueltos al agua todos los ejemplares que no alcancen las dimensiones fijadas en este artículo.

Artículo 14.

1. Con objeto de recuperar las poblaciones de salmón queda prohibida la pesca de esta especie por un periodo transitorio de 2 años a partir de la entrada en vigor de este reglamento, pasado el cual se acordará la conveniencia de prorrogarlo o no.

2. El transporte y comercialización de los salmónidos cuya captura se autorice, estarán sujetos a las normativas legales de cada país.

3. En tanto esté autorizada su captura, será requisito indispensable para el transporte del salmón pescado en el tramo internacional del Miño que el pez vaya acompañado de una guía expedida gratuitamente por las autoridades competentes.

CAPÍTULO IV

De los lances

Artículo 15.

1. Las redes y los aparejos permitidos por este Reglamento podrán emplearse de día y de noche.

2. Las redes tendrán que ser señalizadas en cada extremo:

- a) De día, con una bandera de color naranja, izada en el tope de una asta, con una altura mínima de 0,50 m.
- b) De noche, con una luz roja visible en todo el horizonte.

3. El responsable de toda red que no esté debidamente señalizada no podrá reclamar indemnización en caso de ser dañada por cualquier embarcación, siéndole aplicada además la sanción que corresponda.

Artículo 16.

Ninguna embarcación de pesca podrá lanzar su aparejo a menos de 25 metros de otra que también se encuentre faenando.

Artículo 17.

Las redes no podrán ocupar más de dos tercios de la capa de agua circulante entre las dos orillas más próximas.

Artículo 18.

Siempre que se aproximara alguna embarcación que a causa de su calado no pudiera desviarse del canal de navegación, se levantarán, con la necesaria anticipación, aquellas redes que pudieran impedir el paso franco. Esta disposición no será aplicable a las embarcaciones de recreo, las cuales aguardarán a que finalice el lance.

CAPÍTULO V

De las pesqueras

Artículo 19.

A efectos del presente Reglamento, se denominan pesqueras a las construcciones fijas destinadas a la pesca existentes en el tramo del río comprendido entre la línea que pasa por las Torres del Castillo de Lapela (Portugal) y por la Iglesia de Porto (España) y el límite superior de la línea fronteriza. Para poder emplearlas en el ejercicio de la pesca será preciso que su construcción, forma, dimensiones y propiedad reúnan las condiciones previstas en el Acta de Entrega de la Frontera, firmada en Lisboa el 30 de mayo de 1897.

Artículo 20.

Será obligatorio el registro de las pesqueras ante la Autoridad del país respectivo designada para el río Miño, debiendo, en cuanto al número de orden que tuvieran en dicho registro, observar lo siguiente:

En el arranque de la pesquera se colocará una marca de 40 cm de longitud y 30 cm de altura, de modo y manera que resulte bien visible desde ambas márgenes con el antedicho número pintado en blanco sobre fondo negro, en Portugal, y en negro sobre fondo blanco, en España.

Artículo 21.

Registrada la pesquera, la Autoridad competente entregará al propietario o patrón respectivo un documento en donde consten, además del número de orden de inscripción y el nombre del patrón, todas las características de la pesquera. Dentro de los primeros cuarenta y cinco días de cada año, se visará dicho documento ante la citada Autoridad, solicitándose entonces la correspondiente licencia de pesca. Si durante tres años consecutivos o cinco alternos no se presentase a visado el documento, dentro del referido plazo, perderá la pesquera definitivamente el derecho al ejercicio de la pesca.

Artículo 22.

Toda pesquera en explotación tendrá un patrón que podrá ser dueño u otra persona que lo represente. En este caso dicha persona, que deberá merecer la confianza de la Autoridad competente, será el responsable de las infracciones que se cometieran en la pesquera.

Artículo 23.

En cada hueco o boca de pesquera sólo podrá emplearse una red, biturón o cabaceira, y en ningún caso, podrá quedar colocada en lugar sito a más de un tercio del cauce del río, contado a partir de la margen del país respectivo.

Artículo 24.

Las obras de reparación de las pesqueras estarán sujetas a licencia previa concedida por la Autoridad competente de la nación respectiva. Los propietarios o patrones serán responsables de las modificaciones indebidamente efectuadas.

Artículo 25.

Queda prohibida la construcción e inscripción de nuevas pesqueras así como ampliar las dimensiones de las actuales.

CAPÍTULO VI

De la policía del río y de la pesca

Artículo 26.

La fiscalización de la observancia del presente Reglamento y en general, la policía del río, corresponden a las Autoridades designadas para el río Miño por cada país. Para el desempeño de estas funciones, las referidas Autoridades dispondrán de personal de vigilancia suficiente y del material que requieran las necesidades del servicio.

Artículo 27.

Siempre que lo juzgaren conveniente, podrán estas Autoridades delegar en pescadores de su confianza en cada localidad, la facultad de resolver aquellas dudas y cuestiones que en el ejercicio de la pesca ocurrieran ante los pescadores de la nación respectiva. Cuando tales delegados no pudieran resolver por sí solos las dudas o cuestiones que se hubieran suscitado, recurrirán al guardapesca de su país, el cual, a su vez, si en razón a las instrucciones por él recibidas se juzgara incapacitado para resolverlas, acudirán a la Autoridad superior de quien dependa.

Artículo 28.

Las autoridades a quienes corresponde hacer cumplir el presente Reglamento, como Autoridades que son de naciones amigas, mantendrán entre sí relaciones cordiales y procurarán resolver de consuno todas las cuestiones que no deban ser sometidas al conocimiento y decisión de las Autoridades superiores. A tal efecto, por las Autoridades fronterizas respectivas se darán toda clase de facilidades.

Artículo 29.

Las rondas actuarán por delegación de las Autoridades competentes de cada país, y como tales serán respetadas y obedecidas por los pescadores o cualesquiera otras personas que naveguen por el río, sea cual fuera su nacionalidad.

Artículo 30.

Las Autoridades competentes podrán inspeccionar cualquier embarcación que navegue o faene en el río y detener a toda embarcación transgresora de lo prevenido en este Reglamento, así como a su tripulación, entregándolas inmediatamente a la Autoridad correspondiente del país del infractor.

Artículo 31.

1. Los patrones y los tripulantes de las embarcaciones tendrán siempre la nacionalidad de éstas, sin perjuicio de lo establecido en los tratados internacionales.
2. El patrón será siempre el responsable de las transgresiones del presente Reglamento cometidas en su embarcación, pudiendo eludir esta presunción legal facilitando la identificación del verdadero autor de la transgresión.

Artículo 32.

La autoridad competente de cualquiera de los países que viniera en conocimiento de una infracción de este Reglamento cometida por individuo o barco del país vecino, lo participará a la Autoridad de la nacionalidad del transgresor. Si la transgresión se cometiera en la margen de la nación vecina y el transgresor huyera a su país o fuera

detenido en el río durante la fuga, la Autoridad del país del infractor comunicará a la del otro país la providencia que se hubiera adoptado.

Artículo 33.

Las fuerzas de seguridad de cada Estado así como demás autoridades y sus agentes deberán informar a la Autoridad competente en el río Miño de aquellas transgresiones al presente Reglamento de que tuvieran conocimiento.

CAPÍTULO VII

De las sanciones

Artículo 34.

1. Competerá a las Autoridades designadas para el río Miño en relación con los súbditos de sus naciones respectivas, la imposición de las sanciones correspondientes a las infracciones del presente Reglamento de acuerdo con las normas de procedimiento de cada uno de los dos países.
2. Cuando la contravención se cometiera en una embarcación adherida a tierra firme o tan próxima a ésta que sea posible pasar a bordo a pie enjuto, la embarcación y sus tripulantes quedarán sujetos a la jurisdicción de la Autoridad del país en cuyo territorio se encontraran.

Artículo 35.

Las infracciones a lo dispuesto en este Reglamento serán sancionadas en los términos siguientes:

1. a) La falta de documentos a los que se refieren los artículos 4 y 21, con multa hasta de 275 euros.
- b) No llevar consigo estos documentos, aunque el transgresor los posea en los términos del Reglamento, con multa hasta de 80 euros.
2. La falta del conjunto de identificación o señalización referida en los artículos 7 o 15, o del número de orden referido en el artículo 20, o su existencia sin observación de las condiciones señaladas en los mismos, con multa de 40 a 160 euros.
3. La pesca con arte en época o lugar en que el uso de la misma no estuviera permitido, con multa de 200 a 550 euros.
4. La pesca con artes prohibidas o la de especies cuya captura esté prohibida, con multa de 200 a 825 euros.
5. La pesca con redes cuyas mallas sean de dimensiones inferiores a las reglamentarias o de dimensiones superiores a las permitidas, con multa de 200 a 550 euros.
6. La no devolución inmediata al agua de los peces de dimensiones inferiores a las determinadas en el artículo 13 o cuya pesca estuviera prohibida con arte que accidentalmente sirvió para su captura, con multa de 40 a 200 euros.
7. Retener a bordo artes no autorizadas, con multa de 40 a 275 euros.
8. El transporte o comercio de peces de dimensiones inferiores a las previstas en este Reglamento, o en épocas de veda con multa de 40 a 275 euros. Además del decomiso del pescado.
9. Amarrar las redes que trabajan a la deriva, al fondo o a tierra, empleando cualquier medio, con multa de 40 a 275 euros.
10. La navegación o ejercicio de la pesca por barco de pesca sin patrón competente o autorizado, con multa de 40 a 275 euros; aplicada a cada uno de los tripulantes de la embarcación, y al propietario de la embarcación,

cuando este permita su utilización por personal no capacitado.

11. El abordaje entre dos embarcaciones de pesca como consecuencia de la mala maniobra de uno de los patrones, con multa de 40 euros aplicada al responsable independientemente de la indemnización por los perjuicios causados. Cuando ambos fueran responsables, será aplicada la misma multa a cada uno de ellos.

12. Utilizar embarcación de pesca en actividades para las cuales ésta no estuviera debidamente autorizada, con multa de 40 a 275 euros, independientemente de otras sanciones en que pueda incurrir por otras infracciones.

13. El no cumplimiento de la obligación prevista en el artículo 8, con multa de 24 a 240 euros.

14. La realización sin licencia de obras en pesqueras, así como la alteración, en cualquier caso, de sus dimensiones, con multa de 200 a 550 euros.

15. Arrojar asides al fondo del río, aunque sólo consigan inutilizar temporalmente los puertos de pesca, con multa de 40 a 550 euros, además de la indemnización por los daños causados en las artes y de la limpieza inmediata de los puertos.

16. Arrojar al río o a sus orillas escombros, basuras o cualquier sustancia que afecte a las condiciones naturales del río o de sus orillas, con multa de 40 a 550 euros.

17. La operación de «valar» las aguas, es decir batirlas con remos, palos, piedras o cualquier otro procedimiento que ahuyente a los peces, a excepción de picar las aguas para la pesca de la solía con multa de 40 a 275 euros.

18. Los infractores reincidentes podrán ser sancionados con el doble del valor de las multas previstas en los números anteriores.

Artículo 36.

En la pesca con explosivos, armas de fuego, corriente eléctrica o con cualquier otra sustancia que envenene las aguas o aturda los peces; los autores serán puestos a disposición del tribunal competente.

Artículo 37.

Las infracciones para las cuales no se hubiese señalado sanción especial en las disposiciones anteriores, serán castigadas con multa de 25 a 240 euros.

Artículo 38.

Para aquellas sanciones previstas en los números 3) a 11), 13), 17), y 18) del artículo 35, las Autoridades de ambos países podrán aún aplicar las siguientes sanciones accesorias:

1. a) Prohibición del ejercicio de la actividad o profesión relacionada con la práctica de la trasgresión por un periodo mínimo de 10 días y máximo de 1 año contados a partir de la decisión condenatoria definitiva.

b) Aprehesión o destrucción de los medios de captura de las especies no autorizadas.

c) Aprehesión del pescado.

d) Reposición del lecho del río o de la orilla al estado en que se encontraba antes de la práctica de la trasgresión.

2. La reposición a la que se refiere la línea d) del número anterior será siempre efectuada por el infractor o a costa de éste, por las Autoridades competentes, cuando la reposición no fuera efectuada en el plazo y las condiciones fijadas.

3. Todo pescado aprehendido revertirá a favor de la Administración o será distribuido gratuitamente a los establecimientos de beneficencia después de la previa valoración.

Artículo 39.

Hasta el total pago de las multas aplicadas, las Autoridades competentes de ambos países podrán ordenar inmediatamente las siguientes medidas cautelares:

1. a) Aprehesión de la embarcación, todos sus pertrechos, pertenencias, redes y aparejos.

b) Prohibición del ejercicio de la pesca.

2. Las aprehensiones a las que se refiere el número anterior serán levantadas después de que sean satisfechas las multas o garantizado su pago.

3. Durante la aprehensión, el beneficio y mantenimiento de los objetos aprehendidos es de la exclusiva responsabilidad del respectivo propietario.

Artículo 40.

1. La desobediencia a cualquier agente de la autoridad implicará la denuncia ante las Autoridades o Tribunales competentes del país al que pertenezca el agente de vigilancia.

2. La fuga de los agentes de fiscalización del país vecino, implicará una multa del doble a la que corresponde a la infracción cometida.

Artículo 41.

Las sanciones previstas en este Reglamento son de orden administrativo. Cuando las infracciones o trasgresiones revistan carácter de ilícito penal por constituir delito o falta de acuerdo con la legislación de cualquiera de los Estados, además de la aplicación de las mismas, los infractores serán entregados al Tribunal competente.

Artículo 42.

El pago de las multas será hecho según las normas legales de cada País.

CAPÍTULO VIII

Disposiciones finales

Artículo 43.

El presente Reglamento se aplicará al Tramo Internacional del río Miño comprendido entre su confluencia con el río Troncoso y una línea quebrada imaginaria definida por los siguientes puntos: Faro de Insua, marca de Punta Ruiva (Portugal) y fachada Oeste del hotel de la Playa del Molino (España).

Artículo 44.

1. La Comisión Permanente Internacional del Río Miño estará constituida por representantes de cada uno de los siguientes sectores de la Administración de ambos países: Asuntos Exteriores; Defensa (Armada); Obras Públicas; Agricultura, Pesca y Alimentación; Medio Ambiente; Delegación del Gobierno en Galicia y Gobernador Civil de Viana do Castelo. La Delegación española estará presidida por el Comandante Naval del Miño y la Delegación portuguesa por el Capitán del Puerto de Caminha.

2. La Comisión se reunirá por lo menos una vez al año de preferencia en el mes de mayo.

3. A las reuniones de la Comisión asistirán cuando se juzgue conveniente, un representante de cada una de las Delegaciones de la Comisión Internacional de Límites.

4. Asimismo, podrán incorporarse técnicos de la administración de ambos países y autoridades locales, siempre que se juzgue conveniente.

Artículo 45.

1) La Comisión Permanente tendrá por finalidad principal el estudio y preparación de propuestas tendientes a mejorar las condiciones bio-pesqueras del río Miño. Con carácter específico será de su competencia:

- a) Examinar las cuestiones resultantes de la aplicación de este Reglamento.
 - b) Informar anualmente a los Gobiernos respectivos sobre la observación de lo prevenido en este Reglamento.
 - c) Proponer cada 3 años a la Comisión de Límites, para su elevación a los Gobiernos respectivos, la actualización del valor de las multas, así como de las licencias de pesca, en función de la evolución socioeconómica.
 - d) Sugerir cuantas modificaciones del Reglamento se estimen convenientes para el mejor aprovechamiento de la riqueza piscícola del río Miño.
 - e) Promover la repoblación del río Miño con salmonidos y otras especies.
 - f) Informar a las Autoridades competentes de todos los asuntos de interés para el río Miño.
 - g) Fijar de 3 en 3 años normas válidas que deberán ser hechas públicas con una antelación de al menos dos meses, con relación a la fecha de entrada en vigor sobre:
 - 1) Características de las artes a utilizar en el río.
 - 2) Épocas de pesca y veda de cada especie piscícola.
 - 3) Restricción dentro de estas épocas de pesca del periodo de utilización de las distintas artes.
 - 4) Zonas de utilización de las distintas artes de pesca.
 - 5) Señalización de las artes de pesca así como de medidas de seguridad de la navegación, teniendo en cuenta, en cuanto fuere aplicable, los Convenios Internacionales suscritos por los dos Países.
 - h) Proponer la modificación o destrucción de las pesqueras existentes cuando se compruebe que su uso es perjudicial para la conservación de las especies.
 - i) Ejercer en el tramo internacional del río Miño, funciones consultivas respecto de todos aquellos organismos a quienes la legislación interna de cada país hubiera encomendado la administración de la riqueza piscícola o de cualquier otro tipo de aprovechamiento que se haga en las aguas o en el cauce de río Miño.
 - j) Interpretar las dudas que origine la aplicación del presente Reglamento.
 - k) Consultar a las Asociaciones representativas de los pescadores sobre las materias que les conciernen, que sean objeto de modificación o nueva regulación.
- 2) Las normas referidas en la línea g) del número anterior podrán ser revisadas anualmente siempre que las circunstancias lo justifiquen.

Artículo 46.

Los Presidentes de la Comisión Permanente Internacional del Río Miño podrán proponer la formación de Grupos de Trabajo y su composición, para el tratamiento de aquellos aspectos que requieran de su estudio. De dichos grupos podrán formar parte aquellas personas o entidades que por su relación con los aspectos a tratar sea conveniente su participación a juicio de los Presidentes. Los resultados de los grupos de trabajo podrán ser elevados a la propia Comisión Permanente a fin de que sean tratados por la misma.

Artículo 47.

1. Queda derogado el Reglamento de Pesca en el Tramo Internacional del Río Miño firmado en Madrid el 3 de diciembre de 1980.
2. El presente Reglamento tiene un periodo de vigencia inicial de 6 años, renovable automáticamente por periodos de tiempo similares a su conclusión, salvo expresa denuncia de una o de ambas Partes. Dicha denuncia se efectuará mediante comunicación escrita de la Parte que la realiza dirigida a la otra Parte, con un preaviso de 180 días de anterioridad al fin de cualquiera de los sucesivos periodos de vigencia del Reglamento.
3. El presente Reglamento entrará en vigor tras proceder ambas partes al Canje de Notas correspondiente, que acredite que se han cumplido las formalidades legales internas necesarias para su entrada en vigor.
4. En el caso del ejercicio de denuncia a que se refiere el párrafo número 2 de este artículo, ambas Partes se comprometen a iniciar las oportunas negociaciones para la firma de un nuevo Reglamento de Pesca en el tramo internacional del río Miño. De no alcanzarse un acuerdo satisfactorio para ambos Gobiernos durante el plazo de preaviso de 180 días, el presente Reglamento mantendrá su vigencia hasta la entrada en vigor de un nuevo Reglamento que lo sustituya.

ANEXO

Descripción y uso de las artes permitidas en el tramo internacional del río Miño

1. Trasmallo.

Características: Es una red de tres paños; la malla mojada de esta red no podrá tener menos de 140 mm de diagonal en el paño central y sus dimensiones no podrán exceder de 120 m de largo y 60 mallas de altura.

Forma de uso: Se usa a la deriva para la pesca del salmón y sábalo.

2. Lampreeira.

Características: Es una red de tres paños; la malla mojada de esta red no podrá tener menos de 70 mm de diagonal y sus dimensiones no podrán exceder de 120 m de largo y 70 mallas de altura.

Forma de uso: Se usa a la deriva para la pesca de la lamprea.

3. Solleira o picadoira.

Características: Es una red de un sólo paño; la malla mojada de esta red no podrá tener menos de 70 mm de diagonal y sus dimensiones no podrán exceder de 55 m de largo y 70 mallas de altura.

Forma de uso: Se usa fija, fondeada en sus extremos, «picando» el fondo delante de ella, para la pesca de la solla.

4. Varga de solla.

Características: Es una red de tres paños; la malla mojada de esta red no podrá tener menos de 70 mm de diagonal y sus dimensiones no podrán exceder de 80 m de largo y 70 mallas de altura.

Forma de uso: Se usa a la deriva para la pesca de la solla.

5. Varga de mágil.

Características: Es una red de tres paños; la malla mojada de esta red no podrá tener menos de 80 mm de diagonal y sus dimensiones no podrán exceder de 100 m de largo y 60 mallas de altura.

Forma de uso: Se usa a la deriva para la pesca del mágil y otros peces blancos.

6. Mugileira.

Características: Es una red de un sólo paño; la malla mojada de esta red no podrá tener menos de 70 mm de diagonal y sus dimensiones no podrán exceder de 110 m de largo y 80 mallas de altura.

Forma de uso: Se usa a la deriva para la pesca del mágil y otros peces blancos.

7. Peneira o rapeta.

Características: Es un cedazo de alambre sujeto al extremo de un palo. Su malla mide entre 2 y 5 mm y el diámetro del cedazo está entre 1 y 1,5 m.

Forma de uso: Se usa manualmente para la pesca de la anguila.

8. Tela.

Características: Es un arte en forma de tronco de cono. La malla mojada no podrá ser inferior a 2 mm de lado. Sus dimensiones no podrán ser superiores a:

Relinga de plomos: 15 m.

Relinga de boyas: 10 m.

Altura: 8 m.

Boca: 2,5 m.

Longitud: 10 m.

Forma de uso: Se usa fondeada en los extremos de la relinga de plomos como auxiliar de la peneira o rapeta para la pesca de la anguila.

9. Anguileira.

Características: Es una nasa con trampa; la malla mojada de esta red no podrá tener menos de 30 mm de diagonal y sus dimensiones no podrán exceder de 2 m de largo y 80 cm de ancho o diámetro.

Forma de uso: Se usa fondeada, para la pesca de la anguila.

10. Biturón.

Características: Es un arte de armazón con trampa; la malla mojada de esta red no podrá tener menos de 60 mm de diagonal. Sus dimensiones, así como sus tipos y formas son muy variables, dependiendo de la corriente y posición de la pesquera, así como el tamaño de sus bocas.

Forma de uso: Se usa fija, exclusivamente en las bocas de las pesqueras para la pesca de la lamprea, salmón y sábalo.

11. Cabaceira.

Características: Es un arte con trampa sin armazón. Normalmente la rampa es un biturón sin armazón colocado al final de la cabaceira. La malla mojada de esta red no podrá tener menos de 60 mm de diagonal. Sus dimensiones, así como sus tipos, son muy variables, dependiendo de la corriente y posición de la pesquera, así como del tamaño de sus bocas.

Forma de uso: Se usa fija, exclusivamente en las bocas de las pesqueras para la pesca de la lamprea, salmón y sábalo.

12. Palangres y espineles.

Características: Son artes durmientes que consisten en una línea principal, lastrada con plomos, de la que parten ramales de nailon con anzuelos en sus extremos. La abertura de los anzuelos no podrá ser inferior a 6 mm.

Formas de uso: Se usan fijos, fondeados en sus dos extremos, en aquellos lugares en que no hubiese redes lanzadas, para la pesca principalmente de la anguila.

13. Cañas y liñas.

Características: Cada caña o liña no podrá tener más de 3 anzuelos.

Formas de uso: Se pueden usar en todo el río, siempre que no estorben el trabajo de las redes.

Tuy, 4 de diciembre de 2000.

EMBAJADA DE PORTUGAL**Madrid**

Nº 1233.

Expt.: 5.4.1.

La Embajada de Portugal presenta sus atentos saludos al Ministerio de Asuntos Exteriores y de Cooperación y, con referencia a la Nota Verbal 136/6, de 1 de septiembre de 2004, tiene el honor de transmitir la aceptación de la República Portuguesa en relación con el texto del Reglamento de Pesca en el Tramo Internacional del Río Miño, que corresponde a lo acordado en la reunión plenaria de la Comisión de Límites entre Portugal y España, celebrada en Madrid los días 4 y 5 de marzo del año pasado.

A los debidos efectos, se acompaña una versión portuguesa del Reglamento en cuestión. Oportunamente se notificará el cumplimiento de las formalidades internas jurídico-constitucionales necesarias cuando se hayan concluido.

La Embajada de Portugal aprovecha la oportunidad para reiterar al Ministerio de Asuntos Exteriores y de Cooperación las seguridades de su más alta consideración. (Rúbrica.)

Madrid, 6 de septiembre de 2005.

AL MINISTERIO DE ASUNTOS EXTERIORES Y DE COOPERACIÓN. COMISIÓN INTERNACIONAL DE LÍMITES ENTRE ESPAÑA Y PORTUGAL, MADRID.

El presente Canje de Notas entró en vigor el 12 de mayo de 2008, fecha de la última notificación cruzada entre las Partes de cumplimiento de las formalidades legales internas necesarias, según se establece en su artículo 473.

Lo que se hace público para conocimiento general.

Madrid, 23 de mayo de 2008.-El Secretario General Técnico del Ministerio de Asuntos Exteriores y de Cooperación, Francisco Fernández Fábregas.

**MINISTERIO DE INDUSTRIA,
TURISMO Y COMERCIO**

10054 *RESOLUCIÓN de 29 de abril de 2008, del Consejo de la Comisión del Mercado de las Telecomunicaciones, por la que se modifica el Reglamento de Régimen Interior de la Comisión del Mercado de las Telecomunicaciones.*

De conformidad con lo dispuesto en el artículo 49.10 de la Ley 32/2003, de 3 de noviembre, General de Telecomunicaciones, el Reglamento de Régimen Interior de la Comisión del Mercado de las Telecomunicaciones, cuyo Texto Consolidado se aprobó por la resolución de su Consejo de 20 de diciembre de 2007, regula la actuación de sus órganos, el procedimiento a seguir para la actuación de acuerdos y la organización del personal de la Comisión.

4. Datos do nomenclátor histórico (Galiza/Portugal)

Código	NUTS III	Concello	Parroquia	Superficie _Km2	Poboación 1970
160201	Minho-Lima	Caminha	ÂNCORA	5,42	830
160202	Minho-Lima	Caminha	ARGA DE BAIXO	10,95	230
160203	Minho-Lima	Caminha	ARGA DE CIMA	8,42	250
160204	Minho-Lima	Caminha	ARGA DE SÃO JOÃO	11,51	125
160205	Minho-Lima	Caminha	ARGELA	10,80	490
160206	Minho-Lima	Caminha	AZEVEDO	5,46	175
160207	Minho-Lima	Caminha	CAMINHA (MATRIZ)	2,06	1545
160208	Minho-Lima	Caminha	CRISTELO	3,31	135
160209	Minho-Lima	Caminha	DEM	6,43	555
160210	Minho-Lima	Caminha	GONDAR	5,51	315
160211	Minho-Lima	Caminha	LANHELAS	5,04	895
160212	Minho-Lima	Caminha	MOLEDO	7,05	835
160213	Minho-Lima	Caminha	ORBACEM	5,56	200
160214	Minho-Lima	Caminha	RIBA DE ÂNCORA	8,54	905
160215	Minho-Lima	Caminha	SEIXAS	8,33	1010
160216	Minho-Lima	Caminha	VENADE	5,91	890
160217	Minho-Lima	Caminha	VILA PRAIA DE ÂNCORA	8,37	2995
160218	Minho-Lima	Caminha	VILAR DE MOUROS	10,38	590
160219	Minho-Lima	Caminha	VILARELHO	4,68	535
160220	Minho-Lima	Caminha	VILE	2,80	175
160301	Minho-Lima	Meiço	ALVAREDO	4,36	745
160302	Minho-Lima	Meiço	CASTRO LABOREIRO	88,45	1560
160303	Minho-Lima	Meiço	CHAVIAES	4,80	590
160304	Minho-Lima	Meiço	COUSSO	7,23	815
160305	Minho-Lima	Meiço	CRISTOVAL	5,56	980
160306	Minho-Lima	Meiço	CUBALHÃO	11,62	405
160307	Minho-Lima	Meiço	FIÃES	11,21	675
160308	Minho-Lima	Meiço	GAVE	18,64	660
160309	Minho-Lima	Meiço	LAMAS DE MOURO	17,64	235
160310	Minho-Lima	Meiço	PAÇOS	3,67	855
160311	Minho-Lima	Meiço	PADERNE	12,85	2095
160312	Minho-Lima	Meiço	PARADA DO MONTE	18,22	965
160313	Minho-Lima	Meiço	PENSO	8,85	685
160314	Minho-Lima	Meiço	PRADO	2,62	560
160315	Minho-Lima	Meiço	REMOÃES	1,04	135
160316	Minho-Lima	Meiço	ROUSSAS	9,65	1110
160317	Minho-Lima	Meiço	SÃO PAIO	9,95	1360
160318	Minho-Lima	Meiço	VILA	1,86	1375
160401	Minho-Lima	Monção	ABEDIM	7,72	430
160402	Minho-Lima	Monção	ANHÕES	7,05	345
160403	Minho-Lima	Monção	BADIM	5,62	360
160404	Minho-Lima	Monção	BARBEITA	6,88	1245
160405	Minho-Lima	Monção	BARROÇAS E TAIAS	2,72	415
160406	Minho-Lima	Monção	BELA	3,79	1095
160407	Minho-Lima	Monção	CAMBESES	4,02	625
160408	Minho-Lima	Monção	CEIVAES	3,32	660
160409	Minho-Lima	Monção	LAPELA	1,58	190
160410	Minho-Lima	Monção	LARA	4,93	500

160411	Minho-Lima	Monção	LONGOS VALES	14,00	1540
160412	Minho-Lima	Monção	LORDELO	3,97	240
160413	Minho-Lima	Monção	LUZIO	7,32	305
160414	Minho-Lima	Monção	MAZEDO	7,56	1785
160415	Minho-Lima	Monção	MERUFE	28,51	1635
160416	Minho-Lima	Monção	MESSEGAES	2,19	340
160417	Minho-Lima	Monção	MONÇÃO	2,97	2645
160418	Minho-Lima	Monção	MOREIRA	3,73	640
160419	Minho-Lima	Monção	PARADA	1,22	205
160420	Minho-Lima	Monção	PIAS	11,12	1085
160421	Minho-Lima	Monção	PINHEIROS	2,13	490
160422	Minho-Lima	Monção	PODAME	3,65	510
160423	Minho-Lima	Monção	PORTELA	8,12	395
160424	Minho-Lima	Monção	RIBA DE Mouro	14,05	2240
160425	Minho-Lima	Monção	SA	4,05	325
160426	Minho-Lima	Monção	SAGO	3,14	555
160427	Minho-Lima	Monção	SEGUDE	2,37	520
160428	Minho-Lima	Monção	TANGIL	22,88	1460
160429	Minho-Lima	Monção	TROPORIZ	2,38	305
160430	Minho-Lima	Monção	TROVISCOSO	5,71	825
160431	Minho-Lima	Monção	TRUTE	6,02	415
160432	Minho-Lima	Monção	VALADARES	2,01	245
160433	Minho-Lima	Monção	CORTES	4,57	623
160801	Minho-Lima	Valença	ARAO	2,59	715
160802	Minho-Lima	Valença	BOIVÃO	7,97	375
160803	Minho-Lima	Valença	CERDAL	18,78	1850
160804	Minho-Lima	Valença	CRISTELO COVO	3,00	595
160805	Minho-Lima	Valença	FONTOURA	9,17	855
160806	Minho-Lima	Valença	FRIESTAS	4,15	750
160807	Minho-Lima	Valença	GANDRA	11,78	1010
160808	Minho-Lima	Valença	GANFEI	9,47	1205
160809	Minho-Lima	Valença	GONDOMIL	9,49	595
160810	Minho-Lima	Valença	SANFINS	8,23	310
160811	Minho-Lima	Valença	SÃO JULIAO	5,19	620
160812	Minho-Lima	Valença	SÃO PEDRO DA TORRE	7,79	1230
160813	Minho-Lima	Valença	SILVA	2,99	250
160814	Minho-Lima	Valença	TAIAO	8,41	250
160815	Minho-Lima	Valença	VALENÇA	3,89	1790
160816	Minho-Lima	Valença	VERDOEJO	4,23	450
161001	Minho-Lima	Cerveira	CAMPOS	5,27	775
161002	Minho-Lima	Cerveira	CANDEMIL	7,18	305
161003	Minho-Lima	Cerveira	CORNES	6,16	530
161004	Minho-Lima	Cerveira	COVAS	28,60	1350
161005	Minho-Lima	Cerveira	GONDAR	3,64	235
161006	Minho-Lima	Cerveira	GONDAREM	6,86	950
161007	Minho-Lima	Vila Nova de	LOIVO	5,15	460
161008	Minho-Lima	Cerveira	LOVELHE	3,37	340
161009	Minho-Lima	Cerveira	MENTRESTIDO	4,70	620
161010	Minho-Lima	Cerveira	NOGUEIRA	2,30	150
161011	Minho-Lima	Cerveira	REBORDA	6,69	590
161012	Minho-Lima	Cerveira	SAPARDOS	6,72	435

161013	Minho-Lima	Cerveira	SOPO	14,82	830
161014	Minho-Lima	Cerveira	VILA MEÁ	3,49	120
161015	Minho-Lima	Cerveira	VILA NOVA DE CERVEIRA	3,53	955
3600101	Pontevedra	Arbo	ARBO (SANTA MARIA P.)	13,65	1873
3600102	Pontevedra	Arbo	BARCELA (SAN JUAN P.)	3,39	521
3600103	Pontevedra	Arbo	CABEIRAS (SAN SEBASTIAN P.)	5,81	539
3600104	Pontevedra	Arbo	CEQUELINOS (SAN MIGUEL P.)	3,71	393
3600105	Pontevedra	Arbo	MOURENTAN (SAN CRISTOBAL P.)	11,37	1389
3600106	Pontevedra	Arbo	SELA (SANTA MARIA P.)	5,00	761
3601401	Pontevedra	Crecente	ALBEOS (SAN JUAN P.)	6,07	1007
3601402	Pontevedra	Crecente	AMEIXEIRA (SAN BERNABE P.)	4,26	480
3601403	Pontevedra	Crecente	ANGUDES (SAN JUAN P.)	3,43	298
3601404	Pontevedra	Crecente	CRECENTE (SAN PEDRO P.)	5,08	851
3601405	Pontevedra	Crecente	FILGUEIRA (SAN PEDRO P.)	15,25	884
3601406	Pontevedra	Crecente	FREIXO (SAN ROQUE P.)	4,00	311
3601407	Pontevedra	Crecente	QUINTELA (SAN CAYETANO P.)	1,63	352
3601408	Pontevedra	Crecente	REBORDECHAN (SANTA MARIA P.)	7,31	479
3601409	Pontevedra	Crecente	RIBEIRA (SANTA MARINA P.)	3,04	530
3601410	Pontevedra	Crecente	SENDELLE (SANTA CRUZ P.)	2,84	274
3601411	Pontevedra	Crecente	VILAR (SAN JORGE P.)	4,54	461
3602301	Pontevedra	A Guarda	CAMPOSANCOS (SANTA ISABEL P.)	7,14	812
3602302	Pontevedra	A Guarda	GUARDA (A) (SANTA MARIA P.)	2,24	4967
3602303	Pontevedra	A Guarda	SALCIDOS (SAN LORENZO P.)	11,14	2722
3603401	Pontevedra	As Neves	BATALLANES (SAN PEDRO A.)	3,28	505
3603402	Pontevedra	As Neves	BATALLANS (SANTA EULALIA P.)	6,75	
3603403	Pontevedra	As Neves	CERDEIRA (SAN JUAN P.)	9,94	196
3603404	Pontevedra	As Neves	LIÑARES (SANTA MARIA A.)	3,03	191
3603405	Pontevedra	As Neves	NEVES (AS) (SANTA MARIA P.)	3,07	675
3603406	Pontevedra	As Neves	RIBARTEME (SAN CIBRAN P.)	4,89	374
3603407	Pontevedra	As Neves	RIBARTEME (SAN XOSE P.)	7,07	464
3603408	Pontevedra	As Neves	RIBARTEME (SANTIAGO P.)	3,07	293
3603409	Pontevedra	As Neves	RUBIOS (SAN JUAN A.)	5,34	671
3603410	Pontevedra	As Neves	SETADOS (SANTA EUGENIA P.)	2,62	334
3603411	Pontevedra	As Neves	TABOEXA (SANTA MARIA P.)	6,88	723
3603412	Pontevedra	As Neves	TORTOREOS (SANTIAGO P.)	5,92	845
3603413	Pontevedra	As Neves	VIDE (SANTA MARIA P.)	3,64	655
3604801	Pontevedra	O Rosal	EIRAS (AS) (SAN BARTOLOME P.)	3,06	368
3604802	Pontevedra	O Rosal	ROSAL (O) (SANTA MARINA P.)	31,27	3894
3604803	Pontevedra	O Rosal	TABAGON (SAN MIGUEL P.)	4,88	665
3604804	Pontevedra	O Rosal	TABAGON (SAN XOAN P.)	4,92	972
3605001	Pontevedra	Salvaterra de	ALXEN (SAN PELAYO P.)	4,87	719
3605002	Pontevedra	Salvaterra de	ARANTEI (SAN PEDRO P.)	3,03	463
3605003	Pontevedra	Salvaterra de	CABREIRA (SAN MIGUEL P.)	2,60	493
3605004	Pontevedra	Salvaterra de	CORZANS (SAN MIGUEL P.)	2,25	350
3605005	Pontevedra	Salvaterra de	FOLLEDO (SAN PELAYO P.)	2,07	340
3605006	Pontevedra	Salvaterra de	FORNELOS (SAN JUAN P.)	4,37	710
3605007	Pontevedra	Salvaterra de	LEIRADO (SAN SALVADOR P.)	5,12	706
3605008	Pontevedra	Salvaterra de	LIRA (SAN SIMON P.)	3,87	388
3605009	Pontevedra	Salvaterra de	LOURIDO (SAN ANDRES P.)	2,63	148
3605010	Pontevedra	Salvaterra de	MEDER (SAN ADRIAN P.)	2,96	489

3605011	Pontevedra	Salvaterra de	OLEIROS (SANTA MARIA P.)	4,58	511
3605012	Pontevedra	Salvaterra de	PESQUEIRAS (SANTA MARINA P.)	3,21	507
3605013	Pontevedra	Salvaterra de	PORTO (SAN PABLO P.)	4,39	225
3605014	Pontevedra	Salvaterra de	SALVATERRA (SAN LORENZO P.)	9,23	1478
3605015	Pontevedra	Salvaterra de	SOUTOLOBRE (SANTA COLUMBA A.)	1,26	94
3605016	Pontevedra	Salvaterra de	UMA (SAN ANDRES P.)	3,74	295
3605017	Pontevedra	Salvaterra de	VILACOPA (SAN JUAN P.)	2,35	177
3605401	Pontevedra	Tomíño	AMORIN (SAN JUAN P.)	7,32	644
3605402	Pontevedra	Tomíño	BARRANTES (SAN VICENTE P.)	15,02	879
3605403	Pontevedra	Tomíño	CURRAS (SAN MARTIN P.)	2,22	202
3605404	Pontevedra	Tomíño	ESTAS (SANTIAGO P.)	5,57	408
3605405	Pontevedra	Tomíño	FIGUEIRO (SAN MARTIN P.)	5,45	520
3605406	Pontevedra	Tomíño	FORCADELA (SAN PEDRO P.)	2,89	596
3605407	Pontevedra	Tomíño	GOIAN (SAN CRISTOBAL P.)	12,84	1520
3605408	Pontevedra	Tomíño	PINZAS (SANTA MARIA P.)	12,00	109
3605409	Pontevedra	Tomíño	PINEIRO (SAN SALVADOR P.)	2,59	266
3605410	Pontevedra	Tomíño	SOBRADA (SAN SALVADOR P.)	5,76	683
3605411	Pontevedra	Tomíño	TABORDA (SAN MIGUEL P.)	3,32	453
3605412	Pontevedra	Tomíño	TEBRA (SAN SALVADOR P.)	6,22	324
3605413	Pontevedra	Tomíño	TEBRA (SANTA MARIA P.)	7,73	756
3605414	Pontevedra	Tomíño	TOMIÑO (SANTA MARIA P.)	14,16	2120
3605415	Pontevedra	Tomíño	VILAMEAN (SAN BENTO P.)	3,50	385
3605501	Pontevedra	Tui	AREAS (SANTA MARINA P.)	3,14	492
3605502	Pontevedra	Tui	BALDRANES (SANTIAGO P.)	2,81	403
3605503	Pontevedra	Tui	CALDELAS (SAN MARTIN P.)	2,88	757
3605504	Pontevedra	Tui	GUILLAREY (SAN MAMED P.)	7,61	1508
3605505	Pontevedra	Tui	MALVAS (SANTIAGO P.)	11,32	462
3605506	Pontevedra	Tui	PARAMOS (SAN JUAN P.)	2,39	508
3605507	Pontevedra	Tui	PAZOS DE REYES (SAGRARIO A.)	4,66	1804
3605508	Pontevedra	Tui	PESEGUEIRO (SAN MIGUEL P.)	7,12	474
3605509	Pontevedra	Tui	RANDUFE (SANTA MARIA DE LA GUI	6,96	2063
3605510	Pontevedra	Tui	REBORDANES (SAN BARTOLOME P.)	9,69	846
3605511	Pontevedra	Tui	RIBADELOURO (SANTA COLUMBA P.)	8,56	909
3605512	Pontevedra	Tui	TUI (SAGRARIO P.)	1,19	2374

Parroquia	Poboación_1991	Poboación_2011	Densidade_Hab_Km2_1970	Densidade_Hab_Km2_1991	Densidade_Hab_Km2_2011
ÂNCORA	910	1182	153,2	168,0	218,2
ARGA DE BAIXO	153	74	21,0	14,0	6,8
ARGA DE CIMA	105	73	29,7	12,5	8,7
ARGA DE SÃO JOÃO	78	61	10,9	6,8	5,3
ARGELA	397	393	45,4	36,8	36,4
AZEVEDO	171	158	32,0	31,3	28,9
CAMINHA (MATRIZ)	1789	1346	751,1	869,7	654,4
CRISTELO	184	244	40,8	55,6	73,7
DEM	440	363	86,3	68,4	56,4
GONDAR	265	222	57,2	48,1	40,3
LANHELAS	1190	991	177,7	236,3	196,7
MOLEDO	1262	1322	118,5	179,1	187,6
ORBACEM	273	213	38,0	49,1	38,3
RIBA DE ÂNCORA	896	723	105,9	104,9	84,6
SEIXAS	1327	1502	121,2	159,2	180,2
VENADE	888	817	150,5	150,2	138,2
VILA PRAIA DE ÂNCORA	4020	4820	367,7	480,1	575,7
VILAR DE MOURÓS	812	753	56,8	78,2	72,5
VILARELHO	735	1126	114,3	157,0	240,4
VILE	312	302	62,5	111,5	107,9
ALVAREDO	644	528	170,7	147,6	121,0
CASTRO LABOREIRO	867	540	17,6	9,8	6,1
CHAVIAES	511	385	122,8	106,4	80,1
COUSSO	364	294	112,7	50,3	40,6
CRISTOVAL	667	528	176,4	120,0	95,0
GUBALHÃO	264	156	34,9	22,7	13,4
FIÃES	346	239	60,2	30,9	21,3
GAVE	388	237	35,4	20,8	12,7
LAMAS DE MOURO	184	117	13,3	10,4	6,6
PAÇOS	479	317	232,7	130,4	86,3
PADERNE	1343	1160	163,0	104,5	90,3
PARADA DO MONTE	620	370	53,0	34,0	20,3
PENSO	589	523	77,4	66,5	59,1
PRADO	538	452	213,4	205,1	172,3
REMOÃES	140	98	129,3	134,1	93,9
ROUSSAS	1036	1107	115,0	107,3	114,7
SÃO PAIO	720	602	136,7	72,3	60,5
VILA	1318	1560	740,5	709,8	840,1
ABEDIM	311	205	55,7	40,3	26,6
ANHÕES	211	140	48,9	29,9	19,8
BADIM	297	178	69,4	52,8	31,7
BARBEITA	1094	1016	180,9	158,9	147,6
BARROÇAS E TAIAS	373	319	152,6	137,2	117,3
BELA	767	698	288,7	202,3	184,1
CAMBESES	398	496	156,6	99,1	123,5
CEIVAES	668	492	198,5	200,9	148,0
LAPELA	303	223	120,2	191,6	141,0
LARA	403	268	101,4	81,7	54,0

LONGOS VALES	1134	989	110,0	81,0	70,6
LORDELO	181	116	60,4	45,6	29,2
LUZIO	178	120	41,6	24,3	16,4
MAZEDO	1388	1859	236,0	183,5	245,8
MERUFE	1704	1097	57,3	59,8	38,5
MESSEGAES	359	253	154,9	163,6	115,3
MONÇÃO	2592	2469	890,5	872,6	831,2
MOREIRA	750	615	171,7	201,2	165,0
PARADA	133	107	168,3	109,2	87,9
PIAS	1021	854	97,6	91,8	76,8
PINHEIROS	394	345	229,8	184,7	161,8
PODAME	376	278	139,8	103,0	76,2
PORTELA	318	242	48,7	39,2	29,8
RIBA DE MOURO	1425	964	159,4	101,4	68,6
SA	236	200	80,3	58,3	49,4
SAGO	280	225	176,6	89,1	71,6
SEGUDE	431	356	219,6	182,0	150,3
TANGIL	1105	768	63,8	48,3	33,6
TROPORIZ	301	274	128,1	126,4	115,0
TROVISCOSO	1073	1066	144,6	188,1	186,8
TRUTE	364	277	69,0	60,5	46,0
VALADARES	239	205	122,2	119,2	102,2
CORTES	992	1518	136,4	217,1	332,3
ARÃO	869	758	275,8	335,2	292,3
BOIVÃO	300	239	47,1	37,7	30,0
CERDAL	1874	1693	98,5	99,8	90,1
CRISTELO COVO	1043	965	198,1	347,2	321,3
FONTOURA	794	751	93,3	86,6	81,9
FRIESTAS	617	562	180,8	148,8	135,5
GANDRA	1275	1318	85,7	108,2	111,9
GANFEI	1346	1296	127,2	142,1	136,8
GONDOMIL	465	301	62,7	49,0	31,7
SANFINS	183	163	37,7	22,2	19,8
SÃO JULIÃO	594	363	119,5	114,5	70,0
SÃO PEDRO DA TORRE	1297	1267	157,9	166,5	162,6
SILVA	346	260	83,5	115,6	86,9
TAIÃO	175	153	29,7	20,8	18,2
VALENÇA	2810	3430	460,0	722,2	881,5
VERDOEJO	827	608	106,3	195,3	143,6
CAMPOS	1038	1367	147,1	197,0	259,5
CANDEMIL	267	232	42,5	37,2	32,3
CORNES	540	478	86,1	87,7	77,6
COVAS	932	675	47,2	32,6	23,6
GONDAR	170	127	64,6	46,8	34,9
GONDAREM	988	1010	138,4	144,0	147,2
LOIVO	771	885	89,4	149,8	172,0
LOVELHE	463	443	101,0	137,5	131,6
MENTRESTIDO	323	264	131,8	68,7	56,1
NOGUEIRA	198	315	65,3	86,2	137,2
REBORDA	596	756	88,2	89,1	113,1
SAPARDOS	412	366	64,8	61,3	54,5

SOPO	680	557	56,0	45,9	37,6
VILA MEA	244	346	34,4	69,9	99,2
VILA NOVA DE CERVEIRA	1522	1432	270,2	430,6	405,1
ARBO (SANTA MARIA P.)	1758	1546	137,2	128,8	113,3
BARCELA (SAN JUAN P.)	532	378	153,6	156,8	111,4
CABEIRAS (SAN SEBASTIAN P.)	703	490	92,8	121,0	84,4
CEQUELINOS (SAN MIGUEL P.)	277	226	105,9	74,6	60,9
MOURENTAN (SAN CRISTOBAL P.)	889	641	122,2	78,2	56,4
SELA (SANTA MARIA P.)	805	460	152,1	160,9	91,9
ALBEOS (SAN JUAN P.)	764	570	165,8	125,8	93,8
AMEIXEIRA (SAN BERNABE P.)	224	115	112,7	52,6	27,0
ANGUDES (SAN JUAN P.)	183	78	87,0	53,4	22,8
CRECENTE (SAN PEDRO P.)	613	459	167,4	120,6	90,3
FILGUEIRA (SAN PEDRO P.)	434	205	58,0	28,5	13,4
FREIXO (SAN ROQUE P.)	146	84	77,8	36,5	21,0
QUINTELA (SAN CAYETANO P.)	258	263	215,4	157,9	160,9
REBORDECHAN (SANTA MARIA P.)	223	114	65,6	30,5	15,6
RIBEIRA (SANTA MARINA P.)	476	348	174,1	156,3	114,3
SENDELLE (SANTA CRUZ P.)	148	71	96,6	52,2	25,0
VILAR (SAN JORGE P.)	411	226	101,5	90,5	49,8
CAMPOSANCOS (SANTA ISABEL P.)	845	1099	113,7	118,3	153,9
GUARDA (A) (SANTA MARIA P.)	6158	6247	2221,1	2753,6	2793,4
SALCIDOS (SAN LORENZO P.)	2724	3138	244,3	244,5	281,7
BATALLANES (SAN PEDRO A.)	182	161	154,1	55,6	49,1
BATALLANS (SANTA EULALIA P.)	289	189	0,0	42,8	28,0
CERDEIRA (SAN JUAN P.)	156	97	19,7	15,7	9,8
LINARES (SANTA MARIA A.)	173	166	62,9	57,0	54,7
NEVES (AS) (SANTA MARIA P.)	631	674	219,6	205,3	219,3
RIBARTEME (SAN CIBRAN P.)	326	234	76,4	66,6	47,8
RIBARTEME (SAN XOSE P.)	337	285	65,7	47,7	40,3
RIBARTEME (SANTIAGO P.)	310	234	95,5	101,0	76,3
RUBIOS (SAN JUAN A.)	550	507	125,6	103,0	94,9
SETADOS (SANTA EUGENIA P.)	323	241	127,5	123,3	92,0
TABOEXA (SANTA MARIA P.)	521	492	105,1	75,8	71,5
TORTOREOS (SANTIAGO P.)	730	640	142,9	123,4	108,2
VIDE (SANTA MARIA P.)	622	480	179,9	170,8	131,8
EIRAS (AS) (SAN BARTOLOME P.)	279	254	120,1	91,1	82,9
ROSAL (O) (SANTA MARINA P.)	3667	4717	124,5	117,3	150,8
TABAGON (SAN MIGUEL P.)	970	985	136,3	198,8	201,9
TABAGON (SAN XOAN P.)	570	657	197,7	115,9	133,6
ALXEN (SAN PELAYO P.)	758	714	147,6	155,6	146,5
ARANTEI (SAN PEDRO P.)	429	441	152,7	141,4	145,4
CABREIRA (SAN MIGUEL P.)	485	446	189,3	186,2	171,2
CORZANS (SAN MIGUEL P.)	303	279	155,8	134,9	124,2
FIOLLEDO (SAN PELAYO P.)	316	279	164,3	152,7	134,8
FORNELOS (SAN JUAN P.)	759	744	162,3	173,5	170,1
LEIRADO (SAN SALVADOR P.)	721	647	137,9	140,8	126,4
LIRA (SAN SIMON P.)	396	302	100,3	102,4	78,1
LOURIDO (SAN ANDRES P.)	31	126	56,2	11,8	47,8
MEDER (SAN ADRIAN P.)	553	482	165,4	187,0	163,0

OLEIROS (SANTA MARIA P.)	453	435	111,6	99,0	95,0
PESQUEIRAS (SANTA MARINA P.)	582	558	157,8	181,2	173,7
PORTO (SAN PABLO P.)	209	246	51,3	47,6	56,1
SALVATERRA (SAN LORENZO P.)	1615	3361	160,2	175,0	364,2
SOUTOLOBRE (SANTA COLUMBA A.)	115	111	74,7	91,4	88,2
UMA (SAN ANDRES P.)	261	217	78,9	69,8	58,0
VILACOBA (SAN JUAN P.)	166	158	75,2	70,6	67,2
AMORIN (SAN JUAN P.)	685	1274	87,9	93,5	173,9
BARRANTES (SAN VICENTE P.)	843	941	58,5	56,1	62,6
CURRAS (SAN MARTIN P.)	202	369	91,2	91,2	166,6
ESTAS (SANTIAGO P.)	412	437	73,2	74,0	78,4
FIGUEIRO (SAN MARTIN P.)	516	516	95,3	94,6	94,6
FORCADELA (SAN PEDRO P.)	659	714	206,4	228,2	247,2
GOIAN (SAN CRISTOBAL P.)	1479	2027	118,4	115,2	157,9
PINZAS (SANTA MARIA P.)	122	175	9,1	10,2	14,6
PINEIRO (SAN SALVADOR P.)	344	365	102,8	133,0	141,1
SOBRADA (SAN SALVADOR P.)	702	992	118,5	121,8	172,1
TABORDA (SAN MIGUEL P.)	494	542	136,6	149,0	163,4
TEBRA (SAN SALVADOR P.)	314	345	52,1	50,4	55,4
TEBRA (SANTA MARIA P.)	803	832	97,8	103,9	107,7
TOMIÑO (SANTA MARIA P.)	2165	3681	149,7	152,9	260,0
VILAMEAN (SAN BENTO P.)	390	394	109,8	111,3	112,4
AREAS (SANTA MARINA P.)	660	809	156,8	210,4	257,9
BALDRANES (SANTIAGO P.)	469	452	143,7	167,2	161,1
CALDELAS (SAN MARTIN P.)	949	832	262,9	329,5	288,9
GUILLAREY (SAN MAMED P.)	1955	1984	198,2	257,0	260,8
MALVAS (SANTIAGO P.)	371	417	40,8	32,8	36,8
PARAMOS (SAN JUAN P.)	575	599	212,5	240,5	250,5
PAZOS DE REYES (SAGRARIO A.)	1113	1174	387,1	238,8	251,9
PESEGUEIRO (SAN MIGUEL P.)	486	483	66,6	68,3	67,9
RANDUFE (SANTA MARIA DE LA GUI	2124	2212	296,6	305,4	318,0
REBORDANES (SAN BARTOLOME P.)	970	1237	87,3	100,1	127,6
RIBADELOURO (SANTA COLUMBA P.)	978	939	106,2	114,2	109,7
TUI (SAGRARIO P.)	4696	6098	1996,7	3949,6	5128,8